

Уводна реч

Пред вама је други број *Књиженства*, часописа за студије књижевности, рода и културе, покренутог у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* који финансира **Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије**. Пројекат *Књиженство* има за циљ да осветли историју женске књижевности на српском језику као и да теоретизује њене специфичности, преобликујући постојеће, углавном западне, појмове и моделе, док је часопис замишљен као својеврстан форум на ком се та помаљајућа књижевна историја додатно промишља, образлаже и преиспитује. Отуда је часопис повезан, практично – преко линкова, али и на ширем, теоријском плану, са дигиталном базом података *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

У овом броју часописа *Књиженство* највише простора посвећено је вези женске културе и периодике. Реч је делимично о савременим женским часописима, али претежније о листовима из прошлог века у којима је придев ”девојачки” или ”женски” некада означавало простор за самоизражавање, а понекад имао нормативни карактер. Други део текстова у средишњем делу *Књиженства* бави се појединачним ауторкама и њиховим текстовима – писмима младе Маркизе од Алорна, Јеленом Димитријевић и француским утицајима на њено дело, Јованком Хрваћанин, Даницом Марковић, као и номадизмом Милене Павловић Барили. Библиографије у овом броју посвећене су монахињи Јефимији и годиштима часописа ”Женски свет” од 1886. до 1890. Прикази књига представљају три занимљива домаћа издања, књигу Слободанке Пековић о Исидори Секулић, потом зборник радова са Међународног научног скупа *Српски језик, књижевност, уметност*, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу у октобру 2010, те књигу о женама и науци Драгане Поповић. Интервју са Наташом Марковић, уредницом едиције *Сопствена соба* издавачке куће ”Службени гласник”, као и преглед догађаја који обухватају изложбу о периодици и сусрете у оквиру европског пројекта о женској књижевности, додатно актуализују теме часописа и пројекта у целини.

Очекивање које смо обелоданили у прошлом броју на овом истом месту, да ће публика нашег часописа бивати све већа и да ће часопис привлачити нове сараднице и сараднике, за сада се испуњава. Учинили смо све да и овај број буде подстрек за даља истраживања и рад у области књижевности, рода и културе.

Уредништво часописа *Књиженство*

Introduction

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture, has been initiated within the research project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, which is financed by [The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia](#). While the aim of the project is to highlight the history of women's writing in Serbian literature, and to theorize its specificities by transforming the existing, predominantly Western, concepts and models, the journal is designed as a kind of forum, where an emerging literary history is being presented, (re)examined, and questioned. Thus, the journal is connected – in practice (through links), as well as in theory – with the digital database [Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915](#).

Most of the articles of this issue of *Knjiženstvo* are dedicated to various connections between women's culture and periodical publications. The opening article analyzes contemporary women's journals, while others are mostly focused on the 20th century periodicals, in which the adjective *female* used to mark a space for women's self-expression, even though it sometimes had a normative character. Other articles, which are published in the middle section of the issue, deal with individual female authors and their works: the letters of young Marquise of Alorna, Jelena Dimitrijević and the French influences on her writings, Jovanka Hrvaćanin, Danica Marković, and Milena Pavlović Barilli as a nomadic subject. The bibliographies published in this issue are dedicated to nun Jefimija and to various issues of journal *Women's World* (1866-1890). Book reviews present several recently published books in Serbia: a book by Slobodanka Peković about Isidora Sekulić, a collection of papers presented during the international conference entitled *Serbian Language, Literature, and Art*, which was organized in Kragujevac in 2010, and a book written by Dragana Popović about women and science. Interview with Nataša Marković, a member of the Editorial Board of "Službeni glasnik" and editor of the series entitled *Sopstvena soba (A Room of One's Own)*, as well as reports about the important events, such as the exhibition dedicated to periodical publications at the National Library of Serbia and the 2012 COST Action IS0901 meetings, additionally actualize the issues raised within the *Knjiženstvo* journal and project.

The expectations expressed in the previous issue of our journal – regarding the growth of our readership, together with a number of our associates – are being met in this one. We have done our best in attempting to inspire future studies in literature, gender and culture with this issue as well.

Editorial board of the journal *Knjiženstvo*

Неда Тодоровић

Факултет политичких наука

Оригинални научни чланак

Универзитет у Београду

Од штампе срца до штампе новчаника: савремени женски часописи у Србији¹

Док је у студији *Женска штампа и култура женствености*, у којој је анализирана женска штампа у Србији од 1960-1986. године, констатовано да је "штампа срца" медиј "културе женствености", који подржава традиционалну представу о жени и "женској природи", компаративна анализа пет савремених женских листова на случајном узорку јул-октобар 2012. године, указује на њену наглашену оријентацију на потрошњу, као главну тему и на јунакињу потрошње - "шопингхоличарку". У Србији данас доминирају две врсте штампе за жене: луксузни, лиценцни, у нашим условима скупи, релативно нискотиражни *glossy* часописи чијим садржајем доминира Њ.В. оглас, и јефтина, популарна, понекад лиценцна штампа за жене са доминантним садржајима практично-саветодавне оријентације. Све ређи, традиционални, домаћи "женски" листови општег типа тешко преживљавају конкуренцију.

Кључне речи: "женска штампа", култура женствености, култура потрошње

Истраживање феномена женске штампе пре 25 година било је узбудљива авантура: било је мало студија посвећених тој, маргинализованој тематици, не само у нашој средини. Али, хоризонти су били отворени (отићи у редакцију часописа *ELLE* у Паризу, ради истраживања, било је сасвим природно), а инострана штампа и литература била је доступна. Лично искуство (уређивање женске рубрике у *НИН*-у, "НИНА", уређивање *Базара* који је у то време имао тираж од 360.000 примерака,

¹ Овај рад је део Пројекта број 179076 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

покретање и вођење документарне серије ТВ Београд *ОНА...*) допринело је да поглед изнутра, понирање у тему, истраживачу пружи и квалитет лично доживљеног. Историјат, настанак и развој женске штампе указао је на многе непознанице: та штампа је имала дугу и славну прошлост (британски часопис *The Ladies Mercury*, покренут 1693. године сматра се првенцем), прешла је трновит пут од морализаторских приручника у којима су женама проповедали – у почетку искључиво мушкарци – њихове обавезе и строга, патријархална правила понашања, преко борбених, феминистичких и неофеминистичких женских гласила која су их еманциповала и освешћивала и – назад, ка класичном, женском часопису. То *назад*, означило је рађање, раст и глобалну експанзију великих, високотиражних часописа за жене (*ELLE*, *Cosmopolitan*, *Vogue* сматрају се "женским библијама", узорима, прототиповима) који су умножавали издања за поједине земље, односно медијска тржишта, по принципу шеме за гоблене: продајемо вам лиценцу, часописи се праве стриктно према нашем концепту, у складу са потребама наших оглашивача јер наши производи колонизују ваше тржиште. Истовремено, намећемо вам и поглед на свет – на базичне вредности, на мушко-женске односе, на породицу и посао, на ангажман у јавној сфери итд. Њихов циљ је да произведу јединствен, стандардизован тип жене, читатељке, по узору на степфордске супруге (*The Stepford Wives*, филм Френка Оза /Frenk Oz/ из 2004. године), идеалне "шопингхоличарке".

Ако је развој таквих часописа, током седамдестих година XX века био обележен оним што Едгар Морен (Edgar Morin) дефинише као "спој женствености и феминизма",² касније усмерење, крајем XX а нарочито у првим деценијама XXI века, наглашено је потрошачки усмерено – а његова јунакиња је "шопингхоличарка". Та жена је лепа, успешна, креативна само ако је "у тренду" а то значи одевена, нашминкана, исфризирана, речју – стилизована по последњој моди. Она купује изглед усаглашен са владајућим "духом времена". Стилисти, шминкери и фризерски "раде на имиџу" сваке личности која се слика за часопис, сваки комад гардеробе и накита је потписан, а целокупни изглед поштује правила

² Едгар Морен, *Дух времена*, Београд, БИГЗ, 1979, 198.

тренда који се у женском часопису толико пута понавља док не створи условни рефлекс, сервирајући се читатељкама као пожељан, владајући изглед. У супротном, ако не поштују у часопису наметнута правила модног тренутка, оне су *out*, демодирани, незанимљиве и досадно анахроничне. Продор тих, иностраних часописа (*ELLE* 2005, *Cosmopolitan* 2004) на српско медијско тржиште коинцидирало је са умирањем или драстичним падом тиража домаћих часописа за жене насталих током 60-их и 70-их година прошлог века. *Практична жена* и *Нада* престале су да излазе, еутаназиране у сопственим издавачким кућама, *Базар* тешко опстаје, јер му је тираж драстично опао због смањеног тржишта после распада земље а инострани, увезени брендови који су преплавили тржиште оглашавају се само у лиценцим часописима. Распад Југославије расцепкао је медијско тржиште, високи тиражи и екстрапрофити некадашњих женских часописа постали су боља прошлост, а лиценци часописи експандирали су агресивно заузимајући позиције у новонасталом празном простору српског медијског тржишта.

Непозната историја

Два су открића последица истраживања феномена штампе за жене у периоду од 1945. до 1986. године на овим просторима, вредна спомена: формирајући се под снажним утицајем страних узора, ти су часописи имали и значајну традицију на домаћем тлу. Та је традиција била углавном непозната или систематски игнорисана. До покретања првог женског часописа (*Женски Воспитатељ* Матије Бана, Нови Сад, 1847. године) дошло је са готово два века закашњења у односу на британски прототип, будући да тек током XIX века Србија стиче дефинитивну независност од Турске. Ретки и краткотрајни периоди мира у Србији, до Првог светског рата и између два рата, били су време у коме се жене, упркос отпорима заостале средине, постепено ослобађају неписмености, необразовања и економске зависности од мужа. Под утицајем Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, деценије 1840-1870. године биле су време ширења писмености међу женама што је била елементарна претпоставка настанка и развоја женских часописа. Први такви часописи (*Српкиња*, Панчево, 1882, *Женски свет*, Нови Сад, 1885, *Српски помодар*,

Нови Сад, 1872, *Базар*, Београд, 1883) настају најпре у Војводини, ближој Европи. Крајем XIX века, постоје већ, на основу специјализације садржаја, три доминантне категорије женских часописа: морализаторско-поучни, модно-забавни и гласила женских друштава, као и њихове бројне поткатегорије: листови за младе жене, листови за домаћинство, женски верски листови, женски листови општег типа, листови женских занимања.³

Почетком XX века, рађа се још једна, специфична врста женских гласила, тзв. напредна женска штампа (*Једнакост*, Београд, 1910; *Жена данас*, Београд, 1936) коју, на иницијативу КП, оснивају интелектуалке и раднице. *Жени данас*, која излази и за време рата, придружује се неколико женских борбених гласила (*Јабланчанка у борби*, Лесковац, 1944, *Зора*, Београд, 1945). Нека од њих су, попут *Жене данас* која је прерасла у часопис за проблемска питања, наставила излажење и после ослобођења.

Послератна, високотиражна, илустрована штампа за жене у Србији (*Практична жена*, 1956; *Базар*, 1964; *Нада*, 1975) била је колико плод потребе новинско издавачких кућа, "Дуга", "Политика" и "Борба", које је покрећу да запосле штампарије и обезбеде профит нудећи читатељкама специјализовану женску штампу која је свугде у свету била златоносна, толико и врста реакције уредништава и новинара на диктатуру сиве, полудирективне, информативно политичке штампе, одлике административног периода управљања.⁴ Логично је што је та штампа наишла, у друштвеним условима шездестих и седамдесетих година прошлог века, када се ствара потрошачко друштво, на плодно тле за имплементирање модела "културе женствености": "Бити лепа, допасти се, старати се о кући, кувати, сањати о љубави, васпитавати децу".⁵ Жене су у Србији, као и свуда у Европи, биле уморне од рата, од криза и одрицања током обнове, од немаштине и довијања, од живота у скромним, ограниченим, финансијски скученим условима. Потрошачко друштво нудило је илузију одмора ратница, "бољег живота" а "женска" штампа, конципирана на општеприхваћеној формули

³ Неда Тодоровић, *Женска штампа и култура женствености*, Научна књига, Београд, 49-73.

⁴ Неда Тодоровић, *ibid*, 3.

⁵ Едгар Морен, *ibid*, 197.

Елен Гордон Лазареф (Hélène Gordon Lazareff), прве директорке француског *ELLE*-а, постала је водич за сналажење, најбољи саветодавац, у тим, новим условима: "Просветити, разонодити, информисати". Управо тим редоследом.

Српска штампа за жене пресликава темеље на којима почивају њени западњачки узорци: садржинска припадност лакој жанру, неинформативност, неактуелност, конзервативизам, естетизам, привлачност за рекламу. Таква оријентација доноси јој брзи профит – значајну популарност, високотиражност, исплативост. Она се у то време продаје и ван граница Србије, у читавој Југославији, а њени тиражи од 250.000 до 350.000 примерака доносе јој примат међу осталим периодичним часописима. Анализа садржаја тих специјализованих часописа за жене указала је на матрицу на којој је почивао њихов уређивачки концепт: ангажоване, "алиби" теме, практично-саветодавни садржаји, сентиментална квазилитература, познате личности, тематика несреће-судбине-усуда и оглас, већ тада, као диктатор начина живота. Анализиране су и категорије стил и језик као и графичка опрема штампе за жене.

Покушавајући да буде комуникативна до присности, та штампа књижевни језик замењује говорним, разумљивим, настојећи да смањи дистанцу између редакције и читалачке публике. Читатељка се подстиче да отвори свој интимни свет, своје недоумице и страхове, што она и чини, заштићена анонимношћу. Редакција, која јој нуди одговор или савет, понаша се као старија пријатељица, која тек благо прекорева али увек охрабрује. Она се читатељки обраћа присним језиком кулинарских рецепата.⁶

Рачунајући са "женском природом", која подразумева наглашено обожавање лепог, женска штампа представља највиши естетско-графички домет у ланцу периодичних магазина. Зато је и названа "штампом на сјајном папиру"⁷: визуелни моменат значајнији је него текстуални, фотографија почиње да доминира над текстом, што потврђује и однос освојене количине простора (60 одсто према 40 одсто).

⁶ Неда Тодоровић, *ibid*, 112.

⁷ Anne Marie Dardigna, *Femmes femmes sur paier glace*; Paris; Maspero; 1978, 15.

Пошто је настала и расла у времену када се у традиционалној женској штампи на западу догађа контрадикторан процес који Едгар Морен назива спојем културе женствености са феминистичком идеологијом – "култура женствености оставља жену у њеној традиционалној улози док феминизам жели да је из ње извуче"⁸ – одједи такве оријентације присутни су и у домаћој штампи за жене и видљиви у анализираној одредници ангажоване "алиби" теме. У другом делу овог рада, компарирајући садржаје класичне послератне женске штампе у Србији, са часописима који данас чине *mainstream* листова за жене код нас, доказиваће се хипотеза да су у овдашњој, савременој женској штампи доминантна два тематска усмерења: комерцијално и практично-саветодавно, због чега је она, у односу на претходницу названу "штампом срца" ближа читатељкином новчанику него срцу. Док се у скупим, лиценцим часописима инсистира на потрошњи ради потрошње, као смислу живота, у јефтиним издањима признаје се реалност заосталости и сиромаштва, па је концепт заснован на уштеди, где год је то могуће. Феномен селебритизације, присутан у обе врсте часописа, изражено је стављен у службу потрошачког духа и комерцијалних интереса.

Култура торти и колача

Промене у медијској сфери које је обележио распад Југославије, дуготрајна криза и појава интернета која погађа класичне медије а пре свих штампу, преоријентација младих генерација на тај, најновији, медиј утичу драматично на промене читатељских навика: уочена је стагнација па и пад броја читалаца штампе и, посебно, броја читатељки дневних новина. Сматрано је, својевремено, да жене нису изван општег информативног утицаја, претпостављало се да оне спадају, истовремено, и међу статистички невидљиве читаоце дневне и недељне штампе коју су куповали и читали мушки чланови породице а у којој су оне задовољавале потребу за релевантним информацијама, тзв. *hard news* и аналитичким текстовима који почивају на истраживачком новинарству. Следио је закључак да жене женску

⁸ Едгар Морен, *ibid*, 197.

штампу доживљавају као допуну која задовољава неке њихове, специфичне потребе.⁹ Према подацима *Стратеџик маркетинга* о читаности штампаних медија,¹⁰ извесно је да жене у Србији не читају вести у процентима који одговарају њиховом броју у укупној читалачкој популацији. Цитирано истраживање показује да жене дуже гледају телевизију и слушају радио него мушкарци, користећи медиј који им је претплатом доступан, па не изискује додатне трошкове, као штампа. Жене проводе и више времена у кући, а у стању су да, за разлику од мушкараца, раде више послова истовремено. Очекивано, жене мање времена него мушкарци посвећују читању дневне штампе, а највећа разлика у корист мушкараца је у времену које проводе на инернету (134 према 100 минута дневно). Међу читаоцима периодике, међутим, жене су знатно бројније (67 одсто жена према 39 одсто мушкараца). Жене су, према резултатима овог истраживања, ређе биле у стању да наведу назив *Блица*, *Вечерњих новости* или *Политике* него мушкарци, а чешће назив *Курира*, *24h* или листа *Ало*, што указује на чињеницу да је њихова пажња у већим процентима усмерена ка таблоидним, јефитнијим и бесплатним новинама. Међу часописима које читају бар једном месечно, жене су најчешће наводиле *Блиц жену* (45%) и *Свет* (18%), мушкарци *Свет* (14%) и *Скандал* (12%). Читатељке су се најчешће бирале јефтине женски часопис (*Блиц жена* – 25 динара) у коме доминирају мода, рецепти, познате личности и огласне рубрике. Привлачност садржаја у женском часопису рангирале су на начин који осликава њихову реалност. "Рекламирају ствари које не могу да купим" (каже 75% читатељки и свега 65% читалаца), што објашњава ниске рејтинге скупих, лиценцих часописа у Србији (*ELLE* кошта 220 динара, *Cosmopolitan* 159 динара). Истицале су опредељење за "духовите садржаје", "занимљиве фотографије", "добре текстове" и "квалитетан дизајн" у већим процентима него мушкарци. Материјални моменат је, очигледно, опредељујући при избору јефтинијих часописа као *Блиц жена* и *Стил* (29 динара), а тематско опредељење читатељки указује на изражену потребу за бежањем од стварности у духовите, забавне, лепо упаковане, естетизоване садржаје који су и практични. Према резултатима овог истраживања, таблоидни часописи су

⁹ Неда Тодоровић, "Да ли жене у Србији читају вести", СМ, 2008, бр. 9.

¹⁰ *Strategic marketing, Истраживање тржишта штампаних медија*, 2008, (наручиоци USAID и IREX).

имали највећи рејтинг (3,77%) а међу њима *Свет* и *Скандал*. Следе женски недељници *Блиц жена* и *Луса* (просечни рејтинг 3,04%), часописи о познатима заостају (1,88%), као и *glossy* издања, *ELLE* и *Cosmopolitan* (1,1% односно 2, 66%), док се часописи посвећени политици и друштву налазе на зачељу листе (0, 29%). Жене су се најчешће опредељивале за часописе забавног типа, таблоиде у којима доминира сензационализам и трач, женске часописе у којима преовлађују садржаји посвећени приватној сфери и часописе о свету познатих (селебритизација плус идентификација). Време и новац фактори су који највише утичу на избор медија: незапосленост, заосталост и сиромаштво основни су разлози што жене превасходно читају таблоиде и јефтине женске часописе који нуде корисне савете и инстант бекство од стварности. По дефиницији, жене су осетљивије на лоше вести – ратове, несреће, убиства, поскупљења – што је још један фактор који их удаљава од значајних информација квалитетне, "озбиљне" штампе а приближава класичним, женским темама приватне сфере, комуникацији саветом, култури женствености. Најновији подаци о тиражима за 2012. годину¹¹ потврђују ове хипотезе. На топ листи десет часописа предњаче *Пошаљи рецепт* (233.991), *Торте и колачи* (166.845), *Блиц жена* (155.804), *Скандал* (112.161), *Стар* (68.207), *Добра храна* (61.425), *Пулс* (49.649), *Свет* (49.112), *ТВ новеле* (37.988) и *Лепота и здравље* (35.519 цена - 99 динара).

Свесне чињенице да је жена најбољи потрошач, да је она бројнији и вернији читалац часописа, маркетиншке и адвертајзинг агенције сугеришу медијима да учине вести садржински (*infotainment*) и визуелно привлачнијим за оглашивачима толико значајно женско тржиште, односно, окретање ка "female friendly" садржајима. Те су тенденције видљиве, па и најквалитетнији дневни листови и часописи, њусмагазини, омекшавају и таблоидизују садржај не одолевајући селебритизацији, популаризацији, скраћивању текстова, ширењу *life style* сектора, повећању наслова и фотографија, ангажовању најпознатијих а не најквалитетнијих сарадника. Значајне теме и истраживачко новинарство, које је скупо, споро и издавачу ствара проблеме са влашћу и оглашивачима, губе битку

¹¹ ABC Србија, Color Press група, Weekly Newsletter, press info, 3.октобар 2012.

пред захтевима менаџмента за комерцијализацијом садржаја а култура, која је међу припадницама старијих генерација сматрана *par excellence* женском темом, губи значајно место у женским часописима потиснута текстовима о познатима, приливом огласа (30-50% простора у зависности од сезоне), огласних репортажа и излог-рубрика у којима се најдиректније, са јасно истакнутом ценом нуди мода, козметика, храна, *wellness*, услуге козметичких салона и клиника за естетску хирургију, предмети за опремање куће, биљке па и књиге.

У истраживању о медијском третману књиге, спроведеном 2008. године,¹² анализирана је, поред свих релевантних медија у Србији, и специјализована штампа намењена женама, класични српски женски часопис *Базар* и четири лиценцна часописа – *Cosmopolitan*, *Joy*, *Jolie* и *Grazia* – који су били предмет компаративне анализе. У тексту тог зборника, под називом *Специјализована штампа намењена женама*,¹³ констатује се да *Цица* и *Стил* немају културну рубрику; да *Блиц жена* у оквиру рубрике ”Моје време” има подрубрике ”Биоскоп”, ”Фестивал”, ”Позориште”, ”Књига”; да *Луца* у рубрици ”Култура” на једној страни представља нове књиге, филмове, представе, дискове; да *Базар* у рубрици колажног типа ”Да ли сте чули”, на четири стране најављује књиге, изложбе, представе, промоције. У четири анализирана лиценцна часописа приступ материји посвећеној култури и књизи био је сличан. Књизи је углавном била посвећена једна страна, у ређим случајевима две странице, што је чинило 0,5 до 0,75% укупног садржаја. При избору књига о којима је писано доминантан критеријум је био је да је у питању бестселер, односно књига у тренду. Текстови су садржали само неколико реченица, основну информацију са елементима препоруке, аналитичности и критичности се на страницама ових часописа није давао простор. У часопису *Cosmopolitan* постојала је, у анализираном периоду, стална рубрика ”Book Club”, редовни месечни избор књига које уредништво препоручује, са сугестивним насловом ”Књиге које ћете волети”, али је аналитичнији ауторски приступ и очекивана критичност сасвим изостала: укратко се препричава радња дела, по правилу љубавна, насловна страна књиге претходи

¹² Неда Тодоровић, *Медијски третман књиге*, Зборник, Београд, Народна библиотека Србије, 2011.

¹³ Неда Тодоровић, ”Специјализована штампа намењена женама”, *ibid*, 98-105.

тексту, дата је адреса сајта издавача да би се књиге могле наручити. Интервју са списатељицом Љубицом Арсић, једини разговор са писцем у анализираним бројевима овог часописа, није се односио на њену књигу *Манго*, која је била повод интервјуа, него на ауторкин однос према љубави. У неким бројевима није уопште било текстова о књизи, а када су објављивани, њихови аутори нису били потписани. Резултати овог истраживања потврдили су полазну хипотезу: у четири лиценцна часописа за жене текстови посвећени књигама највише личе на оглашавање. Препоручене књиге су комерцијалне, потенцијални су бестселери, тематски су најчешће посвећене љубави, узор је *Секс и град*, а затим следе дела о езотерији и историји са елементима мистерије. Свакој књизи посвећено је свега неколико реченица, дела се оцењују придевима – узбудљиво, провокативно, секси, романтично. О књигама се не говори критички, све књиге о којима се пише препоручују се. О књигама се пише као о моди, односно свакој другој роби, оне се нуде као разбигра за одређену сезону или доба године – књиге за годишњи одмор, празнична издања. Информације о делу преписане су са полеђине књиге или са сајта издавача, што сведочи у прилог претпоставци да су у питању прикривени огласни текстови, па је утисак истраживача да је приступ теми књиге, као значајном делу културе површан, готово маргиналан, нарочито у поређењу са осталим, много мање релевантним, али далеко комерцијалнијим врстама садржаја (мода, шминка, трендови).

Биолошко биће, луксузни сисар

Тематски оквир недељника *Блиц жена* (издавач је "Ringier Axel Springer", лист има 54 стране и корице), као типичног представника популарне, високотиражне, јефтине (25 динара) штампе за жене разноврстан је и креће се у оквирима класичне "штампе срца" са елементима "штампе новчаника" (са нагласком на могућностима уштеде – "Јефтино а шик"). У анализираним бројевима, на случајном узорку, јул-октобар 2012. године, број огласних страна, рачунајући и огласне репортаже износио је, у односу на укупан број страна, између једне четвртине и једне трећине простора. Међу сталним рубрикама налазе се:

”Актуелно” (кратки текстови и фотографије о занимљивостима из земље и света, најавима догађаја, саветима, обавештењима, иако има одступања од овог концепта када се рубрика претвара, као поводом Олимпијаде, у спортско-модну, у којој је одећа на нашим спортисткињама потписана и означена ценом); ”Мода” (Мој стил, Стил плус); ”Лепота” (Будите лепше); ”Једна од нас” (позната личност у тренду – Јелена Баћић Алимпих, Нина Бадрић, Маја Милош, Сања Керкез); ”У срцу жене” (обична/необична жена - спасилац, пољопривредница, станарка дома за старе, мала привредница); ”Деца”; ”Интимно” (Не стидите се секса из снова, флертујте са неким ко је леп колико и ви); ”Кухиња”; ”Здравље”; ”Мој дом”; ”Моје време”; ”Дух и тело”; ”Репортажа” (путовања по Србији, или социјална репортажа, текстови о породицама добитницима наградне игре часописа и фирме *Forma ideale* – ”Плава соба оде у Неготин”, ”Нова соба за Анђелу”); укрштене речи и хороскоп. Борба за тираж и познавање реалног стања оних категорија становништва којима се часопис обраћа, евидентна је у октобарским издањима овог часописа где се (13-19. октобар 2012) на осам страна пласира додатак, *Блиц жена екстра*, под насловом ”Ваш рецепт, ваш кувар + 1000 динара”. У додатку је дата прилика читатељкама да пошаљу рецепте чији ће одабрани примери бити хонорисани. Уредништво се, очигледно, руководило успехом часописа *Пошаљи рецепт*, најтиражнијег издања у 2012. години, као и насушном потребом читатељке да нешто заради. На насловној страни најављене су четири недеље прорицања, под насловом ”Призовите паре у кућу”. Свесна, очигледно, дубине економске кризе у којој се налазимо и стварних могућности већине жена, редакција им открива ”моћне магијске ритуале да бисте у своју кућу призвали кишу новца”. И, најзад, две стране истог броја посвећене су еротском бестселеру Ерике Леонард Џејмс (Е. L. James) *Педесет нијанси - особођени*, преведеном на 37 језика и објављеном у 40 земаља.

Поређење овог садржинског оквира са штампом за жене из претходно анализираниог периода (1956-1986)¹⁴ указује на спору промену женског листа и константност опредељења за ванвременску комуникацију саветом, усмерену превасходно на садржаје приватне сфере: мода, лепота, дечја соба, кухиња, секс,

¹⁴ Неда Годоровић, *Женска штампа и култура женствености*, Београд, Научна књига, 1987.

магија. Потврђена је хипотеза из студије *Женска штампа и култура женствености* да су

промене у "женској" штампи минималне, веома споре и готово невидљиве и да се у њој женин свет своди, углавном, на биолошко, на приватност, на женственост. Бавећи се, преваходно, приватном сфером људске егзистенције, а у њој се односи мењају најспорије, ова штампа мења се, радикалније, само када јој тираж значајније пада: у временима стабилне продаје она се поноси непроменљивошћу, схваћеном као традиција, у најбољем смислу.¹⁵

Стил (издавач "Кутир", 46 страна и корице) јесте јефтине (кошта 29 динара) недељник за, како оснивач каже на насловној страни, "жену са стилем". На насловној страни у анализираним бројевима (случајни узорак, јул-октобар, 2012) налазе се, за разлику од *Блиц жене*, позната лица, селебрити - пар Ана Штајдохар и Никола Демоња, Невена Аџемовић, Јелена Баћић Алимпић, Александра Радовић, Нина Бадрић... У просеку, трећина часописа посвећена је огласима или огласним репортажама, на четири средње стране налази се кувар (*Стил - Направите лако*) који се по потреби лако вади и одлаже, на четири стране је модни излог, модели појединих брендова са истакнутом ценом, под насловом "Шопинг са стилем". Сталне рубрике су "Лепота"; "Ваше дете и ви"; "Лепи и здрави" (20-29); "Медицина" (31-36); "Путујте са нама" (Опленачка берба - Обреше се виногради); "Животна прича" (Пинк, Драган Живковић Тозовац, Ерика Леонард); "Стил интервју" са личношћу са насловне стране и интервјуи са две до три мање или више познате личности (Огњен Амиџић, Ана Севић, Сара Грбић, Миа Зечевић, Душан Борковић, Дарко Спалевић, Влада Мандић...); "Стил за душу", где се препоручују књиге, објављују и кратке приче читатељки, "Лагунина" топ листа. Укрштене речи и хороскоп заузимају последње стране. Основна разлика у тематском опредељењу часописа *Стил*, у односу на *Блиц жену*, која садржински представља часопис општег типа, јесте оријентација на познате личности и здравље и медицину као доминантне теме. У складу са називом листа, не инсистира се на

штедњи, концепција почива на умереном гламуру, на радости живота, на оптимizmu.

Базар ("Политика", 82 стране и корице, цена 109 динара) излази два пута месечно и једини је преостали, класични, "женски" часопис који је преживео три државе - Југославију, СЦГ, Србију. Огласи чине око четвртине укупног простора у овом магазину, иако их има и невидљивих, прикривених, оних у којима је текст о личности или путовању (Маријана Матеус, лице са насловне стране другог, септембарског броја; репортажа о Алањи) прикривени оглас. Анализирани бројеви (случајни узорак, септембар и октобар 2012) указују на чињеницу да се *Базар*, у борби за опстанак на тржишту штампе, концепцијски приближио породичним часописима о познатим личностима какви су *Gloria* и *Story*, јер се највећи број страна, 40-50 од укупног простора, поклања текстовима о личностима. Други по величини тематски блок је додатак унутар часописа, *Базар плус*, *водич за лепоту*, *шопинг*, *здравље*, *улепшавање*, *wellness* у коме се, на првој страни, читатељке позивају да пошаљу свој кулинарски рецепт, бесплатно. Класична, модна рубрика сведена је на свега две стране, али постоје друге рубрике у којима се објављују мањи модни прилози, савети, информације. Рубрика модни излог, са истакнутим ценама производа, заузима две стране, мање простора него у претходно анализираним часописима ("Кутак за маштање"). Међу личностима о којима се у часопису пише, највише је оних са естраде (Матеус, Манчић, Александра Радовић, Сања Никић), којима се у појединачним текстовима даје и највише простора као и насловна страна (Сузана Манчић, лице са насловне стране првог октобарског броја добила је шест страна, више него било која друга личност, две више него Радојка Николић, власница титуле најбољи економски новинар, која говори о виталној теми како преживети кризу или Светлана Бојковић, велика позоришна, филмска глумица. Али, исти број страна посвећен је и Маријани Матеус, у септембарском броју). Актуелни профил *Базара* чине две доминантне тематске целине: славне личности и, на другом месту, на двоструко мањем боју страна, *lifestyle* тематика са практичним саветима. И *Базар* има укрштеницу и хороскоп.

Уколико се часописи *Стил* и *Базар* налазе неколико степеника изнад реалности у којој живи жена у Србији, у односу на *Блиц жену* која је тој реалности

најближа, часописи *ELLE* и *Cosmopolitan* (издавач је "Adria media") квалитетом папира и штампе, ценом (220, 159 динара), бројем страна (146, 130), врстом оглашивача (скупљи, луксузни брендови), бројем огласа (готово половина садржаја, односно више од трећине) и садржинском оријентацијом, далеко су од српске реалности. Ти су часописи, према анализи на случајном узорку (јул - октобар), усмерени на светске личности и теме преузете из матичних, најтиражнијих светских издања, на пропагирање одређеног *life style*-а, путовања на егзотичне дестинације, потенцирајући шопинг као начин живота бројем страна посвећених излог рубрикама са истакнутим ценама. Насловна страна плод је труда креативног тима који је задужен за стајлинг личности-звезде која је посебно стилизована за потребе часописа (*ELLE*). Ови часописи фокусирани су на теме у вези са мушко-женским односима (Љубавне дилеме, Нова скала емоција); о наглашеној сексуалности (Шта је секси сада, Као из 1001 ноћи, Секси свежа цица, Секс Р&О Директно као никад до сада!, Спорт и град...); третирање мушкарца као сексуалног објекта жеља (Фрајер месеца, Питајте зверку, Фрајерленд); *Fashion&beauty* (30 страна на којима је модни излог са истакнутим ценама доминантно опредељење); селебритизацију, миксом домаћих и иностраних познатих личности (*Cosmopolitan*). Намењени су урбаним, образованим, професионално високо ранжираним особама, мањини жена у Србији, ретким шампионкама потрошње. На златној позадини насловне стране октобарског издања часописа *Cosmopolitan*, на коме се налази глумица Мила Јововић, најкрупнијим, црвеним словима написана је порука уредништва часописа читатељкама: "Богата и славна. О да, мислимо на вас". Уредништво с поносом истиче ком типу читатељки се обраћа. Друга тема по величини фонта на насловној страни у истом броју гласи: "Срушили смо секс табу. Тројка – мејнстрим, фетиш, есцентричност или дупло уживање". У истом броју, под насловом "Одвајне девојке", читатељкама се саветује "Направите смели потез који ће вам обезбедити највише место на лествици најзапаженијих цица на партију!" Тај потез чине - "чоколадне усне, атрактивне шишке, изазован деколте". У тексту истог броја под насловом "Филип, Борис или Дарко", читатељке сазнају "Шта све може да се

догоди када завршите у кревету са фрајером коме не можете да се сетите имена". И *ELLE* и *Cosmopolitan* имају хороскоп а немају укрштеницу. Као ни модну критику.

Култура женствености у служби културе потрошње

Компарација часописа за жене (*Практична жена*, *Базар* и *Нада* – у даљем тексту класични женски часописи, КЖЧ) из претходно анализираниог периода (1945-1986), са часописима који се објављују данас у Србији (на случајном узорку анализирани су *Блиц жена*, *Стил*, *Базар*, *ELLE* и *Cosmopolitan* – у даљем тексту нови женски часописи - НЖЧ, који на тржишту штампе постоје десетак година, са изузетком *Базара*), указује на чињеницу да су КЖЧ садржајем били ближи магазинима опшег типа, еклектични, па су и сама уредништва инсистирала да су у питању породични часописи. Они су, полазећи од не тако великих разлика у образовању и годинама старости својих читатељки, представљали сличан тип часописа, нису се тематски превише разликовали. Данашњи, НЖЧ, у далеко већој мери су специјализовани: сваки од пет анализираних часописа има своју комбинацију од два или више доминантних садржаја којима посвећује највише простора. Читалачка публика им није иста: *ELLE* и *Cosmopolitan* намењени су младој категорији од 18 до 25 година старости, *Стил* млађој од 25 до 35 година, *Базар* и *Блиц жена* свима, али их купују преваходно средовечне и старије читатељке. Ипак, потрошња као тема, *must have* као диктат, поседовање и гомилање заједнички је лајт мотив НЖЧ, без обзира да ли се у њима инсистира на штедњи, у јефтинијим, или на расипању, у скупљим. Посустала жеља за потрошњом, плод материјалних ограничења, вештачки се подстиче предметима из рубрика-излога. Највећим делом садржаја та штампа је излог модне, козметичке, фитнес, дијететске, дечије и индустрије предмета за кућу и домаћинство. Јер, пратити моду, то значи бити у тренду, бити (још) млада и (још) лепа. Пошто је жена потрошач број један у породици, НЖЧ деле тржиште према могућностима своје, просечне читатељке коју, заправо, као свој улог у бизнису, нуде оглашивачима. Подстрекивање на компулзивну куповину којој се одаје "шопингхоличарка", зависница од модног диктата, сам чин куповине изједначава са самопоштовањем и

самореализацијом. Док су се КЖЧ читали у свим срединама, међу НЖЧ постоји јасна разлика: скупи, лиценцни часописи читају се само у високо урбанизованим срединама (своје читатељке *ELLE* дефинише придевом *open minded*, приписујући им истанчан дух и укус), јефтинији се окрећу и читатељкама у унутрашњости (*Блиц жена* одлази у градове Србије, међу читатељке, организујући промотивне ”Караване”).

Константа која је остала непромењена и после 25 година јесте присан однос са читалачком публиком која је можда мање постојана него раније, склонија нередовној куповини, читању часописа у фризерском или козметичком салону. Тај присни однос евидентан је, као владајући тон, већ у уводнику главне уреднице, обавезном у сваком анализираном броју. Присност се раније постизала подстицањем читатељки да пишу часопису, што је сада сведено углавном на преписку путем интернета, али и на друге видове женског коауторства са часописом – песме, приче, исповести. *Базар* је десет година имао престижну награду "Женско перо", која је на књижевну позорницу извела стотине списатељица којима је ауторство омогућило право на глас. Саветодавне рубрике, у којима су стручњаци одговарали на питања читатељки, обавезни део КЖЧ, уступиле су место едукативнокомерцијалним текстовима о здрављу, исхрани, вежбању, *life style*-у. Идентификациони модел је позната личност, у јефтинијим часописима естрадна, у скупљим инострана или домаћа, из света шоу бизниса. Феномен селебритизације је и даље веома актуелан, али је она данас далеко више у функцији потрошње него раније, редакцијским стајлингом, потписивањем одеће коју те личности носе а често и истицањем њене цене. Раскорак између читатељкиних жеља и могућности већи је него раније, па је то, према резултату цитираног истраживања, снажан фактор фрустрације. Ако су КЖЧ у Србији представљали индустрију женских часописа у настанку, данашњи часописи, нарочито њихова скупа *glossy* издања, намењена младој/млађој публици више средње класе, примери су високог степена развоја те индустрије која је толико ојачала да сада делује глобално. У питању је "комерцијално вођена, тржишно оријентисана индустрија која почива на чврстој вези издавача часописа, продаваца

и оглашивача".¹⁶ Евидентно је и да продавци и оглашивачи значајно утичу на садржај тих часописа, до те мере да се може рећи да те три индустрије (издавачи, продавци и оглашивачи), у садејству, утичу на обликовање нове, актуелне, владајуће, женске, потрошачке културе и стварање новог типа младе жене која је, као идеална мета оглашивача, оличава. Тај однос је много чвршћи и много евидентнији него у претходном периоду. О њему сведочи и одсуство било какве модне критике из било ког анализираних издања. Та нова, потрошачка култура користи, као у часопису *Cosmopolitan*, и сасвим другачији језик, неку врсту урбаног сленга, да би снажно подвукла разлику између своје, младе, нове читатељке, *The Cosmo girl*, и оне друге, старе, демодираних. У тежњи да се разликују од осталих предњаче *glossy* магацини, пандан високој моди, који лансирају трендове и владајући *life style*. Улога НЖЧ је да посредује између читатељки, које су идеална мета, оглашивача и продаваца. Према систему вредности који на својим страницама промовише НЖЧ, који се продаје два пута, читатељки и оглашивачу, јасно указује којој врсти публике се обраћа. А и она, та његова конзументкиња, има двоструку улогу: она је и читатељка и потрошач. Као што је старија генерација женских часописа у прошлом веку, 1968. године, спајала женственост и феминизам, ова садашња спаја културу женствености и културу потрошње. Она то чини тако успешно да њена издања опстају и у временима највеће кризе, можда и упркос њој. Јер, ови часописи све мање зависе од тиража, све више од огласа. Свесни те профитносноне релације, и остали штампани медији, дневни листови и часописи, отварају странице "female friendly" тематици некад презрених женских часописа: љубав, секс, храна, мода, породица, *life style*. Не чине то само на женским странама својих издања, него и у посебним додацима, који редовно излазе, а неки од тих њих прерастају у нове, женске часописе.

¹⁶ Anna Gough Yates, *Understanding Women's Magazines Publishing, Markets and Readership*, London&NewYork, Routledge, 2003.

Литература:

Dardigna, Anne Marie, *Femmes femmes sur papier glace*; Paris; Maspero; 1978.

Морен, Едгар, *Дух времена*, Београд, БИГЗ, 1979.

Тодоровић Неда, *Да ли жене у Србији читају вести*, *СМ, часопис за управљање комуницирањем*, број 9, година 3, зима 2008.

Strategic Marketing Research, Истраживање тржишта штампаних медија (наручиоци USAID, IREX), 2008.

Тодоровић, Неда, *Женска штампа и култура женствености*, Београд, Научна књига, 1987.

Тодоровић, Неда, *Медијски третман књиге*, зборник, Београд, Народна библиотека Србије, 2011.

ABC Serbia, Color Press group, Weekly Newsletter, Press info, 3. oktobar 2012.

Gough Yates, Anna, *Understanding Women' s Magazines Publishing, Markets and Readership*, London&NewYork, Routledge, 2003.

Neda Todorović

UDC: 070.48-055.2(497.11)

UDC: 305-055.2

Faculty of Political Sciences

Original scientific article

University of Belgrade

From Heart Print to Wallet Print: Women's Magazines Today

While the study *Female Print and the Culture of Femininity*, *Женска штампа и култура женствености*, published 25 years ago, determined that the printing of heart is the medium of the culture of femininity, which supports the traditional perception of women and female nature, contemporary insights into the themes of this print reveal its emphasized orientation towards consumption as the main theme, and the heroine of this consumption – the shopaholic. Today, in Serbia, two types of print for women are dominant: luxurious, licensed, relatively expensive, low circulation glossy magazines

with content dominated by His Majesty the Advertisement, and cheap, popular, sometimes licensed print for women with dominant content of practical and advisory orientation. The increasingly scarce local and traditional woman's magazines of general type are surviving the competition with difficulty.

Key words: female print, culture of femininity, culture of consumption

Станислава Бараћ

Институт за књижевност и уметност
Београд

Рађање феминистичке контрајавности у *Девојачком роману* Драге Гавриловић¹

Циљ овога рада је да на методолошким основама Хабермасове теорије грађанске јавности и њених феминистичких ревизија и примена оцрта могући приступ проучавању и дефинисању феминистичке контрајавности у оквирима српског друштва и културе. Ауторка полази од схватања да је одређена субалтерна контрајавност у потпуности формирана тек када се одговарајућа маргинализована друштвена група од претежно пасивне публике претвори у сопственог гласноговорника, образујући паралелну дискурзивну арену. Зато све манифестације феминистичке контрајавности у српским срединама до завршетка Првог светског рата сагледава као процес постепеног „рађања“ ове јавности. Такође, полази се и од схватања да подређене јавности понављају пут формирања грађанске јавности. Подразумевајући доприносе учења Светозара Марковића и Уједињене омладине српске, и других конкретних ауторки/аутора у процесу женске еманципације тј. настајања феминистичке контрајавности у 19. веку, ауторка се у овом раду ограничава на анализу *Девојачког романа* Драге Гавриловић (1889). Као специфично периодички жанр, роман у наставцима, овај роман је одиграо двоструку улогу у датом процесу: 1) он је актер и зачетник феминистичке контрајавности, једним делом захваљујући и фрагментарности форме и њене контекстуалне неодвојивости од часописне целине, која га чини граничним жанром између књижевности и журналистике; затим захваљујући и дијалошкој форми просветитељског дискурса као и чињеници да је остварује у најмасовнијем медију свога времена – штампи; 2) док истовремено, као производ фикције, представља и саму слику рађања те јавности.

Кључне речи: грађанска јавност, феминистичка контрајавност, Драга Гавриловић, *Девојачки роман*, периодички жанрови

Грађанска јавност и феминистичка контрајавност

Појам *грађанске јавности* (*bürgerliche Öffentlichkeit*) који је у расправу о јавном мњењу увео Јирген Хабермас (Jürgen Habermas) постао је основа разноврсних проучавања у хуманистичким дисциплинама: од оних који се тичу друштвених процеса

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* (бр. 178024), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

модернизације, демократизације и еманципације до истраживања културе, медија и комуникација. Упоредо са ревизијама и критикама од стране других теоретичара, Хабермас је, делом одговарајући на критике, и сам ревидирао сопствену теорију. Упркос томе, његова рана студија *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft* (1962) (п)остала је једна од најкоментарисанијих у области светске хуманистике у другој половини 20. века, што је тренд који се није зауставио ни у овом веку. Свој концепт јавности Хабермас је највећим делом развио и „доказао“ на историјском развоју периодичке штампе, што га чини подеснијом теоријском основом у конкретним анализама периодичких жанрова и са њима повезаних друштвених феномена, у односу на касније, искључиво теоријске разраде истог концепта.

Позната Хабермасова теза гласи да је либерална грађанска јавност настала у 18. веку (Енглеска, Француска и Немачка) као критичка сфера – простор за јавну расправу о стварима од јавног интереса, заменивши до тада доминантну (феудалну) репрезентативну јавност. Оваква јавност заузела је простор између друштва и државе, „радећи“ у корист друштва. Прецизније, „грађанска јавност се може схватити као сфера приватних људи који окупљени чине публику, њима је потребна јавност регулисана прописима власти и од почетка усмерена против саме власти да би са овом пречистили рачуне о општим правилима општења и принципијелно приватизованој али јавно релевантној сфери робног промета и друштвеног рада. Медијум овог политичког обрачуна је специфичан и историјски без преседана: јавно резоновање.“² Изворна функција јавности била је, дакле, критичка, а уз то, ништа мање и еманципаторска.³

Поред важности која је дата публици, за феминистичку анализу (феминистичке или пак *женске*⁴ јавности) посебно је подстицајан увид у оквиру Хабермасове дефиниције рационалне критичке расправе која је конституисала грађанску јавност, а то је „чињеница“ да учесници у расправи дијалог воде аргументима, и да је снага аргумента важнија од ауторитета или идентитета појединца. Рационална расправа подразумева *привремену* једнакост учесника.⁵

² Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, прево Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 38.

³ Видети и: Jürgen Habermas, “The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)”, *New German Critique* 1/3 (1974): 49–55.

⁴ У новије време појавила се књига: Megan Smitley, *The Feminine Public Sphere: Middle-Class Women in Civic Life in Scotland c.1870–1914*, (Manchester: Manchester University Press, 2008).

⁵ Н. Фрејзер (Nancy Fraser) је критиковала ову тезу из перспективе постојећих демократских друштава, тврдећи да учесници у јавној дискусији никада нису једнаки, јер се не може занемарити контекст, односно иако се расправа води у атмосфери једнакости, учесници све

У Хабермасовој концепцији изузетан значај игра и *место* настанка и „одигравања“ јавности, што заправо спада у оно што Хабермас назива институцијама јавности (места окупљања, штампа, удружења). У случају грађанске јавности, то су *салони*, претежно у Француској, кафеи⁶ у Енглеској и кафанска друштва тј. учена друштва око кафанског стола (како је преведен израз *Tischgesellschaften*) у Немачкој.⁷ Грађанска политичка јавност настаје из литерарне јавности, па је у ужем смислу кључна *институција* јавности заправо уметничка, или чак конкретније, књижевна критика. Професионална критика произилази, дакле, из салонских и кафанских разговора, као што се, пошто је прочитана у новинама или часопису, у те разговоре, *резоновања*, и враћа. Часопис је зато „публицистички инструмент“ институционализоване уметничке критике,⁸ а тиме и јавности.

Грађанска јавност појавила се, дакле, заједно са својим првим демократским медијем – штампом. Са даљом демократизацијом и омасовљењем публике, сматра Хабермас, дошло је до назадовања и декаденције грађанске јавности. Масовна употреба и комерцијализација штампе и медија за Хабермаса су, у складу са схватањима Адорна (Theodor Adorno) и Хоркхајмера (Max Horkheimer), значиле и гашење изворне, критичке функције јавности: од активне критичке она се претворила у конзументску. Овај процес отпочео је, у европским оквирима, средином 19. века. Оно што су Хабермасови критичари приметили јесте чињеница да управо тренутак који он види као почетак декаденције јавности доноси на европску политичку сцену нове политичке снаге које су критички корективи грађанског друштва и државе, пролетеријат и женске покрете, пре свега, а који обнављају изворну критичку функцију јавности. Најчешће се

време носе свест о својој статусној и класној припадности, односно неједнакости. Они не могу да „ставе у заграде“ своје статусне разлике, како је мислио Хабермас, тврди Фрејзерова позивајући се на ревизионистичку историографију. Према Елију (Geoff Eley), а на томе инсистира и Фрејзерова, у стратификованим друштвима дискурзивни односи између јавности које су различите по својој моћи пре узимају форму борбе/такмичења, него резоновање, дискусије. Дакле, ако је код Хабермаса важило да у самој грађанској јавности учесници занемарују своје статусне и друге разлике и дискутују као једнаки, код Елија је акценат на томе да дијалог између више различитих јавности, који се ипак води, није права дискусија, резоновање, већ такмичење, борба. Видети: Nancy Fraser, “Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, no. 25/26 (1990): 56–80.

⁶ Преводац Глигорије Ерњаковић реч *coffe house*, коју сам Хабермас у својој књизи често наводи у оригиналу, не преведећи је на немачки, превео је на српски изразом *кафана*.

⁷ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969): 42–47.

⁸ *Ibid*, 55–57.

указује, дакле, на класну или родну искључивост Хабермасове концепције јавности,⁹ односно на недостатност употребе појма у једнини.

Усложњеност јавности већина теоретичара описала је увођењем појма *контрајавности* тј. успостављањем опозиције јавност/контрајавност; или, још изнијансираније јавност(и) / контрајавност(и).¹⁰ Најпре су Оскар Негт (Oskar Negt) и Александер Клуге (Alexander Kluge) увели појам *пролетерске јавности* (*proletarischer Öffentlichkeit*), односно разграничили појмове јавности и контрајавности.¹¹ Касније су се јавили и појмови *феминистичка контрајавност* тј. *феминистичка јавност*, односно *субалтерне контрапублике/контрајавности* као оквирни појам за све подређене контрајавности. Последњи термин увела је Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) чије је мишљење да се јавност „одувек конституисала кроз сукоб“: „Практично од почетка, контрајавности¹² су оспоравале искључујуће норме грађанске јавности разрађујући алтернативне стилове политичког понашања и алтернативне форме јавног говора.“¹³ Сабирајући подређене друштвене групе и њихово деловање у појам субалтерних

⁹ DiCenzo et al., *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* (Palgrave Macmillan, 2010), 23–27.

¹⁰ Постоји могућност да овај израз буде преведен и као контрапублицитет или чак контрапублика. Преводац Клугеове и Негтове књиге на енглески језик, Петер Лабањи (Peter Labanyi), сведочи о томе када у првој фусности разматра могућности превода појма *јавност*. Лабањи се определио за *публицитет* (*publicity*), тамо где у извору стоји јавност, *Öffentlichkeit*, јер енглески превод овог појма, *public sphere*, по њему, наглашава просторни а занемарује друге аспекте појма. Видети: Oskar Negt et al., „The Public Sphere and Experience“: Selections. October, Vol. 46, [Alexander Kluge: Theoretical Writings, Stories, and an Interview] Autumn (1988): 60. У проучавању настанка феминистичке (контра)публике и јавности у оквирима српске културе, определили смо се за *контрајавност* као појам/термин који укључује и Негтову и Клугеову употребу појма пролетерске (контра)јавности и термин *counterpublic(s)* у феминистичким и другим описима контрајавности на енглеском говорном подручју. Термин (феминистичка) контрајавност појмовно уједно покрива и оно што се на енглеском назива *feminist public sphere*. У најновијим феминистичким читањима, истиче се да је не само хабермасовски термин јавност, већ и ревизионистички контрајавност / контрапублика – сувише лабав. Последњим се, наиме, у новијим студијама означава све од „заједница, читалаштава и публика до политичких група и друштвених покрета“ (DiCenzo et al., *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* (Palgrave Macmillan, 2010), 27). Овде, сматрамо, контрајавност има своју оправдану употребу и своје специфично значење, одређено како елементима која је Хабермас приписао јавности, тако и елементима које су феминистичка тумачења везала уз алтернативне, подређене јавности.

¹¹ Oskar Negt und Alexander Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung: Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit* (Frankfurt am Main 1972).

¹² Израз *counterpublics* овде, дакле, из разлога наведених у 10. фусноти преводимо слободније као *контрајавности* радије него као контра- или противпублике, као што и *public* даље у реченици и у овом контексту преводимо са јавност.

¹³ Nancy Fraser, “Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, no. 25/26 (1990): 61.

контрајавности¹⁴, Фрејзерова их описује као „паралелне дискурзивне арене где чланови подређених друштвених група проналазе и размењују контрадискурсе како би формулисали опозициона тумачења својих идентитета, интереса и потреба“¹⁵

У овом раду полази се и од схватања да подређене јавности делимично понављају пут формирања грађанске јавности. Ова идеја је назначена у схватању Гинтера Лотеса (Günther Lottes) да се *плебејска јавност* конституише по моделу грађанске, и донекле у Хабермасовом одговору на ову тезу.¹⁶ Феминистичка (контра)јавност требало би у том случају да се и сама уобличава кроз тај специфични медијум „политичког обрачуна“, јавно резонување, и морала би, дакле, имати одговарајућу штампу, као и своје специфично *место*, карактеристични јавни *простор* свога настанка. Треба, притом, обратити пажњу на то да се термини *приватно* и *јавно* у Хабермасовој употреби не поклапају са истим паром опозиције у феминистичкој теорији. Производна делатност приватних грађанских лица, на пример, припада сфери приватног, док простор куће који је салонски – у оном тренутку када приватна лица у њему заподену расправу о литератури или политици – постаје јавни.

Женски и феминистички часописи, заједно са осталим активностима чланица женских покрета и удружења (појединачни издавачки подухвати, зборови, серије предавања, курсеви, разни видови окупљања, међународне конференције, петиције за опште право гласа, за мир, против рата, за разоружање, итд.), обликовали су у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца тј. Краљевини Југославији (1919–1941) субалтерну контрајавност у смислу који том појму даје Фрејзерова.¹⁷ Међутим, пре

¹⁴ Синтагму *subaltern counterpublics* превели смо као *субалтерне контрајавности*, у складу са претходним објашњењима. Термин *субалтерни* Фрејзерова је, по сопственом признању, преузела од Гајатри Чакраворти Спивак (Gayatri Spivak), позивајући се на један конкретни текст (“Can the Subaltern Speak”) па је он овде остављен у истом облику у ком се налази и у досадашњим преводима на српски. Термин *counterpublic* је преузела од Рите Фелски (Rita Felski). Ibid, 79, фуснота 22.

¹⁵ Ibid, 67. Н. Фрејзер заправо разграничава два случаја: јавност у стратификованим друштвима и егалитарним мултикултурним друштвима, и унутар њих однос јавности (једнина) насупрот вишеструких јавности. Под стратификованим друштвима подразумева „друштва чији основни институционални оквир производи неравноправне друштвене групе у структурним односима доминације и потчињавања“ (Ibid, 66). Чланови подређених група немају арене у којима би расправљали између себе о својим потребама, циљевима и стратегијама. Зато они формирају алтернативне јавности/публику.

¹⁶ Jürgen Habermas, „Vorwort zur Neuauflage“, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft* (Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag, 1990): 16.

¹⁷ Статус уметничких покрета у овом периоду, авангарде и, посебно, надреализма, као контрајавности у односу на грађанску јавност, описала је Биљана Андоновска у студији „Дијалектика јавности: просвећеност, надреализам и публикације“. Ауторка је, прецизније, учила „противречности између надреалистичког обнављања изворних критичко-полемичких

него што ће се у овом периоду појавити у свом „зрелом“ виду, као „паралелна дискурзивна арена“, феминистичка контрајавност у оквирима српског друштва обликује се постепено, почев од друге половине 19. века. Тачније, у другој половини 19. и почетком 20. века претече феминистичког деловања још увек не обликују сопствени дискурзивни простор, већ делују унутар постојеће (грађанске) јавности.¹⁸

За Ненси Фрејзер пример алтернативне субалтерне контрајавности била је феминистичка контрајавност у САД крајем 20. века: са својим часописима, књижарама, издавачким кућама, мрежама филмске и видео дистрибуције, серијама предавања, истраживачким центрима, академским програмима, конференцијама, конвенцијама, фестивалима и локалним местима окупљања.¹⁹ Ове елементе, у складу са својом епохом и културом, српска феминистичка контрајавност добила је у времену свог пуног обликовања, као што је напред описано. Занимљиво је да се набројани елементи, упркос великим друштвеним, културним, економским и технолошким разликама између Краљевине СХС 20-тих и САД 90-их година 20. века, у многоне поклапају.

У периоду до 1914. године, српска женска друштва су још увек претежено хуманитарног, добротворног и просветитељског карактера, као и њихова гласила и друге писане аklamације. Курсеви описмењивања и домаћички течајеви који ова друштва организују углавном имају за циљ да унапреде жену у традиционалним улогама супруге, мајке и домаћице, залажући се често за образовање, и само понекад за самосталност жене. Тек са политичким захтевом за женско право гласа, нова друштва и часописи после тзв. Великог рата залажу се већински за образовање и права жене зарад ње саме, зарад еманципације саме, а не еманципације која је обавезно у функцији

функција јавности и склоности ка актуелној популарној култури, програмске демократизације стваралаштва, теоријског елитизма и политичке субверзивности“, што, с једне стране, потврђује тезу Хабермасових критичара да омасовљеност и конзумеризам не морају нужно да значе негацију изворне функције јавности, а, са друге стране, указује на сложеност конкретне јавне сфере у Краљевини СХС/Југославији. Занимљиво је да се један део феминистичке јавности тога времена, оличен у младим комунисткињама окупљеним око листа *Жена данас* (1936–1941), навелико служио авангардним и надреалистичким тековинама, поступцима попут (фото)монтаже и колажа, односно на карактеристично надреалистички начин употребио однос визуелног и текстуалног материјала у часопису како би, надмудрујући цензуру која се концентрисала искључиво на текст, промовисао сопствену идеологију. У тој тачки сустекле су се заправо феминистичка и пролетерска контрајавност и грађанска јавност (будући да су „скојевке“ легитимни простор за своје деловање пронашле у грађанском Женском покрету, образујући његову Омладинску секцију).

¹⁸ У то време у Немачкој и Енглеској, на пример, већ се јављају женски *политички* часописи који уређују саме жене, а феминистичка контрајавност уобличава се као „паралелна дискурзивна арена“.

¹⁹ Nancy Fraser, “Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, no. 25/26 (1990): 67.

„вишег“ циља: одржања и унапређења нације, државе или породице. У оквиру часописне сцене, „албум“ *Српкиња* из 1913. године заузима место граничника између два „доба“ српске (и југословенске) феминистичке контрајавности: по апсолутној доминацији женског ауторства, критици патријархата и по несвакидашњем покушају аутоканоизације овај периодик је сведочанство о аутономији феминистичког дискурса и као такав израз 20. века, док обједињеност женског и националног питања тј. дискурса увршћује овај алманах у грађанску јавност и „дуги“ 19. век.²⁰ Једна од кључних личности у стварању овог периодика, Јелица Беловић Бернаджиковска, управо је и тим подухватом радила на остварењу своје идеје о „женској културној заједници“, односно „женској интерпретативној заједници“²¹, чији се концепт једним делом подудара са појмом феминистичке контрајавности.

Хабермасов одговор на феминистичка тумачења јавности

У новом предговору новог издања своје књиге (1990) Хабермас је одговорио на нека од феминистичких промишљања његове концепције јавности²² и додатно истакао патријархални карактер грађанске јавности: „Нема никакве сумње о патријархалном карактеру уже породице, која је истовремено образовала језгро приватне сфере грађанског друштва, као и извориште нових психолошких искустава једног на себе усмереног субјективитета. Али, у међувремену је растућа феминистичка литература изоштрила нашу свест о патријархалном карактеру саме јавности – јавности која је врло брзо прерасла читалачку публику, обележену и женама, и преузела политичке функције.“²³ За феминистичке приступе и испитивање феминистичке јавне сфере још је важније то што је Хабермас практично уочио неравноправност феминистичке контрајавности у односу на друге алтернативне, субалтерне контрајавности. Код њега

²⁰ И новосадски часопис *Жена* (1911–1914, 1918–1921) уреднице Милице Томић има донекле сличну позицију, али пошто је реч о дуготрајнијем и сложенијем периодику, његова оцена из ове перспективе захтева посебно истраживање.

²¹ Биљана Дојчиновић, „’Живимо ли ми само у садашњости?’ О покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернаджиковске“, *Књиженство*, бр. 1. 2011: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=16>

²² Хабермас неке ауторке конкретно помиње, као Кетрин Хол (Cathrine Hall) и Џоан. Б. Лејндс (Joan B. Landes), нпр., али је јасно да су у том тренутку у његовом фокусу и ставови Мери Рајан и Ненси Фрејзер, будући да је са њима заједно учествовао на конференцији из које ће 1992. произаћи зборник радова *Habermas and the Public Sphere: Studies in Contemporary German Social Thought*.

²³ Jürgen Habermas, „Vorwort zur Neuauflage“, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft* (Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag, 1990): 18.

су контрајавности, наравно, представљене као друштвене групе: „Питање је да ли су жене из грађанске јавности биле искључене на исти начин као радници, сељаци и ‘светина’, а такође и ‘несамостални’ мушкарци.“²⁴

Хабермас је тако уочио две врсте субалтерних контрајавности, постављајући квалитативну разлику између *искључености* жена из грађанске јавности, с једне стране, и искључености подређених класних и (суп)културних слојева и група, са друге стране. У складу са Фукоовим схватањем дискурса моћи и Другог, искљученост жена је потпуна и подразумева кретање у другом Универзуму. Међутим, без Другог, доминантна група/јавност не може ни да се конституише: „О ‘искључењу’ у фукоовском смислу може бити говора када се поред тога ради о групама чија је улога за формирање одређене јавности *конститутивна*.“²⁵ Искљученост друге врсте била би на делу у случају, на пример, пролетерске јавности: ‘Искључење’ добија други, мање радикалан смисао, када се у самим структурама комуникације истовремено образује више арена [...], где се поред хегемоне грађанске јавности појављују друге супкултурне или класно спецификоване јавности, под сопственим премисама, не без даље могућности за компромис.“²⁶ Док су, дакле, друге подређене контрајавности компетитивне и ипак укључене у грађанску јавну сферу, феминистичка контрајавност, означена у Хабермасовом тексту именом своје друштвене групе – жене, представља потпуно другачији случај. Жене су, по његовом мишљењу, из грађанске јавности искључене на исти начин као што је народ искључен из феудалне репрезентативне јавности. Хабермас упечатљивом сликом резимира кључне карактеристике репрезентативне јавности: „Овде народ обликује кулису пред којом властодршци, аристократија, црквени достојанственици, краљеви, итд., представљају себе и свој статус. Народ припада условима конституисања ове репрезентативне јавности управо тиме што је искључен из власти тако репрезентоване.“²⁷ Хабермас сматра да је „искљученост жена у одређеном смислу такође конститутивна за политичку јавност [...]. За разлику од искључења обесправљених мушкараца, искљученост жена је имала структурно обликујућу моћ.“²⁸ Ова тврдња призива и претходну слику кулисе из Хабермасове „теоријске имагинације“, на основу које је жене у грађанској јавности могуће замислити као кулису, мизансцен, односно саму (пасивну) публика, без које

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid, 15.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid, 17.

²⁸ Ibid, 19.

грађанско-патријархално „перформансирање рода“ не би имало пред ким и за кога да се изводи.

Значајно је приметити да Хабермас нијансира искљученост жена из јавности, тиме што прави разлику између положаја жена у политичкој и литерарној јавности. Већ и у првом издању своје књиге Хабермас је више пута, иако тек у назнакама, указао на искљученост жена, пре свега мислећи на фазу образовања грађанске јавности. Говорећи о проблему *амбиваленције породице* која је „у исто време и агент друштва и на известан начин антиципирана еманципација од друштва“, Хабермас дефинише и амбивалентан статус чланова породице, дакле појединаца: „Ову амбиваленцију приватне сфере показује још и јавност; наиме, већ према томе да ли се приватни људи у литерарном резонувању споразумевају о искуствима своје субјективности као људи, или се приватни људи у политичком резонувању споразумевају као власници о регулисању своје приватне сфере. Персонални круг ова два облика публике не поклапа се потпуно: жене и издржавана лица искључена су из политичке јавности фактички и правно; напротив, женска читалачка публика, поред њих такође ученици и послуга, често има већи удео у литерарној јавности него сами приватни власници и главе породице“.²⁹

Овај уопштени закључак донесен на основу посматрања енглеског, француског и немачког примера, сам Хабермас релативизује конкретним случајевима у којима су жене биле искључиване и из литерарне јавности.³⁰ Ипак, Хабермас види и одређени „напредак“ у искључености жена у грађанском друштву у односу на искључивање народа у традиционалној репрезентативној јавности: он верује да грађанска јавност има

²⁹ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 73. Сваку прилику уопште Хабермас користи да нагласи (не)заступљеност жена у одређеној јавности. Некад је то само успутна примедба, али она открива да Хабермасова студија заправо и сама носи феминистичку „свест“, па чак и садржи низ сигнала о ономе што ће бити названо феминистичком јавном сфером. Говорећи о Француској током 18. века, на пример, он напомиње: „У последњој трећини столећа појављују се клубови – по узору на раније мушко друштво „Club de l'Entresol“, инспирисано енглеским идејама – као наследници ранијих „Bureaux d'Esprit“, у којима су доминирале жене; иницијатори јавне критике, филозофи, претварају се из белетриста у економисте.“ Ibid, 89.

³⁰ Немачка друштва која оснивају прве комерцијалне читаонице, на пример, такође искључују жене: „Ова друштва, која бирају своје управе према сопственим статутима, која о пријему нових чланова одлучују већином гласова, спорна питања уопште решавају парламентарним путем, *искључују жене* и забрањују коцкање, служе једино потреби приватних лица да као политички заинтересована публика чине јавност: да читају часописе и да о прочитаном дискутују, да размењују лична мишљења [...]“ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 95. Курзив С. Б.

способност да се трансформише изнутра³¹, па да тако и жене као Други у грађанској јавности могу да доведу до свог укључивања у њу.

Претече и протооблици феминистичке *контрајавности*

Када се говори о јавности и контрајавностима у српском друштву, треба имати у виду да се тај појам примењује на подручје изразито дисконтинуираног друштвеног и државног развоја, на који Хабермасова „крива“ развоја грађанске јавности на први поглед није доследно примењива. Потребно је узети у обзир посебне околности: чињеницу да се „српска“ грађанска јавност и њена штампа формирала у оквирима „туђе“ државе (Аустроугарске монархије) крајем 18. века, док је потенцијална већинска и већински неписмена „публика“ живела и даље у феудалној, такође „туђој“, држави (Отоманско царство); затим приметити да је са ослобођењем „матице“ у 19. веку јавна сфера истовремено и започела и наставила развој и у сопственој држави, која је споро прелазила у капиталистички систем – предуслов самог појављивања јавности. Као и српска грађанска јавност, тако и клице феминистичке контрајавности настају у Аустроугарској, међу српским грађанством у Војводини. Међутим, с обзиром на чињеницу да се то грађанство као публика формирало не само на српским, већ и на аустријским, немачким и мађарским часописима (посебно када је реч о породичним и женским магазинима), може се тврдити да у проучавању српске грађанске јавности, и одговарајућих контрајавности, треба занемарити предуслов јединственог/националног државног оквира, што би даље вероватно показало да је сама јавност, упркос државно-друштвеној дисконтинуираности, у великој мери имала континуитет хабермасовског модела.

Душан Иванић је у поглављу Женска периодика у оквиру своје књиге *Књижевна периодика српског реализма* (2008), одлично уочио промену која настаје међу женском (читалачком) публиком, а тиме и у самој грађанској јавности. Иванић је више језички спонтано, него теоријски експлицитно направио разлику између пасивности српске женске читалачке публике крајем 18. и у првој половини 19. века и њеног новог, активног положаја почев од деловања Уједињене омладине српске у другој половини истог века:

³¹ Jürgen Habermas, „Vorwort zur Neuauflage“, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft* (Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag, 1990), 20.

„Жене су постале *тема* ангажоване књижевне ријечи већ у дјелу Доситеја Обрадовића. Њима се уредници почињу обраћати у првим алманасима и часописима. *Објект су пропаганде* у чланцима Ј. С. Поповића, Уједињене омладине српске и, посебно, у списима Светозара Марковића. Треба нарочито нагласити врло активно учешће алманаха у настајању литературе за женску публику и прве жене уреднице и списатељице (нпр., *Талија*). У том кругу постпросвејтатељских идеја налази се и *Воспитатељ женски* Матије Бана (Београд 1847). *Активирање жене као чиниоца* различитих *сфера јавног живота* нагло се развија с Уједињеном омладином српском, 60-тих година 19. вијека. У покрету Светозара Марковића овај правац је профилисан социјалистички, као тема тенденциозне књижевности, и уз то је добио прве сљедбенице као што су Драга Дејановић и сестре Нинковић.“³²

Од тренутка када су жене од теме и објекта постале и субјекат јавног дискурса – може се пратити постепено „рађање“ феминистичке јавне сфере. Иванић прецизно уочава прелазни, из феминистичке перспективе контрадикторни, карактер овог периода: „Како је постављено женско питање као питање ослобођења женскиња, настале су претпоставке за стварање женских друштава, која ће почети оснивати своје листове. И поред тога овај процес није ни једнострук ни монолитан: на једној страни се пропагира ослобађање од устаљеног положаја жене, а на другој се ради око опстајања традиционалних односа (жена као мајка, супруга, ћерка)“³³

Управо је то оно што карактерише листове и часописе које оснивају женска друштва у 19. веку: у њима се чак на нивоу истог броја, а камоли годишта, равноправно јављају конзервативно-дискриминаторски и еманципаторски дискурси. Није реткост да се ова, из данашње перспективе, контрадикција јавља и у оквиру истог текста.³⁴ Прецизније говорећи, у питању су углавном концептуално изразито конзервативни³⁵ или умерено конзервативни часописи³⁶, чији су уредници мушкарци, и у које на

³² Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма* (Београд; Нови Сад: Институт за књижевност и уметност; Матица српска 2008), 305. Курзив С. Б.

³³ Ibid.

³⁴ Видети анализу деветнаестовековног феминизма Драге Дејановић из пера двадесетовековне феминисткиње Јулке Хлапец-Ђорђевић у чланку „Омладинка Драга Дејановић“ и контекстуализацију претходног у: Stanislava Barać, „Reprezentacija žene u beogradskoj periodici iz vremena međuratne Jugoslavije“, *Desničini susreti 2005.–2008: zbornik radova*, uredili Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske studije, 2010), 67–79.

³⁵ На пример, Домаћица, орган Женског друштва и његових подружница и панчевачка *Српкиња* уредника Јована Поповића.

³⁶ Женски свет (1886–1914), лист добротворних задруга Српкиња, власник: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња, уредник Аркадије Варађанин.

различите начине продиру еманципаторски дискурси. Феминизам никако није у њиховом програму, али се феминистичке идеје и животне чињенице пробијају захваљујући томе што припадају корпусу тема из „женског света“. Неки изразито еманципаторски текстови нашли су се у *Женском свету* А. Варађанина захваљујући томе што су у питању преводи или препричавања из стране женске штампе („Клубски живот женскиња у Лондону“³⁷, „Осамљене жене“ Јелице Беловић Бераджиковске³⁸, „Гркиње“³⁹, „Турске жене“⁴⁰).

Посебну пажњу унутар овог часописа заслужује, на пример, атипични текст Софије Коваљевске „Моје сећање на Жорж Елиотову“⁴¹, у ком једна еманципована и оставарена жена, математичарка и професорка универзитета, пише о другој еманципованој и оствареној жени, списатељици и феминисткињи. Овај талентовано писан и превођен текст, у карактеристичном гиноцентричном жанру, тачније хибриду жанрова сећања-исповести-портрета, морао је имати одјека код тадашњих читатељки. Остављајући питање рецепције феминистичких идеја у оквиру патријархалне грађанске јавности за тему неког будућег истраживања (уколико је могуће пронаћи трагове те рецепције у преписци, дневницима и самим часописима), засад је довољно поставити питање: како је на женску читалачку публику деловала слика независне жене, слободна природа њених (ван)брачних односа и, конкретно, чињеница да се Елиотова развела, а потом удала за 30 година млађег мушкарца? Претпоставка је да се феминистичка *контрајавност* обликовала тако што се постепено образовала „феминистичка“ *публика* која је читала овакве текстове и резоновала о њима.

Клице феминистичке контрајавности у другој половини 19. века не треба тражити само у штампи намењеној женама⁴²; штавише, еманципаторски текстови ретко се у овој врсти штампе налазе програмски. Програмски мотивисане „феминистичке“ текстове треба тражити, као што се из претходног може закључити, у листовима

³⁷ Женски свет, бр. 4–5 (1900): 63–65.

³⁸ Ibid, 65.

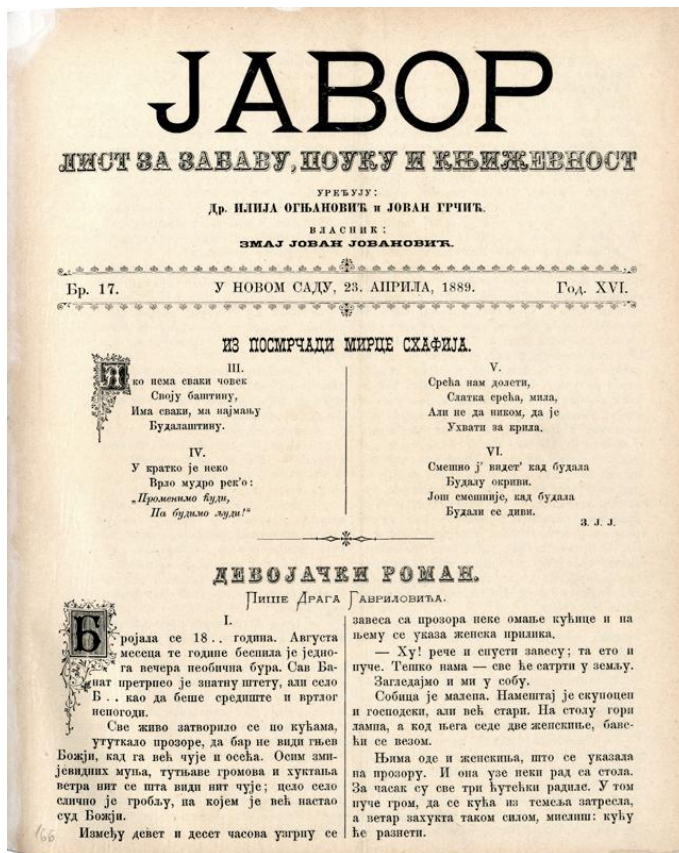
³⁹ Женски свет, бр. 8 (1900): 116–117.

⁴⁰ Ibid, 118–119.

⁴¹ Женски свет, бр. 8 (1896): 117–119, и 9 (1896): 131–133. Превела К. Х. [Катарина Холецова].

⁴² Разлику између женске штампе и штампе намењене женама истакла је С. Пековић у: Slobodanka Peković, „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“, *Slavica Tergestina*, n. 11–12 (2004): 123, док је Неда Тодоровић направила разлику између „класичне“, „женске“ и „борбене“, „феминистичке“ штампе у: Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti* (Београд: Научна књига, 1987), 18–19, на основу чега је С. Бараћ предложила једну од могућих подела женске штампе на 1) часописе за жене, 2) женске часописе и 3) хибридне женске часописе, у: „Жанр и идентитет. О жанру женског портрета у женским часописима 1913–1941“, *Жанрови у српској периодици* (Београд, Институт 2010), 391.

Светозара Марковића и Уједињене омладине српске⁴³, али и у часописима либералније оријентације уопште. Један од таквих листова је *Јавор* (1874–1893)⁴⁴, у коме је Драгиња Гавриловић објављивала своје приче и роман(е). Иако програмски ни на који начин не показује своју посвећеност женском питању или женској публици (ово последње експлицитно је видљиво само кроз значајно присуство реклама које се обрађају женама), *Јавор* је на својим страницама редовно доносио „женске“ теме и, управо захваљујући Драги Гавриловић, износио најрадикалније феминистичке ставове свога времена.

Занимљиво је да у својим протооблицима српска феминистичка контрајавност почиње и са изградњом сопственог језика. Родно осетљив језик јавља се и у *Јавору*. У години у којој је излазио и *Девојачки роман* издваја се, на пример, чланак Драгутина Блажека, под насловом „Женске као глзботворке (композиторкиње)“⁴⁵. Наравно, овде је реч о спорадичним случајевима у којима још увек нису жене те које по правилу говоре у своје име, нити се залази у дубоко родно-језичко „скенирање“ друштвене стварности. Међу

занимљивостима тј. *Листку* објављују се чланци попут „Јапанкиње у позоришту“, „Женскиње у Јапану“, „Живот женскиња у Кореји“, који су, заједно са оним попут Блажековог, или горе наведенима из *Женског света*, претече сличних национално-

⁴³ Видети, на пример, темат *Портрет претходнице: Драга Димитријевић Дејановић*, у часопису Профемина, 13/14 (1998): 157–184, где се преносе текстови Драге Дејановић „Еманципација Српкиња“ из листа Матица и „Српским мајкама“, из Младе Србадије.

⁴⁴ Лист је у време објављивања *Девојачког романа* излазио под уредништвом Илије Огњановића и Јована Грчића, а власништвом Јована Јовановића Змаја.

⁴⁵ *Јавор*, бр. 28 (1889): 441–443.

географских, типских и индивидуалних женских портрета који ће преплавити касније феминистичке часописе.

Девојачки роман Драге Гавриловић: актер и огледало феминистичке контрајавности

Феминистичка контрајавност се на двострук начин формира у *Девојачком роману* Драге Гавриловић, који је у наставцима излазио у *Јавору* током 1889. године (од 17. до 34. броја). Овај роман за ауторкиног живота није објављен као засебна и целовита књига, што је додатни разлог да буде посматран као посебан периодички жанр, *роман у наставцима*.⁴⁶ Захваљујући фрагментарности форме и њене контекстуалне неодвојивости од часописне целине, роман у наставцима је врло често жанр на граници између књижевности и журналистике; врло често, али не и обавезно, јер његово жанровско сврставање зависи од уметничке довршености, степена кореспонденције са другим часописним текстовима и актуелним дискурсима/идеологијама, актуелним догађајима, итд. Роман у наставцима може на један начин да функционише унутар часописа и часописне сцене епохе, а на другачији начин као самостално објављена књига (више или мање политички активно), односно његово жанровско сврставање зависи и од услова рецепције. *Девојачки роман* у своје је времену имао само први облик рецепције.

Роман је објављен у целини тек 1990. и 2007. године⁴⁷, захваљујући чему данас доживљава нова, не само феминистичка читања. Јасмина Ахметагић га оцењује као, „централно дело“ Драгиног опуса, зато што је

у себи сабрао готово све централне теме, идеје, карактере, па и поетичке одлике њене прозе. Основне теме Драге Гавриловић јесу љубав, женидбе и удадбе, учитељски живот – из њених се прича могу реконструисати околности у којима живе и раде српске учитељице, суочавајући се са лошом и нередовном платом, непоштовањем народа, њиховим сујеверјем, сиромаштвом и непросвећеношћу. Међутим, Драга Гавриловић је руковођена жељом да озбиљно промисли суштину интимних односа, љубави и брака, па је томе подредила и фабулу својих прича.⁴⁸

⁴⁶ То је, заправо, изворна форма великог броја европских деветнаестовековних романа.

⁴⁷ Један његов одломак објављен је 1999. године у часопису *Профемина*, бр. 17–20, стр. 141–165.

⁴⁸ Јасмина Ахметагић, „Предговор“: „Врлинска бића Драге Гавриловић“ у *Изабрана проза, Драга Гавриловић* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), VIII.

Још је важније запажање Ахметагићеве да је данашња актуелност романа управо у приступу проблему женске еманципације.⁴⁹ У средишту романа је „судбина јунакиње која се опире друштвено установљеном поништавању женског бића, одбијањем брака као ‘институције’ без које је егзистенцијално изгубљена“.⁵⁰ Ипак, Јасмина Ахметагић сматра да роман не почива на „родној разликовности“ па, иако ставља акценат и на његову неспорну феминистичку ангажованост, ова критичарка наглашава његов универзализам:

Другим речима, иако *Девојачки роман* обилује идејама о женској еманципацији, и стога се у нашем времену може посматрати као претеча женског писма и феминизма, основни став овога романа није утемељен на родној разликовности, нити на женском идентитету главне јунакиње, већ на њеној изразитој самосвести која почива на уверењу да људско биће у правом смислу постоји тек када је у сагласју са највишим вредностима. Када јунакиња више пута у роману изриче свој „кредо“ (да ће радије умрети но дати пољубац без љубави), она се заправо супротставља разврату који је кроз установљене начине удаје легализован у друштву.⁵¹

Тумачење које истиче феминистичку ангажованост романа а истовремено је позиционира изван феминизма и родног идентитета у себи је контрадикторно, па га Светлана Томић с правом критикује⁵². Оно би, међутим, донекле уверљивије звучало „преведено“ на терминологију теорија јавности, помоћу које би се могло рећи да је *Девојачки роман* у грађанску јавност посејао клице феминистичке контрајавности, али да због усамљености подухвата није могао сасвим да изађе ван оквира ове прве.⁵³ Опет, то не умањује оштрину и револуционарност феминистичких ставова изражених кроз

⁴⁹ Ibid, IX.

⁵⁰ Ibid, X.

⁵¹ Ibid.

⁵² Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2) (2008): 170.

⁵³ Нада Мирков је добро уочила ту истовремену припадност и неприпадност дела Драге Гавриловић контексту у ком је стварала: „Уопште узев, проза Драге Гавриловић, укључујући и чланке у којима је јавно расправљала о важним друштвеним питањима, заиста се уклапа у контекст у коме је стварала. Теме из учитељског живота, занимање за савремене друштвене проблеме, просветитељски и морализаторски став писца, били су сасвим у складу са владајућим поетичким начелима епохе и били су веома заступљени у периодици онога времена. Оно што Драгињу Гавриловић заиста издваја из тога контекста, јесте жестина и доследност са којом се као жена-писац, сасвим усамљена на српској књижевној сцени, посветила борби за место жене у литератури и друштву.“ Нада Мирков, „Драга Гавриловић“, *ProFemina* бр. 17–20 пролеће–зима (1999): 140.

резоновања главне јунакиње, као ни некоректности у тумачењима историчара/критичара која их занемарују.

Као и у кафани или читалачком клубу, местима (рађања) грађанске јавности, где се та јавност успоставља кроз расправу о књижевним делима и политичким догађајима, захваљујући јавном резоновању равноправних учесника, тако и *Девојачки роман*, као текстуални и уједно друштвени простор, представљајући такође „место“ јавности, нужно узима оквирни дијалогски облик („компонован као разговор трију сестара“⁵⁴). Поред тога, део романа који је остварен у епистоларној форми, унутар датих писама главне јунакиње упућених својим двома сестрама, садржи дијалоге/расправе вођене у Учитељској школи.⁵⁵ Те се расправе статусно, класно и родно неравноправних али памећу и образовањем привремено изједначених ликова воде и као расправе унутар света романа (и још уже: унутар епистоларне исповести јунакиње), али, будући објављиване у једном „листу за забаву, поуку и књижевност“, из броја у број, заједно са другим чланцима, и као расправе које излазе из романескних оквира.

Овим се жели истаћи како *Девојачки роман* приказује и истовремено самим објављивањем остварује све аспекте хабермасовског појма јавности: просторно-институционални (кафана, салон, штампа), садржајни (тематски, идејни – ствари од јавног интереса) и друштвено-искуствени (пракса јавног резоновања привремено равноправних).⁵⁶ Карактеристична позиција *Девојачког романа* огледа се, дакле, у чињеници да он учествује у образовању феминистичке (контра)јавности исто колико је и осликава, односно да је сам роман део (еманципаторских) процеса/збивања које настоји да прикаже. Оваква двострукоост заправо је парадигматична за књижевност коју

⁵⁴ Иванић овде није сасвим у праву, јер је само половина романа у оквиру поменутог „разговора“, а од једне тачке радња временски тече даље. Међутим, роман у целини има дијалогски облик: најпре зато што се у њему све време води расправа (било кроз писма сестара, било кроз препривавање и преношење расправа које јунакиња води на факултету, у свом дому, или чак у шуми), али и зато што је роман сав у формулама обраћања (опет, било јунакиња једних другима у разговору и преписци, било ауторске инстанце непосредно читаоцима, посебно на почецима и завршецима „епизода“).

⁵⁵ Сва писма су Даринкина. Ј. Милинковић их је назвала „мини есејима“. Jelena Milinković, „*Devojački roman kao bildungsroman*“, у рукопису.

⁵⁶ Називе и број кључних аспеката хабермасовске јавности донекле смо усагласили са аспектима које у употреби појма јавности код Ернста и Клугеа издваја преводилац њихове књиге на енглески, Петер Лабањи, јер сматрамо да на одличан начин разлучују овај појам у оба случаја: „The key category – Öffentlichkeit – of Negt and Kluge's book is used by them in (at least) three senses: (1) as a spatial concept denoting the social sites or levels where meanings are manufactured, distributed, and exchanged; (2) as the ideational substance that is processed and produced within these sites; and (3) as ‘a general horizon of social experience’.“ Oskar Negt et al., „The Public Sphere and Experience“: Selections. October, Vol. 46, [Alexander Kluge: Theoretical Writings, Stories, and an Interview] Autumn (1988): 60.

пишу жене, посебно за експлицитно феминистички ангажовану књижевност, независно од тога да ли су конкретна дела изворно објављивана у неком масовном медију.⁵⁷

Јавно резоновање (односно дијалог ликова о стварима од јавног интереса) у *Девојачком роману*, истовремено „припада“ и јунакињи, еманципованој учитељици, али и ауторки, такође еманципованој учитељици, не само због своје условљености периодичким жанром, већ и због чињенице да је у његовој наративној структури ослабљена граница између нараторке, главне јунакиње и саме ауторке.⁵⁸

Драга Гавриловић „привремену равноправност“ јунакиње/жене приказује кроз духовите дијалоге са просцима/мушкарцима, у којима се она захваљујући аргументима, тј. рационалном резоновању, изједначава са онима који у државном и обичајном праву, и, што је најважније, у друштвеној пракси, имају већа права од ње; односно у којима се приказује разумско-логичарска надмоћ жене над мушкарцем.

Поред доминантне заступљености дијалогских деоница, онога што смо свесно назвали ванлитерарнотеоријским термином, *јавним резоновањем*, роман се, као што је поменуто, користи и епистоларном формом. Овај списатељски избор није, чини се, израз ауторкине склоности ка сентименталистичким формама, већ логичан и нужан избор произишао из потребе да се прикаже и кроз писање обликује нова субјективност. Писање писама у 18. веку, као уосталом и дневника, било је, како уочава Хабермас, важан моменат обликовања оне субјективности која је рођена у крилу модерне приватности:

У сфери интимности уже породице приватни људи се осећају као независни од приватне сфере њихове привредне делатности – управо као људи који један са другим могу ступити у чисто ‘људски однос’; литерарни облик тога односа био је тада преписка. Није случајно што је осамнаести век постао век писма; пишући писма индивидуум се развија у својој субјективности.⁵⁹

Ова „приватна“ пракса пренета је у књижевну праксу, и то највише настанком, процватом, па и доминацијом романа у писмима. Дневнички и романи у писмима одиграли су тако важну улогу и у формирању грађанске јавности, јер је модерна приватност/субјективност њен предуслов.

⁵⁷ Захваљујем се колегиници Биљани Андоновској на сугестијама у експликацији ове тезе.

⁵⁸ На ову чињеницу указује Ј. Милинковић илуструјући у свом раду и на конкретном примеру „блискост која постоји на релацији ауторка – нараторка – главна јунакиња“. Jelena Milinković, „*Devojački roman* kao Bildungsroman“, у рукопису.

⁵⁹ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 65.

Образовање нових (контра)јавности најчешће значи понављање развојног пута грађанске јавности, само са делимично или битно измењеним идеолошким предзнаком. Зато *Девојачки роман* конструише и објављује нову женску еманциповану субјективност, односно феминистичку *контрајавност* и кроз употребу форме писма. Формални елементи романа, дакле, нису неутралан елемент посматрано из перспективе „рађања“ једне нове јавности. Откривајући своје најинтимније мисли о корумпираном систему учитељских школа, главна јунакиња се развија и у субјективности побуђеног грађанина. У овом контексту, позиција еманципованог грађанина неодвојива је од нове, феминистичке субјективности грађанке.

У сажетом опису овога романа Душан Иванић је набројао и све оне његове одлике које га чине активним формативним елементом феминистичке јавне сфере:

У овом кругу је књижевноисторијски занимљива⁶⁰ појава првог романа који је написала једна жена на нашем језику. То је *Девојачки роман* (1889/17–34) Драгиње Гавриловић, компонован као разговор трију сестара за вријеме олује. У тој ретроспекцији одвија се морално поучна прича о постојаности карактера као услова за срећу. У њој има понешто и од савремене технике приповиједања (иако је основна форма роман у писмима), уз несумњиве склоности психолошкој дескрипцији (механизам буђења дјевојачке душе) и ка идентификовању савремених друштвених и идејних превирања (еманципација жене, комунистичке идеје).⁶¹

Приказивање „механизма буђења дјевојачке душе“ није, међутим, тек део психолошке тематике и мотивације унутар света романа, већ је и чин друштвене еманципације, уколико се роман сагледа као део укупне јавне сцене. Иако синтагма „буђења дјевојачке душе“ одлично осликава формирање нове субјективности, треба приметити да овај аспект романа не припада одвојеној сфери наративно-психолошког (психолошкој дескрипцији), него је управо део истог корпуса са оним што Иванић назива идентификовањем савремених друштвених и идејних превирања. Психолошки лик главне јунакиње Даринке у функцији је лансирања идеологема еманциповане жене у јавност.⁶² Другачије речено, а као што примећује Светлана Томић, Иванић је „буђење

⁶⁰ О маргинализацији овог романа и опуса Д. Гавриловић у тумачењима српских књижевних историографа али и критичарки видету у: Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations”, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2) (2008): 171–175.

⁶¹ Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма* (Београд; Нови Сад: Институт за књижевност и уметност; Матица српска 2008), 161–162.

⁶² Лик Даринке јесте по већини елемента оличење „нове жене“. Види: Александра Колонтај, *Нова жена* (Београд), б. г. Питање верности је, међутим, оно на коме се тај лик разилази са неким актуелним странам (нпр. јунакиња Кејт Шопен у роману *Буђење*) и будућим домаћим

девојачке душе“ погрешно прогласио главном темом романа, јер је сав роман о „Даринкиној некорумпираној интелигенцији и њеном смелом критичком мишљењу.“⁶³

Екскурс: Билдунгсроман као индикатор структурних промена јавности

Ипак, Иванићев израз је драгоцен јер се поклапа са термином који је у феминистичку критику увела Сузан Росовски (Susan J. Rosowski), *роман о буђењу*.⁶⁴ *Девојачки роман* Драге Гавриловић великим се делом и уклапа у овај гиноцентрични жанр, односно у жанр билдунгсромана уопште.⁶⁵ Роман *Буђење* Кејт Шопен, по коме Росовска назива овај (под)жанр, објављен је 1899. године, а новим термином Росовска је желела да одговарајућу појаву билдунгсроману у „мушкој“ књижевности именује и у књижевности коју су писале жене.⁶⁶ Према Нини Сирковић

осим сличности (развојни пут, друштвене препреке, сазревање), она истиче и главне разлике: док је мушки јунак тјеран вањским околностима ка самооставрењу кроз интеграцију, јунакиња романа о буђењу унутрашњим поривима долази до самоспознаје и схваћања да је живот жене тежак или често немогућ. Susan Rosowski тај развој назива ‘спознаја граница’ (*an awakening to limitations*).⁶⁷

Читаве две трећине *Девојачког романа* приказују специфичан развојни пут еманциповане жене, описујући управо унутрашње мотиве који јунакињу воде ка самоспознаји, и истичући управо ограничења која важе искључиво за жену на њеном путу самореализације. Ипак, у складу са својом поучно-забавном тенденцијом, роман Драге Гавриловић окончава се у супротности са читавим претходним током романа.

Овакав поступак могао би имати објашњење у општијим деветнаестовековним токовима у књижевности коју су писале жене. Нина Сирковић наводи и мишљење Естер Клајнборд Лебовиц (Esther Kleinbord Labovitz) која сматра да „јунакиње 19.

романескним сликама нове жене (*Плава госпођа* Милице Јанковић 1921, или *Једно дописивање* Јулке Хлапец-Ђорђевић 1931).

⁶³ Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22 (2) (2008):180.

⁶⁴ Susan J. Rosowski, “The Novel of Awakening”, *Genre*, no. 12 (1979): 313-332.

⁶⁵ Jelena Milinković, „*Devojački roman* kao bildungsroman“, у рукопису.

⁶⁶ Идеја о женском билдунгсроману који приказује „женско *постајање*“ развијена је и код других феминистичких теоретичарки.

⁶⁷ Nina Sirković, „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*“, *Књиженство* 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=12> (преузето 23. маја 2012).

стољећа никада нису постигле пуну самосвојност, оне су покушале допријети до властитиог идентитета, али га никад нису потпуно усвојиле.“ У *Девојачком роману* догодило се нешто слично ономе што је Лебовицева приметила за роман *Џејн Ејр*: он се „завршава помало збуњујуће, јер је Charlotte Brontë на умјетан начин покушала ријешити контрадикције – путем помирења у виду сретног завршетка и измирења с тадашњом *женственом* идеологијом. Тако се јунакињин захтјев за потпуним развојем губи и гуши у амбивалентном завршетку.“⁶⁸ И роман Драге Гавриловић завршава се немотивисано, поступком *deus ex machina*: он је нагло окончан срећном удајом јунакиње (и њених сестара), иако је јунакиња кроз читав заплет у сукобу са друштвеним нормама управо везаним за брак.⁶⁹ На први поглед се чини да је и овде на делу „насилно“ измирење са (грађанском) идеологијом женствености.

Међутим, уколико се усвоји луцидно али убедљиво тумачење Светлане Томић по коме завршетак Драгиног романа има иронијски смисао⁷⁰, или прецизно запажање Јелене Милинковић да *Девојачки роман* има заправо два краја⁷¹, могло би се тврдити да ово сложено дело испуњава двоструке (или чак троструке) жанровске конвенције⁷²; да својом идеологијом и поетиком истовремено припада свом, 19. веку, као и наредном столећу; и да, на крају, задовољава потребе две врсте читалаца/читатељки: оних који од њега првенствено захтевају забаву, и оних који у њему траже по(р)уку.⁷³

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Да *хепи енд* романа изгледа тривијалнији или пак ироничнији, ауторка се побринула одабиром имена супружника: Незнанко Незнанковић, Љубинко Вернић и Јован Добрић. Ипак, као што тумачи С. Томић, име Незнанко Незнанковић носи у себи и управо супротне значењске импликације. Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2) (2008): 180

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ „За *Девојачки роман* би могло да се констатује да има два краја. Први, онај који је отворен и који је фиксиран у XX поглављу, тј. у другом делу унутрашњег оквира, налази се на линији делузионистичког образовног романа (в. Лукач 1968: 99–108), који не подразумева срећан крај и не доноси потпуно уклапање јунака у друштво и средину у којој живи. Према овом крају Даринка је завршила учитељску школу, али са слабијим успехом него што је заслужила, вратила се у село и живи неудата са сестрама не успевши да нађе посао. Међутим, други и прави крај романа у складу је са оним што се подразумева као крајњи резултат билдунгса: јунакиња проналази запослење и удаје се за идеалног младића са којим остварује суштинско прожимање и интелектуалну љубав.“ Jelena Milinković, „*Devojački roman* kao Bildungsroman“, у рукопису.

⁷² Билдунгсромана, сентиментално-просветитељског романа и ангажованог феминистичког романа.

⁷³ У домаћој традицији женског романа-портрета (романа који пишу жене а у чијој је основи портрет еманциповане јунакиње), којима је *Девојачки роман* претеча, неколико двадесетовековних романа много више одговарају жанру романа о буђењу: *Плава госпођа* Милице Јанковић, који сижејно-значењски одговара и самом *Буђењу* Кејт Шопен, и два романа-

Без обзира на све разлике међу конкретним остварењима, међутим, „женски“ образовни романи прецизно приказују промене у грађанској односно феминистичкој јавности: од тренутака рађања феминистичке јавности унутар грађанске, када се показују и сва ограничења феминистичке јавности (било у виду „измирења“ са грађански прихватљивом „женственом идеологијом“, било кроз нужност мимикријског исказивање), до јасно обликоване феминистичке *контрајавности* која се, како на нивоу света романа, тако и на нивоу његове рецепције, показује као опозициона и сукобљена са грађанском.⁷⁴

Хабермас је у својој култној књизи, у кратком екскурсу, на примеру из једног образовног романа, Гетеовог *Вилхелма Мајстера*, приказао крај репрезентативне јавности.⁷⁵ *Девојачки роман* је дело истог жанра у коме су приказани почети феминистичке *контрајавности*; то је дало подстицај да се једним новим екскурсом указаже на потенцијале да се жанр билдунгсромана посматра као индикатор структурних промена јавности.

Јавно резонување у девојачкој соби: хронотоп рађања феминистичке *контрајавности*

Сам почетак *Девојачког романа*, то повлашћено место сваког текста, читаоцима скреће пажњу на просторни аспект феминистичке контрајавности. Разговор трију сестара за време олује, којим роман почиње, одвија се у њиховој девојачкој соби:

портрета Милке Жицине, *Кајин пут* (1934) и *Девојка за све* (1940). Узгред речено, романи Жицине, у контексту теорија јавности, представљају и хибрид пролетерске и феминистичке контрајавности.

⁷⁴ Тако је роман *Буђење* Кејт Шопен „одмах по објављивању уздрмао америчко пуританско друштво. Роман је због свог садржаја проглашен неморалним, морбидни и безвриједним, а Чорин, која је у то вријеме била афирмирана и призната списатељица, за своје слjedeће дјело није могла пронаћи издавача.“ Nina Sirković, „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*“, Књиженство 1 I (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=12> (преузето 23. Маја 2012). Драга Гавриловић такође је због, истина не тако видљивог, патријархалног притиска напустила писање. Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2) (2008): 184.

⁷⁵ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 20–22.

Собица је малена. Намештај је скупоцен и господски, али већ стари. На столу гори лампа, а код њега седе две женскиње бавећи се везом. Њима оде и женскиња што се указала на простору. И она узне неки рад са стола...⁷⁶

Јунакиње, наине, везу док дискутују о институцији грађанског брака и љубави. Три „женскиње“ у „сопственој соби“, које би Хабермас назвао приватним људима, у тренутку када почињу да резонују о стварима од јавног интереса, претварају се у (активну) публику која чини јавност.

Ликови млађих сестара су на традиционалнијим, конзервативнијим позицијама, док је лик Даринке приказан као крајње либералан: ова јунакиња сматра да се треба удати само из љубави, за човека сличних назора и сличног образовања, и нипошто не бити само „лутка“ у браку. Овај разговор донекле је и у функцији карактеризације јунакиња и покретања радње, али само разматрање грађанског брака, „јавно резонување“, квантитативно и квалитативно односи превагу над изградњом лика/ликова и фабуле. Другачије речено, „посебан моменат је феминистичко-еманипаторска усмереност њеног романа у коме родно и феминистички освешћен говор представља доминантан дискурс.“⁷⁷

Дијалог сестара није, дакле, само у функцији изградње „света романа“, већ је намењен и ванлитерарним интересовањима читаоца/читатељки часописа. Из ове читалачке публике ће се, бар једним делом, образовати феминистичка публика односно феминистичка *контрајавност*, јер јунакиње резонују о стварима од јавног, наизглед првенствено женског интереса. Занимљиво је, међутим, да расправа о просвећености, из које ће понићи и идеја грађанске јавности, најпре код Канта а затим и других теоретичара, отпочиње заправо чланком о *браку*, у коме теолог Јохан Фридрих Целнер (Johann Friedrich Zöllner) у једној фусноти поставља чувено питање „Шта је просвећеност?“⁷⁸

Расправа из романа само треба да буде пренета међу публику „приватних људи“ тј. жена, па ће та публика постати оно што представљају три сестре у роману: зачетак феминистичке *контрајавности*. Овде је (нехотично) приказано и како је рађање

⁷⁶ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 19.

⁷⁷ Jelena Milinković, „*Devojački roman* kao bildungsroman“, у рукопису.

⁷⁸ Целнер се у томе чланку противи грађанском склапању брака и залаже за искључивост традиционалног, црквеног брака. http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/Berlinische_Monatsschrift/

феминистичке јавности у крилу грађанске везано за време доколице: вез је посао женске доколице;⁷⁹ истина, само у градској средини.

Хабермас је описао како се променом своје функције литерарна јавност претвара у политичку: публика која расправља о литератури и критикује је, искористи формиране институције јавности да би почела да критикује саму јавну власт.⁸⁰ Роман у наставцима као периодички жанр специфичан је по томе што отвара дијалог о актуелним догађајима и идејама, „позивајући“ публику да коментарише сам роман, подједнако колико и ставове изнете у њему. Пут од литерарне до политичке јавности у оваквом је жанру скраћен, односно два вида грађанске јавности у својој раној фази још увек нису ни била раздвојена. Многи романи у наставцима били су и свесно непосредни актери политичке јавности. Занимљиво је да један од најбољих примера те врсте у домаћој традицији, фељтонски роман *Силазак с престола* Пере Годоровића, излази у истој години, 1889, када Драга Гавриловић објављује *Девојачки роман*.⁸¹ *Девојачки роман* заправо припада и тој домаћој традицији, посебно с обзиром на чињеницу да се јунакиња не ограничава на разматрање женске еманципације, већ расправља и о другој актуелној радикално еманципаторској идеологији. Експлицитно, јунакиња се ограђује од комунистичких идеја⁸², за које је сумњиче на Учитељској школи, али се ограђује и од њиховог одбацивања⁸³, што је у последњим деценијама 19. века довољна „провокација“ да се о томе питању, у кафани или салону, поведе политичка расправа поводом литерарне расправе о роману. У *Девојачком роману* феминистичке и

⁷⁹ Вез се „увезао“ у целу ову сцену тако што прати ритам (јавног) резоновања. У тренутку када сестре у расправи ражесте Даринку, то утиче и на њен вез: „Даринки суну крв у лице. Пажљив посматрач приметио би да још брже везе. Платно је све шуштало од наглих бодова њезиних.“ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 25.

⁸⁰ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 68.

⁸¹ Роман почиње да излази у београдском дневном „листу за свакога“, *Малим новинама*, 20. марта 1889 (бр. 94). Више о значењу овог романа у периодичком контексту видети у: Татјана Јовићевић, „Роман у подлистку“, *Жанрови у периодици* (Београд: Институт за књижевност и уметност), 2010, 265–274.

⁸² У писму сестри, Даринка резонује овако: „А од других сам чула да су комунистичке и социјалистичке идеје слободњачке противдржавне идеје. Комунисте и социјалисте, веле, хоће да руше државу, народност и породицу. Да ли је тако, не знам. А нећу ни да се распитујем. Доста ми је мојих студија. [...] А ти, која ме најбоље знаш, можеш осудити: могу ли се ја слагати с начелом за које се вели да хоће да руши народност и породицу? Ја немам, секо моја, других идеја до идеја поштене женскиње и Српкиње.“ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 134.

⁸³ „Ја та начела, као што ти рекох, нисам ни проучавала. Не знам шта хоће социјалисте и комунисте. Зато нећу против њих да вичем. Нећу да се плећем у оно што није мој посао и што не разумем.“ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 134.

комунистичке идеје су јасно доведене у везу као „слободњачке идеје“, и преко истих предрасуда у јавности о ношењу црних хаљина и кратке косе које на њих упућује.⁸⁴

У сваком случају, и једне и друге идеје наилазе на потпуну осуду на Учитељском факултету међу Даринким другарицама. Односно, роман указује на то да универзитет у том тренутку не може бити место рађања потенцијалне феминистичке *контрајавности*. Као што је већ речено, у томе тренутку место ове ране феминистичке *контрајавности* пре може бити *приватност девојачке собе*. Иако је девојачка соба *differentia specifica* просторне димензије (рађања) феминистичке *контрајавности* у крилу грађанске, она није и једино њено „место“, већ су то и исте оне карактеристичне институције (рађања) грађанске јавности: приватни салон, на пример.

Што се тиче приказивања саме еманципације у *Девојачком роману*, она је ограничена у односу на дати тренутак у европским оквирима. Лик Даринке јесте по већини елемента оличење „нове жене“⁸⁵. Светлана Томић је веома прецизно описала порекло и значење оваквог лика, односно ликова у прози Драге Гавриловић. Списатељица је, наиме, доживљавала

западно друштво као модел и посветила се јачању женског културног ауторитета. Како би то урадила, изабрала је да пише о потпуно новим женским карактерима и личностима – о интелигентним младим женама, сестрама, ћеркама, пријатељицама, ученицама, учитељицама, глумицама и књижевницама – о ликовима који нису постојали у српској књижевности. [...] Драга Гавриловић је желела да представи другачију стварност, стварајући први пут књижевне ликове који су интелигентне, храбре младе жене, образоване и бунтовне, и оне које критички посматрају породицу, образовање, културу и друштво у целини.⁸⁶

Питање верности је, међутим, оно на коме се тадашњи лик српске нове жене разилази са неким актуелним страним (нпр. јунакиња Кејт Шопен у роману *Буђење*) и будућим домаћим романескним сликама нове жене (*Плава госпођа* Милице Јанковић, 1921, или *Једно дописивање* Јулке Хлапец-Ђорђевић, 1931). У тренутку када Гавриловићева пише свој роман, крајем 19. века, „нова жена“ у српској књижевности може скоро све што и њена западнија варијанта, осим да буде неверна. Може да буде неудата, да одбија брак, да тежи образовању по сваку цену, да се сукоби са породицом

⁸⁴ Ibid, 132.

⁸⁵ Александра Колонтај, *Нова жена* (Београд), б.г.

⁸⁶ Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22 (2) (2008): 176–177, према Ј. Милинковић, и у преводу Ј. М.

и околином, али не и да одбаци „свету тајну брака“: „Кад бих се удала, била бих своме мужу до гроба верна жена и добра домаћица.“⁸⁷

Иако је у роману брак из љубави представљен као нешто сасвим друго у односу на брак из рачуна, ауторка кроз говор главне јунакиње често критикује и саму институцију брака, без обзира на његов повод:

Женскиња се, истина, јако удаљила од природе у понашању своме и иначе, али никако стога што јој се тако допада и што воли неприродност, него тек зато што хоће мушком да се допадне. *Она сама не важи у друштву ништа, него тек као удата добија важност поред мужа*, те хтела не хтела мора да се труди да мушкога задобије оним што се њему допада.⁸⁸

Оваквим резоновањима, у десетинама варијанти, премрежен је читав роман. Ауторка некада више истиче проблематичност патријархалне природе брака, некад више класне, док се некада јасно указује неодвојивост питања рода и класе у грађанском браку.

То је проблем коме Хабермас посвећује значајну пажњу у својој анализи грађанске јавности, закључујући да

самосталности власника на тржишту и у сопственом предузећу одговара зависност жене и деце од оца породице; приватна аутономија тамо претворила се у ауторитет овде и учинила ону жељену спонтаност индивидуа илузорном. Исто тако је и уговорна форма брака, који претпоставља аутономни вољни чин оба партнера и те каква фикција; нарочито стога што се склапање брака, уколико је породица носилац капитала, није могло ослободити обзира према његовом одржавању и умножавању. Угрожавање идеје о заједници љубави која отуда проистиче, изражено као конфликт љубави и разума, тј. брака због новца и према сталежу, даје храну литератури све до наших дана, и не само литератури.⁸⁹

У овим речима доследно се препознаје сиже *Девојачког романа*. Главна јунакиња – еманципована жена – супротставља се обичају брака из рачуна и класних обзира и залаже за брак из љубави. Она је заправо носилац нове *контрајавности* која ступа у сукоб и дијалог са представницима грађанске. Драга Гавриловић је, по нашем мишљењу, своју јунакињу свесно учинила носиоцем феминистичке *контрајавности*, а несвесно, јер то остаје у имплицитном идеолошком слоју романа, чак и потенцијалним

⁸⁷ Драга Гавриловић, *Изабрана дела*, Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 23.

⁸⁸ *Ibid*, 90, курзив С. Б.

⁸⁹ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 64.

носиоцем пролетерске/комунистичке контрајавности. Тачније, феминистичка критика грађанског брака имплицира критику капитализма.

Хабермас је, дакле, уочио сукоб између идеје коју „породична интимна сфера сама о себи ствара“ и реалних функција грађанске породице.⁹⁰ Ту драму *Девојачки роман* је приказао и кроз генерацијско-родни сукоб између оца и кћери. Иако је дати сукоб максимално ублажен, он је потенцијално најдраматичнији, јер отац и кћи у контексту рађања феминистичке контрајавности представљају уједно најблискија (по сродству) и најудаљенија бића (по убеђењима): отац је сама фигура патријархата, кћи – фигура критике патријархата. Светлана Томић Даринкине сукобе и расправе са оцем сматра „пресудним делом овог истински феминистичког романа. Овај заплет отац-кћи одражава борбу између двају супротстављених, патријархалних и еманципаторских принципа живота жене.“⁹¹

Иако еманципација није новина у Даринкиној породици, односно иако је још Даринкина бака свог сина а Даринкиног оца оженила „по његовој вољи“, он сам се при удаји својих кћери руководи традиционалним обичајима. Отац и кћи зато воде расправу која је такође илустративна за Даринкино и ауторкино виђење брака, али и за сам обликотворни принцип романа: наративни поступак којим *резоновање* превладава само приповедање.⁹² С тим у вези је и одређење саме Драге Гавриловић по коме су

⁹⁰ Ibid, 63.

⁹¹ Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22 (2) (2008): 179.

⁹² Даринка овако резонује обраћајући се оцу: „Падало ми је на ум да мушки ако нежењен и остари, опет у старости поштовање заслужује, а већина бабадевојака бива баш са своје кривиче презрена и исмевана. То ми је, видиш оче, дуго била загонетка. Готово да помислим да смо ми женскиње већ по природи горе од мушких. Али није тако; и томе је узрок што немамо никаква позива. Ево како то мислим. Нежењен мушки има сваки свој позив. Њему дакле протиче живот у озбиљном раду. Мада није муж, опет је вредан члан друштва у којем се налази, а као такав заслужује уважање које му се и одаје. Друкчије је код женскиња. Ако је која остарила као девојка, мада је у младости била најплеменитија, у старости не може бити таква, [...]. Хтела сам рећи – настави Даринка плашљиво – да бабадевојка не може остати и у старости племенита и разборита, што је рад који пада женскињи у део, истина, од неизмерне важности по људе уопште, али је по њу саму тек неки део тога рада од користи, а остало је тек већма заглуљује. Онај део женског рада који развија ум, а срце оплемењава, то је рад што га има вршити мати и домаћица, дакле, оне жене које су удате. Остали, иако трудан и чемеран посао, пада у део женама које као праље, шваље, куварице, собарице и друге, са својих руку себи хлеб заслужују. А у те жене спада, оче, и скоро свака бабадевојка. Штавише, она није као остале шваље и њезине друге један део свога века провела у том раду што затупљава, него се вечито њиме бавила. [...] Видиш, оче, ја сам о свему томе размишљала па те сад молим, испуни ми молбу и допусти да и ја, као мушки, изаберем себи позив. Тако ћу и ако не нађем човека кога бих могла волети, опет остати користан члан друштва кога свако по заслуги иштује, а не тек проста бабадевојка коју сви ни криву ни дужну презиру.“ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 79–80.

еманциповане јунакиње које она уводи у српску прозу – „мислеће женскиње“, на шта скреће пажњу Светлана Томић.⁹³ Њихово размишљање, у овом случају Даринкино резонување, отуда логично постаје основни структурни принцип романа, односно његова тема.

Расправа о еманципацији могла је имати, бар како је овај роман приказује, распон од драмске трагике до комике. Расправе између Даринке и њених просаца, најпре превртљивог младића који гледа само на мираз а затим надменог грофа, приказане су и као забава за јунакињу, у за њу иначе интелектуално инертном окружењу, а писане су и као забава за читаоце. Сцене надмудривања, пуне јунакињиних логичких бравурозности, компоноване су сасвим комедиографски и служе забави читалаца, јер овај роман доследно поштује жанровски налог забавно-поучног листа у коме излази.

По питању *забаве* овде је важно и Кантово запажање да је резонување у грађанском мешовитом друштву представљало заправо „забаву“, што је нашло директног одјека у хабермасовској концепцији јавности. Објашњавајући да термин *свет* код Канта означава саму (читалачку) *публику*, Хабермас на крају цитира кључну Кантову идеју:

Овај *свет* упућује, напротив, на човечанство као род, али онако како се његово јединство представља у појави: свет оне читалачке публике која резонује и која се управо у то време развија у широким грађанским слојевима. То је свет литарата, али и салона, у којима се ‘мешовита друштва’ дискутујући смењују; овде, у грађанским кућама формира се публика. ‘Ако се обрати пажња на ток разговора у мешовитим друштвима, која не сачињавају само научници и мислиоци већ и пословни људи и жене, примећује се да су они поред причања и шала посвећени још једној врсти забаве – резонувању.’⁹⁴

Овај одломак битан је за *Девојачки роман* јер Гавриловићева у њему заправо слика грађанску јавност која се образује у приватним кућама, где се мешовито друштво резонујући – забавља. У оквирима света романа, међутим, Даринка својом „јавном употребом ума“⁹⁵ чешће саму себе забавља, него што то као забаву доживљавају и

⁹³ Svetlana Tomić, “Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22 (2) (2008): 177.

⁹⁴ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превео Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 139. Последња реченица је цитит из Кантове *Критике практичног ума*.

⁹⁵ Имануел Кант, „Шта је просвећеност“, у *Ум и слобода: списи из филозофије историје, права и државе*, избор, редакција превода и предговор Данило Баста (Београд: Часопис Идеје, 1974), 44.

други ликови. Резоновање о љубави и браку представљаће забаву за све саговорнике тек када дијалог поведу интелектуално равноправни: Даринка и Ненад, лик који представља идеал мушкарца из њеног детињства.

Лик Ненада изузетно је значајан за укупну мотивацију романа, али и имплицитно схватање јавности код Драге Гавриловић. Прва јавна расправа главне јунакиње одиграла се, наиме, у шуми, где је као девојчица срела странца, каснијег пријатеља Ненада. Он јој је пренео девизу која ће постати и њен животни мото: „Умри, али не дај пољупца без љубави“. Необична порука упућена једној девојчици, која делује немотивисано са аспекта реалистичке психолошке мотивације, добија своје оправдање тек у контексту хабермасовске концепције јавности. На први поглед неадекватан дијалог између одраслог мушкарца и девојчице заправо је слика саме грађанске јавности: аргументованог резоновања привремено једнаких, коју ауторка најупечатљивије може да прикаже постављајући на сцену друштвено изразито неједнаке актере. Ова сцена уједно указује на то да грађанска јавност функционише и без свог карактеристичног просторног „услова“, уколико су остварени остали. Чак и шума, дакле сама природа – која се доживљава као опозит грађанском салону – може да преузме ову функцију.

Када, пак, у јунакињином зрелом добу расправа са истим јунаком буде вођена у самом салону, она ће постати експлицитно феминистичка:

– [...] Но мени се чини да би и женскиња постала друкчија кад би мушки били мушкији, онакви како им се пристоји. Њихова је превласт у друштву, па нека се сами отресу мана, нека јој покажу пута! Овако, куд год се јадница окрене, види тек мушки трули укус, притворност и себичност њихову.

– Зар смо сви баш такви? – смејао се Ненад.

– Нисте. Има и нешто изузетака, а остали се деле на две групе; једнима је идеал новац, другима лутка.

– Ти си баш ватрена бранилица жена! – примети јој Ненад.

– Не браним ја никога; само кажем истину. Свако, ко буде о томе размишљао, наћи ће да су све женске мане, сав трулеж друштва, тек последица мушких мана. Зато и мислим да би добро било најпре отклонити узрок, па ће последице нестати и саме. Иначе, док год то не буде, неће се ни женскиња изменути. [...] ⁹⁶

Овај дијалог поново скреће пажњу на просторни аспект јавности и може се сматрати такође илустративним за Хабермасов опис претварања приватног простора породичне собе у јавни простор салона. Прецизно описујући како се архитектура кућа,

⁹⁶ Драга Гавриловић, *Изабрана дела* (Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007), 91.

међу француским и енглеским племством, мења с обзиром на мењање значења јавног и приватног подручја, Хабермас на крају закључује да граница која се између и приватне и јавне сфере успоставља ипак не укида интензивну комуникацију између њих:

Кућне свечаности претварају се у друштвене вечери, породична соба постаје соба за пријеме у којој се приватни људи окупљају као публика [...]. Гранична линија између приватне сфере и јавности иде посред куће. Приватни људи излазе из интимности своје собе за становање у јавност салона; али и једна и друга просторија су у тесној узајамној вези.⁹⁷

Претходно наведена сцена из романа и буквално описује излазак ликова из интимности спаваће собе у приватни салон, који се претвара у саму грађанску јавност истог тренутка када започне рационално резоновање о теми од општег интереса. У представљању рађања феминистичке *контрајавности*, међутим, Драга Гавриловић је отишла и корак даље приказујући у уводној сцени романа како јунакиње своју расправу о грађанском браку настављају и лежећи у кревету, одлазећи на спавање. У феминистичкој *контрајавности*, како овај роман сугерише, границе (макар и пропустљиве) између интимног, приватног и јавног више није могуће ни симболички представити, што одговара касније формулисаној феминистичкој паролу *лично је политичко*.

С друге стране, наглашеност просторног аспекта јавности, како код Хабермаса, тако и код других теоретичара, могла би се тумачити и као последица њеног „позоришног“ карактера. Чини се да ни грађанска јавност ни било која контрајавност није ослобођена основног елемента оне јавности која им свима претходи: репрезентативне. Наравно, како наглашава Хабермас, „репрезентација у смислу грађанске јавности, на пример, репрезентација нације [...], нема никакве везе са средњовековном репрезентативном јавношћу – јавношћу непосредно везаном за конкретну егзистенцију владара“⁹⁸. Битна разлика у односу на репрезентативну јавност је и та што у каснијим формама јавности репрезентација сама по себи нема дејство уколико иза ње не стоји одређена вредност. Зато гола репрезентација у тим случајевима, у својој литерарној репрезентацији, увек постаје комедија и фарса. Већина сцена Даринкиних сусрета са другим ликовима зато и јесу „сцене“, позориште, дијалог. Да ли ће бити више комичне или драмске, па и трагичне, зависи од тога да ли ауторка у датом тренутку приказује очајничке покушаје ликова који би да задрже лаж репрезентативне јавности, или оне који су, попут

⁹⁷ Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, превоо Глигорије Ерњаковић (Београд: Култура, 1969), 61.

⁹⁸ Jürgen Habermas, “The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)”, *New German Critique* 1/3 (1974): 51.

Даринке, у трагичком сукобу са (грађанском) јавношћу која се од празне репрезентације није потпуно ни дистанцирала.

Предмет расправа у датим сценама често је управо кључно еманципаторско питање епохе просвећености, односно зачињања грађанске јавности: да ли се човек цени по својој врлини и разуму, или само по спољашњости? У томе је Даринка бранилац грађанске јавности која се, очигледно, није сасвим еманциповала од прежитака форми репрезентативне јавности. Будући да је Даринка и „бранилица“ жена, како је назива један лик романа, та јавност у себи носи зачетак нове *контрајавност* у односу на већ стабилизовану грађанску. Ипак, феминистичка и грађанска јавност у овом роману, као и у српском грађанском друштву у Аустроугарској крајем 19. века, још увек чине јединствени комплекс.

Литература:

Андоновска, Биљана. „Дијалектика јавности: просвећеност, надреализам и публикације“. У зборнику радова *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, уредила Татјана Јовићевић, 211–236. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Ахметагић, Јасмина. „Предговор“: „Врлинска бића Драге Гавриловић“. У *Изабрана проза*, Драга Гавриловић. Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007.

Бараћ, Станислава. „Жанр и идентитет. О жанру женског портрета у женским часописима 1913–1941“. У *Жанрови у српској периодици*. Уредила Весна Матовић, 385–412. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2010.

Гавриловић, Драга. *Изабрана проза*. Избор и предговор Јасмина Ахметагић. Београд: Мултинационални фонд културе, КОНРАС, Седма сила, 2007.

Гавриловић, Драга. *Сабрана дела*. Уредио Недељко Радловић. Предговор Владимир Миланков. Прва књига. Песме. Приповетке. Друга књига. Приповетке. Девојачки роман. Преводи. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 1990.

DiCenzo, Maria. Lucy Delap and Leila Ryan. *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*. Palgrave Macmillan, 2010.

Иванић, Душан. *Књижевна периодика српског реализма*. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2008.

Јовићевић, Татјана. „Роман у подлистку“. У *Жанрови у српској периодици*. Уредила Весна Матовић, 265–274. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2010.

Кант, Имануел. „Шта је просвећеност“. У *Ум и слобода: списи из филозофије историје, права и државе*. Избор, редакција превода и предговор Данило Баста, 43–48. Београд: Часопис Идеје, 1974.

Колонтај, Александра. *Нова жена*. Превео Михаило Тодоровић. (Београд), б.г.

Milinković, Jelena. „*Devojački roman* kao bildungsroman“. У рукопису.

Мирков, Нада. „Драга Гавриловић“. *ProFemina* бр. 17–20 пролеће–зима (1999): 137–140.

Fraser, Nancy. ”Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“. *Social Text*, No. 25/26 (1990): 56–80.

Habermas, Jürgen. „Vorwort zur Neuauflage“. У *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft*. Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag, 1990, 11–50.

Хабермас, Јирген. *Јавно мњење. Истраживање у области једне категорије грађанског друштва*. Превео Глигорије Ерњаковић. Београд: Култура, 1969.

Habermas, Jürgen. “The Public Sphere: An Encyclopedia Article” (*1964), translated by Sara Lennox and Frank Lennox. *New German Critique*, no. 3, Autumn (1974): 49–55.

Rosowski, Susan J. “The Novel of Awakening”. *Genre*, no. 12 (1979): 313–332.

Calhoun, Craig, ed. *Habermas and the Public Sphere: Studies in Contemporary German Social Thought*. Massachusetts Institute of Technology, 1992.

Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“. *Slavica Tergestina*, n. 11–12 (2004): 123–137.

Rayan, Mery P. “Gender and Public Access: Women’s Politics in Nineteenth-Century America”. У *Habermas and the Public Sphere: Studies in Contemporary German Social Thought*. Calhoun, Craig ed., Massachusetts Institute of Technology, 1992.

Sirković, Nina. „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*“. *Књиженство* 1, I (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=12> (преузето 23. маја 2012).

Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Београд: Научна knjiga, 1987.

Tomić, Svetlana. Draga Gavrilović (1854–1917), the First Serbian Female Novelist: Old and New Interpretations. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2), (2008): 167–187.

Negt, Oskar. Kluge, Alexander. Peter Labanyi (translator). “The Public Sphere and Experience”: Selections. October, Vol. 46 [Alexander Kluge: Theoretical Writings, Stories, and an Interview] Autumn (1988): 60–82. <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/778678.pdf>

http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/Berlinische_Monatsschrift/

Stanislava Barać
Institute for Literature and Arts,
Belgrade

UDC: **821.163.41.09-31** Гавриловић Д.
Original scientific article

**The Birth of the Feminist Counter-public/Public Sphere in *A Novel of a Young Girl* by
Draga Gavrilović:**

The Birth of the Feminist Counter-public in *Girl's Novel* by Draga Gavrilović

Serbian feminist counter-public began to develop during the 1860s among the Serbian intellectuals in the Austro-Hungarian Empire, but it didn't deserve its name until the between-two-Wars period in the state frame of the Kingdom SHS/Yugoslavia (1918–1941). Like the public work of The United Serbian Youth and of several authors devoted to women's rights, the works of Draga Gavrilović have also been strongly marked by feminism. Her *Girl's Novel* represents a special kind of novel which simultaneously belongs to literature and to journalism. Since it was published during the 1889 as a serial novel (a specifically periodical genre), it was strongly connected to its context – journal *Javor* and Serbian (and Austro-Hungarian) press of the time – and was, therefore, directly involved in the (changes of) bourgeois public sphere of this 'dislocated' society. The novel was both a depiction of emerging feminist counterpublic and its active actor. By introducing the critique of bourgeois marriage and patriarchal norms, it appealed to (passive) women's reading public, and took part in the long process of forming the feminist public sphere as an alternative discursive arena or subaltern counter-public (Nancy Fraser). Through detailed representing of the characters' dialogues as public reasoning on the subjects of general interest, the novel showed the emergence of the public sphere in a way Habermas described it in his influential book *The Structural Transformation of the Public Sphere*. The specificity of the feminist public sphere seems to be in the new public places: a girl's bed/room, for example, becomes a public space and a public sphere when women start to discuss their interests in it.

Keywords: bourgeois public sphere feminist counter-public, Draga Gavrilović, *Girl's Novel*, periodical genres

Јелена Милинковић
Филолошки факултет

Универзитет у Београду

УДК 050.4:82 ЖЕНА

Оригинални научни чланак

Књижевности између еманципације и националног¹

– књижевни прилози у часопису *Жена* –

Рад анализира часопис *Жена* (1911–1921), који је покренула и уређивала Милица Томић. Контекстуализацијом уредничке политике часописа показује се еманципаторско-просветитељска тенденција овог листа, а посебно се анализира улога и значај књижевних прилога. Циљ рада је да покаже улогу и место књижевности у еманципаторским процесима, као и да укаже на парадигматичност листа *Жена* за корпус часописа сличног усмерења у историји женске штампе.

Кључне речи: *Жена*, Милица Томић, женски часописи, књижевни прилози, еманципација

*Ја бих сваки роман и приповетку,
која се свршава с браком, бацио најрадије у ватру.*

Јаша Томић

Зашто *Жена*?

Часопис *Жена* покренула је Милица Томић 1911. године и ова публикација представља веома значајан, ако не и најзначајнији, лист намењен женама у првим деценијама XX века. С обзиром на то да је редовно и континуирано излазио од 1911. до 1921. године, лист *Жена* својом делатношћу на пољу еманципације жена обележава другу и трећу деценију прошлог века. Једини прекид у излажењу био је током ратних година: 1915, 1916. и 1917. Покретање ове публикације било је двоструко условљено: интенцијом Милице Томић, рођ. Милетић, да покрене часопис који ће бити у служби еманципације жена, као и идеолошким и политичким опредељењем (и животном судбином) како саме Милице Томић, тако и њеног супруга Јаше Томића. Лист је излазио у Новом Саду, тј. на подручју данашње Војводине, а тадашње Јужне Угарске, и био је, као и већи део периодике тог политичко-географског подручја и контекста

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

повезан са политичким догађајима и идејама, јер како је у литератури примећено, историја штампе у Угарској неодвојива је од политичке историје тог простора.² У таквом контексту уређивачка политика и делатност листа *Жена* чврсто су повезане са политичком делатношћу Милице Томић, која је у смислу друштвеног ангажмана била једна од најактивнијих жена свог времена,³ али и са политичким деловањем и судбином њеног супруга, социјалистичког, а потом радикалског војвођанског првака Јаше Томића. *Жена* својом „судбином“ спаја приватно и јавно деловање Милице Томић те су се преко овог часописа преламала, не само кључна (политичка) дешавања почетка века у Србији и Јужној Угарској, већ и пресудни догађаји из живота његове уреднице.

У тренутку када Милица Томић оснива часопис *Жена* (са поднасловом који додатно профилише лист „месечни часопис за жене“) и када ова публикација почиње да излази, постоји свега неколицина периодика намењених женама који се релативно редовно штампају. Континуирано су објављиване *Домаћица* (1879–1914, 1921–1941) и *Женски свет* (1886–1914).⁴ Почетак XX века је веома значајан за овакву врсту периодике, али и за српску часописну културу уопште, јер се тада часописи постепено формирају као конститутивни чиниоци епохе. Посебно је индикативно појављивање женских листова, који су били изузетно важни за један од кључних процеса на прелазу векова – процес еманципације жена. Стварајући (на) својим страницама слику „нове“ жене, ови часописи су се укључивали у оне српске, али и европске, друштвене токове који су пресудно утицали на мењање културе и уопште друштвеног окружења.

Женски часописи тог времена јесу показатељ културног и научног напретка, огледало епохе, јер у њима се јасније него у 'великим' и 'најважнијим', сагледава однос према другоме и према различитом, према мањини, запостављенима и, нарочито, они су показатељ демократизације традиционалних схватања о улози жене у друштву, али и економског стања, политичких и идеолошких ставова, односа према европском и националном утицају.⁵

У оваквом контексту лист *Жена* заузима веома значајно место и то на више друштвених поља, а његова појава и редовно излагање, као и чврста профилисаност,

² Василије Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, (Нови Сад: Матица српска, 1980), стр. 7.

³ Детаљније о овоме види у: Гордана Стојковић „Милица Томић“ и Гордана Стојковић „Милица Томић, феминистичко наслеђе које траје“, у Вера Копицл и др, *Женско питање: часопис Жена - Милица Томић*, каталог са изложбе, (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012), стр. 5–14 и 17–27.

⁴ Извор: Драгиша Витошевић и други, *Српска књижевна периодика 1768–1941*, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984).

⁵ Слободанка Пековић, „Женски часописи у Србији на почетку 20. века“, *Slavica tergestina*, бр. 11–12, 2004, стр. 131.

чине га незаобилазном публикацијом у историји женске штампе. *Жена* се својом континуираношћу и редовношћу излажења, тј. својом дуговечношћу, укључује у часописни низ у коме су, у том смислу, доминантне *Домаћица* и *Женски свет*, листови са дугом историјом сличног типа. Међутим, за разлику од *Жене*, оба часописа су представљала органе женских друштава: *Домаћица* је била гласило Женског друштва и његових подружница, а *Женски свет* Добротворних задруга Српкиња Новосаткиња. Такође, оба часописа су, због важеће законске регулативе у тренутку оснивања, уређивали мушкарци: главни и одговорни уредник *Домаћице* био је Стеван Бајаловић, а *Женски свет* је уређивао Аркадије Варађанин.⁶

У поређењу са ова два листа *Жена* је двоструко различита: није била гласило ниједног женског друштва и све време излажења (чак и формално) уређивала га је жена, што представља веома битну, културолошку и историјску, разлику и чињеницу. Међутим, иако часопис није био гласило женског друштва, уредница Милица Томић имала је политичку залеђину која је у великој мери омогућила опстанак часописа и која је, како ће у даљем току рада бити показано, утицала на уређивачу политику. Такође, у периоду непосредно након рата *Жена* је часопис који се најбрже обновио, док је *Женски свет* престао да излази, а *Домаћица* обновљена тек 1921. године. Практично, часопис *Жена* представља једини женски лист који редовно и континуирано излази у периоду од 1918. до 1921. године. Чак и само због „фактографских“ чињеница везаних за овај часопис његово место у историји женске периодике и еманципаторско-феминистичких процеса несумњиво је значајно.

У том смислу, у даљем току рада покушаћемо да назначимо оне особености *Жене* које ће нам помоћи у разматрањима о његовој парадигматичности у историји периодике: да ли овај лист може бити парадигма за сопствену епоху и колико се на његовим страницама ишчитава културна и политичка историја почетка XX века. Такође, могуће је поставити питање колико је лист *Жена* парадигматичан за женску периоду тог времена. Кључна питања у овако усмереној анализи била би да ли су структура овог листа, природа феминизма и идеје који су се овде пропагирале, модел жене који се нудио, књижевни прилози који су се објављивали, разумевање улоге и места уметности у овом листу, контролни пример за оцртавање духа епохе виђеног очима жене/а. Или, другачије постављено, да ли сва побројана проблемска места и одговори које нуде могу бити парадигматични за женску периоду уопште, тј. да ли су

⁶ Овде се може поставити питање реалног утицаја који су потписани уредници имали на уређење часописа.

женски листови тог времена (до половине 20-их и почетка 30-их година прошлог века) варијације на исте или сличне теме својствене европском феминизму тог доба и шта нам *Жена* говори о себи, а шта о другим часописима.

Милица Томић и *Жена*, између приватног и јавног

Милица Томић, уредница *Жене*, била је неуобичајено успешна и ангажована жена свог времена. Политички активна од својих најранијих година значајан део живота посветила је јавној делатности и била је *сведок и саучесник* политичких догађаја крајем XIX и почетком XX века у Војводини. Два политичка првака Срба у Угарској, који су обележили политичку сцену друге половине XIX и почетка XX века, били су у њеном најближем окружењу: отац Светозар Милетић и супруг Јаша Томић.

Истраживања показују⁷ да је уз оца Светозара Милетића, Милица Томић формирала своје политичко мишљење и идеологију коју ће доследно заступати током читавог јавног деловања.⁸ Као политички првак Срба у Угарској, Милетић је стајао на националистичким политичким позицијама, а захваљујући национално усмереној борби свог оца, Милица Томић је била упозната са животним и политичким проблемима Срба у Угарској. Како наводи Софија Божић: „Милица Томић је одрасла у заврелој атмосфери национално-политичке борбе и васпитавана је у националном духу.“⁹ Од најранијих дана њеног детињства Светозар Милетић ју је упутио у своје планове, идеје и послове, те је Милица Томић постала његова *десна рука* као врло млада девојка, а у политички живот је ушла за време Милетићевог другог боравка у затвору (1876–1879) када је одржавала очеву преписку и контакте, редовно га обавештавала о политичким и другим друштвеним догађајима и када је и сама остварила сопствене политичке везе и почела да уређује *Заставу*, најважније политичко гласило Срба у Угарској, као и да пише за овај изузетно важан лист (који је основао,

⁷ Драгоцене податке о животу Милице Томић нуде радови на које се у овом делу ослањамо Софија Божић, „Милица Томић: стремљење ка модерном“, у *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века књ. 2*, ур. Латинка Перовић, (Београд: Институт за савремену историју, 1998), стр. 451 – 469; и посебно календар са изложбе одржане у Новом Саду: Вера Копицл и др, нав. дело.

⁸ Светозар Милетић је имао велики утицај на своју ћерку и свесно ју је укључивао у сопствено политичко деловање. Софија Божић наводи податак да је Светозар Милетић од своје ћерке много очекивао и да ју је васпитавао другачије него што је то било уобичајено у српским грађанским породицама, па ју је чак *облачио као дечака и звао је именом Милош*.

⁹ Софија Божић, нав текст, стр. 456.

управо, Светозар Милетић, а чија је власница касније била Милица Томић).¹⁰ Националне позиције које је усвојила као постулате очеве, а поставила их и у центар сопствене, политике, биће веома значајне и видљиве и у уређењу листа потпуно другачијег усмерења, какав је био часопис *Жена*.

Како је у историјским анализама ових догађаја показано, након политичког сукоба крајем XIX века око преузимања листа *Застава* током Милетићеве болести и његовог постепеног повлачења из јавности, што је проузроковало како политичку, тако и кризу листа, Милица (тада Милетић) одлучује да ово „породично добро“ повери Јаши Томићу, тадашњем уреднику *Српског кола*, листа који је политички и идејно био близак *Застави*. Да је живот Милице Томић био увек преплет приватног и јавног, најилустративније сведочи управо њен однос са Јашом Томићем. Познанство Милице и Јаше Томића започиње као професионална веза у догађајима око преузимања листа *Застава*. Желећи да сачува новине од супротстављене политичке опције, Милица (Милетић) одлучује да их повери Томићу, који, такође, из политичких разлога преузима уређивање ове публикације: *јер ко има Заставу има и народ*.¹¹ Међутим, убрзо након пословног договора, и највероватније и поред актуелне везе са другим човеком, Милица се удаје за Јашу Томића, а како наводи Софија Божић, овај брак је изазвао „буру“ у јавности и коментарисан је на различите начине, а најчешће као брак из обостраног користољубља:

Јашу су оптуживали да се оженио како би се помогао *Заставе*, реномираног листа преко кога је могао ширити своја политичка начела и свој утицај, те поправити и своје материјално стање, а Милицу да се удала како би лист, уз помоћ способног уредника, опет стекао бројну читалачку публику, и на тај начин, добру финансијску основу.¹²

Међутим, даљи ток њиховог брака и живота, као и изузетно чврста, професионална и лична, повезаност између ово двоје (брачних) партнера, указује и на другачије основе њихове везе, као и на нетачност нагађања јавног мњења, које ће у

¹⁰ О значају *Заставе* историчар Василије Крестић пише: „Застава је деценијама, нарочито у Милетићевној ери, сматрана за најважнији српски лист и читана је ’као неко политичко јеванђеље’“ Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, (Нови Сад: Матица српска, 1980), стр. 185.

¹¹ О догађајима око преузимања *Заставе* в. Крестић, нав. дело и Василије Крестић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006). Крестић у својим текстовима што је могуће више умањује значај Милице Томић у овим догађајима, а у књизи о историји штампе у Угарској *Жену* и друге женске часописе не помиње уопште, међутим, даје корисне историјске податке о политичком покрету и листу *Застава*. О улози Милице Томић у овим догађајима: Софија Божић, нав. текст 459–462, и Гордана Стојаковић, нав. текст. стр. 8

¹² Софија Божић, нав. текст, стр. 460.

великој мери, а често и пресудно, утицати на њихов брачни живот. Из историјских анализа епохе видимо да је врхунац овог „утицаја“ полемика у новинама између Милице Томић и либерала Мише Димитријевића, која је резултирала тиме да је Јаша Томић убио Мишу Димитријевића. Овај у својој основи политички сукоб имао је све одлике савремених политичко-медијских (новинских) афера у којима се не преза од „прљавих“ средстава којима се оспорава и унижава противник, а која се најчешће свode на мешање приватних околности и јавног деловања, тако што се из сфере приватности преузимају погодне, више или мање тачне, или се пласирају потпуно нетачне, информације како би се дискредитовало нечије јавно лице. Тако је у овом сукобу Томић – Димитријевић до коначног обрачуна дошло тек након Димитријевићевог напада на Милицу, у коме је у јавност изнео њено девојачко љубавно писмо за које је сматрао да дискредитује не само Милицу Томић, већ и њен брак. Овај догађај, убиство политичког противника, који је у великој мери утицао на живот брачног пара Томић, показује степен прожимања приватне и јавне сфере у њиховим животима.

Такође, преплитање приватног и јавног остварено је и у листу *Жена* Милице Томић, где њен супруг Јаша Томић врло активно објављује, а уз то је *Жена* била политички на истој линији као и *Застава*. Кроз лист *Жена* Јаша Томић је подједнако као и Милица, формулисао и пропагирао идеје о женској еманципацији и женским правима, те се с разлогом, а захваљујући највише чланцима у овом часопису, данас може говорити о феминизму Јаше Томића,¹³ и то као незаобилазној тачки у његовој мисли, као битном месту у идејној структури листа *Жена* и као посебно незаобилазној карици у развоју феминизма у Србији.¹⁴ Своје идеје о женској еманципацији и феминизму Јаша Томић је формирао на основу двоструких параметара: на основу теоријског знања које је поседовао и познавања многобројних линија тадашњег европског феминизма, али и на основу искуствених увида, који су се тицали све већег укључивања жена у јавни живот и посебно у образовни систем.¹⁵ Делатност Милице Томић у часопису *Жена* је тако неодвојиво повезана са њеним приватним животом, а

¹³ Текстове ове тематике прикупила је Ана Столић и опремила предговором који контекстуализује идеје Јаше Томића у оквиру европских феминистичких токова. В. Ана Столић „Концепти феминизма почетка 20. века“, предговор у *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 9–36.

¹⁴ Делатност Јаше Томића на пољу феминизма и борбе за равноправан положај жена и мушкараца није везана само за лист *Жена*. Јаша Томић је и пре оснивања овог листа настојао да укључи што више жена у политички живот, али је и у *Застави* објављивао текстове који су се тицали побољшања положаја жена. Часопис *Жена* и Томићева делатност у њему резултат је већ профилисаних ставова и логичан наставак дотадашње делатности.

¹⁵ О овоме опширније в. Ана Столић, нав. текст, стр. 26 и даље.

њена удаја је директно повезана са јавном функцијом, тј. са решавањем часописне и политичке кризе и променом уредништва у *Застави*. Па чак, и у гашењу часописа *Жена* постоји симболичка веза њеног приватног и јавног живота: последњи број листа због финансијских тешкоћа излази крајем 1921. године, у том периоду је Јаша Томић већ тешко болестан и убрзо умире наредне 1922. године, када се Милица Томић у потпуности повлачи из јавног живота.¹⁶

Жена између

У првом броју листа *Жена* објављеном 1. јануара 1911. године не можемо наћи текст у коме се (експлицитно) дефинише уређивачка политика часописа или постулира његова идеолошко-политичка платформа, међутим у структури листа и у текстовима друге врсте можемо пронаћи сугерисане и дефинисане програмске елементе. Чак и летимичним прегледом првог броја уочљиво је да се већ овде најављују теме које ће бити центар уредничког интересовања, те да се поставља структура листа од које се неће превише одступати све време његовог постојања. Теме, којима се аутори текстова, у стилско-жанровском распону од теоријско-есејистичког, преко документаристичког до поетског дискурса, у *Жени* баве, тичу се промењене улоге жене, њеног школовања, као и образовања уопште, мушко-женских односа и брака, васпитања деце, сексуалне еманципације, кућне и личне хигијене, као и националне проблематике и родољубља.

Како је већ у претходним малобројним истраживањима¹⁷ овог листа примећено, *Жена* је часопис општег типа са јасним и прецизно профилисаним усмерењем. *Жена* тако подразумева лист у коме су се објављивали прилози намењени женској читалачкој публици из различитих области: од савета за домаћинство, преко женских портрета¹⁸ и текстова који се баве медицинском проблематиком и еманципацијом жена, па све до књижевних текстова и литерарних прилога различите врсте. *Жена* као лист општег типа, такође, припада оној женској штампи која „рачуна са тоталитетом женске

¹⁶ Милица Томић је живела још две деценије након смрти супруга, умрла је 1944. године у Београду.

¹⁷ Неда Годоровић-Узелац, *Женска штампа и култура женствености*, (Београд: Научна књига, 1987) и Ана Коларић, „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911-1921)“, *Књиженство*, бр. 1, 2011, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>

¹⁸ О жанру женских портрета види: Станислава Бараћ, „Жанр и идентитет“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 385–412.

популације¹⁹ и настаје унутар корпуса штампе намењене женама која се није раслојила на уже специјализоване часописе. Поднаслов часописа је до 1918. године био „месечни часопис за жене“, а од 1918 „часопис за забаву и поуку“. Док првим поднасловом уредништво сугерише усмереност часописа и његову читалачку публику, другим се лист укључује у корпус забавно-поучне периодике, типичне часописне форме у доба реализма.²⁰ Такође, Слободанка Пековић истиче како је овај поднаслов био најчешћи у историји часописа намењених женама и како је уредништву тих листова поука била веома важна, готово нужна:

Поука је била важан посао сваког уредништва, не само зато што су женама били потребни практични савети, већ и што се ово време, често називано и Скерлићевом епохом (а њему је утилитарност и здравље народа било на првом месту), може окарактерисати и као доба народног просвећивања, побољшања образовних стандарда и економског положаја угрожених групацаја (углавном радника, жена и деце).²¹

Ипак, промена поднаслова није последица суштинске разлике у концепцији публикације пре и након Првог светског рата.²² Разлози због којих лист мења поднаслов могли би бити предмет даљег истраживања, међутим, садржину текстова и усмерење ове публикације најпрецизније би описала фузија ова два поднаслова: месечни часопис за забаву и поуку намењен женама.

Структура листа није динамична када се посматрају промене током времена, али јесте на нивоу појединачних бројева, где читалац прелази распон од књижевности, преко теоријских текстова до рецепата. Лист, тако, чине стални књижевни прилози, есеји на различите теме, сталне рубрике: *белешке из домазлука* и *белешке о здрављу*, рубрика *књижевност* (касније *књижевност и уметност*), као и рубрика *разне белешке* у којој се објављују драгоцене вести из историје женског покрета и женске штампе у свету, чиме се читавом часопису даје шири интернационални контекст у који се својом актуелношћу *Жена* укључује. Повремено се објављују портрети успешних жена, који се

¹⁹ Неда Годоровић-Узелац, нав. текст, стр. 5.

²⁰ О забавно-поучној периодици и њеном месту у историји српских часописа види Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, (Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 1988) и Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма*, (Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2008).

²¹ Слободанка Пековић, нав. текст, стр. 127.

²² Слободанка Пековић је у разговору скренула пажњу да би један од разлога промене наслова могао бити и материјално-финансијски аспект јер је већи број купаца листа заинтересован за поучно-забавни, него за женски, часопис. Обзиром на финансијске проблеме са којима се сусретала Милица Томић, као и на сталне опомене нередовним претплатницима које је штампала у *Жени*, промена поднаслова из ових разлога је врло вероватна.

тада штампају као први прилози броја, као и незаобилазни огласи и рекламе, одговори уредништва и позиви на претплату, а спорадично се објављује и ликовни материјал и то искључиво фотографије. Током деценије постојања уредништво *Жене*, доследно у свим бројевима, објављује велики број афоризама, пословица, поучних цитата, који се у оквиру једног броја групишу у неколико сегмената са насловима: *Афоризми*, *Мудре изреке*, *Туђе мисли* и сл., и који представљају својеврсни интермецо у читању и предах од осталих текстова. Такође, инсистирање на објављивању поучних, лапидарних и пословичних реченица које садрже „животне мудрости“ сведочи о поучности и просветитељском духу часописа, о чему ће бити речи и у даљем току рада.

У *Жени* се неговала специфична *култура женствености*. Неда Тодоровић преноси закључак Едгара Морена по коме се култура женствености – бити лепа, допасти се, старати се о кући, кувати, сањати о љубави, васпитавати децу – шири путем масовних комуникација и посебно путем женске штампе.²³ Женска штампа је тако често одговор на потребе публике за садржајима који ће истовремено бити поука – лектира – забава, а све ове елементе нуди *Жена* својим садржајем, о чему сведоче и, већ поменути, поднаслови часописа, где је дефинисана и публика часописа, и његово забавно и поучно усмерење. Према подели Неде Тодоровић, под женском штампом се подразумевају они листови који се тако самоопредељују, односно они који читавом својом уређивачком политиком, садржином и формом теже женском читаоцу. Уколико упоредимо *Жену* са женском штампом која је предмет студије Неде Тодоровић и за коју као доминантне карактеристике ауторка издваја: припадност „лаком жанру“, високотиражност, неинформисаност, неактуелност, конзервативизам, привлачност за рекламу и естетизам, увиђамо да се култура женствености продукована овим типом женске штампе не промовише *Женом*, те да се овај лист не би могао већим својим делом укључити у овакав концепт, а превасходно због своје актуелности и информисаности, као и због прогресивних ставова о положају жене²⁴ у контексту

²³ Неда Тодоровић-Узелац, нав. дело, стр. 5.

²⁴ И поред своје начелне конзервативности својствене времену, која се читава у универзалистичком приступу и останку у концепту традиционално подељених родних улога где је жена ослонац куће и породице (мото часописа илуструје овакво усмерење: *кућа не стоји на земљи, него на жени*) и где је примарно везана за приватну сферу, са повременим иступима у јавну делатност, часопис је био изузетно прогресиван у идејама и мисији еманципације и осавремењавања жене у бројним областима, почевши од савета везаних за хијигену, па све до упознавања са актуелним европским феминистичким идејама.

српског друштва тог времена, али такође у складу са *првим таласом* европског феминизма.²⁵

Као други тип листова за жене, Неда Тодоровић наводи борбена феминистичка гласила у којима су се врло радикално и децидирано промовисале феминистичке идеје, која се у нашој средини појављују 30-их година и где је садржај био више информативан него забаван и више политички него практично-саветодавни.²⁶ Правећи поделу на ове две групе, Неда Тодоровић сугерише постојање оних часописа који се налазе између ова два типа.

Полазећи од термилошког разграничења на које је указала Слободанка Пековић,²⁷ а допуњујући поделу Неде Тодоровић, Станислава Бараћ часописе дели на:²⁸ часописе за жене (намењени женама, али жене нису уреднице, негују стереотипе о женама и родним улогама), женске часописе (намењени женама, жене су уреднице, експлицитно или имплицитно поседују феминистички програм) и хибридне женске часописе. Ова трећа групација, како пише Станислава Бараћ, по својој основној интенцији припада другој групи часописа, „али се пажљивим читањем текстова, а некад већ и површним погледом на садржај, уочава да нису доследно успели да се отму свим стереотипима о жени, односно доминантном патријархалном дискурсу.“²⁹

Жена се, такође, налази између женских часописа и часописа за жене, тј. у оном пољу које Неда Тодоровић дефинише као осмозу женствености и феминизма,³⁰ односно припада хибридним женским часописима који промовишу средњи пут феминизма и женске еманципованости. О томе сведочи и својеврсни програм часописа који је штампан у оквиру *позива на претплату* након прве године излажења (штампање ове врсте текстова је била устаљена часописна пракса, посебно у случајевима када су се публикације већински финансирале од претплате што је био случај са *Женом*). У овом уобичајеном позиву „уредништва и администрације *Жене*“ налази се готово програмски опис листа којим се одређују његова тематика и усмерење.

²⁵ Детаљније о овоме, Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, (Београд: Клио, 2005), 141 и даље, као и, Ана Бужињска и Михал Павел Марковски, *Књижевне теорије XX века* (Београд: Службени гласник, 2009), 427 и даље.

²⁶ Неда Тодоровић-Узелац, нав. текст, стр. 20.

²⁷ Слободанка Пековић, нав. текст, стр. 123.

²⁸ Станислава Бараћ, „Жанр и идентитет“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 391

²⁹ Ibid, стр. 391

³⁰ Неда Тодоровић-Узелац, нав. текст, стр. 22.

Из досадањих 12. свезака 'Жене' моћи ће довољно да се оцени вредност и потреба овог часописа. 'Жена' ће се и даље бавити свим питањима која се односе на живот жене и на позив њезин. У овом часопису расправљаће се у исцрпним чланцима, а и у омањим, па и ситним белешкама, све што може да користи, жени у друштву, у кући, у кујни, при васпитању деце, неговању здравља, а неће изостати ни забава. 'Жена' ће се старати да од времена на време донесе забаве и за децу.

'Жена' ће поглавито имати на уму нашу српску кућу и наше српске друштвене прилике, али ће се трудити, да упозна своју публику и са напретком жена других народа.

Жена ће бити савремена, модерна, и казиваће оно што треба казивати и оно што се већ мора казати, али она нити ће падати у крајности, нити бацати све обзире на страну.³¹ (подвукла Ј. М.)

Како видимо у овом „комуникацијском тексту“ којим се уредништво *Жене* обраћа својој публици и који има за циљ да дотадашње читатељке задржи и да нове привуче, сфере којима се овај лист бави раздвојене су и теме се тичу и приватног („живот жене“) и јавног („позив њезин“), а незаобилазни део женске бриге су још увек кућа и деца. При том, уредништво жели, обухватајући и приватну и јавну сферу, да остане национално фокусирано и да се превасходно бави домаћим приликама, свесно разлике између српске и куће других европских народа, али такође свесно да су процеси еманципације жена свеевропски процеси и да је неопходно знање о „напреднијим“ културама, како би се и српска култура мењала. Међутим, посебно је индикативан последњи део цитата у коме уредништво трасира свој *средњи* пут, као своје усмерење, онај пут *између*, који не одлази у крајност и не одбацује све дотадашње постулате, навике, обичаје, улоге, а што је у директној вези са природом феминизма који је „пропагирала“ и у који је веровала уредница часописа.³²

Феминизам Милице Томић и њеног часописа *Жена* укључивао се у *први талас* европског феминизма, а настављао се на идеје *омладинског* феминизма у Јужној Угарској (и Кнежевини Србији). Такође, *Жена* се и својим просветитељско-еманципаторским усмерењем надовезује на *омладинске* листове.³³ Првобитно

³¹ *Жена* бр. 1, 1912, стр. 780

³² Овај средњи пут *Жене* оцртан и текстовима о образовању анализирао је Ана Коларић која закључује да се на основу анализираних примера уочава: „мешање две улоге које жена има у друштву: с једне стране, она треба да рађа и васпитава децу (то је жена биолошка/репродуктивна улога); с друге стране, она преноси одређену традицију и културу, бранећи на тај начин оно што је ‘наше’ од негативних ‘страних’ утицаја (то је женска улога у културној репродукцији).“ Ана Коларић, нав. текст

³³ О просветитељском карактеру листова насталих у кругу *Омладине* види: Татјана Јовићевић, „Медијски ликови просвећивања: просветитељске идеје и схватање просвећености у српској периодици“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 42, такође и Миодраг Матицки, „Идеје епохе просвећености у календарима Уједињене омладине српске“, у

формулисане идеје феминизма које су у српску културу дошле са идејама Светозара Марковића у склопу уверења о социјалистичком уређењу друштва и са покретом *Омладине* у првим деценијама XX века „дограђене“ су и прилагођене *актуелним* приликама и окружењу. Не одлазећи превише од универзалистичког концепта и традиционалних представа, не удаљавајући се од поделе на јавну и приватну сферу и од традиционалних улога, *Омладина* је сугерисала нови модел жене:

Нови лик жене била је разумна, образована, мајка, супруга и васпитачица, свесна своје улоге у друштву и нацији, а не површна помодарка или незналица, ропски потчињена мужу и породици. Њена улога мајке и прве васпитачице била је незаобилазна у буђењу и неговању националне свести.³⁴

Управо је ова веома чврста веза феминизма са националним, обезбеђивала кретање *између* и дуж *средњег* пута, а како Ана Коларић, такође поводом листа *Жена*, примећује:

Утицај националних дискурса на формирање феминистичке свести код Српкиња био је, без сумње, снажан, а борба за еманципацију жена у традиционалном и патријархалном српском друштву свакако је имала највише изгледа за успех уколико је била смештена под окриље национално-ослободилачког покрета.³⁵

Жена као часопис није фокусирана, као што је поменуто, само на приватну сферу и тиме прави највећи искорак у свом феминистичком деловању: она подједнако третира и јавну и приватну делатност жене. Па су тако за приватну делатност одређене сталне рубрике *Белешке из домазлука* или *Белешке о здрављу*, које не изостају из бројева, али су често доминатнији они текстови који третирају и тематизују излазак жене из приватне у јавну сферу, њено конкретно политичко, књижевно, активистичко или публицистичко деловање. Посебно се са појачаном пажњом и систематично прате нове улоге жене, најчешће у образовању, али још више потпуно нова улога жене у изразито мушком „послу“, у рату, поводом чега се у *Жени* пишу исцрпни чланци и репортаже којима се показује важност жене на фронту, првенствено као болничарке.³⁶

Поред специфичне *културе женствености* и проблематизације и тематизације женског/их питања, *Жена* је лист доминантно обележен ратовима: готово половина њених бројева везана је за ратне године. Њено излагање обележили су балкански

Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 125–140.

³⁴ Ана Столић, нав. текст, стр. 26.

³⁵ Ана Коларић, нав. текст.

³⁶ Анализа „ратног“ дискурса листа *Жена* и посебно анализа конституисања лика болничарке као нове женске улоге превазилази оквире овог рада и предмет је посебног истраживања.

ратови и Први светски рат, те се на страницама овог листа може наћи и својеврсна хроника ратних и поратних година. Чињеница да је главни сарадник часописа Јаша Томић био ратни извештач из балканских ратова и да се током 1912. и 1913. године налазио „у готово еуфоричном стању и национално-романтичарском заносу“,³⁷ као и да се *Жена* обновила веома брзо након Првог светског рата, те је почела да излази на самом почетку 1918. године³⁸ указује на присуство специфичног дискурса обележеног ратним искуством.

Књижевни прилози³⁹

Књижевност у *Жени* је доминантно тенденциозна књижевност⁴⁰ – то су текстови са задатком и са тезом, који се не исцрпљују у текстуалном, већ су ослоњен на оно што је изван-књижевно и изван-уметничко, те кореспондирају са другим текстовима у часопису градећи притом јединствени тон којим се часопис обраћа публици.

Књижевни прилози су константа у овом листу: постоје од првог до последњег броја и при том је у највећем броју појединачних издања као први прилог објављује песма.⁴¹ Предност над поезијом имали су једино портрети,⁴² који су се штампали пре поезије, али и у том случају поетски прилог је био на страници где и заглавље часописа, тј. одмах испод њега, те се стиче утисак да је портрет својеврсни додатак, увод у часопис, а да песма и у том случају отвара број. Књижевни прилози из бројева не

³⁷ Василије Крстић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 83.

³⁸ Први послератни број са промењеним поднасловом *часопис за забаву и поуку* датиран је са: 1. фебруар 1918.

³⁹ Због ограничења у погледу обима рада, није могуће дати детаљну анализу књижевног материјала објављеног у часопису *Жена* те ће се овде илустровати централни и општи закључци поводом књижевних прилога.

⁴⁰ Анализирајућу периодику из доба реализма Драгана Вукићевић примећује како је тенденциозна приповетка један од типичних часописних жанрова. У том смислу *Жена* даје изузетан допринос овој тематици, не само у смислу грађе и анализе жанрова заступљених у периодици, већ и у вези са питањима која се тичу додирних тачака ове ангажовано-дидактичке прозе у *Жени* и реалистичке прозе. Види: Драгана Вукићевић, „Специфичност књижевних облика у периодици реализма“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 129–148.

⁴¹ У дебитантском броју 1911. године као први прилог штампана је готово програмска песма „*Шта је жена*“. О овој песми као својеврсном уводнику и комуникацијском тексту пише Слободанка Пековић. Види: Слободанка Пековић, „Поетика комуникацијског текста у часописима“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 222.

⁴² Политика портрета, као и то колико су ово женски портрети у оном смислу како тај жанр дефинише Станислава Бараћ (в. Бараћ, нав. текст), као и њихова функција у оштем тону часописа могу бити предмет посебног истраживања.

изостају, међутим њихова функција се исцрпљује у изван књижевном пољу, а не у књижевно-уметничком и естетском, па се у вези са овим радовима може довести у питање оно што називамо естетском или уметничком вредношћу књижевног текста. С обзиром на то да ови радови промовишу и формулишу идеје које се целокупним часописом пропагирају, на рачун садржине и поенте/поруке занемарује се њихова формално-стилска страна.

Књижевни прилози су углавном непотписани и као такви указују на специфичан концепт ауторства који се неговао у *Жени*: аутори ових текстова не објављују радове како би изграђивали свој стил и како би читаоци/читатељке били упознати са књижевним опусом у ауторском смислу. Објављивање непотписаних текстова или потписаних псеудонимом, графичким знаком, иницијалом или једним словом и сличним идентитетским затамњеним симболима може да укаже на у родним студијама описану *стрепњу од ауторства* која се перципира као карактеристичан елемент „женске“ књижевности. Међутим, у *Жени* то није био случај, и то не само зато што су аутори већине непотписаних прилога највероватније мушкарци.⁴³ Ово сакривање ауторства указује првенствено на другу врсту концепта разумевања књижевности као ангажоване делатности која подразумева активну улогу уметности и њено деловање на публику и читаоце, у конкретном случају *Жене*, на читатељке.

Непотписивање књижевних и других текстова може, такође, да упути на тумачења и читање овог листа где би се сваком броју или годишту приступило као кохерентној целини, а не као скупу одвојених текстова. У том смислу могли бисмо *Жену* да посматрамо као веома добар пример часописа који је колективна творевина уредничког тима,⁴⁴ дакле, часописа у коме је мултиауторство, иманентно периодици, до те мере подразумевајуће да у одређеним сегментима ауторски сингуларитет појединачног рада престаје да буде релевантан наспрам уређивачког плуралитета серијске публикације. Уколико бисмо овде поставили питање, које се намеће у проучавањима која посматрају часопис као жанр или као књижевни облик – *Ко је заправо аутор када је у питању књижевни часопис?* – јединство тона и манир непотписивања текстова, а тиме стављање концепта ауторства у други план, води ка одговору да *Жена* оставља утисак да је ауторски, формално и садржински, дело уредништва. Поред тога, *Жена* има своју врло прецизну унутрашњу структуру и

⁴³ Аутор великог броја ових радова је Јаша Томић.

⁴⁴ О овоме детаљније в. Александар Петров, „Периодика као жанр“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 17–43.

устројеност, те и таквим композиционим елементима подсећа на устројеност књижевног жанра, па зато не можемо говорити о овом листу у контексту часописа који је „мозаик разбацаних прилога, који се тек у садржају усредсређују“,⁴⁵ већ о једној чврстој целини која се својом компактношћу приближава жанровском устројству. *Усредсређивање* садржаја око одређене теме у *Жени*, најчешће је остварено, пре штампања и груписања радова, те захваљујући томе, овде није случај да се часописно јединство остварује тек пописом прилога у садржају и њиховим физичким уланчавањем, већ самом интенцијом, одабиром и одлуком да се одређени прилог објави. У том смислу, између рубрика овог листа постоји динамички однос међусобног допуњавања, којим се двоструко приступа теми: теоретизација одређеног проблема и пример за описани и осветљени проблем, где егземпларни прилог најчешће постаје књижевни текст.⁴⁶ Како је већ поменуто, деловање овог листа усмерено је готово просветитељски, те се књижевном тексту приступа превасходно као садржају који треба да по(д)учи, образује и еманципује што у великој мери оставља „последнице“ на естетску страну књижевних прилога. Па тако, уколико се објављују есеји о браку, у бројевима ће доминирати књижевни радови који на нивоу фикције разматрају овај проблем: заплети ће бити подређени брачној тематици, формираће се јунаци као позитивни и негативни примери одређеног понашања, завршеци приповедака ће носити јасне поруке. Такође, уколико је доминатна тема стање на ратишту или у ратним болницама, у књижевним радовима ће се, такође, давати славни примери из ратничке прошлости, тематизоваће се и фикционализовати рат, локалитети о којима се пише биће бојно поље и војна болница, а међу ликовима ће доминирати историјско-митолошке личности, војници и ратни новинари, болничарке, мајке, супруге и сестре јунака-ратника. Овај часопис, са јасном намером, постављеним задатком и дефинисаном мисијом, битно употпуњује идеју о периодици као активном и динамичком фактору развоја културе, а не пасивном простору за складиштење књижевног материјала.⁴⁷ *Жена* је у том смислу била часопис којим је уредништво

⁴⁵ Душан Иванић, „Категорија жанра у периодици“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 55.

⁴⁶ О књижевности која је сведена на функцију егземплара види и Станислава Бараћ, „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 357–381.

⁴⁷ Идеја о активацији периодике крајем XIX и почетком XX века је преузета из текста Станише Тутњевића на који се у овом делу ослањамо: Станиша Тутњевић, „О интерактивности периодике и жанра“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 59–72.

желело да делује, њена улога је била изразито дидактична и у извесној мери, популистичка.

У општи тон часописа, који је био условљен наклоностима и идејама уреднице и њеног супруга, уклапа се и политика књижевности која се овде неговала. Књижевност у *Жени* је готово без изузетка тенденциозна књижевност,⁴⁸ а ова тенденција се највише исцрпљује у два правца: еманципација жена и подизање националне свести.

Еманципаторским процесима *Жена* је допринела својим настојањем да утиче на побољшање *развитка женског рода* и нудила је својеврсну просветитељску „критику и васпитање (*Bildung*) јавности“,⁴⁹ тј. можемо рећи да су темељни циљеви овог листа били типично просветитељски: „образовање јавности, усавршавање њених моралних, интелектуалних и естетских моћи“.⁵⁰ Пишући о томе да је ширење идеја просвећености нужно повезано са медијима, Татјана Јовићевић као један од кључних посредника у процесима просвећивања издваја часописе и скреће пажњу на календаре као важан сегмент овог „пројекта“.⁵¹ Лист *Жена* се чак и у том смислу уклапа у општи и начелни концепт просвећивања, с обзиром на то да је Милица Томић поред часописа у предратном периоду објављивала и илустровани календар *Жена*, који је у листу рекламиран. На први поглед прецизна усмереност часописа је сужавала опсег еманципаторске мисије ка женама, а није била окренута ка просвећењу широких маса, међутим, промена улоге жене у друштву и њена еманципација утичу суштински и на друге друштвене односе и појаве, те се, у том смислу, деловање овог листа није завршавало на женској популацији.

Уредништво *Жене* је, такође, преузело типично просветитељски манир: *поучити забављајући* и експлицитношћу своје „мисије“ приближило се ономе што је у епохи просветитељства дефинисано као *народна просвећеност* која је усмерена на подизање

⁴⁸ Ова оцена и закључак се преваходно односи на приповетку и већи део поезије. Поред ових жанрова у *Жени* се спорадично објављивала и драма. Драмски текстови објављивани у овом листу већином су били претходно извођене представе у оквиру читалачког клуба *Посестрима* и на разним сличним скуповима које је најчешће организовала Милица Томић. Ови текстови су углавном једночинке забавног карактера чији је циљ био да насмеју и пруже тренутну забаву. Драмски текстови нису били у центру овог истраживања јер су својим уделом најмање заступљени у палети књижевних врста које су неговане у *Жени*, те због нашег убеђења да су прозни и поетски радови у овом периоду значајнији за целокупну слику овог листа и да могу дати „релевантније“ увиде.

⁴⁹ Миле Савић, „Просветитељство, просвећеност и национални контекст“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 21.

⁵⁰ Ibid, стр. 22.

⁵¹ Татјана Јовићевић, нав. текст.

знања, унапређење вештина и еманципацију од предрасуда и празноверица у најширим слојевима народа.⁵² Да је просветитељски дискурс био уобичајен за женску штампу, те да се користио сличним средствима где се као централна форма свакако издваја поучна књижевност (најчешће приповетка), те да и у том смислу *Жена* може бити парадигматичан лист, показује драгоцен анализа листа *Сељанка* у контексту просветитељских идеја Станиславе Бараћ.⁵³ Просветитељско-еманципаторском духу часописа *Жена*,⁵⁴ поред низа уредничких поступака, књижевних и новинарских техника, доприносе и поменути афоризми и пословице које смо учили као константу у структури листа. Такође, у прилог тези да је уредништву *Жене* традиција просвећености и просветитељства била блиска, сведочи и чланак сталног сарадника листа Мите Ђорђевића „Доситеј о женама“ и темат у оквиру рубрике *Књижевност* посвећен Доситеју, у истом броју, а поводом стогодишњице Доситејеве смрти.⁵⁵

Еманципаторска мисија која се користи поучно-забавном литературом ослоњена је управо на доситејевску и предоситејевску традицију.⁵⁶ Међутим, овде се намеће питање зашто је потребно написати и причу и поред теоријских и есејистичких текстова који се у *Жени* редовно штампају. До овог одговора се може доћи и посредно, тј. прегледом управо есејистичких и теоријских текстова. Наиме, чест манир у не-литерарним текстовима јесте коришћење књижевних елемената у сврхе лакше читљивости и повећања динамике. Па тако, приликом писања, на пример, о проблемима у браку, медицинским случајевима или о васпитању деце, аутори користе тон и технике књижевног текста: изграђују јунаке, преносе дијалоге, тј. литераризују теоријски текст. У оваквим случајевима литераризације, врло заступљеној појави у *Жени*, проналазимо на спољашњем нивоу књижевне елементе текста, док је садржина посве другачија, тј. некњижевна. Ово је веома добар показатељ да је уредништво листа у великој мери водило рачуна о сопственој публици, њеним (не)могућностима, те је пристајући на извесна ограничења средине „ублажавало“ поруке које им шаље, макар

⁵² Ibid, стр. 31.

⁵³ Станислава Бараћ, нав. текст.

⁵⁴ Слободанка Пековић показује како је овај еманципаторски мотив утицао на уређивачку политику *Посестрима* и *Српкиње*. Види у Слободанка Пековић, „Два женска часописа или два часописа за жене“, у *Банатска периодика XIX и XX века*, ур. Весна Матовић и Марија Циндори, (Нови Сад, Београд, Зрењанин: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Градска народна библиотека *Жарко Зрењанин*, 1995), стр. 133–137.

⁵⁵ В. *Жена*, бр. 4, 1911.

⁵⁶ „... такви просветитељски напори ослањају се још на предоситејевску традицију поучне литературе са циљем унапређења свакодневног живота и домаћих послова ...“, Татјана Јовићевић, нав. текст, стр. 38.

на формалном нивоу, како би биле лакше прихваћене. Јаша Томић је оставио сведочанство о свом поступку коментаришући своју серију есеја „О браку, јер по том питању живимо у мраку“, са поднасловом „озбиљно ћеретање“: „Па и ја сам изабрао у овим чланцима лаку форму, и врло сам много ћеретао, јер сам се бојао, да наш желудац није свикао на тежу храну и неће бити кадар да тежу храну задржи (истакла Ј. М)⁵⁷ Тумачећи стил Томићевих есеја Ана Столић се осврће на њихов забавни карактер и пише: „проблемима положаја жена у друштву није приступао као теоретичар, него као политички делатник. Зато су његови радови о правима и еманципацији жене написани на сугестиван, дидактички и педагошки начин, често шаљивим тоном и са циљем да објасне и поуче.“⁵⁸ Коришћење књижевних средстава у циљу лакше читљивости и усвајања теоријског текста који нуди полемичке идеје или нова сазнања налази се на истом полу мотива који су допринели томе да поучна и тенденциозна прича (у свим својим облицима) постане доминантни жанр у листу *Жена*. Са друге стране, као што се есејистичко-теоријски текстови литераризују, књижевни се одређеним средствима документаризују, тако што се приповедач често поставља као неко ко је сведок догађаја, као приређивач нађене грађе, имплементирањем документаристичких форми какве су писама, сећања и дневници или пак објављивањем приватних писама. Тако се овде, у књижевним жанровима, зарад „истинитости“ и „уверљивости“ фикционални текст „стварносно“ учвршћује. Уз помоћ ових и сличних техника, текстови у *Жени* не остају жанровски и стилски „чисте“ форме, већ најчешће представљају мешавину фикционалног и документарног, теоријског и књижевног. Овој слици доприносе разноврсне и многобројне поучне приповести народних учитеља или лекара који у форми сведочења, бележака, мемоарског текста читатељкама нуде поучне и значењски индикативне приче о својим ђацима или пацијентима.

Милица Томић своју еманципаторску мисију није остваривала само кроз деловање у листу *Жена*, већ и у другим активностима од којих је најзначајније било формирање женске читаонице *Посестрима*, о чијим активностима се редовно писало у *Жени*. И у том смислу феминизам Милице Томић се наставља на активизам *Омладине*:

У пракси, омладинци су се највише залагали за оно што је реално достижно: оснивање женских удружења која су се бавила 'женским' добротворним радом и интензивније и свестраније школовање женске

⁵⁷ Јаша Томић, у *Жена* 1913, бр 10, стр. 610.

⁵⁸ Ана Столић, нав. текст, стр. 26.

популације, јер је само образована жена могла да одговори задатку у национално-романтичарском дискурсу *Омладине*.⁵⁹

Настављајући ову *омладинску* тенденцију Милица Томић се укључује и у просветитељску традицију формирања *грађанске јавности*.⁶⁰ Пишући о женској читаоници, Милица Томић експлицитно дефинише програм просвећивања : „стварање женских читаоница треба да буде почетак интензивнијег рада око напретка и просвећивања нашег женскиња“⁶¹, а даље описујући њен рад пише да се у читаоницама прикупљају добротворни прилози, да се чита, а затим разговара о прочитаном. Наводећи која се врста текстова користила у читаоници, Милица Томић понавља еманципаторско-егземпларни модел из *Жене*: састанци су подразумевали читање чланка о васпитању и здрављу и приповетке.

Спајајући два смера своје тенденције – еманципацију жена и национално освешћивање – *Жена* на практичном примеру готово еклатантно показује везу између националног и феминистичког на почетку XX века: еманципована жена добија нове улоге у националном рату у коме показује величину и снагу женскости у радикално тешким условима. С тим, што је овде неопходно напоменути да су на тематски одабир текстова у *Жени* увек утицале друштвено-политичке околности конкретног тренутка, па су управо околности омогућиле да се испољи жена у улози за коју је, условно речено, на страницама листа образована и куда је усмеравана. Овај утицај друштвених околности и прелазак са „женских“ на ратне теме најбоље је видљив на примеру књижевних прилога у бројевима непосредно пре и након избијања Првог балканског рата. Све до почетка балканских ратова доминантна и готово једина тема књижевних прилога, првенствено оних прозних, односила се на разне видове еманципације жене и питања која су се тим поводом проблематизовала: васпитање деце, образовање жене, удаја, развод. Чак и увидом у наслове, без упуштања у садржај приповедака могуће је стећи слику о тематско-мотивском склопу ових прилога: Тако се током 1911. године објављују приче са насловима: *Једна немодерна жена* (бр. 3), *Црни вео* (бр. 4), *Жена која чека мужа* (бр. 6), *Како је мала Зоранда васпитавала своје родитеље* (бр. 7), *Због чега су деца развенчала Јулкициног лутка од Бојанине лутке* (бр. 10), током 1912, приповетке са насловом *Исправна жена* (бр. 1), *Зашто се нисам удала* (бр. 3), *Жена-народњак* (бр. 4), *Сеоска дика* (бр. 8), *Не дај се* (бр. 10). У броју, који излази у новембру

⁵⁹ Ibid, стр. 26.

⁶⁰ Станислава Бараћ у свом раду о *Девојачком роману* Драге Гавриловић у овом броју часописа *Књиженство* анализира формирање феминистичке јавности.

⁶¹ *Жена* бр. 1, 1911, стр 20.

1912, а балкански рат почиње исте године у октобру, долази до заокрета, који је опет видљив и у насловима, од којих ћемо издвојити два најилустративнија, *Четник Софроније* (бр. 11), којим је насловљена приповетка о истоименој жени-ратници, и *Милош Обилић метнуо своју одсечену главу на раме* (бр. 12). Ова тенденција се наставља и током 1913. године, када је још видљивија својеврсна експлозија националног набоја која је присутна у текстовима *Жене*. Слична матрица се понавља и након обнове часописа 1918. године када су аутори и уредници били инспирисани националном тематиком.

Дакле, у тренутку када почиње балкански рат у *Жени* настаје готово потпуни заокрет ка ратној тематици, не само у књижевним прилозима, већ у свим чланцима, па чак и у рекламама, а књижевни прилози постају најпогодније средство за буђење и подизање националне свести и општег родољубља. Као што су на почетку излагања књижевни прилози били коришћени како би се на „конкретним“ примерима по/доказале теоријско-политичко-феминистичка полазишта, тако су сада родољубива поезија, ангажована приповетка и песме по угледу (тематско-мотивски и формално) на народну књижевност давале херојске примере из славне прошлости⁶² или потресне и јуначке судбине из непосредне садашњости. Активирање косовско-националне матрице и оваква тенденција листа директна је последица већ поменутог снажног националног осећања Милице Томић и посебно, можда и пресудније, национално-романтичарског усмерења и патриотског заноса Јаше Томића.⁶³

Могућа исходишта

Током истраживања часописа *Жена* са заинтересованошћу за књижевне прилоге не може а да остане непримећено одсуство имена аутора и ауторки који су у том тренутку актуелни у српској периодици. Посебно је видљив изостанак књижевница

⁶² Овакав концепт је, између осталог, и последица романтичарског историографског становишта за које се залагао Јаша Томић, а које је било супротно критичкој и научној историографији Илариона Руварца. Наиме, Томић је сматрао да су у историји српског народа похрањени најсветлији и најилустративнији примери који своју дидактичку функцију добијају у садашњем тренутку, не само као сведочанство о једној епохи, већ као смернице за деловање у садашњости, као средство за „подизање морала“. Види: Василије Крстић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 55 и даље.

⁶³ Када се говори о националном осећању и патриотизму политичара и Срба из тадашње Лужне Угарске, увек би требало имати на уму стање у коме се тако снажно осећање националне припадности и појачано интересовање за нацију појавило, а који се тичу политичко-војних интереса Аустро-Угарске монархије, снажног утицаја католичке цркве, као и одвојености од „матичне државе“.

које, посебно у предратном периоду, остварују својеврсни продор у књижевно поље који је видљив у водећим часописима епохе какав је *Српски књижевни гласник* или *Летопис Матице српске*, или у међуратном периоду поред наведених и *Мисао*. Свакако да при оваквим оценама треба имати на уму да *Жена* није превасходно књижевни часопис и да можда у томе лежи део разлога због овог изостанка. Међутим, поређења ради, од 1911. до 1914. године у *Српском књижевном гласнику* своје врло запажене радове објављују, између осталих, водеће књижевнице овог периода: Исидора Секулић и Милица Јанковић. Њихових радова у *Жени* нема, мада уредништво у рубрици *Књижевност и уметност* даје мање или више опширне осврте на њихове збирке приповедака и тиме, али и портретима, на пример, Јелене Димитријевић, показује интересовање за књижевно стваралаштво жена. Питање сарадничког круга једно је од централних питања у истраживању периодике, нечије присуство или одсуство може бити индикативно за разумевање природе сваке периодичке публикације. Такође, изостанак водећих књижевница и књижевника из листа *Жена* потврђује специфичност разумевања ауторства у овом листу и подређеност књижевних прилога општој мисији листа. Са друге стране, ово одсуство говори о значају и величини водећих књижевних листова епохе у којима се налазе битни делови или макар делимична књижевна мапа и оне књижевности која је традиционално у истраживањима ових часописа запостављана, а коју су писале жене.

У односу на друге женске часописе епохе *Жена* у својим еманципаторско-просветитељским намерама може бити парадигматичан лист. Компаративна анализа неколицине листова која би свако укључила *Домаћицу* и *Женски свет*, али и краткотрајније листове тог периода, тек предстоји и тек бисмо тада могли са сигурношћу да утврдимо истинску меру заступљености ове сличности. Ипак, и без такве експертизе, могуће је закључити да је *Жена* лист који у концепту феминизма који је неговала његова уредница Милица Томић и њен главни сарадник Јаша Томић, парадигма за феминистичко мишљење у (српској) култури у првим деценијама 20. века: веза феминистичког и националног, неодустајање од традиционалних родних образаца и улога, фигура нове жене која је еманципована, али и даље везана превасходно за приватну сферу, задатак жене који се, пре свега, исцрпљује у васпитању деце и вођењу домаћинства и посебно идеја да је жени потребно образовање, не толико ради ње саме, већ да би васпитавала будуће нараштаје, а тиме радила за добробит, не личну, већ колектива и нације. Оваква концепција доводи нас до питања колико је и да ли је овде ипак реч о делимичној еманципацији или барем еманципацији са задршком, али нас

ипак и убеђује у то да су часописи попут *Жене* били еманципаторски, и то првенствено на пољу сексуалног и медицинског образовања, као и на пољу ширења идеја о неопходности образовања жена и школовања уопште. Еманципација на пољу образовања је била веома значајна, али ипак и делимична јер жене нису имале пуно избора уколико су желеле да се школују, с обзиром на то да су углавном постојале учитељске школе и да су се тиме оне нужно профилисале и укључивале у нови друштвени стереотип учитељског позива као женског посла. Дакле, ови часописи јесу били еманципаторски, посебно на наведеним пољима, али суштински нису били феминистички у оном смислу који ће се формирати у каснијем периоду. Долазећи међуратни период и посебно 30-те године XX века донеће други талас часописа намењених женама са много профилисанијим феминистичким идејама и са истински новом женом, тзв. *advanced woman*, а учешће жена у Другом светском рату и период након њега донеће револуционарне промене у разумевању женских способности и женске улоге у друштву.

Улога коју је књижевност у свим овим процесима имала увек је била велика и проистицала је из веровања у њену моћ да мења свет, без обзира на то колико је књижевност сама у тим процесима губила, а колико добијала. Ипак, без обзира на упитаност над естетском или уметничком вредношћу, на стилско-формалну (не)савршеност ових прилога, имала је значајну улогу у епохалним процесима укључивања *другог*, жене, у токове културе и политике. Она је заједно са другим облицима језичког израза, активистичког деловања и репрезентација крчила и осветљавала пут кроз који је женска (само)еманципација и (само)репрезентација пролазила од половине XIX века, па до данас.

Литература:

Бараћ, Станислава. „Жанр и идентитет“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 385–412. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Бараћ, Станислава. „Просветитељски дискурс листа *Селанка* (1933–1935)“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Vok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope*. Београд: Clio, 2005

Вожић, Софија. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“. У *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka knj.* 2. ур. Latinka Perović, 451–469. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1998.

Bužinjska, Ana i Markovski, Mihal Pavel. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Вукићевић, Драгана. „Специфичност књижевних облика у периодици реализма“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 129–148. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Иванић, Душан. *Забавно-поучна периодика српског реализма*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 1988.

Иванић, Душан. *Књижевна периодика српског реализма*. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2008

Иванић, Душан. „Категорија жанра у периодици“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 45–58, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Жена, уредница Милица Јаше Томић, Нови Сад, 1911–1921.

Јовићевић, Татјана. „Медијски ликови просвећивања: просветитељске идеје и схватање просвећености у српској периодици“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 29–52. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)“. *Књиженство*, бр. 1, 2011, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>

Копицл, Вера и др. *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Крестић, Василије. *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*. Нови Сад: Матица српска, 1980.

Крестић, Василије. *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Матицки, Миодраг. „Идеје епохе просвећености у календарима Уједињене омладине српске“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 125–140. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Пековић, Слободанка. „Два женска часописа или два часописа за жене“. У *Банатска периодика XIX и XX века*. ур. Весна Матовић и Марија Циндори, 133–137. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност, Зрењанин : Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995.

Рековић, Слободанка. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“. *Slavica tergestina*, 11–12, 2004: стр. 123–137 .

Пековић, Слободанка. „Поетика комуникацијског текста у часописима“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 219–244. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Петров, Александар. „Периодика као жанр“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 17–43. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Савић, Миле. „Просветитељство, просвећеност и национални контекст“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 9–28. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Витошевић, Драгиша и др. *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984.

Столић, Ана. „Концепти феминизма почетка 20. века“. предговор у *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, 9–36. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Стојковић, Гордана. „Милица Томић“. У *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Вера Копицл и др. стр. 5–14. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Стојковић, Гордана. „Милица Томић, феминистико наслеђе које траје“. У *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Вера Копицл и др. 17–27. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Тодоровић -Узелац, Неда. *Женска штампа и култура женствености*. Београд: Научна књига, 1987.

Томић, Јаша. *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*. пр. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Тутњевеић, Станиша. „О интерактивности периодике и жанра“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 59–72. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Jelena Milinković
Faculty of Philology,
University of Belgrade

UDC: 050.4:82 ЖЕНА
Original scientific article

Between the Emancipation and the National: Literary Contributions in Journal *Žena*

This paper analyzes journal *Woman* [*Žena*], which was launched and edited by Milica Tomić. Contextualization of the editorial policy of the journal shows its emancipatory-enlightening tendency, with special analysis of the role and importance of literary contributions. The aim of this paper is to present the role and the place of literature in the emancipatory process, as well as to show that *Woman* [*Žena*] was a role model for the corps of journals with similar orientations in the history of the press that appeal to women.

Keywords: *Žena* [*Woman*] 1911–1921, Milica Tomić, women’s magazines, emancipation, literary contributions

Ана Коларић
Филолошки факултет

Оригинални научни чланак

Универзитет у Београду

„Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало
бељи, не мења ствар“

Сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века¹

За сексуалну педагогију с краја 19. и почетка 20. века од пресудног значаја била је идеја о здравој и снажној (српској) нацији. Санкционисање и нормирање сексуалног понашања било је у функцији неговања врлина и начела потребних за формирање пожељног идентитета грађана младе нације. У овом раду описују се и анализирају културални и педагошки дискурси полности и сексуалности, који се најчешће јављају у вези са браком и породицом, те репродуктивним здрављем и хигијеном. Тврди се да су одређени појмови и знања „допутовали“ из западноевропских земаља на територију Србије, где су без промена усвојени. Категорија „расе“ показала се важном за разумевање усвајања идеја са Запада.

Кључне речи: сексуална педагогија у Србији, „раса“, еугеника, здравље нације, женски часопис *Жена*.

Уводне напомене: контекстуализација

Живот на простору јужне Угарске и кнежевине Србије у другој половини деветнаестог и на почетку двадесетог века обележен је, поред осталог, и снажним женским покретом. Под његовим окриљем формирана су женска удружења и покренути женски часописи чиме је створен простор за жив дијалог, повезивање и деловање жена и мушкараца који су се борили за женска права. Кључна тачка у захтевима заговорника еманципације жена било је образовање. Идеја образовања концептуализована је и реализована у контексту који су чинили, поред осталог, национално-ослободилачки покрет и формирање српске државе и нације.² У литератури се често тврди

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Иако постоји тежња да се спроведе модернизација (економска, политичка, социјална и културна), што је у тесној вези са тенденцијама у другим европским земљама, модернизацијски процеси наилазе на отпор код заговорника националне идеје и традиције, који своје концепте опет преузимају из складишта европских идеја. Они модернизацију виде као некритичко прихватање

да је остварење циљева везаних за женски покрет, женска права, те женско образовање подразумевало компромис: усвајање и примену интернационалних идеја и знања тако да се локални контекст, односно, систем вредности српског народа не доведе у питање. У овом раду се на тако схваћен компромис гледа из једног другог угла.

У тексту „Родни односи у ‘царству подељених сфера’“, објављеном 2006. године у зборнику *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, историчарка Ана Столић анализира родне односе испитујући њихову везу са српском националном идејом, с једне стране, и утицај европских идеја на родне политике, с друге.³ За успостављање друштвене и политичке стабилности у новонасталој држави био је неопходан стабилан културни оквир за који су јасно дефинисани родни односи били од пресудне важности. Регулисање родних односа подразумевало је нормирање и санкционисање породичних и сексуалних односа, нарочито када је реч о браку, разводу или ванбрачној заједници.⁴ Разлике које су се схватале као „природне“ и задате условиле су поделу родних улога, у оквиру које је женама припала (ре)продукција нације. Став према ком је дужност „правих“ Српкиња да рађају и васпитавају добре Србе имао је за последицу покушај контроле и дисциплиновања елемената репродукције – тела и сексуалности.⁵ Као и у Европи, и на територији на којој су живели Срби, специфична знања о телу, те о физичким и психичким разликама између жена и мушкараца, формулисана су у оквиру медицинског и

„туђинске“ културе и претњу „српству“. Почетком 20. века сматра се да је традиција, схваћена као стабилна и непроменљива категорија, темељ за формирање српске нације и њеног самопоимања. Међутим, такво поимање традиције и њен садржај настају, „измишљају се“ управо крајем 19. и почетком 20. века као последица деловања одређених актера у јавном и политичком животу (види: Erik Hobsbom i Terens Rejndžer, ur., *Izmišljanje tradicije*, prevele Slobodanka Glišić i Mladena Prelić [Beograd: Biblioteka XX vek, 2002]).

³ Овде укратко излажем основне увиде историчарке Ана Столић о навикама, обичајима и вредностима приватног живота српског народа на простору јужне Угарске и Кнежевине Србије у другој половини деветнаестог и на почетку двадесетог века. За подробан преглед види: Ана Столић, „Родни односи у ‘царству подељених сфера’“, у: Ана Столић и Ненад Макуљевић, прир., *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (Београд: Clío, 2006), 89-112.

⁴ Слично другим историчаркама, и Ана Столић истиче да су ти односи регулисани *Српским грађанским закоником* (1844-1946), а да је неравноправност била најизраженија када је реч о наследном праву и удатим женама. Види: Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)“, у: Latinka Perović, прир., *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije* (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998).

⁵ Ана Столић, „Родни односи...“, 108.

псеудонаучног дискурса.⁶ У вези са тим, Ана Столић истиче принцип претње, казне и награде: с једне стране, прописано „исправно“ сексуално понашање не угрожава физичко и психичко здравље; с друге стране, физички и психички поремећаји доводе се у везу са „неисправним“ сексуалним понашањем.

Будући да су постојали школски предмети и уџбеници посвећени темама сексуалне педагогије, може се рећи да су полност и сексуалност биле део образовно-педагошког дискурса. Уџбеници су махом састављани под утицајем сличних радова из других европских земаља. Премда су узоре пронашли у литератури из европских земаља, многи аутори су тврдили да се европска знања морају прилагодити домаћем, локалном контексту и његовим специфичностима, које су се најчешће сводиле, како Ана Столић каже, на идеализовану патријархалност.⁷ Ова историчарка наводи да су постојала два начина коришћења „увезених знања у Србији: прерада са додатком националних специфичности и превођење одговарајућих књига посвећених овим темама [...]“.⁸

Могло би, дакле, бити речи о начелном уверењу да је одређено поимање телесности, сексуалности и сексуалног понашања, које је формирано пред крај деветнаестог века у Србији, резултат комбиновања интернационалних идеја и појмова, с једне, и локалних веровања, обичаја и навика, с друге стране. Ту можемо поставити неколико питања. Ако су тезе преузете из радова европских научника и интелектуалаца модификоване, у чему се састоје модификације? Шта су специфичности српског народа, његове културе и традиције? Да ли помињање речи референтних за српску традицију попут Косова, мајке Југовића, националне идеје, епске поезије, итд. на било који начин прилагођава увезена знања аутентичним својствима српског народа или је и ту, пак, реч о обрасцима које налазимо у митовима о пореклу и у историјама других народа? Да ли се онда инсистирање како деветнаестовековних тако и савремених домаћих аутора на модификацији односи на образац/принцип или на његов садржај који се подразумева унутар датог контекста?

Циљ овог рада је да скрене пажњу на две ствари: прво, при преузимању знања, појмова и образаца понашања из европске литературе није било њихове суштинске модификације у циљу прилагођавања локалном контексту; друго, успостављен је

⁶ Ibid., 107.

⁷ Ibid., 100.

⁸ Ibid., 110.

тростепени модел који чине „културни народи“, „ми“, и „дивљаци“, који је служио да се национални/културни идентитет Срба дефинише у односу према „другом“. За обе претпоставке кључна је категорија расе: идеје деветнаестовековне расне теорије присутне у текстовима домаћих аутора указују на „увоз“ и усвајање знања и појмовног апарата, чак и када у одређеној средини не постоји потреба за том врстом знања. Уз помоћ неколико примера покушаћу да покажем да су европска знања, појмови и обрасци понашања најчешће дословно преузимани и прихватани у домаћој литератури. Потом се стварао садржај којим су се увезени појмови и обрасци „пунили“, те се онда тврдило да је реч о модификацији европских идеја, односно, аутентичној српској култури и традицији.

Користићу примере из приручника сексуалне педагогије Петра Илића и часописа *Жена*.⁹ Описаћу културалне и педагошке дискурсе полности и сексуалности, који се обично јављају у вези са браком и породицом, те (репродуктивним) здрављем и хигијеном. Идеја о здравој и снажној српској нацији показала се као кључна за сексуалну педагогију из тог периода. Наметање „исправног“ сексуалног понашања било је у функцији неговања врлине и моралних начела неопходних за формирање пожељног идентитета грађана младе нације. Како је већ речено, такве тенденције нису инхерентне простору на којем су живели Срби, па је циљ овог рада да истакне присуство интернационалних идеја, као и употребу расних и еугеничких дискурса. У том смислу, од користи ће бити увиди Џорџа Моса (George L. Mosse), познатог историчара модерне европске културе и Роберта Јанга (Robert J. C. Young), постколонијалног теоретичара, критичара и професора књижевности, о спреси нације, расе и сексуалности у периоду формирања модерних националних држава.

Теоријске претпоставке: разумевање појмова нације, расе, сексуалности

Када је реч о стварању модерних европских држава и формирању њихових грађана, Џорџ Мос у први план истиче везу између национализма и сексуалности. Та веза се односи на норме успостављене у деветнаестом веку, попут идеала мушкости и женскости и „(не)нормалног“ сексуалног понашања. Сексуалне норме, образлаже Џорџ Мос, нису резултат универзалних принципа већ су део ширих историјских процеса и мењају се у складу са друштвено-политичким контекстима. За деветнаестовековно разумевање

⁹ Примери из часописа *Жена* узети су из бројева објављених у периоду 1911-1914.

Мосовог појма респектабилности, који се односио на примерено понашање и моралне назоре, те на „исправан однос према сексуалности“, ¹⁰ значајан је покушај успостављања контроле над телом и сексуалношћу, и то под окриљем идеологије национализма. У ту сврху, каже Мос, анагажовани су лекари, едукатори и полиција. Да би се успоставио модел „нормалног“, прихватљивог сексуалног понашања било је најпре неопходно одредити шта је „ненормално“, неприхватљиво понашање. Улогу судија у тим питањима од црквених лица преузели су лекари, који су уз помоћ медицине и привидно објективних научних истина дефинисали нормалну и ненормалну сексуалност, а затим те облике понашања довели у узрочно-последичну везу са здрављем, односно, болешћу. Дакле, „исправно“ морално понашање наметано је уз помоћ претње и казне/награде: морал и неморал били су ствар здравља и болести.

Национализам је одобравао специфичан вид мушкости; све што се није уклапало у задати оквир сматрало се непожељним јер се косило са интересима нације. Сексуалне нагоне требало је потиснути и компензовати борбом за (здраву) нацију. Мос истиче да је поделом родних улога женама припало да представљају чуварке традиционалног поретка и адекватних моралних назора. Породица је била „огледало државе и друштва“, а образовање је служило величању врлине и осуђивању порока, у оквиру школе и породице.¹¹ Отуда произлази, сматра Мос, да је породица такође суделовала у контроли сексуалног понашања. Треба рећи и то да је већина феминисткиња које су учествовале у женском покрету била конзервативна када је реч о сексу и сексуалности: „политичка права била су одвојена од сексуалне слободе“.¹²

Расизам је у тесној вези са нацијом, национализмом и сексуалношћу. Према Џорџу Мосу, расизам, као оснажена верзија национализма, разлике међу људима такође види као задате и непроменљиве, и, слично национализму, негује дистинкцију између врлине и порока, нормалног и ненормалног. Очигледну везу између расизма и сексуалности потврђује, на пример, осамнаестовековно уверење да црнци, за разлику од „цивилованих“ Европљана, нису могли да контролишу и обуздају своје сексуалне

¹⁰ George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* (The University of Wisconsin Press, 1985), 1.

¹¹ *Ibid.*, 19.

¹² *Ibid.*, 110.

нагоне и жеље.¹³ Својеврстан расизам исказан је у и ставу да су здрави људи леви, а болесни људи ружни. Такав став, чест у медицинском, (псеудо)научном језику, био је у темељу еугеничког дискурса.

Роберт Јанг у својој књизи *Колонијална жудња* тврди да „[н]ема културе без расе, нема расе без културе“.¹⁴ Он наводи да је веза између европске колонијалне владавине и идеје расе често представљана као специфичан облик знања, као несрећна епизода унутар различитих теорија из области медицине, биологије и других наука. Он, међутим, настоји да објасни како је та веза почивала на свепрожимајућим хијерархизованим односима моћи, који су се задржали до данас. Другим речима, Јанг тврди да се (псеудо)научни дискурс медицине, биологије, еволуционизма, итд. користио да би се доказале и учврстиле постојеће културалне претпоставке о природи расе и расне разлике.¹⁵ Укратко, наука је била у функцији „културног расизма“.¹⁶ Јанг још заоштрава своју тезу и тврди да су расна теорија и расизам академске творевине, унутар којих је, грубо речено, бели мушкарац представљао универзалну норму. Друкчије речено, да би се успоставио као таква норма, неопходан је био расизам.

Роберта Јанга занима један од средишњих појмова расне теорије – хибридноћ. Иако су се сложили да су расне разлике природне и задате, већину деветнаестовековних аутора је занимала могућност мешања раса, односно, питање хибридноћ. Будући да је мешање подривало хијерархије на којима је почивала расна теорија, догађало се да мешовити бракови буду законом забрањивани.¹⁷ Роберт Јанг истиче да се појам расе није односио само на видљиве физичке разлике, већ и на расне разлике унутар Европе, што сведочи о замагљеној разлици између такозваног физичког и културног облика расе.¹⁸

¹³ Ibid., 113.

¹⁴ Robert J. C. Young, *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*, preveo s engleskog Davor Beganović (Beograd: Fabrika knjiga, 2012), 8.

¹⁵ Ibid., 9.

¹⁶ Ibid., 175-177.

¹⁷ Ibid., 11. Међу кључним питањима расне теорије било је *какве су последице међурасног мешања, о каквом је потомству реч, и да ли мешање у крајњој инстанци води „дегенерисању расе“?* У том светлу треба разумети и за крај деветнаестог века карактеристичан културни песимизам, који је почивао на две повезане претпоставке: неумитном пропадању цивилизације и расној дегенерацији.

¹⁸ О узимању у обзир низа аналитичких категорија у тумачењу расизма, види, на пример, Floya Anthias, Nira Yuval-Davis, *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle* (London and New York: Routledge, 1992).

Јанг хоће да покаже како идеја хибридности разоткрива „причу о међурасној жудњи“, то јест, да је расна теорија једним својим делом „теорија прикривене, потиснуте жудње“, о чему сведоче текстови и дискурси књижевности, историје, антропологије, уметности.¹⁹ Јанг истиче да култура, расизам и сексуалност иду руку подруку, а да им је у темељу жудња. Дobar пример за то су разни визуелни прикази. Они такође служе успостављању расне разлике, па је у описима других раса, а посебно афричке, често присутно гађење. Међутим, Јанг наглашава да се у таквим описима једнако често инсистира на „љепоти, привлачности или пожељности расног другог“,²⁰ зато што презир подразумева одређен степен жеље и жудње.

И Џорџ Мос и Роберт Јанг доводе у везу (псеудо)научне дискурсе сексуалности са национализмом, односно, расизмом. Премда је историја проучавања секса и сексуалности доста дуга, научно и академско проучавање сексуалности знатно је новијег датума.²¹ Слично Петру Илићу код нас, на почетку 20. века, амерички историчари сексуалности Верн Л. Булох и Бони Булох били су средином истог столећа међу пионирима у области научног проучавања сексуалности и алтернативних сексуалних понашања. Свој популарно писани историјски приказ сексуалности њих двоје започињу тврдњом да је сексуалност одувек била табу тема, те да је у неким својим аспектима то до данас остала. Бројни су разлози за нелагоду при изучавању секса и сексуалности. Међутим, када је реч о истраживању женских часописа у периоду од краја осамнаестог до почетка двадестог века

¹⁹ Robert J. C. Young, *Kolonijalna žudnja...*, 11.

²⁰ *Ibid.*, 181. На изложби „Black is beautiful“ (Амстердам, 2008) изложено је око 135 слика и цртежа на којима су са нескривеним интересовањем приказане црне особе, често са фокусом на њихову физичку привлачност. Приказана дела настала су у току неколико протеклих векова на подручју низоземских земаља. Види:

http://www.nieuwekerk.nl/en/#/en/pers/black_is_beautiful/editorial.htm.

²¹ *Sexualwissenschaft* је термин који је 1907. сковао берлински дерматолог Иван Блох (Iwan Bloch, 1872-1922). Најчешће се преводи као *сексологија*, а подразумевао је мултидисциплинарни приступ питањима и проблемима везаним за секс и сексуалност. Чињеницу да медицински дискурс није довољан истакао је већ Блох, указавши у својим радовима на значај историјског и антрополошког истраживања, а потом и на важност етнологије, филозофије, психологије и историје књижевности у изучавању сексуалности. Године 1908. Магнус Хиршфилд (Magnus Hirschfeld, 1868-1935), Јеврејин у Немачкој који се бавио проучавањем широког спектра сексуалних пракси, укључујући ту и бисексуалне и хомосексуалне односе, покренуо први часопис за проучавање сексологије: *Zeitschrift Fur Sexualwissenschaft*. Недуго затим, Блох и Хиршфилд са неколико сарадника 1913. оснивају *Медицинско друштво за сексологију и еугенику (Arztliche Gesellschaft fur Sexualwissenschaft und Eugenik)* у Берлину. Подаци су преузети са интернет странице Кинсијевог института за истраживање пола, рода и репродукције, <http://www.kinseyinstitute.org/resources/sexology.html>.

у Европи разлози нелагоде се обично везују за такозвани викторијански морал. Једна од основних идеја пренетих из викторијанске епохе била је то да теме секса и сексуалности није „умесно јавно претресати“, па се о њима говорило „кришом“ или у илегалу.²² Свака сексуална активност, изузев оне која је служила зачетку новог живота, сматрала се грешном. Отуда не треба да чуди чињеница да су се први проучаваоци секса више бавили питањима (не)морала, него саставним елементима и садржајем секса. У којој мери и на који начин су ови ставови усвајани крајем деветнаестог и почетком двадесетог века на простору који су насељавали Срби?

Примери

Приручници из сексуалне педагогије

Први уџбеници и приручници из области сексуалне педагогије појављују се у Србији почетком двадесетог века.²³ У њима често наилазимо на исцрпне прегледе постојеће европске литературе. Занимљиво је осврнути се на домаћу литературу насталу у оквирима шире европске традиције. Године 1910. излази књига Петра М. Илића, професора из Крагујевца, под називом *Полно обавештење омладине, прилози сексуалној педагогији*, у чијем су предговору сексуално питање и полно обавештење омладине доведени у директну везу са опстанком и напретком српског народа, јер се тичу физичког, интелектуалног и моралног аспекта људског живота.²⁴ Од полног обавештења омладине зависе здравље и радна способност народа. С друге стране, незнање и неупућеност у ова питања узрок су за „дегенерисање садашњих раса“.²⁵

²² Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, prevela s engleskog Ivana Pražić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 9.

²³ На пример, Петар М. Илић, *Полно обавештење омладине, прилози сексуалној педагогији* (Београд: Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1910); Лаза Марковић, *Пред полазак у слободу: лекарски савети школској омладини* (Нови Сад: Електрична штампарија учит. Д. Д. „Натошевић“, [б. г.]); Август Форел, *Полно питање*, превео и предговор написао Александар Ђ. Костић (Београд: Напредак, 1924).

²⁴ За занимљив приказ текста српског педагога Сретена Ацића, који се бавио анализом проблема „мушкараца са женским особинама“, као и његовог поимања мушкости, односно, женкости у Србији на почетку 20. века, види Milan Miljković, „’Muškarci sa ženskim osobinama’ – o problemu maskuliniteta na početku dvadesetog veka u Srbiji“, *Genero*, br. 15, 2011, 143-160.

²⁵ Петар М. Илић, *Полно обавештење омладине, прилози сексуалној педагогији* (Београд: Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1910), 4. Даље у тексту наводи из књиге биће назначени бројем стране у загради.

У приручнику Петра Илића сексуално васпитање схвата се као друштвена дужност, зато што морални карактер појединца великим делом зависи од „разумне дисциплине полног нагона“ (6), који „постаје најопаснији и највећи тиранин, кад не умеднемо за времена да га подвргнемо просвећеној дисциплини“ (7). У „културним земљама“ сексуалној хигијени и васпитању придаје се заслужени значај, истиче Петар Илић. Одмах треба скренути пажњу на то да Илић често употребљава синтагме „културни народи“ и „напреднији народи“, што би уз извесне ограде могло да се тумачи као оправдање, легитимизација говора о сексуалном питању и васпитању у Србији, јер Срби теже да буду културни и напредни колико и други европски народи.

Да би поткрепио своје ставове о потреби за сексуалним васпитањем у Србији, Илић наводи мишљења неколико значајних и признатих лекара и научника, чији су радови о сексуалном питању у то време били доступни на српском језику, попут Августа Форела (Auguste Forel, 1848-1931) и Макса Окер-Блома (Maximilian, Max, Ernst Gustaf Oker-Blom, 1863-1917). Илић истиче да је неопходно да и дечаци и девојчице буду полно обавештени, пошто будуће супруге и мајке треба да буду свесне „својих природних функција и дужности“ пре него што ступе у брак. Штавише, поред социјалног и женског питања, за Илића је питање сексуалне етике најважније питање савременог доба (11). На њему треба радити и у Србији, и то „на основу искуства и књижевности напреднијих народа, водећи рачуна о свеколиким особинама нашег народа“ (12). Илић у остатку књиге илуструје ову тезу уз помоћ прегледа стране литературе и повремених коментара, који на жалост не дају јасну слику о томе шта би биле „свеколике особине нашег народа“.

Неколико је битних тема када је реч о Илићевом прегледу постојеће литературе. Сматра се да би сексуално васпитање требало да буде у надлежности породице. Међутим, пошто породица не обавља ту дужност на адекватан начин, онда се оно ставља под окриље школе. Илић наводи ауторе који се углавном слажу у погледу фаза сексуалног васпитања: „најпре [треба] да се говори о множењу биљака, па онда животиња, и најзад о рађању деце“ (15). На основу овог цитата јасно је да се сексуално васпитање не везује за сексуалне активности и њихов садржај, већ за размножавање, то јест, репродукцију.

О сексуалном нагону и његовој контроли каже се следеће: „образовање карактера и ојачање моралне воље“ представљају кључни елемент у борби против преурађених или претераних сексуалних појава (19), а физичка активност младих у томе помаже. У складу

са платоновском идејом о овладавању самим собом, „дух [треба да] потчињава себи тело“ (19). На идеју о (само)контроли надовезује се и прва сексуална опомена: на сваки начин треба избећи „шкодљиви губитак семена“, јер је „најскупоценије градиво у човечјем телу [...] семе“ (21). Повремена ерекција сматра се „нормалном појавом“, док се онанија оштро осуђује: „Најживље се чувајте гадног порока самооскврњења, онаније, што се изазива додиривањем уда при ерекцији“ (21). Мастурбација је порок чије су последице тешки физички и ментални поремећаји, објашњава Илић.

Треба имати у виду да је оштра осуда мастурбације била опште место медицинског дискурса осамнаестог и деветнаестог века. Како Верн и Бони Булох објашњавају, медицинске теорије из осамнаестог века заснивале су се на идеји да добро здравље подразумева извесну равнотежу, баланс у телу. Сексуалне активности, веровало се, могу да наруше ту равнотежу. Пошто оргазам код мушкараца не резултира само ејакулацијом сперме већ и краткотрајним осећањем клонулости, сматрало се да је „непромишљено расипање сперме за последицу могло да има све већу малаксалост, чак и лудило“.²⁶ Амерички сексолози наводе да је чувени швајцарски лекар Тисо у осамнаестом веку, поред тога што је повезао онанију и лудило, сматрао онанију додатно проблематичном јер су „они који су мастурбирали били свесни да су чинили грех, и та свест је њихов нервни систем чинила још подложнијим оштећењима“.²⁷ Мастурбација се схватала као „зло“ које захтева превентиву и казну, те су у том циљу смишљени бројни изуми помоћу којих су родитељи могли константно да контролишу децу, чак и када она „спавају“.²⁸

Друга сексуална опомена тиче се проституције и осуде оних „који ступају у саобраћај са изметом женског пола“ (21), јер су ти младићи најподложнији полно преносивим болестима. Петар Илић инсистира на благовременом полном обавештењу омладине да би се предупредили преурањени сексуални односи до којих једним делом долази из незнања и младалачке знатижеље. Проблем проституције био је одвајкада разматран. Верн и Бони Булох истичу да се за проблем проституције везују „двоструки критеријуми моралности“: оно што приличи мушкарцу, не приличи жени. Дакле, мушкарци су своју сексуалну потребу задовољавали са проституткама, које су

²⁶ Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, 67.

²⁷ Ibid. Без устегања се може рећи да је медицински дискурс о сексу и сексуалности зависио од доминантних становишта о (не)моралу, а легитимитет је тражио у „научности“ и „егзактности“.

²⁸ За детаље о изумима који онемогућују мастурбирање, види: *Seksualni stavovi*, 73-76.

представљале „нужно зло“; на тај су начин „неискварене“ и „смерне“ жене биле заштићене од мушкарчевих нагона. Како год поставили ствари, мушкарци нису били криви, већ је кривица за њихову еротску жељу пребачена на жене.²⁹ Амерички историчари сексуалности додају да је крајем 19. века осуда проститутки обично везивана за пренос и ширење полних болести, чије су жртве биле и жене и деца.

Важно је и питање апстиненције: „Зар се може и зрела омладина одржати чистом и чедном све до ступања у брак? Зар ту неће бити штете по здравље одрасле омладине?“ (29). Наводе се мишљења неколико лекара и педагога који не само да се слажу да апстиненција није штетна, већ и сматрају да она доприноси вежбању карактера. Не изненађује ни чињеница да је, према мишљењу професора хигијене доктора Либермана, чије речи Илић наводи, апстиненција родно обележен проблем:

[...] девојке, чији нагони једва да су мање интензивни но у младића, не знају много о рђавим последицама уздржљивости, и то стога, што су у том погледу боље васпитане, боље навикнуте на дисциплиновање себе (30).

Сексуална хигијена као превентивна мера у погледу полно преносивих болести сматра се најважнијим сегментом сексуалног васпитања, а чедност је идеал ком се тежи (35). Опасност од развратног живота нарочито вреба младиће у великим градовима, сматра аутор књиге. Уверење да су велики градови попрште свих недаћа и скандала такође представља опште место. Верн и Бони Булох објашњавају да је трансформација Сједињених Држава из рурално-аграрне у урбано-индустријализовану земљу, која је довела до пресељења великог броја младих људи из села у градове, изазвала шок код старијих генерација „појавама које су сматрали болестима градског живота“, а чији су узрок нашли у „ономе што су називали бестидном књижевношћу, ласцивним уметничким делима, у порасту проституције и у ширењу других облика ‘неморалног секса’ у градовима“.³⁰ Овако Петар Илић закључује своје прилоге сексуалној педагогији:

²⁹ За историјски приступ разумевању проблема проституције, у оквиру ког се нуди преглед различитих закона, види: *Seksualni stavovi*, 195-219.

³⁰ Vern L. Buloh i Boni Buloh, *Seksualni stavovi*, 10. Занимљив пример моралних импликација бинарне опозиције урбано/рурално имамо и у Русоовом роману *Јулија или Нова Елоиза: писма*

Односи између људи и жена, који су природна потреба, ради одржања и размножавања људског рода, треба да служе једино и само оснивању породице, стварању свога огњишта; на томе се оснива грађанска заједница и уређена држава. [...] Ако допустимо да нама управљају страсти и нагони, што их је природа положила у нас [...] ми се излажемо опасностима, о којима сам вам малочас говорио (41).

Међутим, на самом крају текста, Илић се кратко осврће на још једну важну тему – алкохолизам, упозоравајући на штетно дејство алкохола који често даје повода „да се греша и поклизне у полној области“. Отуда „многи, иначе паметни људи морали су платити болешћу и тешким очајањем и пропашћу само један тренутак непромишљеног пролазног уживања“ (42). То је практично једино спомињање речи „уживање“ у књизи о полном обавештењу омладине, али је индикативно што се налази на самом крају. То сведочи о прихватању доминантног погледа на сексуалне односе у Европи: они не служе уживању, него репродукцији, али и о потиснутој свести о уживању. Овде је zgodно навести мото из предратног издања књиге *Полни живот човека* доктора Александра Костића (1893-1983), професора Медицинског факултета у Београду, који Дубравка Угрешић цитира у *Пози за прозу*: „За један часак радости – хиљаду дана жалости!“³¹ Наравно, треба се подсетити и тезе Роберта Јанга: презир и забрана праћени су жељом и жудњом.

Наведени примери сведоче о дословном преузимању идеја и појмова из европске литературе, који су у то време конституисали доминантне дискурсе полности и сексуалности. „Свеколике особине нашег народа“ своде се, у најбољем случају, на жељу да припадници српског народа стану раме уз раме са „културним“ и „напреднијим“ народима.

Часопис *Жена*: неформално образовање и сексуална педагогија

Сасвим је јасно да је сексуална педагогија један важан вид образовања. Наравно, о образовању се може говорити на разне начине. Као што можемо да говоримо о

двоје заљубљених, у ком је Париз описан као центар извештачености и разврата, а село Кларанс као пример врлине и искренности.

³¹ Dubravka Ugrešić, *Poza za prozu* (Beograd i Zagreb: Samizdat B92 i Konzor, 2001), 45.

различитим областима, попут историје образовања, социологије образовања или филозофије образовања, или степенима образовања, предшколском, основном, средњем и високом, или моделима образовања, попут либералног, моралног или демократског, тако можемо да говоримо и о дихотомији формално/неформално образовање, која је посебно значајна за женске часописе. Једноставно речено, формално образовање подразумева обученог наставника који подучава у учионици, ослањајући се на унапред утврђен курикулум. Неформално образовање, пак, одвија се изван учионице, а „наставници“ нису нужно прошли стандардизовану обуку. Оно се обично везује за образовне програме у месним заједницама, библиотекама, музејима или код куће. Такво образовање настоји да појединцима (или групама), који су на било који начин дискриминисани, маргинализовани или недовољно мотивисани, те мање успешни у оквиру формалног, традиционалног школског окружења, омогући стицање одговарајућих знања. Женски часописи на српском језику из друге половине деветнаестог и са почетка двадесетог века не само да су пратили развој формалног образовања и утицали на њега, већ су својој читалачкој публици понудили и једну врсту неформалног образовања,³² које се односило на све сегменте живота: исхрану, одевање, здравље и лечење, удају, брачни живот, материнство итд. Отуда не чуди што су све теме о полном обавештењу омладине из прегледа литературе Петра Илића заступљене и у часопису *Жена*. Штавише, у овом се часопису повремено приказују нове књиге из области сексуалне педагогије и штампају одломци из тих књига.

Здравље, брак, деца

Међу приказаним књигама нашла се и *Марија код ујка доктора на селу* финског професора хигијене Макса Окер-Блома. Он је написао две књиге: *Код ујка доктора на селу*, намењену дечацима, и *Марија код ујка доктора на селу*, намењену девојчицама. Обе је на српски језик превела Јулка Јанићка, учитељица више школе у Београду, а родитељима препоручио просветни савет Србије, ослонивши се на позитивну оцену

³² Често се каже да су женски часописи средство неформалног образовања. У данашње време то се обично односи на часописе намењене млађој женској популацији (рецимо, *Cosmopolitan*) и савете који се у њима нуде у погледу изгледа, понашања, сексуалног живота и навика. Модели „женствености“ и „женскости“ који се у тим часописима промовишу чест се предмет анализе и критике. Види, на пример, Angela McRobbie, “More! New sexualities in girl’s and women’s magazines“, у: J. Curran, D. Morley, V. Walkerdine, прир., *Cultural studies and communications* (London: Edward Arnold, 1996), Nenad Veličković, *Viva Sexico* (Beograd: Fabrika knjiga, 2007).

школског лекара Милоша Поповића. У приказу се наводи да је књига за дечаке објављена 1910. године у Београду, са предговором доктора Милана Јовановића-Батута. Књига за девојчице тек треба да изађе, а делови рукописа штампају се у *Жени*. Тим одломцима претходи реферат Милоша Поповића, у ком се између осталог истиче да је „једна од најважнијих природних појава – плођење – о којој треба говорити с истим поштовањем као о материнској љубави и патриотизму“,³³ те да због тога школа мора активно да се укључи у полно обавештавање младих.

Ово је сажетак књиге *Марија код ујка доктора на селу*: четворочлану породицу чине мајка, отац и две ћерке, Марија и Јелена. Мајка се породи трећи пут, али новоређени дечак убрзо умре. Пошто је мајчино физичко и емотивно стање лоше, ујак и ујна долазе по две девојчице и одводе их на село. Испоставља се да је девојчицама речено да је бебу донела рода, те ујак одлучи да их образује у том погледу. Образовање је подељено на три фазе: размножавање биљака, животиња и, напослетку, људи, што је у складу са стручним ставовима према којима је писана и књига Петра Илића. Поред теме репродукције, разговара се и о менструацији, пошто Марија први пут има менструално крварење на селу. Треба рећи и то да ујак и ујна немају децу, али су зато обоје посвећени помагању људима. Ујна је болничарка, што је пример за још једну „пожељну“ и „адекватну“ улогу жене: ако не може да буде мајка и тако испуни свој примарни позив, жена може да буде болничарка и на тај начин, као неговатељица, испољи основне женске особине.

О овим питањима на сличан начин говори доктор В. Тауфер у излагању под називом „О хигиени полне зрелости и менструације; о хигиени душе и тела код младе жене и код неудате женскиње“, које је преведено и објављено у наставцима у *Жени*. Његовим речима: „У данашњем добу, друштво и цео образовани свет занима се једним великим питањем, и то *‘питањем о полном обавештењу омладине и питањем о одржању расе’*“.³⁴ Доктор Тауфер сматра да жене због целибата углавном не трпе „штету у телесном здрављу“, али да их целибат погађа емотивно, на првом месту, због „неиспуњене

³³ *Жена*, 1911, I, 217. Разуме се, патриотизму нема спомена у одломцима из књиге Макса Окер-Блома. Међутим, не може бити речи о модификацији ставова из књиге Макса Окер-Блома, пошто се одломци преносе без додатних коментара.

³⁴ *Жена*, 1911, I, 530.

материнске жеље“.³⁵ Због тога женама треба дозволити „право материнства изван прописаног начина“:

Уверен сам, да ће доћи време, када ће човечанство гледати на нас, као што и ми гледамо на тајанствено средњовековно спаљивање вештица, јер је то немилосрдно схватање исто тако у човечанству потекло из незнања, као што чини данашње друштво с извесним женскињама, када их не телесно, али духовно зацело баца на ломачу.³⁶

Веорватно слутећи да је његов предлог радикалан, доктор Тауфер закључује да жене без деце треба да нађу хумани позив који ће их испунити, попут позива болничарке или монахиње, док не дође неко просвећеније доба. Интересантна је двострукост наизглед либералног става В. Тауфера: 1) женама које не могу да добију децу „природним путем“, то јест, зачећем у брачној заједници, треба понудити алтернативне начине за то; 2) имплицира се да свака жена жели децу.

Став да је потомство природна последица брака, као и уверење да свака „нормална“ жена жели децу, карактеристични су за многе ауторе часописа *Жена*. Тако, на пример, доктор Славко Милетић у тексту „На лађи (здравље и брак)“, написаном у виду дијалога између доктора и извесне госпође Јелене чија је ћерка стасала за удају, изјављује да сваки пут кад размишља о браку он пред собом има слику неког трећег, „који је важнији [од супружника] и кога ради се управо и склапа брак. Дете.“³⁷ Слично тврди Јоца П. Јовановић у тексту „Матерински осећај“, у ком пореди жену са женкама разних врста животиња, закључујући да недостатак материнског инстинкта треба разумети као последицу телесног инвалидитета или „ненормалности“ жене:

Женске, које су тупе у материнству, – (има изузетака, а те су ненормалне)
различите су у другим особинама женским од нормалних женских и немају тако

³⁵ *Жена*, 1911, I, 658-659.

³⁶ *Жена*, 1911, I, 659.

³⁷ *Жена*, 1911, I, 109.

развијене поједине телесне делове, које су потребне за испуњење материнских дужности.³⁸

Наведени примери показују да је страна стручна литература о сексуалном понашању преведена и преузета у часопису *Жена* без модификација.

Жене и репродукција нације

У часопису *Жена* има текстова који се баве искључиво проблемом репродукције и наталитета. За боље разумевање тих текстова згодно је подсетити се утицајне студије Нире Јувал-Дејвис и димензије националистичких пројеката која се тиче односа између жена и биолошке репродукције нације. Најпре се истиче значај мита о „заједничком пореклу“ за формирање већине етничких и националних заједница, у које се обично улази рођењем, а ређе посредством брака. Због тога, сматра Нира Јувал-Дејвис, „није случајно да ће они које брине ‘чистоћа’ расе бити заокупљени и сполним односима између припадника различитих колектива“.³⁹ Када је реч о националистичким репродуктивним политикама помоћу којих се контролише популација, издвајају се три дискурса: „људи као моћ“, еугенички дискурс и малтузијански дискурс. С обзиром на то да су увиди Нире Јувал-Дејвис опште место феминистичке литературе, о три дискурса биће речи само укратко, уз примере који следе.

Елементи малтузијанског дискурса

У оквиру малтузијанског дискурса репродуктивне политике се спроводе у циљу смањења популације. О следећа два примера не можемо говорити као о малтузијанском дискурсу у ужем смислу, пошто је у питању добровољно одустајање од потомства, а не принудно стратешко смањење стопе раста. У *Жени* у текстовима који се баве репродуктивним здрављем често се траже разлози за релативно мали број новорођене деце, као и могућа решења за ту појаву. Обично се лоши економски услови наводе као главни разлог за одустајање од потомства. Рецимо, у непотписаном тексту под називом „Жене које не рађају“ каже се следеће: „[...] има ли што страшније од матере, која неће да

³⁸ *Жена*, 1913, III, 326.

³⁹ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, prevela s engleskog Mirjana Paić Jurinić (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 42.

рађа децу? Ту се види, да мора да су ужасне економске, друштвене и васпитне прилике, кад се жена отреса онога, што јој је природом намењено“.⁴⁰

Када се има у виду да се материнство сматрало примарном улогом жене у друштву, занимљиво је осврнути се на вест објављену у броју *Жене* из 1913. године под називом „Покрет против рађања деце“. Покрет је основан у Немачкој, а његове су се присталице, на првом месту фабрички радници, а потом и припадници средње класе, залагали за бојкот рађања деце све док држава не омогући боље економске прилике за њихов одгој. У тој вести се наводи да наука има начин да женама помогне да не затрудне – то је употреба презерватива.

„А где су најзад велики интереси народа и државе?“

Према дискурсу „људи као моћ“ нација треба стално да се увећава јер од тога зависи њена будућност. Разлог за раст нације обично су разне војне и цивилне националистичке потребе или спречавање такозваног изумирања нације,⁴¹ а захтев за њено повећање ставља се на терет женама. Отуда не изненађује превише чињеница да се као проблем у вези са сексуалном педагогијом и, уже гледано, репродукцијом јавља питање абортуса. У тексту „Криминалитет код жена“ доктор Коста Хаџи истиче да је сексуалност главни разлог криминалним радњама чији су актери жене, посебно у временима када развод није био дозвољен. Међутим, аутор текста веома брзо прелази са убиства мужа на „злочин, који је по природи својој типично женски злочин – абортус, побацивање“⁴² и излаже кратак преглед постојећих ставова о абортусу у европској правној литератури. Наводе се два аутора: Курт Хилер, који сматра да абортус не треба кажњавати јер се то коси са основним начелом, а то је „право сваког човека на безграничну слободу у погледу располагања самим собом“; и Адолф Грабовски, који заступа став да најпре треба законом прописати услове у којима се абортус изводи, а онда такав абортус не треба кажњавати.⁴³

⁴⁰ *Жена*, 1914, IV, 45.

⁴¹ *Ibid.*, 45. Везом између рода, репродукције, нације и национализма код нас се, поред осталих, бавила социолошкиња и антрополошкиња Рада Дрезгић. Види њене публикације: *“Bela kuga” међу “Srbima”*, превеле s engleskog Milica Šešić i Tatjana Popović (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Albatros Plus, 2010), *(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s* (докторска теза, одбрањена на Универзитету у Питсбургу, http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf).

⁴² *Жена*, 1912, II, 28.

⁴³ *Жена*, 1912, II, 30.

Коста Хаџи сматра да обе теорије „не вреде ништа, јер се [оне] противе здравој памети и разборитој законодавној политици“.⁴⁴ Према њему, у обзир треба узети права плода („Колико су паметнији били стари римски правници који су поставили начело [...] нерођено дете има се сматрати већ рођеним...“), права оца („Па зар је плод само материн, зар он није исто тако и очев, који са највећим нестрпљењем и љубављу очекује долазак на свет свога детета, које је крв његове кости и кост његове крви!“), и интерес државе („А где су најзад велики интереси народа и државе? [...] А зар и ми Срби нисмо већ толико изгубили само због тога, јер други око нас бројно јаче напредују?“).⁴⁵ У закључку, аутор се позива и на „закон божји“ којим се осуђује абортус.

У тексту Косте Хаџија уочавамо елементе дискурса „људи као моћ“: нација мора да расте, јер је „споља“ угрожена, због чега долази до њеног изумирања. Разуме се, у питању је наопака логика манипулативног дискурса: све и да једна „нација“ изумире због ниске стопе раста, њено нестајање не може се довести у узрочно-последичну везу са растом других „нација“. Права и интереси жене не разматрају се у тексту овог лекара. Имплицитно оправдање за то може се потражити у јасној подели родних улога: ако је основна улога жене у друштву њена биолошка и културна (симболичка) репродукција, онда не чуди што се абортус релативно лако стигматизује и одбацује. Међутим, треба рећи да у часопису *Жена* има и текстова у којима се на абортус међу женама на селу гледа са разумевањем, иако не и одобравањем, пошто те жене живе у толико лошим условима да често немају начина да прехране и подижу децу.

Еугенички дискурс

За еугенику није важна величина нације него њен „квалитет“. Нира Јувал-Дејвис истиче да се еугеничари нису бавили побољшањем животних услова сиромашних и угрожених група, већ су тежили да унапред одреде „квалитет“ нације „преко ‘природе’, селективним размножавањем“.⁴⁶ Социјални и економски програми за подстицање раста наталитета међу „одговарајућим“, „пожељним“ групама грађана и спречавање репродукције међу „мање вредним“ групама нису били нацистички изум; они су

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ *Жена*, 1912, II, 30-31.

⁴⁶ Ibid., 47.

спровођени и у другим државама пре Другог светског рата, наглашава Нира Јувал-Дејвис. Међутим, еугенички дискурс не тиче се само физичког здравља потомства, већ и његових националних, културних особина. Слично Роберту Јангу, Нира Јувал-Дејвис сматра да је реч о есенцијализацији и биологизацији „културе“ и „традиције“, које онда служе за успостављање (суштинских) разлика и граница између „нас“ и „њих“.

Бројни су примери еугеничког дискурса у текстовима у *Жени* јер је за радове већине лекара карактеристично снажно, често претерано интересовање за здравље супружника и њиховог потомства. У текстовима раније споменутог доктора Славка Милетића инсистира се на лекарском прегледу пре брака, како би се спречило преношење полних и/или менталних болести, јер „само здрави људи треба да се жене, јер само здрави људи могу бити сретни“.⁴⁷ Затим, у рубрици *Разне белешке*, у тексту „Ново мишљење о множењу народа“, потписаном са *Гр-*, износи се став швајцарског професора Августа Форела, који сматра да проблем није у квантитету већ у квалитету: „имамо сувише мало ваљаних, радених, здравих људи, а имамо сувише много рђавих, непотпуних и дегенерисаних људи“.⁴⁸ Због тога Форел тврди да „болешљиви, наследством дегенерисани људи, рођени злочинци, умно болесни, богаљеви, алкохоличари и слични“ не смеју да стварају потомство, за разлику од „здравих“ и „снажних“ људи које треба подстицати да имају што више деце.⁴⁹ У истом тексту износи се и мишљење професора Вернера Сомбарта, који се пита чему инсистирање на расту становништва када тај раст не доноси ништа добро. Овако аутор текста *Гр-* парафразира Сомбарта:

Они силни људи, који данас трче по свету, управо су гадни. [...] Шта вреди јако множење људства, зар имамо отуда какве културне добити? Та множина разорава управо све што личи на културу. Па зар још закони да се брину о томе како ће свет да се множи? Грозно, грозно, грозно!⁵⁰

⁴⁷ *Жена*, 1911, I, 331. У вези са здрављем и узроцима мање односно веће плодности, Славко Милетић се позива и на идеје Чарлса Дарвина и Томаса Роберта Малтуза.

⁴⁸ *Жена*, 1911, I, 446.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

Аутор текста *Гр-* сматра да има истине у Фореловом речима да „[у] интересу човечанства не може бити, да се умножава оно што је труло и дегенерисано“,⁵¹ али истовремено осуђује Сомбартов песимизам и истиче да су лоше економске прилике главни кривац за беду и сиромаштво. Према *Гр-*, уместо што се говори о смањењу природног прираштаја, треба тежити бољим економским условима. Међутим, Сомбартов културни песимизам није неуобичајен. У *Колонијалној жудњи* Роберта Јанга разматра се песимистички дискурс с краја деветнаестог века у Европи, који је почивао на идеји да је „цивилизација [...] на силазној путањи“, а основни узроци за то пронађени су у културној и расној деградацији.⁵² У Британији је, рецимо, у циљу спречавања, или барем успоравања, културног и расног пропадања била забрањена веза између колонизатора (култивисаних Европљана) и урођеничких жена (дивљакуша). Истовремено, објашњава Јанг, уз помоћ „Кампање за чистоту“ и „Еугеничког покрета“ на територији саме Британије подстиче се

селективно размножавање у сврху побољшања британске расне лозе, сексуална хигијена, мушко обрезивање, забрана мастурбације, покрет извиђача за дјечаке, школске игре и дотирани школски оброци – без икакве сумње с бромидом у чају.⁵³

Цитат из књиге Роберта Јанга даје повода за сликовиту дигресију, која представља речит пример, могло би се рећи, „путујућих концепата“.⁵⁴ Реч је о настанку покрета извиђача у Србији, који се појављује почетком двадесетог века под утицајем сличних покрета у Европи и европским колонијама.⁵⁵ „Друштво трезвене младежи“ основано је у 1907. године у Београду и у својој борби против алкохолизма уживало је подршку већ споменутог швајцарског професора и доктора Форела. Један од поборника трезвењачког

⁵¹ Ibid., 448.

⁵² Robert Young, *Kolonijalna žudnja...*, 214-215.

⁵³ Ibid., 215.

⁵⁴ Идејом „путујућих концепата“ холандске културалне теоретичарке и критичарке Мијеке Бал бавила сам се у тексту „Interdisciplinarnost u humanistici: 'putujući koncepti' Mieke Bal“, *REČ*, 2011, број 81, 61-89; Види и Mieke Bal, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* (Toronto, Buffalo, London: Univesity of Toronto Press, 2002).

⁵⁵ Сви подаци су преузети са интернет странице Савеза извиђача Београда:

http://www.izvidjacibeograda.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=191%3Akako-smo-menjali-ime&Itemid=63&lang=sr.

покрета био је и доктор Милош Ђ. Поповић, који је сматрао да покрету недостаје садржај, активности које би младе одвратиле од алкохола и лоших навика. Током боравка у Немачкој 1908. године, Поповић сазнаје за скаутски покрет, обавештава се о његовим активностима, а затим о покрету пише у часописима Трезвене младежи. Реч „скаут“ Поповић преводи као „четник“, уз следеће објашњење: „Ми у нашој историји, нисмо имали извиднике који се крећу по прашумама и непознатим пространима, али јесмо ускоке, хајдуке и четнике који су бранили част и имовину свог народа“. Недуго потом овај доктор преводи књигу *Scouting for boys* Енглеца Бадена Пауела (Robert Baden-Powell, 1857-1941), оснивача извиђачког покрета. У преводу књига носи назив *Четник*. Међутим, нико не жели да је објави, те Поповић 1912. године одлучује да сам то уради, а материјалну помоћ добија од краља.⁵⁶ Важно је истаћи да је извиђаштво, то јест, четништво подразумевало и полно васпитање: захтевала се апстиненција до одређеног узраста, а сексуалне жеље и нагоне требало је потиснути помоћу физичких активности. И овде су идеје и обрасци понашања дословно преузети из других европских земаља, а промена назива покрета – „четник“ уместо „скаут“, сложићемо се, не представља суштинску модификацију увезеног обрасца, пре је реч о суштинском преобликовању традиције.

Упечатљив пример еугеничког дискурса налазимо у непотписаном приказу књиге *О сексуалном питању* доктора Лазе Марковића, објављене највероватније 1913. године. Прво се наводи занимљив податак о томе да су се неке читатељке часописа *Жена* пожалиле у писмима редакцији због „отвореног претресања стидљивих питања“.⁵⁷ Потом се преносе дужи одломци из књиге Лазе Марковића, тако да читатељи могу да стекну релативно јасан утисак о садржају. У тим одломцима аутор књиге се пита шта је дужност друштва у погледу сексуалног васпитања. Омладину најпре треба обавестити „о штетама, које ће морати поднети прераном и рђавом употребом свог полног живота“. Према Марковићу, полни нагон је могуће „гушити челичењем воље, скретањем пажње на друге, племенитије, ствари (спортови, уметност, наука, екскурзије, разне збирке), хигијеном маште“. Међутим, најважније је спречити ширење полних болести. У том се контексту

⁵⁶ Године 1925. књига је прештампана под насловом *Извидник*; у поднаслову је писало „Друго издање Четника, ручна књига за васпитање омладине за добре грађане. Са 10-тог оригиналног енглеског издања *Scouting for boys* од *Sir Robert Baden-Powell-a* превео и за наше прилике удесио Др. М. Ђ. Поповић“.

⁵⁷ *Жена*, 1913, III, 687. Сви наводи су преузети са страна 687-690.

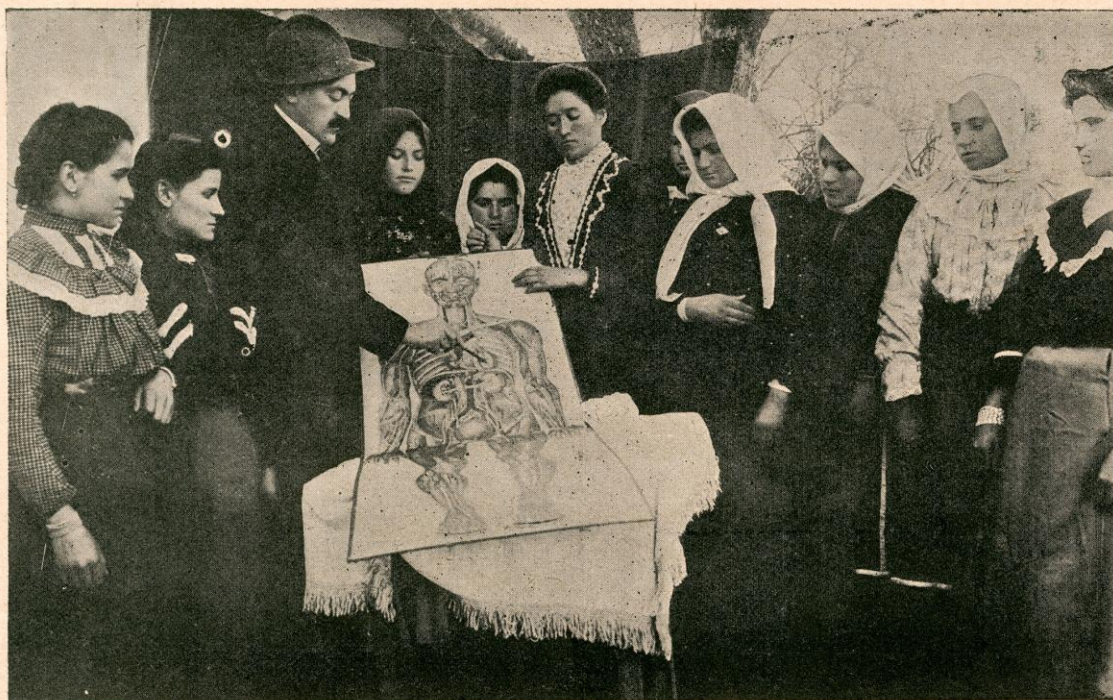
спомиње немачко друштво под називом *Друштво за сузбијање полних болести*, које у циљу образовања и васпитања омладине приказује „страшне последице од рђавог полног живота“. Лаза Марковић тврди да „сексуално питање стоји у чврстој вези са квалитетом, врсноћом расе“, те је задатак расне хигијене да води рачуна о томе ко с ким сме да се „плоди“, да би се избегло дегенерисање расе. Због тога на питање брака треба гледати са „чистог евгеничног гледишта“ и објаснити народу да „не гледа на мираз при склапању брака, него на здравље будућег свог друга“. Лаза Марковић тврди да није у питању стварање некаквог „савршенства, натчовека“, већ да се на „селекцији“ и „одабирању“ инсистира како би се избегло рађање деце „која немају вредности, те тиме само кваре врсноћу и убијају будућност целог Српског Народа“.

Већ је речено да је спрега између нације, расе и сексуалности у основи расних теорија у Европи. Неизмењена, та спрега је очита у свим претходно наведеним примерима еугеничког дискурса у текстовима домаћих аутора.

Културни расизам: „културни“ народи, Срби и „дивљаци“

У до сада наведеним примерима под „расом“ се мисли на порекло, лозу и нацију, а о њеном квалитету обично се говорило у оквиру једног народа. Међутим, у часопису *Жена* има и примера расних дискурса којима се успоставља разлика између „културних“, „напредних“ народа, с једне, и „примитивних“ народа чији је представник „дивљи“ човек, с друге стране. У већини текстова наилазимо на уверење да је српски народ „културнији“ и „напреднији“ од дивљака, али и да каска за европским, још „културнијим“ и „напреднијим“ народима. Та дистинкција се користи за изградњу културног идентитета српског народа, који зна чему тежи, а шта с гађењем одбацује. Уз одређене ограде, за разматрање тростепеног модела – „културни“ народи, Срби, „дивљаци“ – упутни су и увиди Марије Тодорове о географском, политичком и културном „прелазном статусу“ Балкана.⁵⁸

⁵⁸ Види: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajezetov-Vučen (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006).

Лекар говори девојкама о саставу човечјег тела.

Овде ме највише занима један текст Јаше Томића из низа његових есеја о браку. У тексту се тврди да је за срећан и складан брак неопходна физичка и ментална/духовна сличност међу супружницима. Овако каже Јаша Томић:

Код човека има много раса и народа. Природа им не стоји на путу у тој мери, да не би могли рађати децу. Али се они не траже, не стварају породицу, јер им недостаје она блиска сличност која је потребна да створе породицу.⁵⁹

Да би илустровао ову тврдњу, Томић се најпре позива на народну песму у којој Марко Краљевић не може да пољуби Арапкињу, која је „црна, а зуби јој бели...“. Потом наводи савременији пример „из народа“. Јова, младић из Бачке, отишао је у Америку. Његов друг шаље писмо Јовиним родитељима и обавештава их да „Јова узима дивљакињу, коју ће превести на православље“. Овако се описује „дивљакиња“: „Црна је као црна

⁵⁹ *Жена*, 1911, I, 568. Сви цитати су преузети са страна 566-571.

земља, а кроз нос носи минђушу. Њен отац је с другим црнцима хватао по шумама беле људе, пекао их на ражњу и с тим ју је месом одхранио.“ Томић напомиње да се у писму каже да „Енглези и друге нације узимају Индијанке, али Србин до данас то још није урадио“. Иако Јовини родитељи падају у очај, Јова не одустаје од свог наума и шаље писмо у ком тражи њихов благослов, нагласивши да смо „сви [...] ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало бељи, не мења ствар“ јер „човек се на то навикне“. Мајка се пита како би изгледала Јовина деца са Индијанком и закључује да би били „прави мајмуни“. Отац пише Јови писмо под називом:

Несретни дивљаче и отпадниче родитеља, вере, народа и подрепашу индијанских дивљакуша, којима су пробушени носеви и које су одхрањене људским месом, проклет да си од мене и народа од сад па довека, ако учиниш што си намислио!

Како сазнајемо, Јова ипак није довео Индијанку у Србију. Јаша Томић истиче да тај брак не би потрајао, јер је „разлика у свему ипак [...] велика“. Потом Томић тврди да разлике у вери или класи касније производе „разноликост у образовању, у васпитању, у мишљењу, у осећају“, па су људи који припадају различитим групама услед тога суштински различити, другачији. Дакле, могло би се рећи да је овде у питању есенцијалистичко разумевање различитости. Томић истовремено наводи да је мешовитих бракова увек било, упркос томе што их је друштво осуђивало, а често и кажњавало (на пример, осуда и казна бракова између припадника различитих народа, вероисповести, каста). Међутим, иако „демократизам“ полако руши наведене разлике, у савременим друштвима још увек има мало мешовитих бракова, закључује Томић.

Да би објаснио да је културна разлика препрека за мешовите бракове, Томић узима за пример Србе и Хрвате, који склапају „између себе 2.5 процената мешовитих бракова“ што се онда наводи као „јак доказ да, Срби и Хрвати нису један народ. Јер не може да буде један народ, чији синови и ћерке не рађају децу у заједничком браку“. Излагање о неопходности „душевне, па и телесне сличности“ будућих супружника закључује се тврдњом да до „мешања“ и „стапања“ различитих народа не долази посредством бракова, већ мешањем и стапањем различитих вера и култура. Тек када припадници нове заједнице постану слични, онда они могу да између себе склапају бракове, објашњава Томић.

У књизи приређених текстова Јаше Томића, а о улози жене, Ана Столић с правом истиче да је Томић био „присталица антрополошког културног концепта свога времена о подели на 'културне' и 'примитивне' народе и да је веровао у цивилизацијску мисију западног хришћанског света“.⁶⁰ Међутим, у фусноти 10, када коментарише Томићеву тврдњу „да је разноликост у вери, у народности, у сталежу, стварала разноликост у образовању, у васпитању, у мишљењу, у осећају“, наведену у тексту о немогућем браку између Јове и „дивљакуше“, историчарка каже да „Томић у ствари мисли на културне разлике и [да] овде није реч о неком расном концепту“.⁶¹ Ако се сложимо са Аном Столић, онда морамо да се запитамо зашто је Јаши Томићу уопште био потребан пример о Јови и Индијанки „дивљакињи“? Да ли је Томић икада видео Индијанку са пробушеним носом? Или, црнце који једу испечене беле људе? И, најважније, да ли се Срба са почетка двадесетог века на било који начин тичу црнци из Америке? Највероватније – не. Пре би се могло рећи да је категорија расе, као елемент општег, доминантног дискурса у европским империјалним земаљама, „допутовала“ у српску средину, где је прихваћена без модификација. У текстовима домаћих аутора раса је послужила формирању српског културног идентитета који тежи „европском“ а не „примитивном“ идентитету. Занимљиво је и то да Јаша Томић са несамерљивости између култура којима припадају Јова и „дивљакиња“ прелази на разлику између Срба и Хрвата. Уз нужну ограду, чини ми се да треба имати у виду чињеницу да су у нашој недавној прошлости дискурси наводних културних разлика, понајвише оних заснованих на вери, били изједначани са етно-расистичким дискурсима, чије су последице, као што знамо, биле застрашујуће.

Пример родно обележеног расног дискурса јавља се када је реч о женском телу. Тако, рецимо, један доктор медицине и филозофије тврди да „жене некултурних и примитивних народа много лакше рађају но жене културних народа“; прве и даље живе „природним животом“ па се њихово тело „природно развија“, док се код културних народа женско тело не развија природним путем јер је „њихово одело тако, да врло штетно утиче на органе који имају посла при рађању“.⁶² Овде се уочава својеврсна жудња за оним што, наводно, имају „примитивне жене“ – неспутано, плодно тело. Тиме се још једном враћамо на значајну тезу Роберта Јанга: презир и жудња иду руку подруку.

⁶⁰ Јаша Томић, *Јаша Томић: улога жене*, прир. Ана Столић (Нови Сад: Прометеј, 2006), 33.

⁶¹ *Ibid.*, 431.

⁶² *Жена*, 1911, I, 106.

Закључак

У овом раду пошла сам од две претпоставке: да су знања, појмови и обрасци понашања дословно преузимани из европске литературе и да је тростепени модел који чине „културни народи“, „ми/Срби“, и „дивљаци“ послужио у изградњи српског националног/културног идентитета. И док се друга претпоставка чини неспорном, у вези са првом је могућ и следећи приговор. Неко би могао да се присети отпора који су поједине Српкиње показале према методама Енглескиња у борби за женска права и да се запита: није ли то пример модификације интернационалних знања и идеја у складу са локалним контекстом? Овај приговор наизглед би могле да подупру речи којима Вукица М. Алексијевић осуђује начине борбе жена у Енглеској: „Жена која изгуби нежност, чедност, те управо женске одлике, та и није више жена и не може да тражи, да се има обзира према њој као жени.“⁶³ Међутим, тај приговор не обара претпоставку: средства и начини борбе које су Енглескиње користиле да би дошле до својих права били су неуобичајени за већину европских земаља; на те жене и њихово понашање гледало се са подозрењем, ако не и са осудом. У том смислу, борба Енглескиња може се видети као изузетак, а не правило. Критика на коју су наилазиле део је доминантног дискурса, те је никако не можемо повезати искључиво са контекстом у коме пишу и делују Српкиње.

Анализа културалних и педагошко-образовних дискурса у приручнику из сексуалне педагогије Петра Илића и часопису *Жена* представља прилог стварању и разумевању једне културне и образовне историје. Таква историја требало би да тежи да укључи и опише што већи број друштвених група, указујући на разноврсна, често сукобљена становишта унутар једне заједнице. На тај начин би се избегла хомогенизација и есенцијализација културе и културних група.

Литература:

Anthias, Floya, and Nira Yuval-Davis. *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London and New York: Routledge, 1992.

⁶³ *Жена*, 1913, III, 341. Односом Српкиња према начинама борбе Енглескиња бавила сам се у раду „’Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет’: анализа часописа *Жена* (1911-1921)“, *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2011, I, 1.

- Buloh, Vern L. i Boni Buloh. *Seksualni stavovi*. Prevela s engleskog Ivana Pražić. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
- Draškić, Marija, i Olga Popović-Obradović. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.
- Drezgić, Rada. “*Bela kuga*” među “*Srbima*”. Prevele s engleskog Milica Šešić i Tatjana Popović. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Albatros Plus, 2010.
- (Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s. Doktorska teza, odbranjena na Univerzitetu u Pitsburgu, http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf.
- Форел, Август. *Полно питање*. Предео и предговор написао Александар Ђ. Костић. Београд: Напредак, 1924.
- Hobsbom, Erik i Terens Rejndžer, ur. *Izmišljanje tradicije*. Prevele Slobodanka Glišić i Mladena Prelić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Илић, Петар М. *Полно обавештење омладине, прилози сексуалној педагогији*. Београд: Издање књижарнице Рајковића и Ђуковића, 1910.
- Марковић, Лаза. *Пред полазак у слободу: лекарски савети школској омладини*. Нови Сад : Електрична штампарија учит. Д. Д. “Натошевић”, [б. г.].
- McRobbie, Angela. “More! New sexualities in girl’s and women’s magazines”. U *Cultural studies and communications*. Prir. J. Curran, D. Morley, V. Walkerdine. London: Edward Arnold, 1996.
- Mosse, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. The University of Wisconsin Press, 1985.
- Столић, Ана. „Родни односи у ‘царству подељених сфера’“. У *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић. Београд: Клио, 2006, 89-112.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajezetov-Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
- Томић, Јаша. *Јаша Томић: улога жене*. Прир. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Ugrešić, Dubravka. *Poza za prozu*. Beograd i Zagreb: Samizdat B92 i Konzor, 2001.
- Veličković, Nenad. *Viva Sexico*. Beograd: Fabrika knjiga, 2007.
- Young, Robert J. C. *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*. Preveo s engleskog Davor Beganović. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Prevela s engleskog Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Жена* (1911-1921), уредница Милица Ј. Томић. Цитирани текстови налазе се у бројевима који су излазили у периоду од 1911. до 1914. године.

Интернет странице:

„Black is beautiful“. Amsterdam, 2008.

http://www.nieuwekerk.nl/en/#/en/pers/black_is_beautiful/editorial.htm.

Kinsijev institut za istraživanje pola, roda i reprodukcije/The Kinsey Institute for research in sex, gender, and reproduction. <http://www.kinseyinstitute.org/resources/sexology.html>.

Saveza izviđača Beograda.

http://www.izvidjacibeograda.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=191%3Akako-smo-menjali-ime&Itemid=63&lang=sr.

Фотографија ”Лекар говори девојкама о саставу човечјег тела” преузета је из *Календара народних новина за просту 1911. годину са сликама*, уредио Живојин О. Дачић, професор, година четврта, Београд, 1911, Нова штампарија ”Давидовић”.

UDC 613.88(497.11)“18/19“

UDC 176(497.11)“18/19)

Ana Kolarić
Faculty of Philology,
University of Belgrade

Original scientific article

“All people are equal, the fact that one is more black, and the other more white, does not make a difference”: Sexual Pedagogy in Serbia in the Late 19th and Early 20th Century

This essay explores (various cultural and pedagogical discourses of sexuality and sexual conduct. Those discourses were important for the processes of formation of the national state and its “proper” citizens. The analysis tried to prove that many concepts, ideas and knowledge(s) “travelled” from the Western countries to Serbia, where they were appropriated without any changes. To do this, the author has analysed how category of “race” was utilized in the Serbian “conduct books” and women’s magazines. In conclusion, the author pointed out the significance of historical examination of identities, which should help us form more reflexive and critical attitudes towards cultural heritage and traditions.

Keywords: Sexual pedagogy in Serbia, “race”, eugenics, nation’s health, women’s magazine *Žena/Woman*.

Јелена Јосиповић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Прегледни чланак

Однос према моди у писмима читатељки у часопису „Женски свет“ (1886-1914)¹

У овом раду покушаћу да, кроз анализу дискурса у писмима објављеним у часопису „Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња“, истражим вредносне ставове читатељки о моди и облачењу. Путем текстуалне анализе садржаја, у првом делу рада описаћу програм и доминантну идеологију о моди промовисану у самом часопису, а затим ћу, користећи се конкретним примерима из писама читатељки, упоредити ту идеологију са вредносним ставовима који су изнети у писмима. У анализи ћу посматрати узајамну повезаност моде и концепата традиције, морала и еманципације жена.

Кључне речи: мода, идеологија, вредносни ставови, женски часописи

Основна идеја истраживања је да се сагледа идеологија везана за поимање моде у часопису *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња* код читатељки овог часописа. Креирање медијског дискурса схватићемо као динамичан процес, у којем је стварност уграђена у дискурс и конструисана кроз дискурс, односно схватићемо да је „дискурс друштвено конститутиван у истој мери колико и као и друштвено условљен“². Став медија, односно у овом случају часописа, према важним државним и друштвеним питањима (или оним питањима која су сматрана за важна), произилази из тренутне социокултурне идеологије, али је истовремено и обликује. У овом раду ће се, с једне стране, кроз текстуалну анализу садржаја описати идеологија према моди која је доминирала у самом часопису, а која је истовремено била карактеристична за традиционално српско друштво уопште. Затим ћу приказати ставове према моди код

читатељки часописа, посматрајући је у односу на доминантне идеје о традицији, моралу и еманципацији жена, путем анализе ставова у писмима читатељки која су у часопису објављена.

О часопису *Женски свет*

Часопис „Женски свет“ излазио је од 1886. до 1914. године, а први број појавио се 6. априла 1886. Издавач и уредник часописа био је Аркадије Варађанин, тадашњи управитељ српске више девојачке школе, а међу осталим члановима уредништва, у првој години излажења, налазила се само једна жена. Наравно, као могући сарадници наведени су и учитељи и учитељице српске девојачке школе и перовође појединих сестринских задруга, мада су сви грађани и грађанке позвани да сарађују у часопису.

Тешко је одредити ко је био аутор неког чланка, пошто су они углавном били потписивани иницијалима или псеудонимима. Власник је била Добротворна Задруга Српкиња Новосаткиња³, а часопис је излазио у Новом Саду. Лист је излазио редовно, сваког 1. дана у месецу, мада је од 1905. године у јулу излазио двоброј за јул и август. У првом чланку часописа, под називом „Приступ“⁴, објашњава се да је циљ листа јачање културе, извештавање о раду женских задруга и образовање жена.

У овом чланку, који је имао улогу програма, наводећи да су друштвене прилике тешке, истиче се да

док је само физичка сила нагињала на наш народ, донде су доста снажне биле груди наше мушке браће, да их, и без наше помоћи, отискују; ал данас је културна, много снажнија и опаснија снага опасала наше народно тело, па ту се мора упрети и друга половина нашег друштва [...] јер је у првој линији ту њихова додирна тачка [...] а ми, овако слаб, мали и расејан народ, позвани смо много пре, упућени смо далеко више, да се побринемо, како ћемо у наш културни рад привући, спремити и очеличити наш женски свет за свој узвишени позив.⁵

Покретање часописа доводи се у нераскидиву везу са очувањем и дефинисањем националног. Иако се то не каже експлицитно, у чланцима у часопису уочљив је традиционални приступ култури, која се сме побољшати, али не и мењати, што ће бити карактеристично и за ставове о моди.

Када је реч о образовању, у чланцима се ипак истиче важност образовања жена, као једно од најважнијих државних и друштвених питања у Србији. Међутим, иако

постоји подршка формалном образовању жена, улога жене као мајке и супруге ипак остаје највиши циљ којем треба težити. Само уредништво листа каже да

смер ће свој ограничити поглавито на она три правца, која су чисто женској природи богодана, а то је: даваће им савета као матерама, како ће одрањивати и одгајивати децу, пружа ће им поуке како ће чувати и неговати здравље својих, то највеће благо човеково, поучавати, како ће као супруге стварати мир, срећу и задовољство у кући, тој породичној светињи и упућивати, како ће као газдарице своју кућу боље кућити, у опште, помагаће да се у друштву наших женскиња утврђује хришћански морал, засађује врлина, крепи родољубље и подстиче одушевљење за све оно, што је лепо, красно и узорито⁶.

Однос према моди у часопису *Женски свет*

Када је реч о моди, већ у првом броју часописа објављена је вест да је у Енглеској основано удружење жена које се боре за укидање „убитачне моде“, односно одела која штете здрављу попут мидера, шлепова и сл. Вест се завршава речима да „они овим хоће поглавито, да иду добрим и лепим примером простијем и сиромашнијем свету, како би се сачувао од скупе променљиве моде“⁷. Идеја давања примера сиромашнијима и да је потребно сачувати се од моде биће суштина највећег броја писама читатељки.

Карактеристичан је традиционални дискурс који вреднује скромност, природну и унутрашњу лепоту, а негира значај моде и спољашњег изгледа, јер „домаћица треба да се поноси, ако себе и своје домаће одева скромно, а за тако одело не треба велика трошка“⁸

Тема о еманципацији жена и женских покрета није се заобилазила ни у *Женском свету*, нпр. током 1895. године у три броја излазио је чланак „Жена XX века“, затим у 4, 5, 7/8. и 9. броју током 1908. године излазио је чланак у наставцима насловљен „Женско питање“. Истоимени чланци објављивани су у сваком броју из 1912. године⁹, а јављали су се и чланци о успесима жена у свету, нпр. „Женскиње као лекари“ из 1898. године. Међутим, еманципација је сматрана пожељном док доприноси одржавању постојећег патријархалног друштва или га не мења, односно, док поспешује модел традиционалне улоге жене. На пример, у чланку „Женско питање“¹⁰, који управо говори да су жене и те како способне да се баве свим наукама и занимањима, каже се да жена не сме да се

баци у наручје бесмисленим теоријама еманципације, које са погрешног становишта полазећи не иду за тим, да обезбеде брачни живот од сваког, него да подпуним ослобођењем жене и мужа од узајамних дужности, упропасте породични живот. Пад морала у породичном животу и пад чистоће брачне везе су били узроци пада Рима и старог века.¹¹

Мода је изједначавана са сујетом жене, њеном неразборитошћу и себичношћу, а последица праћења моде је морални пад и пропаст породице: „ако је домаћица сујетна, па се стара само око тога да јој је одело лепо, а не и корисно и целисходно, та ће своју породицу тим брзо упропастити и унесрећити“¹², „но како да испуне све дужности, чиме да удовоље овим преким потребама ако млађано доба у нераду, безукусном луксусу и лености провађају?“¹³.

Занимљиво је да, упркос негативној идеологији о моди која је промовисана у часопису, у неким бројевима штампане су рекламе које су се најчешће тикале модерних одевних предмета и шминке.

О писмима читатељки

Епистоларни дискурс се од других врста дискурса разликује по „одређеним прономиналним и предикативним обележјима“¹⁴. Џенет Алтман (Janet Altman) наводи три основна обележја, а то су посебан однос између *Ja* и *Tu* (односно аутора писма и читаоца), преовлађивање садашњег времена и темпорална поливалентност¹⁵.

Према Људмили Поповић, конститутивна правила писма су неконтактност, писани облик преношења поруке и изазивање реакција.¹⁶ Ауторка изводи поделу на поджанрове, са напоменом да се неке њихове особине могу подударати. У поджанрове епистоларног дискурса спадају приватни интимни, приватни дистанцирани, пословни, дипломатски и отворени¹⁷.

Када је реч о писмима у часописима, могу се издвојити два њихова типа¹⁸. Први чине писма којима се изражава мишљење и која су обично упућена уреднику часописа, а други чине писма у којима се тражи савет о неком питању¹⁹.

Многа истраживања показују да постоји велика популарност рубрика у којима се објављују писма, а према Богарту, постоји директна веза између „заинтересованости читалаца за неку публикацију и могућности да у њој учествују“²⁰. Цитирајући Норда (Nord), Пастор (Pastor) наводи да је значај писама у дневној штампи и часописима у томе што „представљају прву манифестацију односа између читалаца и новина“²¹.

Рубрике у часописима с почетка 20. века, према речима Слободанке Пековић, углавном су биле следеће: „на ударном месту су уводни текстови који се осврћу на такозвану тему дана, или месеца, затим следе књижевни, 'научни' (историја, хигијена, понекад философија, право, готово никад политика), прилози, савети, рецепти“. Писма читатељки нису чиниле саставни део часописа на крају 19. и почетком 20. века, а *Женски свет* не представља изузетак. Први чланци углавном би се тицали неког женског или актуелног друштвеног питања (рад, образовање, вера и сл.), затим би следиле стручно-саветодавни чланци (два до три чланка, најчешће о одгоју деце, хигијени и здрављу), извештаји о раду добротворних задруга, затим је следила рубрика „Листићи“ (занимљивости из других култура, различите вести, кратки савети о здрављу, хигијени и кућним пословима и обавештења о новим књигама и листовима). Последња рубрика била је пошта, у којој су објављиване јавне захвале, одговори уредништва на писма читалаца и читатељки, умрлице и сличне објаве. Касније су се у рубрици „Листићи“ објављивали литерарни текстови, а уведене су рубрике „Белешке“, „Читуља“, „Гласник“ и „Књижевност“, које су понекад мењале свој редослед. Такође, почеле су се објављивати различите песме, које су се обично тицале Српкиња и српства, као и огласи на последњим странама, углавном за средства за лепоту и одећу.

Међутим, у овом часопису су у неким бројевима била објављивана и писма читатељки. Пошто није постојала посебна рубрика у којој би она била штампана, углавном су се налазила испред извештаја женских задруга и у „Листићима“. Ауторке неких од њих биле су анонимне,²² за неке се може преко псеудонима претпоставити да су у неком периоду биле сараднице у листу, али имајући у виду степен неписмености жена у овом периоду, може се закључити да су све припадале вишем и/или образованом друштвеном слоју²³. Припаднице виших и образованих слојева друштва могле су постати део српске елите²⁴, а према речима Јелене Савић, „национално јединство, идеал препознат као *старозаветни циљ*, представљао је идентитет српске елите крајем XIX и почетком XX века, без обзира на то да ли је она долазила са универзитета, из скупштинских дворана или женских салона. Идеја „дуга према народу“ давала је српској елити мисионарски, односно идеолошки карактер који ју је, да би остварила своју улогу, упућивао не само на партијско, већ и на грађанско удруживање.“²⁵ Управо оакви идеали биће препознати у објављеним писмима.

Не рачунајући јавне захвале и честитке, које се такође јављају спорадично, у *Женском свету* објављено је укупно 33²⁶ писма. Обично су читатељке писале како би изразиле мишљење о неком раније објављеном чланку или предлогу за проширење или

промену у структури часописа. Такође се појављује јавна кореспонденција, уколико су читатељке сматрале да је њихова дискусија важна за часопис или женске задруге.

У овим писмима, читатељке су се бавиле различитим темама, попут улоге женских задруга, односу мушкараца и жена, о српском угледу и части, подмлатку, бољитку друштва и женским часописима.

Међутим, на питање моде и њеног утицаја на добробит српског друштва читатељке се осврћу скоро у половини објављених писама, што говори о важности и значају те теме за жене с почетка 20. века. Ребека Арнолд (Rebecca Arnold) моду дефинише као „вибрантну форму визуелне и материјалне културе која игра важну улогу у друштвеном и културном животу“²⁷. У писмима упућеним часопису, читатељке су моду углавном поистовећивале са утицајем других култура и појмом помодарства, тако да је уско везана за очување националног идентитета и традиције.

Мода као оружје: наметање идеологија

За потребе овог рада идеологије ћемо дефинисати као „посебне форме социјалне когниције које деле друштвене групе“ које због тога „формирају основу социјалних репрезентација и пракси чланова групе“²⁸. С друге стране, „идеје, веровања и вредности једних група, изражене кроз моду и одевање, и коришћене како би довеле у питање веровања, вредности, идеје и искуства других група, могу се сматрати идеологијама тих група“²⁹.

Малколм Барнард (Malcolm Barnard) сматра да мода и одевање могу бити вредновани двојако, односно да им се може дати „позитивна вредност и да буду схваћени као привлачни и корисни, или негативна вредност, при чему су виђени као тривијални и варљиви“³⁰. У свим писмима која су ушла у анализу однос према моди и раскошном одевању је негативан, и „одбацује моду као нешто инфериорно, тривијално, што ствара лажне и изопачене жеље, одржава лажне и обманљиве погледе, и што је козметичко и вештачко“³¹:

Безуман раскош и проклета мода толико су овладали нами ратарским девојкама, да своје родитеље хоћемо да упропастимо, а другим народима служимо на подсмех и ругло.³²

Барнард истиче, користећи се тезом Дагласове (Douglas) и Ишервуда (Isherwood) да су добра сама по себи неутрална, док је њихова употреба социјална, као и њиховим

метафорама ограда и мостова. У контексту моде објашњава да су одевни предмети неутрални, а да је њихова употреба социјална. Као ограде они „раздвајају једну групу од друге“, док као мостови „истовремено идентификују заједничке вредности унутар групе“³³. Развијајући ову метафору, Барнард долази до идеје да мода и одевање функционишу више као оружје и одбрана, јер „се њима изражавају идеологије друштвене групе које могу бити противне идеологијама других група у друштвеном поретку“³⁴

Симелов модел модне промене се „базира на идеји да модне стилове прво усвајају виши слојеви, а касније средњи и нижи“³⁵. Неколико писама потврђује ову теорију, истичући утицај који праћење моде у богатијим слојевима има на понашање у сиромашнијим слојевима:

Ти знаш, да од нас узимају примера нижи друштвени сталежи; и сво зло, што има у нашем женском друштву потиче од нас женских из бољих кућа. Пођемо ли ми другом стазом, ићи ће за нама и онај наш свет из нижих народних слојева. То се најбоље може на моди нашој приметити. Што су год у нас виделе наше женскиње из занатлијског и ратарског сталежа, присвојиле су и саме, чак гледе и како се чешљамо, како сукње, како траке намештамо.³⁶

Пошто су баш газдачке девојке прве почеле терати моду и раскошно се кинђурити, то оне треба сад у овом одсудном тренутку, кад је пропаст тако близу, да прве и натраг пођу и да и остале своје сиромашније сестре на прави пут поведу.³⁷

Користећи се Барнардовим метафорама, у овом случају мода као мост не служи да повеже чланове групе, већ треба да послужи у редуковању разлика између слојева; истовремено, очигледна је жеља богатијег друштвеног слоја да, користећи моду „као оружје“, наметне сопствену идеологију у циљу друштвеног, економског и моралног побољшања.

Дајана Крејн (Diana Crane) наводи да је облачење „показатељ како су људи у различитим периодима схватили своју позицију у друштвеним структурама и мењали статусне границе“³⁸. У овим писмима занимљиво је позивање на промене давањем примера, где девојке и жене из богатијих сталежа схватају своју одговорност и прихватају се активне улоге у друштвеним променама, док оне сиромашније кроз моду покушавају да промене свој статус.

Мода и морал

У ставовима читатељки очигледна је повезаност праћења моде и морала; за девојке које су пратиле моду сматрало се да су морално пропале, али са друге стране, очигледно је истовремено постојао јак притисак друштва да се мода прати. Арнолд сматра да су „током историје, више писали они који су сматрали да мода имплицира нарцистичке тенденције, гордост и неразумност него они који су је хвалили“, као и да

коришћење моде ради стварања нових идентитета и рушење традиционалних конвенција о томе како би требало да изгледају, значило је да она може да оспори друштвене и културне поделе [...] Такве стрепње су остале централне, а одступање од норме је евентуално могло да изазове бес према моди и њеним следбеницима због кршења морала.³⁹

У објављеним писмима, сујета, нерад и неморал су особине које читатељке изједначују са модом:

Колико је сама та мода упропастила наших ратарских и занатлијских кућа, колико је ту лакоумних девојака пало у понор неморала, све са тог сујетног лицања?⁴⁰

Не, није крива служба и рад, ако је која наша девојка пропала, него мода и нерад и што наша девојка, кад служи, ретко да ноћива у кући своје гђе, него иде кући на ноћиште, па пошто мати не зна кад од гђе пође, а гђа кад кући стигне, може у таком случају да посрне, особито ако се подигла на

моду, а то је скоро случај код свију, које почну да служе; томе треба стати на пут и онда не би било опасности.⁴¹

Већ је крајње време, да се те злосретне моде, која нас и наш народ упропашћује, оканемо и да пођемо паметнијим и здравијим путем.⁴²

У анализираним писмима, а што је уочљиво и у наведеним цитатима, карактеристично је одсуство узрочно-последичних објашњења због чега је мода лоша; ауторке писама утицаје моде представљају као једину могућу истину, што нам показује да је реч о владајућем начину размишљања међу читатељкама овог часписа. Једно од могућих решења може се наћи у речима Ребеке Арнолд да је „облачење посматрано као означитељ носиоачевог пола, сексуалности, класе и друштвеног положаја, и било каква неодређеност могла је довести до неспоразума и осуде“⁴³. Међутим, судећи искључиво према ставовима које су читатељке изложиле у својим писмима, могући узрок овоме је раскол између традиционалног и модерног.

Мода и очување традиције

С обзиром да су жене „на изванредан начин, биле одане чуварке традиције и затеченог стања и често су саме биле одане традиционалним и патријархалним правилима“⁴⁴, није необично исказивање позитивних ставова о традиционалном, које је изједначавано са српским, и негативних ставова о туђем:

Но није ни право, и жалосно је погледати Српкињу, на којој ничег њеног, ничег српског нема. Па и оно што је узето од странаца да се задовољи угледање, „укус“, сујета и др., – тако је шарено, пренатрпано, сувишно, – да је смешно.⁴⁵

Да више никад не обучем свилу нити другу какву скупоцену хаљину, да не мећем на лице помаду ни белило, да не носим амбрел, рукавице, боа и друге непотребне ствари и да никад више никакав скупоцен накит на себе не метнем, него да се носим чисто, укусно и скромно, како приличи Српкињи девојци.⁴⁶

Ставови према туђем постају негативни у контексту примене страних обичаја у српској култури и друштву:

Ми се данас тако рећи утркујемо, која ће од које више и читије да се репрезентује ко ревносна представница трулога запада, *узимајући*, а најревносније подражавајући туђинштину. [...] То је, чини ми се, најпречи и

најрадикалнији лек за наше драге сестре, које су пре несвесно и силом околности, него вољно и услед неопходне потребе, почеле да код себе и око себе уводе оне навике и обичаје, чију ћете традицију залуд тражити у аналима прошлости наших предака, а који треба да нам нагоне руменило стида на наше образе.⁴⁷

Можемо рећи, да би се и *родољубље* развило у већој мери, иначе је прилично хладно, или бар не показује се тамо, где је најпреча потреба; и нема сумње да ћемо – одвикавши се од тих силних туђих драгулија – заволети наше домаће, рођене српске производе за ношњу што сад по где кад тек „од моде“ употребљавамо.⁴⁸

У наведеним цитатима доминира и став да је традиција неускладива са модним трендовима, а да је општеприхваћено мишљење да је мода непомирљива и у супротности са српском традицијом, можемо видети у писмима која се баве предлозима за промене у часопису. Говорећи о чланцима о ручним радовима и шивењу, у једном писму се наводи да је потребно да се: „предузме правац, који би служио ширењу и усавршавању српских народних рукотворина и српске народне ношње, а сузбијању моде“⁴⁹.

Мода и еманципација

Како наводи Ивана Аритонових, „као и у другим европским државама, борба за еманципацију жена у Србији почела је у другој половини 19. века. То је период оснивања првих женских удружења, чији је циљ био борба за политичку и законску једнакост“⁵⁰. Можемо рећи да идеална жена у часопису није она која би била испред свог времена, која би се борила за еманципацију, право гласа и формално образовање. Штавише, у објављеним писмима, што је било у складу са идеологијом часописа, показује се да је главни циљ еманципације био да жена постане боља ћерка, супруга и мајка. Другачија схватања еманципације схваћена су као неумерена слобода, која се изједначавала са непотребном раскоши који није приличила „природи“ жене.

Ако пођемо са еманципацијом женскиња и даље овако, као до сад, те ако већина женскиња и од сада буде еманципацију ту исповедала са таквим начелима, која у сваком погледу дају маха женскињи да врши вољу своју, да буде слободна, па често и сувише, да је у својим уживањима неограничена, да тера раскош и којекакве шпортове, које се са женском природом никако не слажу; а крај тога природом јој одређене дужности да занемарује, да силом утуче нежност, стид, скромност и све оне врлине своје, које јој је сама природа за украс наменула; да боме дакрај таквих ситуација могли би

кривити еманципацију као такову, због које је друштвено стање добило врло ружан вид и које стање ће водити пропасти.⁵¹

У складу са програмом часописа, имајући у виду да „путем одабира одређене уређивачке политике часописа формира се одређен конструкт/модел родних улога који се пласира као пожељан или пожељнији од других (ако их има) модела“⁵², у објављиваним писмима могли су се прочитати одређени ставови о односу моде, еманципације и добробити нације. Према речима Слободанке Пековић, „национално је у женским часописима, без обзира да ли су се обраћали сеоској, малограђанској или варошкој жени, било издигнуто на пиједестал несумњиве вредности, на висину недодирљивог и непроменљивог“⁵³. У писмима карактеристичан је дискурс у којем се национално, које се донекле поистовећивало са традиционалним, покушава спојити са концептом еманципације, чиме би се спречиле потенцијалне промене у друштву:

Та ме је мисао (о напуштању моде) обрадовала са више разлога; но понајглавније с тога, што се тим почетком *и у нас* крчи пута најбољој већ пречишћеној идеји данашњег доба: – ослобођењу женскиња. [...] Увиђајући бескорисност моде, наше Српкиње неће се моћи одавати оноликом беспосличењу, проводећи време у спремању тоалете, празним разговорима, некаквим морским шетњама, забавама и т. д., и т. д. – но тим боље ће увиђати потребу збиљнијег рада, и одаваће се свесрдније правом образовању и усавршавању своме, кући својој и свему осталом, што се тражи од женскиње, „еманциповане“ у правом смислу те речи. [...] Кад бисмо дакле озбиљно прегли, да моду истискујемо из женског света, учинили би тиме знатну услугу поменутој идеји еманципације и код нас, а посебно идеји народности наше.⁵⁴

У наведеним ставовима можемо уочити да се тежило непроменљивости постојећег стања. Између осталог, постојао је и став да еманципација жена у контексту моде води ка усклађивању женских идеологија са мушким:

Но ја ћу овде да разлажем задатак еманципације и како ја управо замишљам исту, јер о томе ћу можда другадеш коју рећи. [...] ...држим када би женскиње на чисто биле са појмом еманципације, да би тада баш у погледу том биле солидарне са тежњама и мислима мушкиња. На име, онда би оне саме узимале такво одело, с којим би сваки муж морао бити задовољан, а излишне и бесмислене жеље за накитом и сваком скупоченошћу одбиће од себе. Јер сама еманципација ствара прост, једноставан укус, а искључује сујету, због које се данас и облаче најскупоченијим и одвећ украшеним аљинама.⁵⁵

Закључак

У овом раду анализирана су писма читатељки која су спорадично објављивана у часопису *Женски свет*. Циљ рада је покушај да се осветле доминантни вредносни ставови о моди у писмима која су писале припаднице образованог и/или богатијег слоја српског друштва. С обзиром на то да су идеологије везане за очување традиције, еманципацију жена и морал уско повезиване са начином одевања и праћењем моде, нагласак је био управо на односу моде и ових концепата.

Анализа је показала да је мода међу ауторкама писама имала искључиво негативну конотацију. Када је реч о односу моде и традиције, карактеристично је издизање вредности националног и поистовећивање моде са туђим, а самим тим и непожељним. Праћење моде изазивало

је моралну осуду, особе које су је пратиле биле би окарактерисане као сујетне, површне и лење.

Однос еманципације и моде посебно је занимљив. Еманципација је била пожељна само ако води бољитку породице и очувању традиционалних друштвених структура, па је тако дефинисана била у супротности са модом, која се везује за промене и туђинско.

Можемо заључити да, у складу са јасном идеологијом часописа, за који је сама мода антинационална, а њено праћење деструктивно и на индивидуалном и на друштвеном плану, писма која су у њему спорадично објављивана само су потврђивала тако конципирану идеологију.

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године у коме*

ауторка учествује од школске 2011/12. године као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Jan Blommaert „Critical discourse analysis“, *Annual review of anthropology*, 29 (2000): 448

³ Назив је дат у оригиналу.

⁴ „Приступ“, *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 1 (1886): 1-4

⁵ *Ibid*, 1-2

⁶ *Ibid*, 3-4

⁷ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 1 (1886): 24

⁸ „Одело“, *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 6 (1886): 170

⁹ У овим чланцима описивале су се карактеристике женских покрета у севернијим земљама Европе. У прва два броја тема је била Холандија, трећег и четвртог Шведска, петог и шестог Норвешка, двоброј 7/8 говорио је о Данској, Финска је била тема 9-ог, Исланд 10-ог, Енглеска 11-ог броја, а Немачка 12-ог броја. Ауторка текстова је Зорка Јанковић.

¹⁰ Чланак је написао Стеван М. Симуновић

¹¹ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 7-8 (1908): 160

¹² „Одело“, *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 6 (1886): 169

¹³ „Женско питање“, *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 4 (1908): 197

¹⁴ Jenet Altman, *Epistolarity: approaches to a Form*, Columbus: Ohio State University Press, 1982:

117

¹⁵ *Ibid*, 117-118

¹⁶ Људмила Поповић, *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд : Филолошки факултет, 2000 :20

¹⁷ *Ibid*, 77

¹⁸ За опширнију типологију погледати: Lluís Pastor, *La gestión periodística del público I. Teoría de las cartas al director*, Barcelona: Editorial UOC, 2009: 89-130

¹⁹ Gabrina Pounds, “Democratic participation and Letters to the Editor in Britain and Italy”, *Discourse & Society* 17 (2006): 31 <<http://das.sagepub.com/content/17/1/29>>

²⁰ Lluís Pastor, *La gestión periodística del público I. Teoría de las cartas al director*, Barcelona: Editorial UOC, 2009: 93-94

²¹ *Ibid*, 95

²² За анонимно писмо објављено у броју 9, 1. децембра 1886. године, не може се са сигурношћу рећи да ли га је писала особа женског или мушког пола, али је ипак уврштено у анализу због важности садржаја.

²³ Број школованих и писмених жена у обухваћеном периоду био је веома мали. Љубинка Трговчевић наводи да је „1900. је било 7,36% писмених жена (по другим подацима 6%), односно дупло мање него што је било неписмених мушкараца. Већина писмених је била из града (1895. у градовима је било писмених жена 37, а на селу 1,5%), а једна трећина од укупног броја писмених живела је у Београду“. (цитирано према Ljubinka Trgovčević-Mitrović, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5 (2002): 258)

²⁴ Јелена Савић, Коло српских сестара – одговор елите на женско питање, Гласник Етнографског музеја у Београду, 73 (2009): 117 <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/5_GEM_73_Savi%C4%87_115-132.pdf> (преузето 18. септембра 2012.)

²⁵ *Ibid*

²⁶ Поједине стране из броја 5 из 1909. и бројева 1 и 2 из 1910. године због оштећења нису могле да буду прегледане, те ни писма која су можда на њима објављена нису ушла у анализу.

²⁷ Rebecca Arnold, *Fashion: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2009: 7

²⁸ Teun A. Van Dijk. *Discourse, Ideology and Context*. *Folia Lingüística*, 1-2 (2001): 12 <<http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20ideology%20and%20context.pdf>> (преузето 4. септембра 2012.)

²⁹ Malcolm Barnard, *Fashion as Communication*, London and New York: Routledge, Taylor&Francis Group, 2002: 41

³⁰ *Ibid*, 46

³¹ *Ibid*

-
- ³² *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 4 (1905): 82
- ³³ Malcolm Barnard, *Fashion as Communication*, London and New York: Routledge, Taylor&Francis Group, 2002: 40
- ³⁴ *Ibid*, 41
- ³⁵ Diana Crane, *Fashion and its Social Agenda: Class, Gender, and Identity in Clothing*, Chicago: University of Chicago Press, 2001: 6
- ³⁶ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 3, (1886): 71-72
- ³⁷ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 4, (1905): 82
- ³⁸ Diana Crane, *Fashion and its Social Agenda: Class, Gender, and Identity in Clothing*, Chicago: University of Chicago Press, 2001: 1
- ³⁹ Rebecca Arnold, *Fashion: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2009: 91
- ⁴⁰ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 3 (1886): 72
- ⁴¹ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 7-8 (1905): 150
- ⁴² *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 4, (1886): 111
- ⁴³ Rebecca Arnold, *Fashion: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2009: 94
- ⁴⁴ Слободанка Пековић, „Женски часописи у Србији на почеку 20. века“, *Slavica tergesina*, 11-12 (2004): 123 <www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2423/1/05.pdf> (преузето 5. септембра 2012.)
- ⁴⁵ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 9 (1886): 270
- ⁴⁶ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 4 (1905): 82
- ⁴⁷ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 1 (1905): 7
- ⁴⁸ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 9 (1886): 267
- ⁴⁹ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 11 (1908): 242
- ⁵⁰ Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије“, *Баштина*, 27 (2009): 240 <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2009/0353-90080927233A.pdf>> (преузето 1. септембра 2012.)
- ⁵¹ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 10 (1901): 148
- ⁵² Исидора Јарић, „Синхронизитет друштвене промене и конструкта родних улога: традиционализам и модерност као садржаји пожељног модела родних улога у женским часописима у последњој четвртини 20. века“, *Филозофија и друштво*, 19-20 (2002): 270 <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-5738/2002/0353-57380209267J.pdf>> (преузето 7. септембра 2012.)
- ⁵³ Слободанка Пековић, „Женски часописи у Србији на почеку 20. века“, *Slavica tergesina*, 11-12 (2004): 132 <www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2423/1/05.pdf> (преузето 5. септембра 2012.)
- ⁵⁴ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 9 (1886): 267
- ⁵⁵ *Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња*, 10 (1901): 148

Литература:

- Altman, Janet, *Epistolarity: approaches to a Form.*, Columbus: Ohio State University Press, 1982
- Аритонових, Ивана, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије“, *Баштина*, 27 (2009) <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2009/0353-90080927233A.pdf>> (преузето 1. септембра 2012.)
- Arnold, Rebecca, *Fashion: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2009
- Barnard, Malcolm. *Fashion as Communication*. London and New York: Routledge, Taylor&Francis Group, 2002
- Blommaert, Jan, „Critical discourse analysis“, *Annual review of anthropology*, 29 (2000)
- Crane, Diana, *Fashion and its Social Agenda: Class, Gender, and Identity in Clothing*, Chicago: University of Chicago Press, 2001
- Јарић, Исидора, „Синхронизитет друштвене промене и конструкта родних улога: традиционализам и модерност као садржаји пожељног модела родних улога у женским

часописима у последњој четвртини 20. века“, Филозофија и друштво, 19-20 (2002) <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-5738/2002/0353-57380209267J.pdf>> (преузето 7. септембра 2012.)

Pastor, Lluís, *La gestión periodística del público I. Teoría de las cartas al director*, Barcelona: Editorial UOC, 2009

Пековић, Слободанка, „Женски часописи у Србији на почеку 20. века“, *Slavica tergesina*, 11-12 (2004) <www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2423/1/05.pdf> (преузето 5. септембра 2012.)

Поповић, Људмила, *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд : Филолошки факултет, 2000

Rounds, Gabriela, “Democratic participation and Letters to the Editor in Britain and Italy”, *Discourse & Society* 17 (2006): 31 <<http://das.sagepub.com/content/17/1/29>>

Савић, Јелена, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, Гласник Етнографског музеја у Београду, 73 (2009): 115-132 <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/5_GEM_73_Savi%C4%87_115-132.pdf> (преузето 18. септембра 2012.)

Trgovčević-Mitrović, Ljubinka, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5 (2002): 251-268 <<http://www.cpi.hr/download/links/hr/7077.pdf>> (преузето 12. септембра 2012.)

Van Dijk, Teun A. „Discourse, Ideology and Context“, *Folia Lingüística*, vol. 35, 1-2 (2001) <<http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20ideology%20and%20context.pdf>> (преузето 4. септембра 2012.)

Женски свет: орган добротворних задруга Српкиња, уредник Аркадије Варађанин, Нови Сад: Парна штампарија Мише Димитријевића, 1886-1914

Jelena Josipović

UDC: 050.445:391 ЖЕНСКИ СВЕТ

UDC: 305-055.2

Faculty of Philology,
University of Belgrade

Fashion Attitudes in Female Readers' Letters in Journal *Women's World* (1886-1914)

Using discourse analysis, this paper examines the female readers' attitudes towards fashion and clothing which were expressed in their letters published in the journal *Women's world: the organ of Serbian women's charity associations*. The first part of the paper describes the programme and dominant ideology of fashion that was promoted in the journal. That ideology is then compared to opinions and attitudes that are expressed in the letters of female readers. Final analysis observes the connection between fashion and notions of tradition, moral, and emancipation of women.

Key words: fashion, ideology, attitudes, women's journals.

Katerina Dalakoura
Dep. Philosophy and Social Sciences,
University of Crete, Greece

Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845-1907): a Declining Feminist Discourse¹

The paper's intention is to present how Ottoman Greek women challenged social inequalities through press, during the Tanzimat period and up to the 1908 Constitutional Reform. The study is based on three journals published in Istanbul, namely *Kypseli* (1845), *Eurydice* (1870-1873) and *Bosporis* (1899-1907), and focused on the journals' discourses on education inequalities. The debates on women's education, the argumentation and philosophical platforms provided, illustrate the changing contents of the notions like "equality", "inequality", "social injustice" and "female emancipation". The paper will try to evince the impact of the changing ideologies and political events/circumstances on the changing content of the educational debates and on the declining "feminist" discourse, reflected in the aforementioned journals.

Keywords: women's education, women's press, journals, feminisms, Ottoman Empire

The paper's intension is to present how Ottoman Greek women challenged social inequalities through press, during the Tanzimat period and up to the 1908 Constitutional Reform, focusing on the journals' discourses on education and education inequalities. The education discourses, ascendant or permeating other discourses in women's publishing of the time, were a means of negotiating not only women's right to education, but also women's social rights. Thereby analysing educational discourses the notions of "female rights", "equality/inequality", "social justice/injustice" and "female emancipation/counter-emancipation", as well as their changing contents come along. The paper presents women's educational claims emerged in the journals, the argumentations and the philosophical traditions they draw on, and evinces the ideological shift in the aforementioned dipoles, the changing "female sisterhood" and the implied inequalities and hierarchies fought each time. The impact of the changing ideologies and political events/circumstances on the content of the educational debates and on a declining "feminist" discourse it is also illustrated.

The paper is based on three journals published in Istanbul, namely *Kypseli* (1845), *Eurydice* (1870-1873) and *Bosporis* (1899-1907). All three journals belong to the main category of the female press, namely they are edited by women and addressed to female readership. They include many female contributions (more than in the other genres of women's press, f.i. almanacs), and 'education' occupies a great portion of their discourses, as a topic of high female interest at the time. Besides the

¹ The article is based on a paper presented under the same title in the IFRWH Conference "Unequal Sisters: Women, Gender, and Global Inequalities in Historical Perspective" (in conjunction with the 21st International Congress of Historical Sciences, Amsterdam, August 22-28, 2010).

aforementioned journals, three out of four² (of this female publishing category, edited in the Greek communities of the Empire during the period of research), run throughout the second half of the 19th century, each coinciding with the start of a distinct phase in Ottoman Greek women's education. During *Kypseli's* phase, urban primary schools began to be established. Also, early 'secondary' schools (e.g. primary schools extended to include some years of secondary level studies) started operating. *Eurydice* coincided with the beginning of the second phase, during which the girls' school network grew rapidly, in rural areas as well, to a satisfactory number of establishments. Moreover, the first schools for training female teachers appeared. However, there was no provision for vocational education. Finally, *Bosporis* was published at the start of the third phase, when the female educational system was well extended. It included primary and secondary schools, as well as vocational schools for lower-class girls only.³ The correlation of publication timing and education phase in the given historical context will show both how prevalent feminist demands were in the periodicals' discourse, as well as their possible influence on the content and progress of female education.

Kypseli (1845)

Kypseli, a self-declared "female monthly", was published in Istanbul in 1845 by Eufrosyne Samartzidou /1820 (uncertain)-1877/, a well-known teacher, headmistress of various *Parthenagogeia* (girls schools) and one of the first Greek women poets.⁴ *Kypseli* was a short-lived endeavour; indeed, only six issues have been traced, although there may well be more, since the final issue did not imply an intention to stop. It appears that it was also circulated outside Istanbul to Athens, the island of Syros, Smyrni, and Bucharest and Galatsi, two modern-day Romanian cities with prosperous Greek communities at the time.⁵

Kypseli was not just a short-lived but a very early attempt, too, within the

² The fourth one, *Spinthir* (Spark) was published in Chania (a city in the island of Crete) in 1901 and was in circulation for one year.

³ Katerina Dalakoura, *Education of Women in the Greek Communities of the Ottoman Empire (19th c. – 1922): women's socialization, patriarchy, and nationalism* [in Greek] (Athens: Gutenberg Press, 2008), 29-98.

⁴ Eleni Fournaraki, "Samartzidou Eufrosyne", in *Encyclopedia of the Greek Press 1784-1974* [in Greek], vol. 4, ed. Loukia Droulia and Gioula Koutsopanagou (Athens: Institute for Neohellenic Research & National Hellenic Research Foundation, 2008), 58.

⁵ For detailed publishing features, see Eleni Fournaraki, "Kypseli", in *Encyclopedia of the Greek Press 1784-1974*, vol.2, (see footnote 4), 677-678; Katerina Dalakoura, "Discourses on education in the Ottoman Greek women's journals (19th c.- 1906): the emergence of female popular education" [in Greek], *Mnimon* 31(2010):119.

Ottoman Empire, and not just for female publishing. At the time of *Kypseli*'s publication, only one more Greek publication was in circulation in Istanbul, while preceded by only three other Greek publications: two periodicals and one newspaper.⁶ Based on the evidence available, *Kypseli* was the first Greek female publication with a woman editor and probably the first female publication in the Ottoman Empire as a whole. Indeed, the first Turkish publication addressed to female readership (the journal *Terakki-i Muhadderat*) entered circulation in 1869 and the first one with a woman editor (*Shukufezar*) in 1886; the first Armenian one (*Guitar*) in the 1863; the first Bulgarian periodical for women (*Ruzhitsa*) was published in 1871, while there was no Bulgarian female publications edited by women during the Ottoman period; the first such publication was issued within Bulgarian state in 1901 (the newspaper *Zenski Glac*). Serbian community didn't have any publications for women or edited by women within the Ottoman Empire, though periodicals for women edited by men, appeared within the Serbian principality since the 3rd decade of the 19th century (*Talia* in 1829, *Ženski vospitatelj* in 1847 and more (mostly almanacs) during the second half of the century in the parts belonged to AustroHungarian Empire).⁷

The periodical's aim, as proclaimed in its "Preamble" (issue 1) and hinted at in the "Dedication", a kind of foreword tribute to the Sultan's mother, was to contribute to the social advancement of all the peoples of the East: "The zeal for social progress encouraged me to undertake the publishing endeavour".⁸ To help achieve this aim, the publication would be primarily targeted at the enlightenment of the women of the East, as the grand social aim of whole society advancement could not be fully achieved – the editor argues – unless "[...] the unfortunate female gender", "a part of humanity which, too, is entitled to moral life"⁹, was also included. The publication's aim, elaborated further by reference to its contents and goal setting, was specified thus: "[the periodical], distanced from political debate, shall be concerned with matters pertaining to the education and moral edification of the female gender in an encyclopaedic fashion, by means of the most didactic, modest and pleasant content".¹⁰

⁶ These publications were: *O Telegraphos tou Vosporou* (The Bosphorus Telegraph, 1843-1857), *I Melissa tou Vosporou* (The Bosphorus Bee, 1841-1842), *Peristera tou Byzantiou* (Done of Byzantium, 1841 or 1842), *Phanos tis Mesogeiou* (Mediterranean Lantern, 1844) and the newspaper, *Othomanikos Menytor* (The Ottoman Messenger), a translation of the official government gazette, possibly between 1835-1841. Dalakoura, "Discourses on education", 120.

⁷ For the aforementioned publications see Zehra Toska, "From Ottoman Feminism to Turkish Feminism: Women's Journals and Policies of Publication", in *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, ed. S. Ziogou-Karastergiou (Thessaloniki: Vantias, 2010), 114-116; Krassimira Daskalova, ed. *From the Shadow of History: Women in Bulgarian Society and Culture (1840s-1940s)* [in Bulgarian], (Sofia: Bulgarian Group for Gender History Research, 1998), 22-30. Nadezhda Alexandrova, "The Debate on the 'Women's Question' in Bulgarian Press of 19th century: Limits and Opportunities for Women's Education", in *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, ed. S. Ziogou-Karastergiou (Thessaloniki: Vantias, 2010), 95-104 ; Dojčinović-Nešić Biljana, "On Women and Litterature at the Beginning of XX century", accessed December 12, 2012, http://site.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=123&Itemid=38 ; see data base *Knjiženstvo*, entry on Julijana Radivojević [http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/julijana-\(rodj-vijatovic\)-radivojevic](http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/julijana-(rodj-vijatovic)-radivojevic), accessed December 12, 2012.

⁸ [Eufrosyne Samartzidou], "Preamble", *Kypseli* 1 (1845): 16.

⁹ [Eufrosyne Samartzidou], "Dedication", *Kypseli* 1 (1845): vi.

¹⁰ Ibid.

Thus, *Kypseli* constitutes a publishing endeavour for the wholesale cultural advancement of women. In all, its features (historical fiction, literary essays on history, philosophy and education, etc.) are directly or indirectly related to education, focusing on highlighting the necessity of women's education.

To begin with, it strongly highlights the importance and value of education in its broader sense of culture, learning and formal instruction. Education is portrayed as the ultimate prize, its power to reform societies and the individual is emphasised, and it is associated with instilling morals in the individual – a reminder of the key Enlightenment principle that knowledge instils morality. So, society progress and man's happiness seem to rely on education as a necessary and sufficient condition. Having adopted the most radical Enlightenment ideas, it refers to a general education common to all, irrespective of gender and social origin: "Whatever we state, we mean it to be common to both genders [...] people of all classes should become literate for them to be accordingly enlightened."¹¹ Indeed, it advocates the feasibility of education for all, especially the under-privileged, arguing that poverty is a pretext. For *Kypseli*, literacy for all implies equal opportunities for all, so that each may benefit according to his/her abilities and so that, in turn, society may benefit.¹² "However, we perceive enlightenment for all to be a baptismal font of rebirth from which let all Demosthenes's and Cleopatras emerge."¹³

Specifically, female education is portrayed as the steadiest springboard for progress, whereas the absence of education provision explains the social and cultural backwardness indicative of the societies afflicted with it. The era's advanced nations (meaning France and Britain) are those that have provided for female education and realised the importance of all-inclusiveness.¹⁴

No specific references to a female education curriculum are made. Particular courses – for instance, History, Music, the Natural sciences, the Arts, Ethics and Religious studies – are only implied as part of the argument in favour of in-depth female education and pedagogy, and against a rearing that focuses on personal beautification and good social manners.¹⁵ The only specific reference made is to *industrial education*, namely vocational education, once again reflecting Enlightenment's education ideal of "an art of living", particularly the Greek version of it. Learning a trade is specifically recommended for lower-class girls, although necessary for all men and women¹⁶ for security in life. For women, in-depth education (alongside with learning a trade) are their main assurances for any future adversities.¹⁷

The periodical's positions on education, especially female education, draw exclusively on the philosophical principles of European and Greek Enlightenment. Specifically, *Kypseli* reflects the views of M. Wollstonecraft when it criticises patriarchal beliefs that question women's intellectual abilities.¹⁸ The principle of

¹¹ [Eufrosyne Samartzidou], "The Upbringing", *Kypseli* 6 (1845): 180.

¹² [Eufrosyne Samartzidou], "Virtuousness Saves Societies", *Kypseli* 6 (1845): 113-127.

¹³ *Ibid.*, 126.

¹⁴ [Samartzidou], "Preamble", 15.

¹⁵ See [Eufrosyne Samartzidou], "The Sunrise", *Kypseli* 2 (1845): 51. [Eufrosyne Samartzidou], "Necessity and Remissness of a Virtuous Upbringing", *Kypseli* 3 (1845): 102. [Samartzidou], "Virtuousness", 123.

¹⁶ [Samartzidou] "The Upbringing", 177-182.

¹⁷ [Eufrosyne Samartzidou], "The Upbringing: A Deceit", *Kypseli* 5 (1845): 151, 166.

¹⁸ See [Samartzidou], "Preamble", 14-15; [Eufrosyne Samartzidou], "Comparison or on Gender Equality", *Kypseli* 1 (1845): 29-30. See also, Mary Wollstonecraft, 'A Vindication of Rights of Women', in *Mary Wollstonecraft 'The Rights of Women' - John Stuart Mill 'The*

natural equality of human beings is the theoretical cornerstone for its argumentation as a whole,¹⁹ demonstrating the editor's acceptance of fundamental assumptions in Enlightenment's political philosophy. So, denying women the right to education constitutes a social injustice, as social or natural human rights are inalienable to all mankind, men and women in equal measure; for it is "Nature that lavishes"²⁰ rights. In defending this right, the arguments used portray social injustice as a consequence of the absence of progress, which is irreconcilable with the new social mores and in violation of divine/natural human rights, and the male dominated character of societies.²¹

As regards overturning this social injustice, the periodical's discourse is not radical nor does it make any demands. It goes only as far as attempting to highlight the problem and persuading society that it is a reasonable demand and will accrue collective social benefit. Hypothetical arguments that overturn or reverse the genders' social position and circumstances are indeed made, yet merely in an effort to show the irrationality of women's position and the magnitude of the injustice perpetrated against them.²²

Therefore, for *Kypseli*, the demand for female education is essentially a demand for female participation in education for all, portrayed as an Enlightenment-inspired means to society's rectification and progress and as a demand of the times. The notion of gender equality is crucial and it is powerfully argued for all women. Social class/origin or other hierarchies do not usually intrude Kypsel's discourse concerning women or women's rights. When they do, they do not disrupt women's sisterhood. In reverse, it is invoked to unite all women on the base of a social right claimed. When referring to women's vocational education, she does allude to differences in using the knowledge gained: for lower-class women, it would be a professional qualification; for upper-class women, a fall-back for life's adversities. However the argumentation underlying the reference is not the differentiation of vocational education according to social class, but its necessity for all.

Last, though *Kypseli* is denying that it '*negotiates each gender's rights*', we could easily sense a cautiously warded feminist discourse: the notion of women as a distinct social category oppressed in all societies surfaces Kypsel's discourse; women's social position is attributed to the historically male dominated character of the societies; historical written sources portraying women in history are questioned as written only by men; understandings that question women's intellectual abilities are strongly criticized.²³ Thereupon, it could be argued that Kypsel's discourse, even

Subjection of Women, intr. Pamela Frankau (London: Everyman's Library, 1954), 15-42.

¹⁹ For the natural law/rights ideology in women's feminist discourse, see Eleni Varikas, "Droit naturel, nature feminine et egalite des sexes", *L'homme et la societe* 85-86 (1987): 98-111.

²⁰ [Samartzidou], "Comparison or", 26

²¹ See also, Eleni Fournaraki, "An Early Publishing Endeavour: 'Kypseli', edited by Eufrosyne Samartzidou (Istanbul, 1845)", in *Women's Discourse International Conference Proceedings, Komotini, May 26-28, 2006* [in Greek], ed. Vasiliki Kontogianni (Athens: Democritus University of Thrace & Hellenic Literary and Historical Archive Press, 2008), 48-51.

²² «[We discuss] *not to negotiate each gender's rights but to liberate society from a prejudice which still opposes women's beneficial enlightenment*», [Samartzidou], "Comparison or", 25; [Samartzidou], "Preamble", 12-13.

²³ [Samartzidou], "Comparison or", 26-27; [Eufrosyne Samartzidou], "The Ancient Greeks", *Kypseli* 2 (1845): 60.

though it emerged in the mid 19th century, is still placed within the critical tradition of the ‘critique with no name’, as it has been called by Caren Offen.²⁴

Eurydice (1870-1873)

Eurydice was the second female Ottoman Greek publishing endeavour. Longer-lived than pioneering *Kypseli*, yet short-lived as well, it was published in Istanbul by Aimilia Ktena Leondias, sister of Sappho Leondias, the well-known pedagogue and girls-only school headmistress. *Eurydice* was circulated for about three years (76 issues in total), initially weekly (21/11/1870 – 24/3/1871), then every five days (14/4/1871 – 30/10/1871) and, finally, fortnightly (15/1/1872 – 20/10/1872, and 8/3/1873 – 30/5/1873). Pagecount varied from 8 to 24 pages, although nominally 16 pages long.²⁵

Eurydice was published 25 years after *Kypseli*. In that quarter of a century, the socio-political and ideological context, and publishing

culture, had changed considerably, not only due to the time lag between the two, but also due to the important historical and political changes of the second half of the 19th century in the given geopolitical and ethnic setting. There were more publishing start-ups, not so much the result of the right to publish – severely restricted as it was – but more so of exploiting the possibilities afforded by law to the maximum.²⁶ During *Eurydice's* life, eight or nine Greek newspapers and five more periodicals were published in Istanbul, among more than fifty publications in all.²⁷ Thus, *Eurydice* was not an isolated endeavour, unlike *Kypseli*, but part of an established publishing culture, as indicated by its longer life and higher number of contributors. Also, social

²⁴ Carren, M. Offen, *European Feminisms 1700-1950: a Political History* (California: Stanford University Press, 2000).

²⁵ For detailed publishing features, see Mary Grivea, “The Female Periodical ‘Eurydice’ (1870-1873)” [in Greek], M.A. thesis, University of Crete, 2001, 12-21. See also, Eleni Fournaraki, “Eurydice”, in *Encyclopaedia of the Greek Press 1784-1974*, vol.2 (see footnote 4), 284-286.

²⁶ Ali Arslan, *The Greek Press in the Ottoman State: Recorded in the documents of the time* [in Greek], trans. Christos Pampalos (Athens: Eplalofos Press, 2004), 30-32, 34-35.

²⁷ The aforementioned numbers are based on details given in: Chysothemis Stamatopoulou-Vasilakou, *The Greek Theatre in Constantinople during the 19th c.*, vol.1 (Athens: Neos Kyklos Konstantinopoliton, 1994), 59-67; Stratis Tarinas, *The Greek Press in Constantinople* [in Greek] (Istanbul: Echo Press, 2007), 33-151; Konstantinos Svolopoulos, *Constantinople (1856-1908): The Prosperity of Hellenism* (Athens: Ekdotiki Athinon, 1994), 64.

ideology on gender had shifted. The debate focused on the ontological, moral and intellectual parity of women gave its place to a pro-woman ideology²⁸ and the granting of the right to education. Primary education was gradually becoming all-inclusive, while the right to secondary and professional education was being claimed.²⁹ From the national and political historical perspective, the establishment of an Autocephalous Bulgarian Orthodox Church (1872), the Treaty of San Stefano (1878) and the Congress of Berlin (1878) confirmed the abandonment of the doctrine for territorial integrity of the Ottoman Empire and boosted the antagonism among Balkan ethnicities begun in the late 1860s, as reflected in all their educational and cultural activity.³⁰

These changing ideological and political conditions are reflected in the purpose, content, themes, arguments and philosophical/political evidence presented to support the positions of the periodical. According to its preface, *Eurydice*, too, aims to promote the progress and intellectual growth of the women of the East. However, its foremost aim is not society's progress through women's enlightenment, but the expansion of female education "through **Orthodox Hellenism**", "**in favour of national greatness**".³¹ Therefore, *Eurydice's* agenda puts the national cause, first as the emphasis is placed on the new 'Greek-Orthodox' ideological construct, a result of the new national and political conditions.

Although the female education theme is portrayed as one of many in pursuing the periodical's goals, it does take up a significant share of it: purely education-related articles and studies are found in 25 out of 76 issues, one in three. From this perspective, the 'female education' theme ranks 4th in terms of content, alongside 'news- reports' and 'mores & customs', behind 'women's social position' and 'gendered social ideology', 'woman-related science' and 'literature'.³² However, the female education theme also appears in many other content categories, such as 'home economics', 'biographies', 'mores & customs', 'literature' etc., effectively running through nearly every issue. Besides, both *Eurydice's* preface and, primarily, the scrutiny of its content show that although the majority of articles are concerned with female nature and destiny, their objective tends to be the demand for extended female education. Thus, *Eurydice* is the first to claim the right to education for women so emphatically,³³ intent on organised *public education*.³⁴

Eurydice's dominant education-related demand is for the in-depth and meaningful education that fosters women's abilities, deepens their thinking and provides essential and beneficial knowledge. Shallow learning resulting from the superficial, limited and sub-standard female education offered thus far is castigated as 'anti-Greek' and portrayed as doubly negative for women-mothers of future men.³⁵

²⁸ Eleni Varikas, *The Ladies' Uprising: birth of a feminist consciousness in Greece 1833-1907* (Athens: Commercial Bank's Foundation for Research and Culture, 1987), 50-88.

²⁹ Dalakoura, *Education of Women*, 44-98.

³⁰ Specifically for education and nationalism, see Ibid, 305-340; Sofia Vouri, *Education and Nationalism in the Balkans: the case of North-West Macedonia 1870-1904* [in Greek] (Athens: Paraskinio Press, 1992).

³¹ Aimilia Ktena-Leontias, "Foreword", *Eurydice* 1 (1870) 1-2.

³² Published material was classified here according to its core theme, see Grivea, "The female Journal 'Eurydice' ", 22-32.

³³ For a comparison with the journal, *Thaleia*, published in Athens in 1867, see Aggelika Psarra, "Women's Journals in 19th Century" [in Greek], *Skoupa* 2 (1979): 5.

³⁴ Anonym, "On the Public Education in Prussia", *Eurydice* 8 (1871): 94.

³⁵ Ibid; Anonym, "The School for Girls in Antigone Island", *Eurydice* 8 (1872): 136.

The same demand is also framed as a claim for equal or almost equal female education to men's – founded on the principle of equality in difference.³⁶ It broadens the demand for equal education to include all women. In so doing, it counteracts the view that all-inclusive education is unnecessary, particularly of lower-class or poor women: "Some claim not all women should be educated. The poor ones, they say, are not in need of education [...] it is pointless showing why these claims are ridiculous [...]"³⁷.

Its demand for a broad, all-inclusive female education equal to men's is essentially encapsulated in the demand for 'public education', a term apparently utilised to connote primary education provided with community care and funds.³⁸ It invokes the importance of education of the people "gender notwithstanding" and "from the highest to the lowest echelon of society"³⁹ for progress thereof and points to other nations, such as the United States of America, which – according to the editor– have become "highly esteemed" due to educational provision for all.⁴⁰

Almost as often, one encounters the female *higher education* issue. This is portrayed as a rightful female need and is associated with moral equality, the result of developing reason through higher education.⁴¹ This demand is founded on the ontological equality of human beings, therefore on the entitlement of women to identical intellectual pursuits to men's. Affirmation or denial of this right is portrayed as a political stance linked to a society's system of government; education monopolies are favoured by despotic regimes, while democracy institutes free access to it.⁴² 'Higher education' seems to connote two meanings. Sometimes it is identical to the broader and deeper education demanded, without a clear-cut association with a specific level of formal education.⁴³ On other occasions, it clearly points to secondary education, since it speaks highly of those girls-only schools that also provide secondary level subjects (e.g. Ancient Greek Language and Literature, Science) taught at boys' schools, and of women's entitlement to the Arts and Sciences.⁴⁴

Regarding the aim and qualities of the education demanded, the periodical is predominantly concerned with women fully performing their duties in the family circle.⁴⁵ Broad, carefully structured and even higher female education is required, so that a woman may become suitable for precisely what she was created, namely for being a mother, a spouse and a helper. Without questioning the distinct female nature and home-bound destiny, the right to a deeper and broader education is claimed precisely because of the significance of her destiny and roles thereof.⁴⁶ This is a time when the gradually rising number of literate women demands a social basis for their education. The private sphere's female roles are renamed 'social', embellished in the

³⁶ Sappho Leontias, "On Woman's Calling Part V", *Eurydice* 6 (1870):63; I. Athanasiadis, "On Education and Upbringing of Female Sex", *Eurydice* 8 (1872): 125-128.

³⁷ Hope, "To Eurydice", *Eurydice* 10 (1871): 116.

³⁸ Anonym, "On the Public Education", 94.

³⁹ Athanasiadis, "On Education and Upbringing", 127.

⁴⁰ Hope, "To Eurydice", 117.

⁴¹ Bosporis, "Few on women", *Eurydice* 10 (1871): 109.

⁴² *Ibid*, 110-111.

⁴³ Aristaia A. B., "Women's Destination", *Eurydice* 7 (1871): 81.

⁴⁴ Anonym, "Theano the Pythagorean", *Eurydice* 5 (1870): 52-54; Bosporis, "Few on women", 111.

⁴⁵ Sappho Leontias, "Opinions on Women and their Education", *Eurydice* 8 (1872): 133.

⁴⁶ Aristaia A. B., "On Woman's Position", *Eurydice* 5 (1870): 43-44; Anonym, "The Woman", *Eurydice* 3 (1870): 28.

dominant male rhetoric and idealised. Female rhetoric adopts this role re-signification and turns it into a powerful argument for demanding an education that matches her role's social gravity.⁴⁷ So, the task of tackling family matters requires teaching, science's contribution – particularly the so-called science of Home Economics.⁴⁸ The considerable number of features with a Home Economics theme, as well as Health, Hygiene, Pharmacology, coping with illnesses and so on,⁴⁹ and their placement on the front page, show *Eurydice's* predilection for linking the in-depth female education demanded with the performance of the 'nature-' or 'God-ordained' home-bound role of women. As national rhetoric is gradually becoming nationalistic, such roles acquire even greater significance, since progress and the 'welfare of our nation' are predicated upon the literate performance of them.⁵⁰ Female literacy becomes vitally important for the nation: "[...] where woman possesses knowledge of national history, there the nation's ideal reigns and is bolstered".⁵¹ So, the promotion of a broad, higher and public female education gains strong support.

In the same nation-related discourse the aim of female education is also linked to women's social activity. Although the periodical does not demand their full participation in social and political life, it does demand their participation in social activity that does not run contrary to female nature (e.g. charitable and cultural activity), does not hamper their family duties and makes them useful to society and the nation.

[...] I do not share the opinion of those suggesting and labouring for woman to go beyond the bounds of the sphere demarcated by nature and exit into social life, plying man's work, voting, electing, debating in assembly, presiding in court perhaps, and generally being politically active alongside man [...] I agree as to admitting women to all societies and all associations aiming to perform certain philanthropic work [...].⁵²

However, a more radical discourse – within the pages of the journal – portrays work not only as something possible but also as something necessary to support a family, cope with any future life adversities and become moral. Therefore, instruction should not only aim to educate but also to familiarise women with work.⁵³

Regarding its philosophy, the views expressed stem from the fundamental principles of Enlightenment's natural law and Christian philosophy. It is the Gospel's theology as well as Enlightenment's fundamental principles that justify female natural/social rights⁵⁴ and substantiate the demands for extended education and access

⁴⁷ Varikas, *The Ladies' Uprising*, 39-63; Dalakoura, *Education of Women*, 291-296.

⁴⁸ Anonym, "The Woman", 29.

⁴⁹ Articles concerning Home Economics are encountered in 21 issues; the same number of issues (22) includes articles providing health, medicine and pharmacology practical knowledge, Grivea, "The female journal 'Eurydice' ", 22-32.

⁵⁰ See Athanasiadis, "On Education and Upbringing", 128.

⁵¹ Anonym, "The State of Women's Education in Thrace", *Eurydice* 2 (1873): 26.

⁵² Leontias, "On Woman's Calling Part V", 63.

⁵³ [Headmistress of the Haskioi School for Girls], ["On Labour"], *Eurydice* 19 (1871): 225-229.

⁵⁴ See Anonym, "The Woman Part I", 4. Sappho Leontias, "On Woman's Calling Part IV", *Eurydice* 5 (1870): 49-52.

to new areas of social activity. However, Christian philosophy is shown to be the dominant influence here.

In general, the female education debate in *Eurydice's* pages takes the form of a campaign for the provision of extended community-sponsored, equal to male, female education to "all echelons of society", and for more attention to an adult education in the gender and nation ideology contexts. Essentially, the periodical's discourse is part of the period's intensifying debate on developing a systematic popular education in the community, necessary in view of the new social and national realities, with the periodical demanding a place for women.

Eurydice's discourse shifts the debate to women's position in society and to inter-gender relations both being directly/indirectly connected to education issue. *Eurydice's* pro-women claims are broadened to include female participation in communities' social and cultural activities, and women's right to work. The ways the journal challenges education, cultural and work inequalities are: a) by a rhetoric based on the principle of equality in difference, which is for the first time elaborated and systematically presented by the ascendant journal's discourse. According to this rhetoric, gender equality is meant more as parity than as isonomy, though a more combating minor discourse also appear, b) encouraging women to journalism and writing so that they could contribute to the intellectual development of the female sisterhood and c) demanding female governing of women's institutions.

The notion of 'women's sisterhood' is clearly expressed and has replaced in the journal's rhetoric the simple collective category of 'women' used in *Kypseli*. Although the term invokes a stronger consciousness of female unity and awareness of communality, educational, class and nation hierarchies penetrated the 'sisterhood' discourse; the clear national if not nationalistic ideology, echoed in *Eurydice's* discourse, breaks somehow the appealed female unity, and the phrase "all sisters of East" is rather addressed to Orthodox/Greek speaking women than to all female subjects of the Empire.

***Bosporis* (1899-1906)**

This was the third female periodical to be published in Istanbul, owned and edited by a woman. *Bosporis*⁵⁵ was published by Cornelia Preveziotou (later Tavaniotou) (1878- [unknown])⁵⁶ in 1899 and circulated up to 1906,⁵⁷ so it had a significantly longer life than *Kypseli* and *Eurydice*. Initially a newspaper (7/4/1899 – 20/1/1900), it then became a periodical (10/3/1900 – 20/2/1906), weekly for the first three months and every ten days after that. While a periodical, its sheet size changed from quarter to eighth and its pagecount grew from 8 to 12.⁵⁸ An interesting change during its

⁵⁵ For the first year of the periodical's circulation in its title was also included the female definite article (*I Bosporis*).

⁵⁶ For Cornelia Preveziotou, a poet, short-story writer, translator and editor, see Persa Apostoli, "The female publishing activity (Literary and Art periodicals 1900-1940): Artemisia Landraki and Kornilia Preveziotou", in *Women's presence in Literary and Art Periodicals 1900-1940. Conference Proceedings*, ed. Sofia Denisi (Athens: Gutenberg, 2008), 227-229.

⁵⁷ *Bosporis* continued being published after 1906, however no longer as a female periodical. It circulated as a family periodical (May 1907 - April 1908), edited by male editors.

⁵⁸ In some issues pagecount is over 12 in the double issues up to 20.

seven-year run was the shift in its gendered self-characterisation. For a year and a half (7/4/1899 – 5/9/1900), it called itself an *illustrated women's weekly* or *illustrated women's periodical*. Then, *women's* was left out and *illustrated periodical* remained (5/9/1900 – 20/4/1901). Finally, it became a *family periodical* (30/4/1901 – 10/2/1906). Despite these changes, it remained an essentially female publication, not only on account of its female publisher/editor and its consistently woman-authored articles (also proclaimed in a subtitle throughout its life), but also because women-related themes remained its mainstay even when it defined itself as a family periodical, despite the falling number of articles on the

emancipation issue. Likewise, its ideological orientation, style and type of features remained unchanged.

Bosporis appears to have had subscribers in all Ottoman Greek communities, the so-called Near East, and in Europe (Greece, modern-day Ukraine, Georgia, Russia, England and France). The broad reach of *Bosporis* probably resulted not only from the different publishing conditions in the Ottoman Empire at the dawn of the 20th century⁵⁹ and the increased female readership – itself the result of the rapid expansion of the female education network in Greek communities – but also from the warm reception of *Bosporis* in view of its content, style and ideology. *Bosporis* was an apparently conservative periodical preaching a moral female education aligned with the Greek-Orthodox national ideology. Given the popularity of nationalist and irredentist ideologies within Ottoman millets at the time resulting in the decline of feminist discourse,⁶⁰ such a periodical naturally appealed to more readers than pro-emancipation ones.

Bosporis was at the opposite end of *Kypseli* and *Eurydice* as regards its views on women's social destiny. It sternly opposes the 'malady' of the times, e.g. "the ill-boding social phenomenon of female emancipation",⁶¹ as stated clearly in its maiden issue's programmatic statements and their annual anniversary repeats. Its anti-

⁵⁹ During the second half of the 19th century and up to the beginning of the 20th, Greek publications run to a hundred (Svolopoulos, *Constantinople 1856-1908*, 64).

⁶⁰ See, Efi Avdela και Angelika Psarra, «Engendering 'Greekness': women's emancipation and irredentist politics in nineteenth century Greece», *Mediterranean Historical Review*, 20, αρ. 1, (2005) 67-79.

⁶¹ [Cornelia Preveziotou], "Programmatic statements of *Bosporis*", *Bosporis* 1 (1899): 2.

emancipation stance is also proclaimed in its front-page editorials, most of them on this or gendered relations.

Woman has begun – alas! – to ask that she be considered a being identical to man in powers and destiny, in spite of the immense and irrefutable witness borne by nature, and consequently demanding a social standing and livelihood activity identical and indistinguishable to man's, namely political significance and professional emancipation.⁶²

Its core belief regarding women's social role and destiny is summed up in this: "woman was created to fulfil important moral duties and great social ideals on earth, making a **moral** living [...] **at home** and by the **hearth**".⁶³ Aligned with this socio-philosophical stance, its aim is 'the moral and intellectual education' of women by the promotion of 'healthy' principles and knowledge suitable for their home-bound activities, within the broader Christian Orthodox and Greek-befitting principles.⁶⁴

Female education is thus portrayed as essential for conveying moral principles and values needed to fulfil a woman's destiny 'as God and nature ordained' and to form a Greek-Orthodox consciousness and conduct:

Never cease to be Women, not like those who reject tenderness, purity, shame, who denounce the hearth, which for us is the field of duty, and who share the pitiful, strange, heinous delusion of emancipation! Never cease to be Mothers [...] Never cease to be Greek [...] Never sell out your religion [...].⁶⁵

The debate on education in *Bosporis* does not include further demands for extending women's rights. Female primary education was by then nearly all-inclusive and secondary education boasted a substantial network of comprehensive higher girls-only schools. In Istanbul, for instance, there were four community-run higher girls-only schools, 'Hellenic' schools (lower tier of secondary education) and a large number of private schools for girls with a sizeable 'Hellenic' department.⁶⁶

The right to primary and secondary education is portrayed as the nation's concession to women and is equated to granting full rights to them. The editor argues that education, the "supreme and, all in all, sole female right",⁶⁷ has been conceded to women by the Nation (*Ghenos*) of its fair-minded disposition and, in fact, more amply than was due, as the good quality of materials and infrastructure of girls-only schools testify.⁶⁸ This stance probably explains the absence of further education-related demands, which, furthermore, are portrayed as part of the meaningless 'new emancipation'.⁶⁹

Thus, not only no mention is made to the female right of access to university education – at the same time as C. Parren's combative *Efimerída ton Kyrión* (The Ladies' Journal) in Greece is demanding access to tertiary education for women -, but such access and activity is implicitly criticised:

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ [Euthaleia Adam], "I will not Dishonour the Sacred Arms", *Bosporis* 1 (1899): 98-99.

⁶⁶ Dalakoura, *Women's Education*, 47-56, 103-136.

⁶⁷ [Cornelia Preveziotou], "The Women's Congress in London", *Bosporis* 15 (1899): 114.

⁶⁸ Dalakoura, *Women's Education*, 105-107, 120, 126-127, 145-146.

⁶⁹ [Preveziotou], "The Women's Congress in London", 114.

Miss de Briez [...], having obtained her Doctor of Medicine diploma, asked for and was given permission to submit a scientific thesis for examination, to attain the title of anatomy and physiology professor. The pro-emancipation organ reporting this news congratulates itself on this new conquest for emancipation. We do not congratulate it.⁷⁰

However, the periodical appears to acquiesce to vocational training for lower-class girls. Its criticism of women's professional emancipation does not refer to poor women's work, 'who are unfortunately employed outside women's spectrum of activities, forced as they are to earn a decent living'. What is rigidly criticised is female work resulting from the desire to do male work or to be comfortably off, in contrast with *Eurydice's* portrayal of family prosperity as one objective of female work.

Thus, the periodical's content on purely education-related issues is more concerned with system structure, school organisation, curriculum, instruction, and new pedagogical principles and theories.⁷¹ In those areas, *Bosporis* provides considerable coverage of the popular education theme. Particularly, female popular education is portrayed as a highly serious matter to be addressed by the community as a corollary of its having catered for men's equivalent. Female popular education should be practical and feminine. Purely feminine subjects should replace subjects of no value to the people's daughters (e.g. Calligraphy). Also recommended is the addition of one more year of primary education to teach purely female courses (Home Economics, Pharmacology, Hygienics etc.). But what is emphatically stressed for female popular education (as it is for female education of all levels) is the need for moral education. Particularly lower-class girls' education should cater for instilling morality, for their families could not contribute to it.⁷²

Conclusion

The key discourses in the analyzed periodicals are concerned with negotiating gendered relations and women's social destiny on the one hand, and education on the other. Although education is not their top theme in terms of published content, it is effectively their core one and their *raison d'être*, as declared in all three publications' programmatic statements, since it permeates all their other discourses and demands on behalf of women.

Education as a core theme of the journals discourses is negotiated in different ways in each journal, due to changing ideologies, and historical and political circumstances. The Enlightenment philosophy and the Tanzimat Reforms in Ottoman Empire (started with the issue of Hattı i Serif in 1839) lead to an optimistic approach to women's education, as a part of the society's progress, an approach reflected in the pages of *Kypseli*: the elementary education system proposed by the Greek

⁷⁰ [Cornelia Preveziotou], "World News", *Bosporis* 7 (1901): 84.

⁷¹ See for example: Aglaia Preveziotou, "Pedagogics (Edmond Demolins): How we should bring up our children. Part 1", *Bosporis* 1 (1899):5; G. Karatzas, "The Instruction of Handicraft in Primary Schools", *Bosporis* 6 (1899):43-45; [Cornelia Preveziotou], "The female teacher", *Bosporis* 5 (1899): 65-67; [Sokratis Sarivaxevanis, "Schools in Norway", *Bosporis* 23 (1902):258-260; Cornelia Preveziotou, "Pupils' Homework", *Bosporis* 3 (1905):25-27.

⁷² [Cornelia Preveziotou], "Female Popular Education", *Bosporis* 27 (1900):217-218.

Enlighteners for men's education was the same one that was adapted and proposed by *Kypseli* for women's education, overstepping – additionally – its class hierarchies in educational provision. Moreover, the proposed educational system was much ahead of the era, as it started being in practice quite later than the time it was proposed (f.i. education “for all” started being provided from the decade of 1870s onwards, meanwhile vocational education was partly provided only at the beginning of 20th century). *Kypseli*'s discourse on education constitutes a critique of the historically constructed, gendered social order. It points out women's oppression as a universal social phenomenon attributed to male dominated character of the societies. It also reflects a radical politic thinking as it involves political notions such as social justice/injustice, equality of all human beings, and, based on these claims, gender equality in regard with social/natural right to education.

Eurydice's discourses, more powerful and concrete/specific in regard with the educational claims, emerged in political and ideological circumstances receptive to such claims: the educational system of primary education was already extended and a need for its further extension had already been sensed; economic growth in addition to the same political circumstances brought forward a broader questioning and a debate on the effectiveness of the education system and the educational reforms needed. Thus, *Eurydice*'s discourses supported by the philogynic discourse of the era pointed out women's right to community's educational provision in all its aspects. *Eurydice*'s discourse on education, though more clearly connected to other social rights for women (social activity, and, on conditions, women's work), it highly emphasized the priority of home/family-bounded women's roles. The principle of ‘equality in difference’ that penetrated its argumentation eliminated the incisiveness of the critique concerning women's social position and defined the genre of the claimed social rights.

Unlike the preceding journals, *Bosporis*' discourse argued forcefully against the claims for extending women's rights to education, as the status of educational provision was equated to granting full educational rights to women. Extended educational rights were identified with emancipation claims and mainly with livelihood activity which was strongly opposed. The proposed educational changes merely supplemented the existed provision or amended operational parameters of the school system, but they did not change the gendered educational philosophy. These views on women's education and the gendered social ideology penetrating them reflected the concervatization of the gendered social ideology and the boosting of the nationalistic and irredentist Greek ideology that made emancipation/feminist claims seem ‘hostile’ to -so called- ‘national cause’ and thus were unable to appeal to the society.

Thus – and based on the preceding analysis of the education theme in Ottoman Greek female publications – women's discourse on female education proves very progressive, even radical, until the 1870s. This is consequent to the demand for equal community provision of education to women in the middle of the century; the demand for education for all women, irrespective of social origin; mainly, the demand for female vocational training, also in the middle of the century, when the female education network was just beginning to take shape and women's general education was effectively confined to urban areas, middle and upper class women, with vocational training left out of community schools until the 1910s. From *Eurydice*'s time onwards, women's ‘feminist’ discourse wanes. At the close of the century, their demands appear to be limited to improving education quality, without venturing outside what has already been achieved. Moreover, the opposition to broadening

women's educational rights as well as social rights (such as women's work), when endangering domesticity, turned female discourses on education to deeply conservative/reactional discourses. The anti-emancipation/anti-feminist discourse in women's serial publication that followed *Bosporis* (and until the establishment of the Turkish republic in 1923 and the abolition of the communities' institution), though surfaced women's writing, was neither that strong nor such insistent as in *Bosporis*.⁷³ The forthcoming collapse of the Ottoman Empire, the First World War and the Greek-Turkish war that followed shifted women's concerns away from the women's rights issue and the feminist/antifeminist debate.

References

[Adam, Euthaleia], "Ου καταισχνώ όπλα τα ιερά" (I will not Dishonour the Sacred Arms). *Βοσπορίς* 1 (1899): 98-99.

Alexandrova, Nadezhda. "The Debate on the 'Women's Question' in Bulgarian Press of 19th century: Limits and Opportunities for Women's Education". In *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, edited by S. Ziogou-Karastergiou, 95-104. Thessaloniki: Vaniias, 2010.

Anonym. "Θεανώ η Πυθαγορεία" (Theano the Pythagorean). *Ευρυδίκη* 5 (1870): 52-54.

Anonym, "Η Γυνή Μέρος Ι" (The Woman Part 1). *Ευρυδίκη* 1 (1870): 3-4.

Anonym, "Κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης εν Θράκη" (The State of Women's Education in Thrace). *Ευρυδίκη* 2 (1873): 25-27.

Anonym. "Περί της δημοσίας εκπαίδευσης εν Πρωσία" (On the Public Education in Prussia). *Ευρυδίκη* 8 (1871): 94-95.

Anonym. "Το εν Αντιγόνη Παρθεναγωγείον" (The School for Girls in Antigone Island). *Ευρυδίκη* 8 (1872): 136.

Apostoli, Persa. "Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940): Η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορηλίας Πρεβεζιώτου" (The female publishing activity (Literary and Art periodicals 1900-1940): Artemisia Landraki and Kornilia Preveziotou). Στο *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940 Πρακτικά Ημερίδας (Women's presence in Literary and Art Periodicals 1900-1940. Conference Proceedings)*, επιμέλεια Σοφία Ντενίση, 205-250. Αθήνα: Gutenberg, 2008.

Aristaia A. B. "Ο προορισμός του γυναικείου φύλου" (Women's Destination). *Ευρυδίκη* 7 (1871): 80-81.

Aristaia A, B. "Περί του βαθμού της γυναικός" (On Woman's Position). *Ευρυδίκη* 4 (1870): 43-44.

Arslan, Ali. *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος: Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής (The Greek Press in the Ottoman State: Recorded in the documents of the time)*. Μετάφραση Χρήστος Πάμπαλος. Αθήνα: Επτάλοφος, 2004.

⁷³ See for instance the following serial publications: "*Ladies' Newspaper*" (1909-1912) edited in Istanbul by Xarikleia P. Melandinou, "Almanac of Aegean sea" (1905-1906) and "Almanac of Asia Minor" (1906-1918), both edited in the Aegean island of Samos by Eleni Svoronou.

Athanasiadis, I. “Περί εκπαιδεύσεως και ανατροφής του γυναικείου φύλου” (On Education and Upbringing of Female Sex). *Ευρυδίκη* 8 (1872): 125-128.

Avdela, Efi και Angelika Psarra “Engendering ‘Greekness’: women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth century Greece”. *Mediterranean Historical Review* 20 (1) (2005): 67-79.

Bosporis. “Ολίγιστα περί γυναικός” (Few on women). *Ευρυδίκη* 10 (1871): 109-111.

Dalakoura, Katerina. *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αι. – 1922): Κοινωνικοποίηση των γυναικών στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (Education of Women in the Greek Communities of the Ottoman Empire (19th c. – 1922): women’s socialization, patriarchy, and nationalism)*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.

Dalakoura, Katerina. “Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.-1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση” (Discourses on education in the Ottoman Greek women’s journals (19th c.- 1906): the emergence of female popular education) *Μνήμων* 31(2010):115-150.

Daskalova, Krassimira, ed. *From the Shadow of History: Women in Bulgarian Society and Culture (1840s-1940s)* [in Bulgarian]. Sofia: Bulgarian Group for Gender History Research, 1998).

Dojčinović-Nešić, Biljana. “On Women and Litterature at the Beginning of XX century”. Accessed September 20, 2012.

http://site.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=123&Itemid=38

Fournaraki, Eleni. “Σαμαρτζίδου Ευφροσύνη” (Samartzidou Eufrosyne). Στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 (Encyclopedia of the Greek Press 1784-1974)*, τ. 4, επιμέλεια Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, 58. Αθήνα: ΙΝΕ & ΕΙΕ, 2008.

Fournaraki, Eleni. “Κυψέλη” (Kypseli). Στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 (Encyclopedia of the Greek Press 1784-1974)*, τ. 2, επιμέλεια Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, 677-678. Αθήνα: ΙΝΕ & ΕΙΕ, 2008.

Fournaraki, Eleni. “Ένα πρώιμο γυναικείο εκδοτικό εγχείρημα: η ‘Κυψέλη’ της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου (Κωνσταντινούπολη 1845)” (An Early Publishing Endeavour: ‘Kypseli’, edited by Eufrosyne Samartzidou (Istanbul, 1845)). Στο *Λόγος Γυναικών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομοτηνή 26-28 Μαΐου 2006 (Women’s Discourse International Conference Proceedings, Komotini, May 26-28, 2006)*, επιμέλεια Βασιλική Κοντογιάννη, 37-54. Αθήνα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης & Ε.Λ.Ι.Α., 2008.

Fournaraki, Eleni. “Ευρυδίκη” (Eurydice). Στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 (Encyclopaedia of the Greek Press 1784-1974)*, τ. 2, επιμέλεια Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, 284-286. Αθήνα: ΙΝΕ & ΕΙΕ, 2008.

Grivea, Mary. “Το γυναικείο περιοδικό ‘Ευρυδίκη’ (1870-1873)” (The Female Journal ‘Eurydice’ (1870-1873)). Μεταπτ. Διπλωμ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2001.

[Headmistress of the Haskioi School for Girls], [“Περί εργασίας”] (On Labour). *Ευρυδίκη* 19 (1871): 225-229.

- Hope. “Προς την Ευρυδίκην” (To Eurydice). *Ευρυδίκη* 10 (1871): 116-117.
- Karatzas, G., “Η διδασκαλία της χειροτεχνίας εν τω δημοτικώ σχολείω” (The Instruction of Handicraft in Primary Schools). *Βοσπορίς* 6 (1899):43-45.
- Knjiženstvo* data base, entry on Julijana Radivojević [http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/julijana-\(rodj-vijatovic\)-radivojevic](http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/julijana-(rodj-vijatovic)-radivojevic). Accessed December 12, 2012.
- Ktena-Leontias, Aimilia. “Προγραμματικό σημείωμα” (Foreword). *Eurydice* 1 (1870) 1-2.
- Leontias, Sappho. “ Περὶ κλήσεως της γυναικός. Μέρος 4^ο” (On Woman’s Calling Part IV). *Ευρυδίκη* 5 (1870): 49-52.
- Leontias, Sappho. “ Περὶ κλήσεως της γυναικός. Μέρος 5^ο” (On Woman’s Calling Part V). *Ευρυδίκη* 6 (1870):63.
- Leontias Sappho. “Γνώμαι περὶ της γυναικός και της παιδεύσεως αυτής” (Opinions on Women and their Education). *Ευρυδίκη* 8 (1872): 133-134.
- Preveziotou, Aglaia. “Παιδαγωγικά (Edmond Demolins): Πώς δέον ν’ ανατρέφωμεν τα τέκνα. Μέρος 1” (Pedagogics (Edmond Demolins): How we should bring up our children. Part 1). *Βοσπορίς* 1 (1899): 5.
- [Preveziotou Cornelia]. “Η γυνή διδάσκαλος” (The female teacher). *Βοσπορίς* 5 (1899): 65-67.
- Sarivaxevanis, Sokratis. “Αἱ σχολαί εἰς τὴν Νορβηγίαν” (Schools in Norway). *Βοσπορίς* 23 (1902): 258-260.
- Preveziotou, Cornelia. “Η κατ’ οἶκον μελέτη” (Pupils’ Homework). *Βοσπορίς* 3 (1905): 25-27.
- [Preveziotou, Cornelia]. “Η θήλεια λαϊκή παιδευσις” (Female Popular Education). *Βοσπορίς* 27 (1900): 217-218.
- [Preveziotou, Cornelia]. “Διάγραμμα ‘Βοσπορίδος’” (Programmatic statements of ‘Bosporis’). *Βοσπορίς* 1 (1899): 1-3.
- [Preveziotou, Cornelia]. “ Το εν Λονδίνω Συνέδριον των γυναικῶν ” (The Women’s Congress in London). *Βοσπορίς* 15 (1899): 113-114.
- [Preveziotou, Cornelia]. “ Ανά τον κόσμον ” (World News). *Βοσπορίς* 7 (1901): 84.
- Psarra, Aggelika. “ Γυναικεῖα περιοδικά του 19^{ου} αἰῶνα ” (Women’s Journals in 19th Century). *Σκούπα* 2 (Ιούνιος 1979): 2-13.
- Offen, Carren, M. *European Feminisms 1700-1950: a Political History* (California: Stanford University Press, 2000).
- [Samartzidou, Eufrosyne]. “Προοίμιον” (Preamble). *Κυψέλη* 1 (1845): 9-17.
- [Samartzidou, Eufrosyne]. “Αφιέρωσις” (Dedication). *Κυψέλη* 1 (1845): iii -vii
- [Samartzidou, Eufrosyne]. “Η Αρετή σώζει τας κοινωνίας” (Virtuousness Saves Societies). *Κυψέλη* 6 (1845): 113-127.
- [Samartzidou, Eufrosyne]. “ Η Ανατολή ” (The Sunrise). *Κυψέλη* 2 (1845): 49-51.

[Samartzidou, Eufrosyne]. “Ανάγκη και αμέλεια της χρηστής ανατροφής” (Necessity and Remissness of a Virtuous Upbringing). *Κυψέλη* 3 (1845): 101-103.

[Samartzidou, Eufrosyne]. “Ανατροφή” (The Upbringing). *Κυψέλη* 6 (1845): 177-182.

[Samartzidou, Eufrosyne]. “Η ανατροφή: Απάτη” (The Upbringing: A Deceit). *Κυψέλη* 5 (1845): 150-167.

[Samartzidou, Eufrosyne]. “Σύγκρισις ή περί ισότητος των δύο γενών ” (Comparison or on Gender Equality). *Κυψέλη* 1 (1845): 25-30.

[Samartzidou, Eufrosyne]. “Οι αρχαίοι Έλληνες ” (The Ancient Greeks). *Κυψέλη* 2 (1845): 59-68.

Stamatopoulou-Vasilakou, Chysothemis. *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα (The Greek Theatre in Constantinople during the 19th c.)*, τ. 1. Αθήνα: Νέος Κύκλος Κωνσταντινοπολιτών, 1994.

Svolopoulos, Konstantinos. *Κωνσταντινούπολη (1856-1908): Η ακμή του ελληνισμού (Constantinople (1856-1908): The Prosperity of Hellenism)*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1994.

Tarinas, Stratis. *Ο ελληνικός τύπος στην Κωνσταντινούπολη (The Greek Press in Constantinople)*. Κωνσταντινούπολη: Ηχώ, 2007.

Toska, Zehra. “From Ottoman Feminism to Turkish Feminism: Women’s Journals and Policies of Publication”. In *Women in the History of Balkans: Life Stories of Women Teachers*, edited by S. Ziogou-Karastergiou, 113-120. Thessaloniki: Vanias Press, 2010.

Varikas, Eleni. *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907 (The Ladies’ Uprising: birth of a feminist consciousness in Greece 1833-1907)*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987.

Varikas, Eleni. “Droit naturel, nature feminine et egalite des sexes”. *L’ homme et la societe* 85-86 (1987): 98-111.

Vouri, Sofia. *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904 (Education and Nationalism in the Balkans: the case of North-West Macedonia 1870-1904)*. Αθήνα: Παρασκήνιο, 1992.

Wollstonecraft, Mary. “A Vindication of the Rights of Women”. In *Mary Wollstonecraft ‘The Rights of Women’- John Stuart Mill ‘The Subjection of Women’*, edited by Pamela Frankau. London: Everyman’s Library, 1954.

Vanda Anastácio
University of Lisbon

Poetry and Feminine Crafts in the Letters of the Young Marquise of Alorna (1750-1839)

Taking as a starting point the association between embroidery and language conveyed by the Greek myth of Filomela and Procne, this article examines the relationship between social status and ornaments like embroidery and lace. In order to illustrate this relationship an example is selected from the letters exchanged between the Marquise of Alorna and her Father where a connection is established between the production of these ‘feminine’ crafts, women’s culture and womens writing, in the XVIIIth Century.

KEY WORDS: Embroidery; letters; Sumptuary Laws; XVIIIth Century Portuguese Poetry; Womens Writing; Marquise of Alorna (1750-1839)

There is a Greek mythical legend widely disseminated in Europe down the centuries which relates that once upon a time Pandion, king of Athens, gave his daughter Procne in marriage to the king of Thrace, Tereus, as a reward for help he had given him during the war. After the wedding Procne missed her sister Filomela very much and asked her husband to bring her to their palace. On the way from Athens to Thrace, Tereus raped Filomela and in order to prevent her from telling anyone what had happened cut her tongue, locked her up and abandoned her. Isolated and reduced to silence, Filomela produced a work of embroidery which she managed to send to her sister. When Procne saw it, she immediately understood what happened and prepared her revenge.

In this short story there is a traditional craft – embroidery – which is associated with a

dramatic moment in the lives of two sisters: it is used as a common language, and transformed in a means of communication, immediately understood by the one who receives it. It is, of course, a mythical vision, but it allows us to illustrate two aspects which will be addressed in this paper: on the one hand, the idea that manual arts like embroidery, lace, needlework, etc, are part of a *common cultural heritage*, which is shared by performers from different social classes and by connoisseurs/users of these productions/works; and, on the other hand, the notion that because of this, in the *longuedurée* of History these arts have been the *locus* of an intensive dialogue between traditional and learned cultures. If it is a fact that traditional arts and crafts tend to specialize and to repeat certain techniques, patterns, colors, and so on, it is also true that they have inspired learned and erudite decorative arts which have adapted them once and again to the transitory trends of fashion¹

If there was ever a time in European history when decorative arts sponsored by the elites incorporated and used traditional colors and patterns this was, certainly, the second half of the XVIIIth century, a period when embroidery and lace were integrated in the everyday life of the privileged layers of society, through their adoption in clothing and in objects of personal use. Between the decades of 1750 and 1790, light-colored silk with floral motifs embroidered in hues, as well as lace-decorated sleeves, handcuffs, and cleavages were used in women's as well as in men's clothes. During those years, the French court was seen as a model of prestige, and was dictating European fashion. Portugal was following its example to such an extent that in 1787, the Marquis of Bombelles, who was the newly appointed French ambassador in Lisbon wrote in his diary : “l’habit de cour est le même ici qu’à Versailles” [“the court fashion is the same here as in Versailles”]²

Lace, embroidery and silk (the precious fabric which served as support for these handicrafts) attracted special attention on the part of philosophers, moralists and politicians. They are elements from the order of the superfluous, without immediate utility, and their ornamental quality was seen by many as a sign of futile ostentation, morally reprehensible. However, in the same period, there were numerous economists who underlined that the manufacture of those “inutilities” gave work and income to a large number of people who would

¹ See Taxinha, Maria José e Natália Correa Guedes, 1975 *O Bordado no Trajo Civil em Portugal*, Lisboa, Secretaria de Estado da Cultura, Direcção Geral do Património Cultural.

² Bombelles, Marquis de, 1979. *Journal d'un ambassadeur de France au Portugal (1786-1788)*, Paris, PUF., 39.

be condemned to poverty without this means of subsistence.³

Luxury goods occupy a central place in the wider European debate about the well-being and happiness of people, in which is mirrored the profound change of mentalities which were then occurring. In Portugal, the existence of divergent points of view on this matter is documented in the sumptuary laws of the 24th of May 1749 (LEI 1749) and in the law of 21st of April 1751 (ALVARÁ 1751), as well as in the opinions of the jurists who elaborated them and no less in the reactions they caused.

Let us recall very briefly the pragmatic law of 1749. Written by José Vaz de Carvalho, it defines luxury as a social scourge, blaming it for being the “ruin, not only of property, but of good customs” [*Port.*: “origem da ruína, não só da fazenda, mas dos bons costumes”]⁴. With this statement as justification, he would forbid the use of gold and silver ornaments, of silk lace, of embroidery, of ribbons, of silk galleons and all kinds of lace in clothing. According to this law, the use of these artifacts was limited to the king, the church officers and the ministers of the cult. Since it was to be enforced in the entire Portuguese Empire, this law included a prohibition against the blacks, *mulatos* and their descendants wearing jewelry, “all kinds of silk” and fine fabrics made of wool, linen and cotton.

As one might expect, this law provoked a wave of protest. On the 24th of May in the same year the merchants of Lisbon, represented in the *Mesa do Bem Comum* (the city merchants’ corporation) sent a written document to the king exposing “the pernicious consequences which can result from its enforcement” in the European territory as well as in the Portuguese America, which they define as a “republic composed of blacks and mulattos”.⁵ According to their report, in Brazil the number of white people was so small that, if they were the only ones allowed to consume luxury goods, its commerce would disappear. Another known protest came from the jurisdiction of Vila do Conde, in Northern Portugal, whose local authorities sent to the court, on the 19th of June 1749, a delegation led by a woman, the lace-maker Joana Maria de Jesus, in

³ See Sombart, Werner, 1990 *Amor, Luxo e Capitalismo*, Venda Nova, Bertrand [1ª German edition: 1922] and Dias, Luís Fernando de Carvalho, *Luxo e Pragmáticas no Pensamento económico do século XVIII*, separata do *Boletim de Ciências Económicas* da Faculdade de Direito de Coimbra, vol. IV, n°s 2-3, 1955, vol. V, n°s 1-2-3, 1956.

⁴ Dias, Luís Fernando de Carvalho, *Luxo e Pragmáticas no Pensamento económico do século XVIII*, separata do *Boletim de Ciências Económicas* da Faculdade de Direito de Coimbra, vol. IV, n°s 2-3, 1955, vol. V, n°s 1-2-3, 1956.: 93.

⁵ *Ibid.*

representation of the artisans of lace, who saw themselves on the verge of being reduced to indigence if the pragmatic law was enforced.⁶

After the death of King D. João V, in 1751, this law was altered on the basis of a report written by the jurist Manuel de Almeida e Carvalho, to whom luxury “was not an evil thing” but the result of a *useful* activity capable of guaranteeing the welfare of artisans and merchants, thus constituting a source of wealth for the country. Mirroring what was happening in England and in France, the new law authorized the use of lace, embroidery and similar artifacts, as long as they were “fabricated within the limits of these Kingdoms and their Domains, by my natural Subjects, or naturalized.” (ALVARÁ 1751)

Although from 1751 onwards the commerce of goods like lace, embroidery and silk was liberalized in the territories under Portuguese administration, this did not mean that these stopped being considered as signs of social distinction, associated with birth and wealth⁷. The aristocracy used them as a way of signaling its privileged status and the new elite, designated in the laws signed during the Ministry of the Prime Minister Marquis of Pombal as “Businessmen” [*Port.*: Homens de Negócio], appropriated these same details with the same intention, envisaging them as conveyers of symbolic value. This was certainly more important, for those who wore them, than commercial value.

Let us look at one example which will enable us to underline some of the meanings attributed to handicrafts, patiently produced by someone’s hands and thus frequently invested with a strong affective component.

Between 1759 and 1777, the young D. Leonor de Almeida Portugal, who was the grandchild of the Marquis and Marquise of Távora killed by the order of king D. José I, lived incarcerated in the monastery of Chelas in the surroundings of Lisbon, together with her mother and sister, while her father, D. João de Almeida Portugal, was sent to prison. Sometime after the family separation, D. João found a way of secretly corresponding with his wife and daughters. The surviving documents of that correspondence are permeated with references to these

⁶ See Almeida, Carlos A. Brochado de, (ed.) *Rendas de bilros de Vila do Conde*, Vila do Conde, Associação para a Defesa do Artesanato e Património de Vila do Conde – Câmara Municipal de Vila do Conde, 1994.

⁷ See Dias, Luís Fernando de Carvalho, *Luxo e Pragmáticas no Pensamento económico do século XVIII*, separata do *Boletim de Ciências Económicas* da Faculdade de Direito de Coimbra, vol. IV, nºs 2-3, 1955, vol. V, nºs 1-2-3, 1956.

traditional crafts, their uses and their value, concrete as well as symbolic. In the letters written by the young girls D. Leonor and D. Maria to their father, as well as in those they wrote to their lady friend D. Teresa de Mello Breyner, a dear friend and assiduous visitor of the monastery, allusions to lace and needlework are intertwined with references to books and discussions of rules of poetics. Writing and embroidering are activities which are even associated sometimes, in metaphors like this, used by D. Maria in a letter to D. João:

The *batiste* came very wafted. One could see the embroidery well until the stitch of maintenance, however, from then onward nothing could be perceived. But, since I started doing all these things basted, *I feel so at ease as with ruling-lines on paper when I write.*(PF: ALMATI 1)

[*Port.:* A cambraia veio bastantemente tramada. Até o ponto de mantimento percebia-se bem o bordado, porém, daí por diante, não se conhecia mais nada. *Eu, depois que faço todas estas coisas alinhavadas, acho-me tão bem como com pauta quando escrevo*]

D. Leonor de Almeida, who would later become Marquise of Alorna, was the eldest daughter. A prisoner of state from the age of 8, she describes herself in these writings as a victim of forces which she cannot control. Being the daughter of a political prisoner and the granddaughter of aristocrats implicated in a crime of *lese-majesty* she worries permanently for her safety and for her future, but finds, in the common cultural heritage of traditional crafts, the image of an alternative to indigence. She writes to her father, for instance:

Both my sister and myself, judging it not impossible that fortune may take us to the ultimate point, have taken care to prepare ourselves for the most difficult situations. In case of need, when enlightenment and spiritual culture will not be worth anything, we can both be cooks, embroiderers, seamstresses or any womanly office which will be capable of avoiding hardship and indigent poverty. Wherever we go we will take with us an assured income thanks to our skills and I am less ashamed of these ideas, than of others, like the ones laziness in times of abundance can produce. (PF: ALCPAI 36)

[Tanto eu como a mana, não julgando nada impossível que a fortuna nos levasse até o último ponto, cuidámos de preparar-nos para as situações mais defíceis. Em caso de aperto, quando as luzes e cultura do espírito não valha nada, podemos ambas ser cozinheiras, bordadoras, costureiras e qualquer ofício mulheril que possa evitar precisões aflitivas e pobreza miserável. Para qualquer parte que fôssemos, levávamos connosco uma renda certa nas nossas habelidades e tenho menos vergonha destas ideias, que de outras que pode produzir a preguiça no seio d'abundância.]

Dona Leonor de Almeida Portugal by Franz Joseph Pitschmann

In this sense, it is not surprising that D. Leonor tried to practice these crafts, but one should be aware of the fact that in the precarious situation experienced by the family in those years her manual skills as well as her sister's would also be expedient, allowing them to keep, on the level of appearances, the distinctive signs of their class. In a letter to her father she tells him, for instance, how she dressed up on her birthday:

My sister [cf. use above, p. 4] went to the choir, I went to the toilet table. I had a new orange dress, a very well-made corset, a couple of very beautiful lace spirals, *everything made by my own hands*, except for some ribbon ornaments which were

made by my sister. I combed my hair very well and composed myself in a moderate fashion, but in such a way that the mirror would not make me feel bad about myself. It is a fact that poor Philosophy loses somewhat of its importance when the ornaments look good on you. I don't know how I should name this act of our feminine understanding which, in the view of a less ugly image, has the capacity of putting its whole soul in the lace spiral, the corset, the bows, and so on. (PF: ALCPAI 28)

[A mana foi para o coro, eu para o toucador. Tinha um vestido novo cor de laranja, um espartilho bem feito, umas cornetas muito bonitas, *tudo feito pela minha mão#*, excepto uns adornos de fitas, feitos pela mana. Penteei-me muito bem e concertei-me sem excesso, mas de modo que o espelho me não deixasse mal comigo. Com efeito, a miserável Filosofia lá perde um tanto ou quanto, quando os topes nos ficam bem ao parecer. Eu não sei como chame a um acto do nosso entendimento femenino, que à vista de uma imagem menos feia, tem a habelidade de pôr a alma toda na corneta, no espartilho, nos laços, etc.]

Putting 'her whole soul' into her manual works, D. Leonor will send to her father, together with the letters, the books she manages to buy and her poems, lace and embroideries made by her own hands. She writes, for instance, in another letter:

I am pleased that your Excellency liked the lace, which I do while my disciple reads, and it needs so little attention that I do not lose a word of what she says, and give her lesson without any difficulty. That lace is not bobbin lace as you thought. It is all made with the needle, and the only difference is that it is made with some thicker or thinner needles. It is made with less discomfort than bobbin lace and therefore more quickly.

The handcuffs I gave brother were better, for the lace was finer and in this kind of thing sister is eminent, as in everything and her works are much more perfect than mine. Every adornment she wears is made by her own hands and it is very rare that we wear ornaments which cost us money or have been made by other hands. Our adornments are not many, but those we have are the work of hours when we are not

doing more serious tasks. (PF: ALCPAI 36)

[Estimo que V. Exª gostasse da renda, a qual foi feita enquanto a decípola lê, e tão pouca aplicação leva que não perco palavra e dou-lhe lição sem o mínimo embaraço. Aquela rede não é de birlos, como V. Exª entendeu. Tudo se faz com agulha, e só tem a diferença em ser com ela mais ou menos grossa. Faz-se com menos incómodo que as de birlos e, por isso, mais depressa.

Os punhos que dei ao mano estavam melhores, por ser a rede mais fina e, naquele género, é a mana eminente, como em tudo, e as suas obras são muitomais perfeitas que as minhas. Todos os seus adreços são feitos pela sua mão e raras são as coisas com que nos adornamos que leve dinheiro ou mão alheia. Os adornos são poucos, mas esses tais ou quais são obras do tempo em que não tem lugar objectos mais sérios.]

Let us recall that D. Leonor's father, D. João de Almeida Portugal, was in prison, and confined to a small space he shared with the Marquis of Gouveia, D. Martinho de Mascarenhas, a boy almost the same age as D. Leonor and her sister. Held incommunicado the two prisoners were seen only by the guards, received only rare visits from a confessor and, even more rarely, from a doctor⁸. In spite of these circumstances, amidst the presents mentioned in the letters of D. Leonor and her sister, lace handcuffs abound.

The preoccupation with adornment shown by D. Leonor, as well as these references to lace handcuffs, should be considered in the context of the meaning they had at the time. As we have seen, in the eighteenth century such trims as lace and embroidery were signs of social distinction, so representative that their use was ruled by law. On the other hand, in a society where the concept of cleanliness was not associated as it is today with water and bathing, white linen garments and especially the immaculate whiteness of the visible parts, like collars and

⁸ See Portugal, D. João de Almeida, *Beschreibung der Gefängnisse von Junqueira in Portugal; mit Nachrichten von dasigen Staatsgefangenen bis 1777. Aus dem Portugiesischen von Herrn Abbé Anselm von Eckart. Herausgegeben von C. G. Murr*, Nürnberg, Monath und Künstlerischen Buchhandlung, 1803; Portugal, D. João de Almeida *As Prisões da Junqueira durante o ministério do Marquês de Pombal escritas ali mesmo pelo Marquês de Alorna uma das suas vítimas publicadas por José de Sousa Amado presbítero secular*, Lisboa, 1857. [reprinted: Lisbon, s. ed. 1886 and Lisbon, Frenesi, 2005]

handcuffs, were also seen as a sign of hygiene and good appearance⁹. Behind these things, that seem superfluous today, more serious concerns are at stake. The lace handcuffs lovingly made by D. João's daughters would allow him to appear clean and present himself in accordance to his social status, enabling him to preserve the dignified and recognizable looks of an aristocrat, in spite of the deprivation and humiliation of the jail.

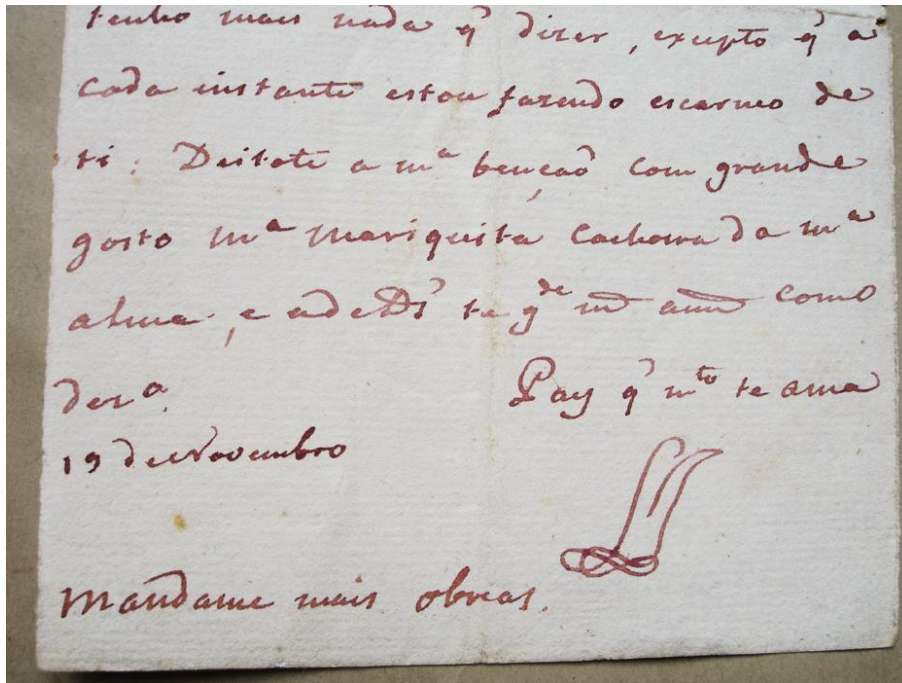
The affective charge associated with objects made by the hands of one who gives them adds a special value, as can be seen in the way these three incarcerated people, father and daughters, refer to the little presents they exchange together with the letters, born from ingeniousness and manual skills. If the girls send lace handcuffs, embroidered purses and little dolls dressed and combed according to the latest fashion, the Marquis of Alorna, in spite of his extreme poverty, will reciprocate with drawings and most particularly with something very special: a red ink of his invention he obtained by boiling in water little pieces of brazil redwood.¹⁰ This ink, with which he wrote his first letters to his wife (and caused her horror for she thought it was blood) is mentioned by D. Maria in one of her letters in the following way:

I thank your Excellency very much for the red ink that you sent me which is beautiful and has a much better color than the one you sent me some time ago. I use it ordinarily now, not only because it looks beautiful on Holland paper, but also because *I get a delicate pleasure from using something which has been worked by Your Excellency.* (PF LEON.PAI 75)

[Agradeço muito a V.Exª a tinta encarnada que me mandou, que vem linda e com muito mais bonita cor que a outra que há mais tempo veio. Sirvo-me ordinariamente dela, porque faz bonito matiz no papel d'Holanda, e porque me faz um gosto delicado servir-me daquilo que foi trabalhado por V.Exª.]

⁹ See Vigarello, Georges, *O Limpo e o Sujo*, Lisboa, Ed. Fragmentos, 1988; Crespo, Jorge, *História do Corpo*, Lisboa, Difel, 1990.

¹⁰ See Neves, José Cassiano *Miscelanea Curiosa*, Lisboa, s. ed., 1983.

The letter in red ink

Luxury goods, signs of distinction, marks of cleanliness and support for the affective investments of the loving ones, lace and embroidery maintain in this Eighteenth Century correspondence common features with the above mentioned Greek legend. In the desperate situation of confinement it is D. Leonor herself who, when she becomes

aware of the excellence of her manual skills, imagines a situation in which embroidery could be used as a means of conveying a message: theirresistible pleading of an innocent young girl asking for her father's freedom:

There is nothing I would not think of to release Your Excellency or that I would not want to do. Even the smallest bagatelles are useful to me and I will tell one which will serve above all to entertain Your Excellency as to what would be possible and useful for me, in the way a novel would. An embroidered waistcoat, in the most beautiful taste, has recently come from France for the Count of Arcos. However, since in these modern clothes the waistcoat cannot be used without sleeves, it was useless without someone in Lisbon who would make them for him. He sent it to the best embroiderers and it was always sent back, with the answer that it could not be done here: some said that satin in that color could not be found, others that there were no *retroz* nor *chenilles* of that same delicacy and finally pleaded the difficulty and perfection of the work.

The Count brought it here for us to see and, when he said that no one dared to

make sleeves for it, I said that I would be ready to make them if *retrozes*, and so on could be found. After much trouble, everything was found and I have made the sleeves. If I am not mistaken they look as good as the waistcoat. This rare craft has inspired in me the idea of another, even more rare, and worthy of a king. I thought about embroidering it with pearls and, with the perfection my hands might be capable of, to do something that would excite the appetite of our King (who likes these trifles) and (if it were not considered indecent), to present myself like any street seller, beg that it be bought and, when he asked me for the price, ask for one only word, the word which would make the happiness of my dear Father. If this could ever happen, what man would not be moved, who would not reward a work proper to my sex, executed with such a heroic purpose! (ANTT 180)

[Não há coisa que me não lembre para soltar a V.Exª, que não a deseje fazer. Até as mínimas bagatelas me tem serventia, e contarei uma que serve mais para divertir a V.Exª, por modo de romance, do que me seria possível e útil.

Veio de França ao Conde dos Arcos uma véstia bordada, do mais lindo gosto. Porém, como nestes vestidos modernos não serve véstia sem canhões, ficava-lhe inútil senão houvesse em Lisboa quem os fizesse. Mandou-a a casa dos melhores bordadores e veio sempre recambiada, dizendo que se não podia fazer cá: uns, porque não havia cetim daquela cor, outros, porque não havia retrozes e frocos daquela delicadeza e, finalmente, pela impertinência e perfeição do trabalho.

Trouxe-a cá o Conde para nós a vermos e, dizendo que ninguém se atrevia a fazer-lhe os canhões, disse-lhe eu que estava pronta a fazê-los se se achassem os retrozes, etc. Depois de muito trabalho, achou-se tudo, e eu tenho os canhões feitos e, se me não engano, tão bem feitos como a véstia.

Esta obra rara excitou-me a ideia de outra, mais rara ainda, e que fosse digna de um Rei. Lembrou-me bordá-la de pérolas e, com a perfeição de que são capazes as minhas mãos, fazer coisa que excitasse o apetite d'El-Rei (que gosta muito destas bagatelas) e, (se não fosse indecente), apresentar-me como qualquer vendedeira, rogar que ma comprassem e, ao perguntar-me o preço, exigir uma palavra só, aquela que fizesse a felicidade do meu querido Pai. Se isto se

pudesse verificar, qual seria o homem que se não condoesse, que não premeasse os trabalhos próprios do meu sexo, exercitados com um fim tão Heróico!]

D. Leonor's narrative of the dream of obtaining freedom for her Father in exchange for the product of her silk embroidery was inspired by a very specific, tragic, and uncommon situation. It forces us to be aware, however, of the long lasting association, in the Western World, between handwork and affection, and between ornaments in clothes, social status and social stratification. At another level, one can say that it opens a window of different possibilities for thinking about the relationship between handicrafts and the tasks most recommended to women in the past. As the letters of the Alorna girls so clearly put it, the care and attention to detail which are needed for embroidery, needlework or lace, were not very different from those required for writing.

Bibliography

Manuscript sources:

Correspondence of the Marquise of Alorna preserved in:

PF = Private Archive of the Fronteira Palace, Lisbon

ANTT = Arquivo Nacional da Torre do Tombo (National Archive)

Bibliographical references:

Almeida, Carlos A. Brochado de, (ed.) *Rendas de bilros de Vila do Conde*, Vila do Conde, Associação para a Defesa do Artesanato e Património de Vila do Conde – Câmara Municipal de Vila do Conde, 1994.

Barreira, João (org.), *Arte Portuguesa. As Artes Decorativas*, 2 vols., Lisboa, Edições Excelsior, 1951.

Battemberry, Michael Ariane, *Fashion: The Mirror of History*, Londres, Columbus Books, 1977.

Bombelles, Marquis de, *Journal d'un ambassadeur de France au Portugal (1786-1788)*, Paris, PUF., 1979.

Crespo, Jorge, *História do Corpo*, Lisboa, Difel, 1990.

Dias, Luís Fernando de Carvalho, *Luxo e Pragmáticas no Pensamento económico do século XVIII*, separata do *Boletim de Ciências Económicas* da Faculdade de Direito de Coimbra, vol. IV, nºs 2-3, 1955, vol. V, nºs 1-2-3, 1956.

Freire, Anselmo Braancamp, «Artes Industriais em Portugal no século XVIII», *Arquivo Histórico Português*, vol. IX, Lisboa, 1914.

Gaehtgens, Thomas, W. E Krzysztof Pomian, *Histoire artistique de l'Europe. Le XVIIIe siècle*, Paris, Seuil, 1998.

Lage, Francisco, Luís Chaves e Paulo Ferreira, *Vida e Arte do Povo Português*, , Lisboa, Secretariado da Propaganda Nacional, 1940.

Madureira, Nuno Luís, *Lisboa. Luxo e Distinção (1750-1830)*, Lisboa, Editorial Fragmentos, 1990.

Melero, Raquel Lopes, Constantino Falcon Martinez e Emilio Fernandez-Galiano, «Filomela», *Diccionario de la Mitologia Clásica*, vol. I, Alianza Editorial, 5ª edição, 1986, 259.

Neves, Acúrsio, *Noções Históricas, Económicas e Administrativas sobre a produção e manufactura das sedas*, Lisboa, Impressão Régia, 1827.

Neves, José Cassiano *Miscelanea Curiosa*, Lisboa, s. ed., 1983.

Oliveira, Cristovão Rodrigues, *Summario em que brevemente se contam algumas cousas assim ecclesiasticas como seculares que há na cidade de Lisboa*, Lisboa, 1755.

Portugal, D. João de Almeida, *Beschreibung der Gefängnisse von Junqueira in Portugal; mit Nachrichten von dasigen Staatsgefangenen bis 1777. Aus dem Portugiesischen von Herrn Abbé Anselm von Eckart. Herausgegeben von C. G. Murr*, Nürnberg, Monath und Künstlerischen Buchhandlung, 1803.

Portugal, D. João de Almeida *As Prisões da Junqueira durante o ministério do Marquês de Pombal escritas ali mesmo pelo Marquês de Alorna uma das suas vítimas publicadas por José de Sousa Amado presbítero secular*, Lisboa, 1857. [reprinted: Lisbon, s. ed. 1886 and Lisbon, Frenesi, 2005]

Quicherat, J., *Histoire du costume en France depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Hachette, 1875.

Sombart, Werner, *Amor, Luxo e Capitalismo*, Venda Nova, Bertrand, 1990. [1ª German edition: 1922].

Taxinha, Maria José e Natália Correa Guedes, *O Bordado no Trajo Civil em Portugal*, Lisboa, Secretaria de Estado da Cultura, Direcção Geral do Património Cultural, 1975.

Vidal-Blanchard, Jocelyne 1997 *Les voies de l'élégance*, Paris, Éditions de La Martinière.

Vigarello, Georges, *O Limpo e o Sujo*, Lisboa, Ed. Fragmentos, 1988.

Photographs by V. Anastácio

Владимир Ђурић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Између *l'image* и *le mirage*: статус француске културе у роману *Нове и Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић¹

Овај рад испитује начине трансфера и рецепције француских књижевних и културних модела у опусу Јелене Димитријевић. Приказано је како њени јунаци *виде* Француску и како посредством тих модела стварају *слику* за коју се убрзо испоставља да је чист *привид* – опсена. У свом истраживању, аутор се највише ослања на релативно млад огранак француске компаратистичке школе – имагологију. Најпре ће бити изложене неке од метода и термина ове школе (од Балданспержеа до Пажоа), са посебним освртом на компаративно-имаголошки приступ чији је истакнути представник савремени компаратиста Данијел Анри Пажо. Коришћена је и терминологија из руске компаратистике (Жирмунски) те из француске постструктуралистичке критике (Барт, Женет, Кристева). Обе су релевантне за ово истраживање. После теоријског увода, испитане су могућности примене наведених поступака у делу Јелене Димитријевић, а у контексту француске културе и француске мисли. У првом плану се налази проблематика рецепције западне културе на Истоку (Солун), али и *vice-versa*: виђење Истока у очима странкиња које тамо путују и живе. На крају, овај рад истиче *имагинарни* карактер конструисане *слике* о другом као и њене *реалне* последице.

Кључне речи: слика, илузија, рецепција страног, интертекстуалност, интеркултурни дијалог

Француска компаратистичка традиција почива на проучавању генетичких веза између две или више националних књижевности² па се зато још назива и генетско-контактна компаратистика. Сам назив школе говори о њеном позитивистичком карактеру, међутим већ је Балдансперже (Fernand Baldensperger) на почетку 20. века (1921) желео да превазиђе одвећ круте и окоштале приступе

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, у коме аутор учествује од школске 2011/12 године као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Пол ван Тигем (Paul van Tieghem) је 1931. године први поставио границе између компаративне тј. упоредне књижевности (*la littérature comparée*) која проучава односе између „два елемента, било да су ти елементи: дела, писци, збирке дела, скупови људи или целокупне књижевности”, и опште књижевности (*la littérature générale*) чији је задатак истраживање чињеница „које су заједничке *разним* књижевностима”, а њено битно својство је „просторна ширина, географски опсег.” Pol van Tiegem, *Uporedna književnost*, prev. Mihailo B. Milošević i Nada Milošević (Beograd: Naučna knjiga, 1955), 143, 146, курзив В.Ђ.

теновског и бринтијеровског позитивизма заснованог на каузалном методу изношења готових чињеница и њиховог повезивања у једносмерни ток *утицаја* и *деловања*.³ Балдансперже не одбацује те чињенице, али се оне, у књижевном проучавању, не смеју узимати за „готове”, већ у *постепеном настајању*; оне нису фиксне, већ *покретне* и *динамичне* (феномен *mobilité*) и зато увек треба преиспитивати и реконструисати дате изворе и генетичке везе у ширем социолошком контексту. У оквиру компаратистике значајно је осветлити и она мање позната или занемарена дела (позитивизам је третирао само велике писце и дела), јер су и она „веродостојни ‘сведоци’”.⁴ Јелена Димитријевић је свакако један од ових веродостојних сведока, осамљени знак поред пута достојан да буде осветљен и примећен.

Контакти преко којих се реализују генетичке везе су разноврсни: „од личних сусрета и путовања људи/аутора до лектуре”⁵, а битни појмови који их описују су: реминисценција (помињање, поступак навођења цитата или позивања на неки мотив или мисао признатог књижевног ауторитета да би се сопственом делу обезбедио кредибилитет); импулс (подстицај, дубљи ниво књижевног деловања, јер се бави осетљивим питањем деловања узора на писца, или шире, деловања неке националне веће књижевности на другу – мању); конгруенција (подударане које се остварује као књижевна позајмица, имитација, адаптација и парафраза) и најзад филијација (свако сродство у књижевности, сваки низ у појавама).⁶ Дакле, поред брижљивог праћења извора и порекла књижевних и културних појава, генетско-контактна компаратистика се фокусира још и на културне посреднике (писци-путописци), на „друштвене аспекте дистрибуције и рецепције у иностраној култури” те на ефекте прожимања, кретања и променљивости књижевних дела.⁷

Пјер Бринел (Pierre Brunel) у уводу за *Кратак преглед упоредне књижевности* говори о непосредним (читање, откривање дела у оригиналу) и посредним везама (преводи, адаптације и њихово обнародовање). Али посредник може бити и најпростија вест која се проноси, гласина, мода, стицај околности или „случај” у ширем смислу.⁸ Поред испитивања аналогичности, сличности и коинциденција међу савременим књижевним појавама, у циљу једне „заиста опште књижевности” потребно је проучити просторно и временски удаљене везе како то захтева Етијамбл (René Etiemble).⁹ Треба избегавати спекулативне методе, редефинисати термине и никако не запостављати тачке ослонца које нам пружа историја.¹⁰

³ Зоран Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности* (Београд: СКЗ, 1984), 9-16.

⁴ Ibid, 12.

⁵ Зорица Бечановић Николић, „Генетичке везе”, у *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури* (Нови Сад: Академска књига, 2011), 70.

⁶ *Увод у упоредно проучавање књижевности*, 65-78.

⁷ Зорица Бечановић Николић, „Генетско-контактна компаратистика”, у *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, 71-72.

⁸ Pierre Brunel i Yves Chevrel, *Précis de littérature comparée* (Paris: PUF, 1989), 14.

⁹ Ibid, 21.

¹⁰ Ibid, 22.

У огледу *Компаратистичка чињеница* Бринел износи три закона компаративне методе: први је закон *појављивања* у виду уплива страних речи (тако је нпр. код Пруста енглески, а код Толстоја француски језик израз аристократске дистингвираности) које могу послужити за лингвистичка и имаголошка истраживања, затим присуство разних књижевних и уметничких алузија и митолошких елемената; други је закон *флексибилности* који одређује степен пријемчивости или отпорности на које наилази страни елемент у другој књижевности (при том се прате трансформације које трпи страни елемент); закон *зрачења* односи се на уочавање очигледног или прикривеног елемента „страности”.¹¹ Бринел закључује да позив компаратисте не подразумева само стварање великих синтеза на основу обимног истраженог материјала, већ је потребно да и он сам активно учествује у анализи текста са *своје* тачке гледишта и уз помоћ сопствених средстава које ће сам изнаћи.¹²

У циљу даљег превазилажења исувише позитивистичког истраживања утицаја, у кругу француске компаратистичке школе настала је имагологија, „наука о слици”, коју су у својим радовима афирмисали и популаризовали Жан-Мари Каре (Jean-Marie Carré) и Франсоа Гијар (François Guyard). У њеном пољу изучавања налазе се проблеми везани за представу, менталну слику о неком народу која се креира у књижевности другог народа најчешће путем литерарног посредништва.¹³ Та слика никад не одговара реалности, јер су афективни, субјективни елементи увек јачи од објективних: „слике су или митови или обмане (*les mirages*)”, пројекције наших снова и жеља.¹⁴ Жорж Диби (Georges Duby) указује на значај испитивања ових менталних представа које о себи (па онда и о другима) формира појединац или група, а које никад нису верна, већ искривљена слика стварности.¹⁵ Дакле, слике другог у некој индивидуалној или колективној свести увек су опсене, фатаморгане, јер су производ комплексне, унутарње визије сопства и света при чему интерлитерарни и интеркултурни додир играју значајну улогу. Највећи импулс и допринос у изучавању интеркултуралности и савремене имагологије дао је Данијел Анри Пажо (Daniel-Henri Pageaux) на чијим ћемо се разматрањима највише задржати будући да су од највећег интереса за овај рад.

За Пажоа, књижевна слика је сложени скуп идеја о страном, који настаје у процесу литераризације, али и социјализације.¹⁶ То значи да компаратиста у испитивању књижевне слике не сме запоставити богат културни материјал који му нуде остале друштвене науке: етнологија, антропологија, социологија, историја идеја (нем. *Geistesgeschichte*) и менталитета, па и географија. То пак не значи преувеличати улогу ових наука на штрб књижевности, већ дати им заслужено

¹¹ Ibid, 28-54.

¹² Ibid, 55.

¹³ Увод у *упоредно проучавање књижевности*, 15, 26.

¹⁴ Claude Pichois i André M. Rousseau, *Компаративна књижевност*, прев. Јерка Белан (Zagreb: Matica hrvatska, 1973), 89.

¹⁵ Daniel-Henri Pageaux, „De l’imagerie culturelle à l’imaginaire”, у *Précis de littérature comparée*, 149.

¹⁶ Овај и следећа три пасуса су према: Daniel-Henri Pageaux, „De l’imagerie culturelle à l’imaginaire”, у *Précis de littérature comparée*, 133-160, и Daniel-Henri Pageaux, *La littérature générale et comparée* (Paris: Armand Colin, 1994), 59-76.

место на широком пољу књижевног простора. Та слика тј. ментална представа другог подразумева свест о биполарним односима ја : други, овде : другде, идентитет : алтеритет и она гради друштвену уобразиљу (*l'imaginaire social*). Проучавати такву слику значи разумети процесе који је конструишу, чине аутентичном или сличном другим представама. Међутим, она није само слика другог већ и нераскидиви део мојег „ја”, негација, допуна, или продужење мог сопственог тела и тла за које сам везан(а) рођењем. Она се поставља као секундарни, симболички језик, паралелан и коегзистирајући са матерњим чија је функција да опише интернетичке и интеркултурне везе између друштва које говори и које *гледа* и друштва које је *гледано*. Најзаступљенији вид овакве слике јесу стереотипи о неким народима, унилатерални „сигнали” који по аутоматизму допуштају само једну могућу интерпретацију слике о другом без могућности реинтерпретације у датом политичко-историјском контексту. Они су једнообразни и једнозначни, они сумирају алтеритет у једну једину „суштинску” поруку тј. минималним средством информације шаљу максималну комуникацију („уштогљени” Енглез, „практични” Немац, „ватрени” Шпанац, „брбљиви” Италијан¹⁷); с друге стране, они се и мењају, јер су поликонтекстуални тј. употребљиви у готово сваком тренутку и окружењу. Међутим, књижевна слика је много комплекснија од стереотипа: за њено верно сагледавање неопходно је увек имати у виду историјске, друштвене и културне категорије фино уткане у сваки књижевни текст. Компаратист мора бити осетљив и на те ванкњижевне инстанце које ће му помоћи да прати како се ове умирујуће или узнемирујуће визије другости афирмишу или бришу, како се традиционалне слике понављањем укоренењу итд.

Пако детектује три кључна конститутивна елемента сваке слике: *речи*, „вербална сазвежђа” које чине појмовни и афективни арсенал заједнички за писца и читалачку публику. Лексичка анализа треба да открије просторне и временске категорије у којима је смештен други, затим у којој мери се остварује систем еквиваленције на релацији ја : други (да ли идентитет тежи диференцијацији или асимилацији са алтеритетом). Слика је темељни симболички речник у служби менталне представе и комуникације са страним; *хијерархијски односи* представљају велике опозиције које структуришу текст: ја-наратор-изворна култура : лик-посматрана култура-други, затим класичне временско-просторне опозиције: Север : Југ, Исток : Запад, Град : Село као и митске слике, позитивни или негативни „ментални пејзажи” које „ја” конструише „сакрализујући” страност у својој уобразиљи (рајски врт, *locus amoenus* и златно доба, „*in illo tempore*” : пакао, неред, хаотичност). У одређивању положаја ја : други важно је испитати све дате исказе о алтеритету и његовим основним карактеристикама (гестови, говор, обичаји, ношње итд); најзад, слика није само уређени низ хијерархијских односа, већ она илуструје „дијалог” између две културе и представља *сценарио* за тај сложени дијалог преко кога компаратист треба да одговори на темељна питања: да ли је и како могуће интегрисати страни књижевни модел; зашто је и како је неки страни текст могао постати посебан културни феномен и средство симболичке комуникације. На ова

¹⁷ Владимир Гвозден, „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности”, *Зборник МС за књижевност и језик*, књ. XLIX, св. 1-2 (Нови Сад, 2001), 212.

важна питања вратићемо се у другом делу рада када будемо приступили нашој анализи.

Пажо даље издваја три симболичка модела или основна става које једна култура може заузети у односу на другу: *манија* је случај кад се страна култура *види* као апсолутно супериорна у односу на „националну”, изворну културу те тако постаје предмет безусловног обожавања тј. прецењивања док се домаћа онда неминовно обезвређује и потцењује као назадна, инфериорна, конзервативна и сл. Овде је очигледно страност више *le mirage* него *l'image*; *фобија* је инверзан случај када се страна култура доживљава као инфериорна, а сопствена се позитивно валоризује и постаје *le mirage* за себе; *филија* је једини случај истинске, билатералне размене: страна култура се оцењује позитивно као и домаћа која је страном комплементарна. То је узајамни однос познавања, препознавања и признавања заснован на дијалогу равноправних снага. Међутим, Пажо касније истиче да је сваки дијалог на интеркултурном нивоу увек **однос снага** и да „постоји тенденција да се између два учесника у дијалогу увек успостави хијерархија.”¹⁸

Слика је симболички начин комуникације. Слика о другом нам служи да пишемо, мислимо или сањаримо *другачије*. Имагологија има задатак да анализира рецепцију и представу тог „сна о другом”, ту ониричку слику која обитава у индивидуалној или колективној свести. На том путу, крећући се како на синхроној тако и на дијахроној равни, она мора да остане интердисциплинарна, што значи да у сваки дискурс (књижевни или не) о другом треба да уведе пре свега историјске, социјалне у културне податке, да их непрестано упоређује и преиспитује у том ширем интеркултурном контексту.

У овом кратком прегледу француске компаратистичке традиције осврнућемо се на приручник који су објавили Ф. Клодон (Francis Claudon) и К. Адад-Вотлен (Karen Haddad-Wotling). Они разликују три степена поређења у компаратистици: природно, сигнално и конструктивно.¹⁹ Задржаћемо се на овом другостепеном виду. Сигнално поређење ослања се на западну културну традицију картезијанског духа тј. на захтеве логике и здравог разума, а његов књижевни жанр је паралела. Захваљујући ерудицији и спретности аутора да одабере и уклопи различите типове поређења, настају најразноврсније паралеле: Херодот пореди обичаје великих народа (Египћана и Лакедемоњана), Плутарх пореди велике људе (Александра и Цезара, Ханибала и Сципиона), Ла Арп (Jean-François de La Harpe) велике писце (Волтера према Корнеју и Расину)²⁰ што чини и Стендал (Henri-Beyle Stendhal) у чувеном огледу *Расин и Шекспир*.²¹ Ова поређења се не задржавају у оквирима националне књижевности и да би била плодна потребна је ерудиција тј. шире познавање књижевног и културног контекста као и смисао за синтезу.

¹⁸ Данијел Анри Пажо, „Од мултикултурализма до интеркултуралности”, прев. Павле Секеруш, у *Сусрет култура*, (Нови Сад, 2006).

¹⁹ Francis Claudon i Karen Haddad-Wotling, *Précis de littérature comparée* (Paris: Nathan/HER, 2001), 9-26.

²⁰ (Voltaire, Pierre Corneille, Jean Racine)

²¹ Ibid, 14-16.

На трагу ових паралелизама полако излазимо из оквира генетско-контактних приступа, а улазимо у домен *типолошких аналогја*. За разлику од генетичких веза, типолошке аналогје не претпостављају непосредан додир књижевних и културних појава, већ проистичу из заједничких законитости, карактеристичних феномена, истородних уметничких поступака, стилских фигура итд.²² Значајан допринос типолошким проучавањима дала је руска компаратистичка школа и то у радовима Жирмунског (Виктор Жирмунский) који се посебно бавио друштвено-историјски условљеним аналогјама. Постоје још типологије условљене књижевним жанром и психолошким процесима,²³ али се тиме њихов домен не исцрпљује, јер ће „оштро око” тј. инђенијум једног пажљивог критичара-истраживача увек откривати неке нове, неочекиване видове оваквих аналогја. Зоран Константиновић као ванредан пример наводи Диса који није знао ни за Бодлера (Charles Baudelaire), ни за Верлена (Paul Verlaine), ни за Малармеа (Stéphane Mallarmé), али је у својим песмама изразио истоветна песничка расположења.²⁴ Нагласимо још да *аналогни* феномени у књижевности нису и *идентични* тј. да се међу њима не може повући знак једнакости. Аналогја је „варијација којој је узрок темперамент неког народа, језик, свијест о повијесној прошлости која припада баш тој земљи итд.”²⁵

Најзад, захваљујући модерним постструктуралистичким теоријама о интертекстуалности, савременој компаратистици је омогућено да анализу отпочне од једног јединог текста. Инспирирана Бахтиновим (Михајл Михајлович Бахтин) студијама о „дијалогичности” и „полифонији” романа, Кристева (Julia Kristeva) уводи појам интертекстуалности који се базира на „дијалогу култура”: сваки текст је „мозаик цитата”, „апсорпција” и „трансформација” другог или других текстова.²⁶ Ниједан текст није, нити може бити изолован ентитет који би садржао један заувек задат смисао, напротив, он је као „живо ткање”²⁷ у коме се више или мање назире „ткања” претходних текстова, константно податан деконструкцији и реконструкцији могућих тумачења у складу са владајућим трендом читалачке рецепције. Барт (Roland Barthes) ће закључити да је сваки текст интертекст или је интертекстом суштински условљен; он је стално активан, продуктиван, плуралан и бескрајан.²⁸ Женет (Gérard Genette) ће потом пронаћи архилексем транстекстуалност да би њиме обухватио интертекст („присуство једног текста у другом” – цитат, плагијат, алузија), паратекст (текст који прати главни текст – наслов, поднаслов, предговор, поговор, белешке, фусноте итд), метатекст (коментар или критика неког текста), хипертекстуалност (хипертекст се „калеми” на хипотекст који му је претходио и не представља коментар хипотекста) и архитект (трансцендентна категорија, дубинска структура неког текста).²⁹

²² Богдан Косановић, „Аналогје, типолошке”, у *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, 24.

²³ *Увод у упоредно проучавање књижевности*, 68,79-81.

²⁴ *Ibid*, 64.

²⁵ *Komparativna književnost*, 97.

²⁶ *La littérature générale et comparée*, 17-18.

²⁷ Изворно значење латинске речи *textum*.

²⁸ Софија Кошничар, „Интертекстуалност, интертекст”, у *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, 137.

²⁹ *Ibid*, 137-138.

Узев у обзир све изложене теоријске приступе савремене компаратистике као неопходне пропедеутичке мере, можемо да пређемо на анализу *текстова* Јелене Димитријевић. Почећемо са оним на чему Пажо кроз своје огледе непрекидно инсистира: испитивање релевантног друштвено-историјског и културног окружења.

Познато је колики су утицај извршиле француска књижевност, култура и цивилизација изван граница матичне земље нарочито почев од 18. века просветитељства преко Револуције и Наполеонових освајања када Француска постаје, између осталог, и културно-уметничка парадигма и једна врста моде подражавања у готово свим крајевима просвећене и оне мање просвећене, источне Европе. На том Истоку до 20. века преживљавају две царевине: руска и отоманска. Познато је такође како је већ Петар Велики, путујући *incognito* по Западу те преузимајући тамошња знања и тековине, модернизовао руску царевину на темељима тзв. просвећеног деспотизма на који се, после њега, ослањала и царица Катарина Велика која је, са своје стране, водила живу преписку са француским филозофима-просветитељима. Међутим, позна отоманска царевина (која представља шири историјски оквир за нашу анализу) није имала свог Петра ни Катарину: иако ће кроз читав 19. век султани покушавати да кроз реформе модернизују државну управу и војску, њихово царство ће умногоме каскати за европским Западом, а то највише због ригидног карактера ислама и јаког отпора племства. Овај „болесник на Босфору”, термин који је европска дипломатија употребљавала за Отоманско царство, губи свој политички, економски и војни значај и опстаје само захваљујући интересима западних сила (као препрека продору Руса на Медитеран). Тек сто деветнаест година после француске, деловањем комитета турске интелигенције у Женеви и Паризу, Отоманска царевина ће добити своју буржоаску револуцију која ће утрти пут модерној турској држави.

У Солуну је те 1908. године (битан хронотоп нашег, пре свега књижевног истраживања), избила тзв. младотурска револуција која се касније пренела и на сам Истанбул. Феномен буђења националне свести, процес кроз који су западне земље прошле у 19. веку, код Турака се сад јавља на почетку 20. века као последица окаснелог продора западњачке идеје о *Volksgeist*-у тако да је, у односу на Запад, ова револуција изразито анахрона. До тада у *Отманском* царству није постојала *турска* национална свест, већ је пре свега била важна припадност исламској вери и оданост османској династији. Старотурци су отуда били за султана и ислам. Младотурска револуција донела је идеју о турској националној држави (за отаџбину и народ) коју као мултиетничку државу треба сачувати кроз модернизацију на западним вредностима, а не више кроз ислам као неприкосновени фактор интеграције. То је значило и почетак ослобађања од крутих начела конзервативизма и традиционализма. Султан је морао да прихвати све захтеве младотурака доневши Устав који је знатно ограничио његов апсолутизам те прокламовао све идеале Француске револуције: увођење парламентаризма, грађанских и демократских слобода, правне једнакости свих поданика пред законом без обзира на веру. Међутим, сви ти идеали биће помрачени пред

надолазећом идеологијом турског национализма – пантурцизма – која се зачала управо са младотурском револуцијом.³⁰

У једној таквој атмосфери, непосредно по ступању „ослободилачког” Устава на снагу, у Солуну се с намером обрела српска интелектуалка и списатељица Јелена Димитријевић поставши сведок и записничар превирања која су наступила. *Писма из Солуна* су верно историјско сведочанство постреволуционарне климе са тежиштем на једном горућем питању које је било и непосредан повод путовања на Исток: наиме вест о томе да су се турске жене развиле тј. ослободиле своје традиционалне ношње и „да иду улицама с људима, жене са мужевима”³¹. Роман *Нове* је романсирана приповест са љубавним заплетом смештена управо у овај сложени и динамични друштвено-историјски контекст. Солунско становништво је у том периоду етнички врло разнолико: Турци („млади” и „стари”), Грци, Бугари, Јевреји, Јермени, Цинцари те немали број странаца и странкиња из западних земаља. Ти странци, путници, писци, трговци, учитељи и популарне гувернанте, преносе моделе сопствене културе значајно делујући на обликовање (имагинарне) слике Запада код домаћег живља, али и они сами, у том непосредном додиру, креирају себи слику Истока. Такав интеркултурни простор се још више усложњава када уочимо да су сви наведени интеркултурни контакти на реверзибилној релацији Запад – Исток (тј. француско – турско у првом плану) приповедани на српском језику те стога представљају неодвојив део српске књижевне ризнице. Шире посматрано, овде српска култура фигурира као мадијатор између француске и турске и даје свој коначни печат већ комплексним интеркултурним односима. Утолико пре ако се сам писац-посредник, преносилац идеја и знања, тај „интелектуални Протеј”³² како га назива Пажо, јасно афирмише као носилац културног кода народа коме припада, а што је Јелена Димитријевић на једном месту учинила: „Ја за Турску полазим као космополитка, а кроз њу пролазим као *Српкиња*: најмањи делић душе моје *српски* је, као што ми је *српска* и цела душа...”³³ Овде је сасвим извесно на снази вишестепена интеркултуралност коју Пажо описује као стални *дијалог* између култура који подразумева ниво књижевно-симболичког посредовања (где књижевност тј. лектира, у нашем случају француска, учествује у представљању света) и ниво културног посредовања (који уважава писце као заговорнике, пионире и водиче чији радови намећу присуство стране стварности у другој култури која је њихова – а то је у нашем случају српска култура).³⁴

Поред националног кода који је детерминише, Јелена Димитријевић носи и свој лични, индивидуални код који је много сложенији: она ће доста путовати, научиће

³⁰ Јелена Димитријевић је у *Писмима* приказала „ону светлију страну младотурског покрета који ће се у каснијим годинама изметнути у нешто веома друкчије од идеала којима су се 1908. заносиле његове присталице.” Владимир Бошковић, „Књижевно путовање Јелене Димитријевић”, у *Писма из Солуна*, прир. Владимир Бошковић и Дејан Аничич (Лозница: Карпос, 2008), 108.

³¹ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна* (Лозница: Карпос, 2008), 14.

³² *La littérature générale et comparée*, 28.

³³ *Писма из Солуна*, 16.

³⁴ Д. А. Пажо, „Од мултикултурализма до интеркултуралности”, прев. Павле Секеруш, у *Сусрет култура* (Нови Сад, 2006).

чак седам страних језика и тако доспети у посредан или непосредан додир са разним облицима оног другог који ће се неминовно инкорпорирати у њено полифоно „ја”. Од две љубави на опозицији Исток : Запад превагнуће љубав за Исток, а индикативно је и то што ће од западног књижевног наслеђа Јелена Димитријевић, баш као и њене јунакиње, највише волети француске (путо)писце који су у романтичарском заносу певали или приповедали о Истоку и који су отуда постали омиљена лектира: Шатобријан (François René Chateaubriand), Ламартин (Alphonse de Lamartine), Иго (Victor Hugo), Готје (Théophile Gautier), Мисе (Alfred de Musset), Лоти, (Pierre Loti).

Такав романтичарски Оријент је у текстовима Јелене Димитријевић увеличавајуће стакло кроз које се сагледава традиција Истока и Запада.

Уплив страног кода можемо посматрати већ на лексичком нивоу тј. на ономе што Бринел назива законом појављивања. Наиме, у *Писмима* као и у роману *Нове*, приметан је велики број позајмљених и на српски адаптираних речи из француског језика као што су браслетна, бриза, будоар, ешарп, мадам, екипаж, журналист, метреса, менаџерија, шик итд, а још чешћа је употреба целих реченица и израза на француском које ауторка паратекстуално разјашњава у фуснотама. Солунске новине су насловљене на француском (Le Progrès de Salonique, Le Matin), хотели, виле и тргови носе француска имена (Hôtel Impérial sur la mer, la Place de la Liberté, Mon plaisir, Mon Bonheur), чак је и славна Бејаз-кула сада Tour Blanche, риба се спрема à la grecque, једна врста чаршафа је la robe grotesque, фризура је à la dernière mode parisienne, а младотуркиње тј. све оне образованије и виђеније *mesdames* међу собом разговарају на француском. Ова франкофона конгруенција која се реализује у виду језичких позајмица, имитација и адаптација у извесној мери има ону функцију коју јој је Толстој доделио у својим романима: изражавање помодарства и снобизма племићке класе. Али другост се неће задржати на пукој моди и симулацији већег угледа, како су то неопрезно и себично мислили старотурски бегови образујући своју децу од најранијих година по европским стандардима: други ће постати не само неутуђива допуна или продужетак матичног „ја”, како каже Пажо, него ће га готово у потпуности порећи и заузети његово место: *слика* другог ће постати „ја”, алтеритет ће узурпирати идентитет. У тренутку директног судара са стварношћу, када та слика постане свесна своје имагинарности, „ја” ће претрпети кобне последице. Таква је судбина три младотуркиње из романа *Нове*.

Емир-Фатма и Зехра-Мерсије су две сестре од стричева, ћерке двојице угледних солунских бегова. Иако изузетно конзервативни и подозриви према западноевропским узусима, иако мрзе Европу, они из личне сујете и престижа дају своје ћерке француским гувернантама на подучавање само да не би заостајале за богатим пашинским ћеркама и да би они сутра могли да се хвале њиховим европским манирима. Заслепљени славом, они нису обраћали пажњу на другу страну медаље. Наиме, сваки посредни или непосредни контакт са другим или страним представља својеврстан удар на наш примордијални идентитет стечен рођењем и васпитањем или теновски изражено: *расом, средином и тренутком*. Фатма практично није ни стигла да консолидује свој примарни идентитет тј. да интегрише свој културни код, а већ је са пет година добила Францускињу за гувернанту. Од најмлађих дана Фатмин дух се напајао са два удаљена извора: један

се звао Шехназе-ханум, нене, Фатмина бака („ја”, овде, идентитет, Исток, Турска), а други Госпођица Ана Жабуле, гувернанта (други, тамо, алтеритет, Запад, Француска). Пратећи Пажоа, хијерархију односа у овако постављеном дијалогу култура читамо већ на првим страницама романа где је она исказана у краткој формули: „две ненине речи, *двеста* Госпођичиних.”³⁵ То значи да други има чак сто пута снажнију сугестивну моћ на „њено меко женско срце”³⁶, да једна европска арија и пијано у њој одјекују сто пут јаче од азијског дестана и дефа, да *Poésies Nouvelles* слаткога Мисеа надмашују стихове из Корана. После љупких Госпођичиних речи о чарима слободе, Фатма остаје равнодушна и хладна на ненине мудре речи о Богу, Страшном суду и К’смету.³⁷ Она зна *да мора* да се покорава својој вери, лози и обичајима, међутим њена интимна предилекција за француску књижевност и културу винуће је у романтичарски свет сањарења и чежње за далеким и непознатим: „Ја памтим шта је говорила Мадам. Свет, Мерсије, то је за мене нешто далеко као небо, тај свет који сам *из књига* познала и о којима ми је толико причала Мадмоазел и Мадам.”³⁸

Поред живе речи гувернанте, други вид посредовања тј. интеркултурног додира са другим јесте лектира, свет из књига. Фатма, Мерсије, њихова агилна, елоквентна и борбена тетка Ариф као и остале *нове* које се међусобно редовно виђају и размењују искуства на француском, заведене су идеалима француског просветитељства и романтизма. Заједно читају ганутљива места из Шатобријана (Аталин погреб), Ламартина (Грасијелино одсецање косе), Флобера (Gustave Flaubert) („први пад” госпође Бовари), а у њиховој европској библиотеци налазимо још и Мопасана (Guy de Maupassant), Превоа (Marcel Prévost), Буржеа (Paul Bourget), Лотија, Мисеа и др. Задојене овом сентименталном литературом као и умилним гласовима Францускиња које о слободи цвркућу као птице³⁹, нове, а пре свих Фатма, олако транспонују ту митску слику Француске као обећане земље, *locus amoenus*, на план реалности тј. могућности реализације једне такве слике у стварном животу. Оне су помешале уметничку истину са истином свакодневице и то је постао главни узрок њихових каснијих пораза. Оне су поновиле грешку Еме Бовари запавши у ову кобну заблуду у историји културе познату управо као боваризам – неприхватање болне стварности и бекство у сањарења. Кад је у таквом стању магновења са балкона сестрине куће први пут угледала мушкарца тј. свог будућег мужа који јој се поклониио по европски (Да није Француз?), она се толико заљубила да у писму својој Госпођици каже да се у њој пробудило *исто* што и у Атале: „ја сам нашла свог Кактаса.”⁴⁰ Фрустрирајуће уређење харема⁴¹ које у њима

³⁵ Јелена Димитријевић, *Нове* (Београд: Нова штампарија Давидовић – Љуб. М. Давидовића, 1912), 19.

³⁶ Ibid.

³⁷ Тур. судбина.

³⁸ Ibid, 10, курзив В.Ђ.

³⁹ Фатма на једном месту за теткину пријатељицу каже: „Мадам Аристид је дивна! Кад говори француски цвркуће као птица...” затим Ариф за Мадам Ажил: „А њен глас, говор, смех!... То је једна музика која ме просто опи, усхити, како ли да кажем. Она оде, а у мојим ушима остаде та музика, њено: „О, là, là!”... Говорљива, смешљива: Францускиња...” Ibid, 58, 172.

⁴⁰ Ibid, 26.

неприродно буди хомосексуалне склоности⁴², Фатма пореди са случајем Шоншете из истоименог романа Марсела Превоа: „она је волела Лујзу док се није срела са Жаном.”⁴³ Из овога видимо да Фатма не прави разлику између реалног и фиктивног иако јој је поруке упозорења у преписци слала већ њена Госпођица: „... ни у Европи не иде све онако како ви на Истоку, нове муслиманке, замишљате... Мислећи на Европу, ви се често уљуљкујете обманама”,⁴⁴ док је нене, са своје стране, упозоравала њеног охолог оца: „Кад си је хтео удавати по муслимански, зашто си је дао да се дружи са Европљанкама, што си тражио да учи европске језике, што си допустио да ти се по харему разлеже пијано? Друкчије се мисли уз деф, а друкчије уз пијано.”⁴⁵ Биће потребно путовање у Париз, у све те дивне градове културног народа које је упознала преко романа и прича да би се распршила илузија (*le mirage*) Француске као праве и једине отаџбине како ју је Фатма годинама конструисала у својој уобразиљи.

Следећи даље Пажоа, погледајмо како су и зашто француски језик и књижевност постали посебно средство симболичке комуникације *нових*. Већ смо указали на друштвено-историјски контекст: младотурска револуција, видели смо, припремана у иностранству, букнула је у Солуну 1908. године; на снази је била идеја изградње модерне турске државе на западноевропским вредностима; младотурци су на грудима носили кокарду, а на сваком ћошку, из свег гласа, свакодневно се орила Марсељеза коју су свирали и певали сви, од официра до чочека. Таква атмосфера је била стимулишућа и охрабрујућа за подизање женског гласа против тешког и понижавајућег положаја у којем је вековима чамила турска жена. Јашмак, јелдрма, башјорти и пече⁴⁶, чаршафи и фереџе, кафези и решетке на прозорима, неприродна одсеченост од мушког друштва (хареме, изоловано посматрање мушког весеља кроз плот), обесправљеност и безусловна покорност вери (читај *мужу*), све су то били тешки окови ропства у којима је трајала турска жена. У *Писмима* Јелена Димитријевић оштро пледира за њихово ослобођење, за избављење од те неправедне немилости у коју их није бацила лепа пророкова вера (јер Фатма, кћи Мухамедова је седела са људима!), већ љубомора мужева: „... ово женама није дошло из светог Корана, већ из глава љубоморних мужева.”⁴⁷ Сада су у руке добиле најјаче оружје за борбу: књиге просвећених народа и Францускиње, кћери великога народа у које „многе нове упиру очи”.⁴⁸ Тако је почела да се у колективној свести конструише идеализована, митска слика Француске, земље Слободе и Напретка: што су стеге притискале јаче, то је сан о слободи био све жељенији и што је сопствена реалност била суровија, то су илузије о спасоносном

⁴¹ Женски део куће где је мушкарцима забрањен приступ.

⁴² Фатма ће најпре бити заљубљена у једну Парижанку, пријатељицу своје Госпођице толико да ће сањати „да је *човек*, муж те њој миле странкиње” и да ће се по њеном одласку разболети. *Ibid*, 8.

⁴³ *Ibid*, 156.

⁴⁴ *Ibid*, 66.

⁴⁵ *Ibid*, 90.

⁴⁶ Врсте велова који покривају лице и главу.

⁴⁷ *Писма из Солуна*, 51.

⁴⁸ *Ibid*, 51-52.

другом бивале веће. Из тог угла гледано, франкоманија *нових* чини нам се сасвим оправдана, али она је имала и свој логични контрапункт.

Авангарда женске еманципације у Солуну биле су Донме, потурчене Јеврејке које су праве Османлијке, и старе и нове, помало лицемерно осуђивале за све прекршаје верских и друштвених норми током постреволуционарне еуфорије. Наиме, и код женске интелигенције која је учествовала у комитетима младотурског покрета, постојао је жив отпор новинама, јер, истина, „не може се разорити за дан што се зидало вековима”⁴⁹. Ђулистан-ханума, полиглот, члан отоманског Комитета јединства и напретка, као и многе друге разумне и начитане жене које је Јелена Димитријевић посетила, поред свег свог европског образовања и даље „певају оду” чаршафу. Она истина шаље децу у француску школу, али наставља да их учи свему што је *наше* пледирајући тако за одржавање традиционалних обичаја и ношњи, јер Устав није дат да се развије лице већ дух.⁵⁰ Чему онда тај лажни сјај, мода, париске хаљине и шешири? Она мудро опажа опасност која прети од наметнуте, насилне, нагле европеизације жене, опасност по вековно оријентално наслеђе коју су милошћу Божјом имале да приме као такво. Овде интертекстуално читамо оно што је још Декарт (René Descartes) добро детектовао у трећем делу своје *Расправе о методи* кад говори о правилима привременог морала које је себи задао да би био срећан и да би брзо делао: „Прво је начело било да се покоравам законима и обичајима своје земље држећи се стално *вере* коју сам по Божјој милости примио већ у детињству...”⁵¹ Дакле, у законе, обичаје и веру ипак не треба дирати, јер су у њима, по природи ствари, садржани универзални етички принципи. Овде се већ враћамо на оно деликатно питање рецепције и инкорпорирања „новог” у „старо”, другог у „ја”, алтеритет у идентитет. Да ли је уопште могућно интелигентно реципирати, интегрисати ново / страно без угрожавања старог / сопственог?

Исту апологију исламских обичаја, али паралелно и инвективу на рачун нимало напредних већ искварених европских обичаја, изнеће током једног разговора друга младотуркиња. Она претпоставља турске стандарде европским – неморалним: после читања Золе, она мора да опере руке од толике „штроке”. У њеном излагању запажамо и неке кључне идеје француске мисли: „Европска култура унела је у друштво *деморализацију*, научила је човека да *резонује*, а да *не осећа*.”⁵² Поново интертекстуално читамо Русоа (Jean-Jacques Rousseau) у *Расправи о наукама и уметностима* који се обара на цивилизацију која је извитоперила наше нарави и наше душе те само бацила лажни сјај преко наших ланаца. Међутим, Русо говори уопште о „заблудама” науке и знања које нам је донела култура и цивилизација док се ова младотуркиња обара на европску која угрожава оријенталну културу, а конкретно оптужује Францускиње које деци само распаљују машту док хвали Енглескиње које је „темперају.”⁵³

Погледајмо на овом месту каква је слика оријенталне жене у очима једне странкиње. Наизглед, сасвим стереотипна и може стати у једну реч: страст или у

⁴⁹ *Нове*, 28.

⁵⁰ *Писма из Солуна*, 43.

⁵¹ André Lagarde i Laurent Michard, *XVIIe siècle, Les grands auteurs français, Anthologie et histoire littéraire* (Paris: Bordas, 1985), 85, превод и курзив В.Ђ.

⁵² *Писма из Солуна*, 75, курзив В.Ђ.

⁵³ *Ibid*, стр. 76.

кратку формулу: „Ориенталке *не резонују*, само *осећају*”⁵⁴ коју ће Ариф на крају себи признати као горку истину, а Фатма ће у свом потресном дневнику написати: „Романи су ме довели у земљу *духа без душе*” и „Ми немамо *духа* колико оне, а оне немају *душе* колико ми.”⁵⁵ Ако у овој бинарној опозицији *l'esprit* и *l'âme* интертекстуално читамо *Мисли* великог Паскала (Blaise Pascal), наиме место где говори о Богу који се осећа у срцу и о неизмерној предности коју танани дух има спрема геометријског Разума, онда су наше оријенталке на великом добитку спрема западних „резонерки”. Међутим, њихов велики пораз лежи другде: за време харемског весеља уприличеног поводом Фатмине свадбе, странкиње присуствују распонамљеној игри турских робиња толико ватреној да ће једна Немица узвикнути: „То није жена, него страст!”⁵⁶ Та већ гротескна слика узбуркане крви и меса биће зачињена травестијом када једна невестина рођака, прерушена у мушкарца, буде кренула да читав харем салеће пољупцима и додирима. Овако испољени анимални нагони једна су од последица изопачавања женске природе којој је забрањено да види непознатог мушкарца пре брака. Жене се најпре заљубљују у жене, затим у своје девере, пасторке или зетове. „Always without men... It is not natural.”⁵⁷ Овоме је узрок, као што је то Јелена Димитријевић већ добро приметила, себичност и препотентност љубоморних мужева који, лажно витлајући барјаком Мухамедове вере, чине са женама шта им је воља.

Права и надасве мудра чуварка исламске вере и вековне традиције у роману *Нове* је свакако Фатмина нене, Шехназе-ханум. Она у сваком тренутку, посебно у оним кризним ситуацијама које ће јој унука доживети, спретно брани веру наглашавајући у ствари нека универзална начела фатализма („Тако је писано”), стоицизма („Ћути, трпи”) или паскаловске науке којој нас не учи разум него срце. Овде смо се већ приближили сфери универзалних типолошких аналогија које ћемо сад, кроз још неколико примера, покушати да сагледамо на дијахроном нивоу у контексту француске и „новотурске” мисли.

Када госпођица Жабуле подучава Фатму писању и када каже: „Стил је човек”⁵⁸, извесно је да ова реминисценција упућује на генетичку везу са изворником тј. да је Госпођица читала Бифонову (Georges-Louis Leclerc de Buffon) *Расправу о стилу*. Али кад Ариф-тејзе опомиње своју рођаку да се не заноси превише у својој заљубљености речима: „што мање илузија, то слабије разочарање”⁵⁹, мало је извесно да је она овај науч извукла директно из Ла Бријерових (Jean de La Bruyère) *Карактера*. Овај француски класичар, говорећи о људском срцу, у једној својој максими каже да „... онај који с великим нестрпљењем жели нешто, уноси много свога да би био довољно награђен успехом”⁶⁰ тј. да гајећи превелика надања и очекивања која се често не реализују, људи западају у велика разочарања. Или када приповеда о почетној срећи и опијености у браку Фатме и Џемал-беја (када су

⁵⁴ *Нове*, 282, курзив В. Ћ.

⁵⁵ *Ibid*, 291, 293, курзив В. Ћ.

⁵⁶ *Ibid*, 124.

⁵⁷ *Ibid*, 126.

⁵⁸ *Ibid*, 28.

⁵⁹ *Ibid*, 150.

⁶⁰ Жан де Ла Бријер, *Карактери или нарави овога века*, прев. Драгослав Илић (Београд: Просвета, 1953), 129.

загрљени читали романи и писали писма, она на француском својој учитељици, он на енглеском свом пријатељу Чарлсу), ауторка романа каже да „понекад, њих двоје *ништа не говоре*, а разумеју се...”⁶¹ О том дубоко невербалном разумевању говори и Ла Бријер: „Бити са људима које волимо, то је довољно; сањати, говорити са њима, *не говорити*, мислити на њих, мислити на најбезначајније ствари, *али бити поред њих*, од подједнаке је вредности.”⁶² Ову мисао наћи ћемо и код Гетеа (Johann Wolfgang Goethe) и Дучића, али се она зацело јавља и у интертексту бројних других аутора где наша ерудиција и проницљивост имају задатак да је открију. Склони смо да верујемо да су овде посреди типолошке аналогије и то не друштвене, жанровске нити психолошке, већ оне универзалне, рефлексивне које потичу из свеколиког животног искуства тј. из филозофије живота. Оне се могу успоставити на нивоу опште, светске књижевности, јер су део светске ризнице мудрости чији су универзални принципи морала и живота уписани у сваку Свету књигу као вечни архитект. То је благо Истока и Запада, Севера и Југа, Старих и Нових...

Џемал-беј, Фатмина прва и једина љубав за којег је имала среће да се уда, главни је мушки лик у роману и добра прилика да сагледамо његову слику сопства и света. Француски ђак који се школовао непосредно са извора у Паризу, он је, чини се, био идеална прилика за остварење Фатминих снова. Друга страна медаље показала се врло брзо: после прве љубавне опијености, Џемал се вратио свом старом пороку – алкохолизму који му је наследно био у крви. Сваки пут када попије, испољава се његова агресивна нарав у тој мери да је једном починио убиство и због тога био протеран из Цариграда. Због његових ноћних испада, по шеријатском закону, Фатма је морала да побегне и да се невољно преуда. И он је, као мушкарац, гневан на изопачене законе на којима почива труло друштво, а понајвише зато што му отимају Фатму иако је свестан да је то већма његова кривица. Будући да је видео Француску, упознао другог изблиза, на лицу места, он нема никакву величанствену представу да је другде боље и да је другде његова отаџбина. Прагматичан и реалан, Џемал верује само у љубав и страст, јер он је „страстан источњак, коме *волети* и *живети* значи једно исто.”⁶³ Он је свестан „фронде” која се закувава међу младотуркињама, јер све оне, и старе и нове, „нешто хоће, а не знају шта... беже од глупих предрасуда и опет им се враћају.”⁶⁴ Он се подсмева њиховој тежњи ка проевропској просвећености, тој њиховој детињастој франкоманији, јер добро зна како ствари стоје тамо на Западу и да нигде не цветају руже. Задржавши реалну слику о себи и окружењу, о овоме „овде” и ономе „тамо”, Џемал неће доживети трагични крај у расплету романа, већ га јасно можемо видети у будућности како и даље води своју животну борбу између страсти и алкохола. С друге стране, Фатма ће скрхана од силних несрећа и разочарања умрети од туберкулозе, њена сестра Мерсије, тајно заљубљена у Џемала, увенуће од бола због ћутања о тој љубави коју је морала насилно да угуши, а Ариф ће се, под утиском обе смрти, угасити са Фатминим дневником у рукама и „правом сунца” на уснама.

⁶¹ *Нове*, 141, курзив В.Ђ.

⁶² *Карактери или нарави овога века*, 122, курзив В.Ђ.

⁶³ *Нове*, 201.

⁶⁴ *Ibid*, 200.

Пошто је намерно инсценирала недостатак поштовања према родитељима свог другог мужа те била истерана из те куће, Фатма се, у последњим трзајима наде, договорила са Цемалом да побегну од свега у Француску, што им је пошло за руком. Пре него што ће утећи, Фатма је свом поноситом оцу приредила ужасну сцену одрицања од Бога, сцену радикалног порицања Идентитета. У ствари то је био симболички чин очајнице која се више не боји, која мрзи и која пљује на Бога (читај: *оца душманина*) те добивши натприродну снагу да се одупре неприродном, раскида окове женског затвора ломећи решетке кафеза у парампарчад. Потом ће револтирани отац симболично спалити све њене књиге, свеске, писма, романе док не буде стигла поразна вест из Париза да је Фатма умрла. Поред опроштајног писма, у трагичној иронији к'смета, отац је добио своју унуку, Фатмину кћер у аманет на васпитавање.

Када је илузија (*le mirage*) распршена, слика (*l'image*) демитологизована, идеали убијени, а сурова стварност (другост) показала зубе, када је схватила да ни по чему не личи на Францускињу, Фатма је саставила писмо оцу непосредно пред смрт у туђини. То писмо нуди нам један од могућих одговора на Пажоово питање које смо већ раније апострофирали, а то је да ли је уопште могућно (мудро) реципирати и интегрисати ново / страно без угрожавања и ниподаштавања старог / сопственог. Фатма каже: „Криј од ње дању сунце, ноћу свећу, и она ће се осећати срећна. То што ви богати муслимани чините (једва неки из љубави према просвећености, сви из сујете), прерано је. Прерано је за нашу мрачну земљу, за наше потпуно непросвећено друштво.”⁶⁵ Решење које је она понудила је ксенофобичног карактера и свакако да одговара крутом режиму коме су биле подвргнуте муслиманке. Стешњене од најранијег детињства у раљама мушког света са Богом на челу, оне као да су примиле Божју немилост, а не милост. Ова неприродна атмосфера, видели смо, рађа не само изопачене склоности, већ и презирање сопства (конзервативног и назадног), а идеализовање другог (културног и просвећеног) који постаје предмет жудње и маније. У контексту овакве рецепције, Јелена Димитријевић је јасно показала како су реалне последице конструисане слике о другом неминовно погубне.

Да би се успоставио један здрав интеркултурни дијалог потребно је дакле, да обе стране покажу висок степен култивисаности најпре за грађење сопственог идентитета, а потом и за рецепцију страног. То значи да само максимална отвореност и флексибилност у дијалогу култура могу дати повољне резултате. Само тако је могуће дати позитиван одговор на Пажоово питање. Само тако је могуће да страност не угрози нечије сопство, већ да га напротив, трансформише, ширећи хоризонте субјекта, и тиме омогући интеркултурну концилијантност. При том треба имати у виду да је однос 'другости' и 'ја' изузетно сложен, ма колики био афинитет према другости, јер културна хередитарност има велику улогу у обликовању индивидуалног и колективног идентитета. Између слике и опсене о себи и другом, о сопству и свету, *појединац* једини има ту моћ да својим личним сензибилитетом и интимним осећањем ствари појми, премости и најзад у *себи* превазиђе културолошке и цивилизацијске разлике.

⁶⁵ Ibid, 280.

Литература:

- Бошковић, Владимир. „Књижевно путовање Јелене Димитријевић“. У *Писма из Солуна*. Двојезично издање. Приредили Владимир Бошковић и Дејан Аничкић. Превод Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић, 107-118. Лозница: Карпос, 2008.
- Brajović, Tihomir. *Identično različito*. Beograd: Geopoetika, 2007.
- Brunel, Pierre i Yves, Chevrel. *Précis de littérature comparée*. Paris: PUF, 1989.
- Bužinjska, Ana i Mihal Pavel Markovski. *Književne teorije XX veka*. Prevela Ivana Đokić-Saunderson. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Claudon, Francis i Karen Haddad-Wotling. *Précis de littérature comparée*. Paris: Nathan/HER, 2001.
- Гвозден, Владимир. „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности“. *Зборник МС за књижевност и језик*, књ. XLIX, св. 1-2, Нови Сад, 2001, 211-224.
- Димитријевић, Јелена. *Нове*. Београд: Нова штампарија Давидовић – Љуб. М. Давидовића, 1912.
- Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Лозница: Карпос, 2008.
- Kaler, Džonatan. *Teorija književnosti*. Preveo Dragan Ilić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Константиновић, Зоран. *Увод у упоредно проучавање књижевности*. Београд: СКЗ, 1984.
- Ла Бријер, Жан де. *Карактери или нарави овога века*. Предео Драгослав Илић. Београд: Просвета, 1953.
- Lagarde, André i Laurent Michard. *XVIIe siècle. Les grands auteurs français. Anthologie et histoire littéraire*. Paris: Bordas, 1985.
- Lagarde, André, i Laurent Michard. *XVIIIe siècle. Les grands auteurs français. Anthologie et histoire littéraire*. Paris: Bordas, 1985.
- Лешић, Зденко. *Теорија књижевности*. Београд: Службени гласник, 2010.

- Pageaux, Daniel-Henri. *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin, 1994.
- Пажо, Данијел Анри. „Од мултикултурализма до интеркултуралности”. Предео Павле Секеруш. У *Сусрет култура*. Нови Сад, 2006.
- Pichois, Claude i André M. Rousseau. *Komparativna književnost*. S francuskog prevela Jerka Belan. Zagreb: Matica hrvatska, 1973.
- Prins, Džerald. *Naratoški rečnik*. Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Стојановић Пантовић, Бојана, Богдан Косановић, Владимир Гвозден, Зорица Бечановић Николић и др. *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*. Нови Сад: Академска књига, 2011.
- Todorov, Cvetan. *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Prosveta, 1994.
- Van Tigem, Pol. *Uporedna književnost*. Prevod s francuskog Mihailo B. Milošević i Nada Milošević. Beograd: Naučna knjiga, 1955.

Vladimir Đurić
Faculty of Philology
University of Belgrade

Original scientific paper

UDC: 821.163.41.09 Димитријевић Ј.

Between *l'image* and *le mirage*: The Status of French Culture in the Novel *The New Women and Letters from Thessaloniki* by Jelena Dimitrijević

The paper examines the ways in which both the transfer and the reception of French literary and cultural models are realized in the opus of Jelena Dimitrijević. It is shown how her characters see France and how they form a picture that soon turns out to be pure illusion – delusion. In his research, the author relies considerably on a relatively young branch of the French comparatist school - imagology. The author introduces some of its methods and terms (from Baldensperger to Pageaux), with a special emphasis on the comparative-imagological approach and its outstanding representative – a contemporary comparatist Daniel-Henri Pageaux. He also uses the terminology originating from the Russian comparative literature, as well as the one from the French post-structuralist criticism which is relevant for this study. After the theoretical introduction, the possibilities of application of the stated methods in the work of Jelena Dimitrijević have been examined, entirely in the context of French culture and the French thought. In the foreground, there is the issue of the Eastern reception of Western culture and vice-versa: the East seen through the eyes of foreign women who live and travel there. Finally, the aim of this paper is to emphasize the imaginary character of the constructed image and its real consequences.

Keywords: image, illusion, reception of the foreign, intertextuality, intercultural dialogue
Abstract translated by Jelena Višnjić

Дуња Душанић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

„Рат је био највиша школа моја, а несумњиво и општа“:

Први светски рат у делу Данице Марковић¹

Опште је место о Даници Марковић, а донекле и о већини српских књижевница почетком XX века, да је као ауторка тематски и жанровски ограничена на оно што се традиционално сматрало „женским“ простором у књижевности – приватни, интимни живот субјекта и прво лице. Овај рад ће настојати да прикаже једну другу страну Данице Марковић, као и промену до које је, под утицајем искуства Првог светског рата и учешћа у Топличком устанку, дошло у њеном односу према заједници. Поређење између предратне песме „27-ми јуни“ и послератних „Утисака из буне у Топлици“, као и песме „Дванаест хиљада“, треба да послужи као основ за употпуњавање представе коју имамо о односу Данице Марковић према заједници у којој је живела и стварала, али и српских књижевница уопште према искуству Првог светског рата.

Кључне речи: српска књижевност Првог светског рата, српске књижевнице у Првом светском рату, Даница Марковић, Топлички устанак у књижевности, женска сведочанства о Првом светском рату.

У тексту „Наша књижевност и рат“, објављеном 1918. године у *Књижевном југу*, Андрић примећује да је Први светски рат „у свему помакао нагласак са индивидуалног на

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, у коме ауторка учествује од школске 2011/12. године као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

опћенито“, утолико што је „онима који то пре нису хтели да виде показао како смо чврсто везани са земљом својом, како смо неизбежно одговорни према онима који су давно помрли исто као и према онима који се још нису родили“. ² Крајем наредног рата енглеска књижевница Елизабет Боуен (Elizabeth Bowen), у „Постскриптуму“ за своју збирку *Демонски љубавник и друге приче*, примећује да је тај исти, Први светски или Велики рат, привремено укинуо осећање посебности које иначе одликује писце:

Могло би се тврдити да су писци увек помало ненормални људи: сигурно је да је у такозваним „нормалним“ временима мој осећај за ненормално био јако изоштрен. У рату је ово осећање незнатне различитости било суспендовано: осећала сам се сједињено са, и сасвим налик, свима осталима. Понекад једва да сам знала где престајем ја а где почиње неко други. Насилно уништење поузданих ствари, експлозија оне илузије коју престиж, моћ и сталност припајају обиму и тежини, оставили су нас све, подједнако, без главе и без тела. Зидови су се рушили; и ми смо осетили, ако не и спознали, једни друге. Сви смо живели у стању луцидне ненормалности. ³

Свест о припадности једном колективу у кризи, која у очима ово двоје писаца чини сваки индивидуализам немогућим, наметнула се у виду моралног и естетског питања многим њиховим савременицима. Иако се у Србији, која је у Први светски рат ушла непосредно после два балканска, о односу између индивидуализма и друштвене одговорности писца већ расправљало, ово питање је, глобално посматрано, тек с ратом 1914. добило посебну тежину. Онима који су „међу лешинама, под отровним плинovima, осетили прилично *хипермодерне* сензације“, проналажење уметничког израза који би одговарао измењеној стварности намеће се као главни изазов: „Свуд се то осећа, да су хиљаде и хиљаде прошле крај лешина и рушевина, обишле свет, а вратиле се тражећи мисли, законе и живот, бивше, непромењене. Они траже стару, навиклу књижевност, познате, удобне сензације, протумачене мисли.“ ⁴ Отуда се и код Андрића немогућност адекватне уметничке обраде ратног искуства поставља као морална дилема:

² Иво Андрић, „Наша књижевност и рат“, *Кораџи*, бр. 10 (1975), свеска 1–2: 73.

³ Elizabeth Bowen, „Postscript“, *The Demon Lover and Other Stories*, (Harmondsworth: Penguin, 1966), 197. (Превод Д.Д.)

⁴ Милош Црњански, „Објашњење Суматре“, у *Итака и коментари*, (Београд: Просвета, 1959), 176, 178.

[...] у једну руку сви добро осећамо колико се тога променило, у овим годинама патње, у целом човечанству и у сваком од нас, а у другу руку време и прилике које нас окружују онемогућују нам да то изразимо; [...] сви ми на своје очи видимо, и то је бар једна корист рата, *како је многа бучна мирнодобска истина постала лаж* и како се други живот спрема, па и друга књижевност.⁵

У питању је иста дилема која је мучила и Вирџинију Вулф (Virginia Woolf) у *Сопственој соби*: Ако је време пре рата било илузија, зашто онда не славимо катастрофу?

Да ли да кривимо рат? Када су топови запуцали августа 1914, да ли су мушкарци и жене једни другима изгледали тако незанимљиви да је свака романса убијена? Сигурно да је био шок (нарочито за жене с њиховим илузијама о образовању, и тако даље) видети лица оних који нама управљају у светлости топовске ватре. [...] Али зашто кажем „окривити“? Ако је оно била илузија, зашто не славимо катастрофу, ма каква била, која је разорила илузију и на њено место довела истину?⁶

Андрић 1918. године главним задатком модерне, послератне књижевности сматра одржавање континуитета са „некадашњим духовним животом“ и „предратним идеалима“. У томе је он донекле ближи писцу попут Томаса Мана (Thomas Mann) него Вирџинији Вулф, која у есеју „Модерна проза“ не види рат, већ 1910. годину, као дубоки рез у политичкој и књижевној историји Велике Британије. Овај друкчији поглед на однос између рата и уметности код Вирџиније Вулф не потиче само из сазнања да је „сјајна прошлост лаж“ и да, грубо речено, нема повратка на старо, колико из различитог доживљаја самог рата. Поред очигледне чињенице да је у Србији Први светски рат, схваћен као завршна етапа у процесу националног ослобођења, имао сасвим особен карактер, чињеница је и да је Вирџинија Вулф, као и већина модерниста и један део феминисткиња, сопствени доживљај рата сматрала превасходно родно условљеним. Разуме се, на њега је несумњиво утицао и пацифистички дух који је владао Блумзберијем. О овом, феминистичко-пацифистичком уверењу Вирџиније Вулф најнепосредније сведочи есеј „Три гвинеје“, писан непосредно пре Другог светског рата, где је учешће жена у рату – као болничарки на фронту или, код куће, као радница које су привремено обављале мушке послове – оцењено као морално сумњив, али разумљив покушај бега од

⁵ Иво Андрић, *нав. дело*, 72–73. (Курзив, Д.Д.)

⁶ Вирџинија Вулф, *Сопствена соба*, превела Јелена Марковић (Београд: Плави јахач, 1998), 20.

„суровости, сиромаштва, лицемерја, неморалности и ништавности“ кућног образовања које им је једино било доступно.⁷ О истом доживљају рата као *preposterous masculine fiction*, као нечувене, апсурдне мушке фикције, како га је окарактерисала у једном писму из 1916. године, сведочи и *Јаковљева соба*, а у мањој мери и *Госпођа Даловеј* и роман *Ка светионику*. Ово изједначавње рата са фикцијом има значајне импликације у погледу става који Вирџинија Вулф заузима према свом положају у односу на друштво и нацију. Рат је, грубо речено, и мушка „измишљотина“, и један у низу „конструкта“ на чијој се нужности сматрало да цивилизација почива, и део једног света, приказаног у делима писаца попут Бенета (Bennett), Велса (Wells) и Голсвортија (Galsworthy), који је после 1914. постао „нестваран“.⁸ Овде није само реч о одређеној слици нације, каква стоји, на пример, иза топоса Енглеске као Аркадије⁹, иронизоване у лику Септимуса Ворена Смита који добровољно одлази у рат како би спасао једну Енглеску сачињену од Шекспирових комада и госпођице Изабеле Поул која у зеленој хаљини шета по неком тргу. У питању је, такође, неразмрсиво клупко политичких позиција и представа о култури, нацији и друштву, којима Вирџинија Вулф непосредно супротставља сложен сплет питања у вези с родним улогама, женским образовањем, књижевношћу, па и категоријама „илузије“ и „истине“.

Први светски рат, на дуже стазе гледано, није толико значио „крај женских илузија“, како вели нараторка *Сопствене собе*, па чак ни цезуру у борби за женска права, колико је тај процес неочекивано убрзао.¹⁰ Нема сумње, међутим, да је рат ту борбу

⁷ Virginia Woolf, *A Room of One's Own, Three guineas* (New York: Oxford University Press, 2000), 207–208.

⁸ Види читаво поглавље посвећено Вирџинији Вулф, „Woolf, war and writing: new words, new methods“, у Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women. Identity and Ideology in the First World War*, (London and New York: Routledge, 1994), 169–216; за рат као мушку фикцију види 173–175.

⁹ О енглеској пасторали види Paul Fussell, „Arcadian Resources“, у *The Great War and Modern Memory*, (New York: Oxford University Press, 2000), 231–269.

¹⁰ На пример, у Енглеској је 1918. године непосредно допринео изгласавању закона којим је женама дато ограничено право гласа, док је у Србији 1919. основан Народни женски савез Краљевине СХС, као и Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права – прва организација која се првенствено борила за женско право гласа. Током 1919. године слична удружења јављају се и у другим деловима Краљевине. Ову распрострањену појаву савременици су приписивали демографским и социјалним променама које је донео рат : „Жена је“, како вели аутор текста „Женско питање данас“, објављеног непосредно по завршетку рата, „у току светског рата

привремено обуставио и, штавише, да су га савременице доживеле као повод који је довољно јак да питање женских права потисне у други план. Осим што је очигледно било мотивисано општим приликама и борбом за опстанак, ово одустајање од залагања за лична права, па и од јавног, књижевног бављења родним и интимним питањима, која се традиционално везују за женску књижевност, имало је и друге разлоге. Безброј пута навођени пример Скерлићеве критике *Сапутника* Исидоре Секулић, објављених у току претходног рата, нарочито је, у том смислу, индикативан:

Сапутници су изишли у почетку јула, у најгрозовитијим данима српско-бугарског рата, када је на сто хиљада мртвих и рањених лежало на македонским бојиштима и када је колера почела да коси на све стране. Ја сам покушао да читам ту књигу у возу, у атмосфери крви и смрти која се свуда осећала. [...] Оздо, са југа, јурили су велики возови пуни рањеника, који су, подерани, блатњави, са крвавим завојима, измучена лица, неки изврнутих очију, лежали на окрвављеној слами вагона за стоку. На појединим станицама извлачили су оне несрећнике код којих се јавила колера и бацали их на рампу. У Лапову, трагична гомила од неколико стотина жена, са малом децом, многе већ у црним шамијама, у очекивању воза с рањеницима пука чији су војници из околине. И када је воз стао, и када се на њ баци рој несрећних жена, када су се виделе у фургонима све грозоте рата и када се чуло и о онима који се, ни измрцварени, никада више неће вратити, чуо се врисак, кукњава, ридање, велики крик бола матера и жена, и затим је дошла страшна поворка, на носилима, на леђима, на штакама, на штаповима, [...] млади људи са пребијеним рукама и ногама, пробуражених трбуха, размрсканих глава, исцурелих очију. И пред тим призором од којег се човеку крв леди и који се

показала да је исто толико способна да дела у привредном и јавном животу као и човек“, она је „на својим плећима понела две трећине терета ратног.“ – *Радничке новине*, 8. децембар 1918: 101. [Наведено према: Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“, у Милан Ристовић, прир., *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (Београд: Clio, 2007), 101.]

Промена у положају српских жена, до које долази после рата, још је значајнија ако се узме у обзир то да се до рата њихова еманципација одиграла под окриљем програма националног ослобођења. Отуда се и женска друштва која су делала у Србији пре рата и за време њега разликују од феминистичких организација другде. На пример, Коло српских сестара, чије су чланице биле управо оне „кћери образованих мушкараца“ (*daughters of educated men*), чији друштвени значај и политички потенцијал Вирџинија Вулф наглашава у „Три гвинеје“, у први план своје делатности стављало је рад на националном питању, остављајући при том борбу за женска права махом изван својих интересовања. О програму Кола види Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, бр. 73 (2009): 116–132; о борби за право гласа, Јованка Кеџман, „Жене Београда у борби за право гласа“, *Годишњак града Београда*, бр. 17 (1970): 139–163.

никада неће моћи из сећања избрисати, када се види бездан људског бола и беде, како могу изгледати седамнаест страна фраза о једној главобољи!¹¹

Осим што сведочи о Скерлићевом приповедачком таленту, овај одломак очито циља на то да тези о „немоћи литературе“, персонификованој у индивидуализму Исидоре Секулић, супротстави принцип утапања индивидуе у колектив, у „велики крик бола“ роја несрећних жена. Свакако да у њему има и одјека званичне пропаганде о томе шта јавно мњење у време рата очекује од „српске жене“. То, међутим, не обезвређује морално питање које Скерлић поставља писцима, нити умањује његов драматични одјек у животу и делу једне уметнице каква је била, на пример, Надежда Петровић. Такође, треба имати у виду да однос између личних права и дужности није нужно доживљаван као невољно покораванье индивидуе колективу. У процесу конституисања српске националне државе, као Кнежевине, а потом Краљевине Србије, у којем је важну улогу имало увођење опште војне обавезе, развијала се и једна нова идеологија рата – као патриотске дужности и борбе за слободу – чиме се симболична и практична политика посредством патриотске лојалности пренела на питање етичке дужности појединца, који ратове државе доживљава као личну борбу за слободу.¹² И мада је овај процес у почетку ишао споро (због отпора који је идеја опште војне обавезе изазивала у, махом руралном, становништву Кнежевине), за генерацију која је изашла као победник из балканских ратова, а нарочито за оне млађе, понете југословенском идејом, нова идеологија рата поспешивала је идентификацију појединца с колективом, чак и независно од његовог осећања родне припадности. Стога не треба да изненади то што за Скерлића, иначе склоног да субјективност женске књижевности оправда „злим социјалним положајем“ жена, односно да одређени жанровски избор¹³ доведе у каузалну везу са чињеницом да су ауторке, готово без

¹¹ Јован Скерлић, „Две женске књиге“, у *Писци и књиге* III, (Београд: Просвета, 1955), 464–465.

¹² О званичној репрезентативној култури у Кнежевини и Краљевини Србији види Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, (Београд: Филозофски факултет, Историјски музеј Србије, 2012), 17–39, о војсци у том контексту, 37.

¹³ О односу између књижевних жанрова, модернизма и женске традиције у српској књижевности види Магдалена Кох, „Да ли постоји генолошки пакт?“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 51 (2003), свеска 3: 695–708.

приступа јавној сфери, биле приморане да живе „само својим сентименталним животом“, та иста књижевност, сагледана у контексту рата, постаје излишна и неприхватљива.¹⁴

Сличан сукоб између захтева спољашњих, ратних околности и борбе за родну и уметничку самосталност, налазимо у готово бурлескном облику у приповеци „Ратна епизода – година 1914.“ Данице Марковић. У питању је сасвим тривијална анегдота о шали чији је предмет била сликарка Анђелија Лазаревић. Једног лепог летњег дана, Анђелију у сликању топличког пејсажа прекида жандарм и, позивајући се на ратно стање, спроводи је као сумњиво лице у полицијску станицу. Како крај себе није имала никаква документа, начелник станице јој припрети да ће је задржати читаву ноћ у притвору. Уплашена, Анђелија се позива на брата од тетке, председника суда, не знајући да он све време прислушкује разговор. На крају, и брат и начелник попусте пред налетима смеха. Открива да су у читаво замешатељство били упућени сви сем Анђелије и жандарма.

Инцидент с полицијом се, наравно, завршава весело, али срећни расплет не отклања његов иронични призив – на Анђелијино пребацивање „Ти си ми овај колач умесио“, брат одговара „Нисам богами. Сама си га умесила. Ја сам само дао упутство начелнику како да га испече“¹⁵, алудирајући на разговор који је довео до њеног привођења. Тај разговор представља сићушни, тривијални *mise en abyme* оног сплета друштвених, професионалних и родних односа о којима је било речи. Социјална и интелектуална инфериорност жандарма наглашена је Анђелијиним ставом и начином обраћања, као и коментарима приповедача¹⁶:

- Шта ви то радите, госпојице?
- Ето, видиш, сликам.
- А шта ће ви то?
- Па тако, то је моје занимање, одговори сликарка и осмехну се.
- То ви је занимање!

¹⁴ Види Јован Скерлић, *Писци и књиге* III, 472.

¹⁵ Даница Марковић, „Ратна епизода – година 1914“, у *Купачица и змија*, прир., Марија Орбовић, (Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2003), 178.

¹⁶ На пример: „Кад је 'морално' онда драге воље, изјасни се уметница народним начином изражавања купећи сликарски прибор. Било јој је жао што је прекинула успешно започети посао, али је веома занимао даљи развој авантурице“, или: „Одмах уђоше позвати: сликарка напред с целокупним прибором у наручју, пошто жандарм, приводећи је, никако није дозволио да остави у предсобљу corpus delicti.“ *Исто*, 174, 175. (Подвукла Д.Д.)

- Јес', то је мој занат, потврди госпођица некако обешечачки.
- Хм, рђав сте занат изабрали.
- Е, а зашто?
- Па незгодно му је време, одмахну жандарм главом, забринута изрази.
- Бавим се ја тим задатком већ десет година.
- Мож' да буде, али ви, госпо'ице, покупите то па пођите са мном.¹⁷

Под претњом затвора, међутим, њен презир брзо прелази у страх, а самосталност у тражење заштите од брата, председника суда, дакле, од некога ко је истовремено представник закона и мушки представник породице. Ово покораване симболичком поретку приказано је комично, између осталог зато што је у питању сâм почетак рата и што су његове страхоте још далеко, али и зато што се одиграва у паланачком амбијенту, чија је неупоредива тривијалност предочена и на почетку приповетке „Дозив нечастивог“:

Рат ме је бацио у паланку и остадох тамо седам година. Чине ми се тих седам година као заточење. Па ипак, никад не осетих живот тако интензивно као у паланци за време окупације. [...] Тада су ми се и људи и жене приказали у правој боји и пуној светлости. Рат је био највиша школа моја а несумњиво и општа. [...] Но после...Кад прође прва бура од одушевљења, кад одахнусмо од ига, поче убиствено дејство паланке. У Београду живи свет како хоће, али у паланци то није могуће, нарочито после рата, [...] Никакав однос не одговара уобичајеном изразу „кулук“, колико друштвене обавезе у паланци.¹⁸

Од тих узбудљивих година интензивног осећања живота, у поезији и прози Данице Марковић није, међутим, остало много трага. Није остало ни у опусу већине српских књижевница. Једину непосредну тематизацију ратног страдања код Данице Марковић налазимо у фикционалном приказу српско-бугарских сукоба, причи „Крст“ из 1902. године. У свим осталим приповеткама рат је приказан у позадини, тачније, он је посредно предочен кроз доживљаје ликова чији друштвени положај и учешће у сукобу представља неку врсту реализоване метафоре „позадине“ – ратни инвалид у „Успомени из рата“, девојчица у причи „За славу Пољске“, послани у истоименој приповеци. Чак и у „Крсту“, нагласак је на неизрецивој патњи мајке убијеног војника и на чежњи обојице ратника, Иванова и Петрова, за окриљем дома, а не на самом сукобу. Свакако да би се ово одсуство могло објаснити и сензибилитетом Данице Марковић, која је, још од Скерлићеве критике

¹⁷ Исто, 172–173.

¹⁸ Исто, 157–158.

збирке *Тренуци*, доживљавана пре свега као „сасвим *своја*“, „песникиња љубави“ и „безобзирног егоизма врло јаким осећања“¹⁹, али и оним улогама – мајке, сестре и супруге – које је дискурс ратне пропаганде налагао.²⁰ Да та њена репутација није била сасвим незаслужена, види се и из песме „27-ми јуни“, објављене 1904, у првом издању *Тренутака*. По својој наративности, ироничности и готово бунтовном тону, она нимало не подсећа на песникињу „Априлске елегије“. Али по осећању изопштености индивидуе из колектива и јавног живота који осујећују њене стваралачке напоре, персонификоване у „сухом цвећу“ с краја песме, она несумњиво носи печат Данице Марковић. Присуствујући комеморативној светковини, лирско *ја* (које се, без веће штете по смисао песме, овде може поистоветити с ауторком), остаје по страни, такорећи „ван домашаја“ симболичне политике јавног спектакла:

СТИГОХ У СЕЛО, ГДЕ ЗАХВАЛНИ ЉУДИ
ДИГОШЕ СПОМЕН СВОГ КРАЈА ХЕРОЈУ,
И ДА СЕ ПРОШЛОСТ ВИТЕШКА ПРОБУДИ
САКУПИШЕ СЕ У ВЕЛИКОМ БРОЈУ.

[...]

СВЕШТАШЕ ТАМО СПОМЕНИК НАД ЧЕСМОМ,
ДРЖАШЕ РЕЧИ И ГОВОРЕ МНОГЕ;
ДЕКЛАМОВАЊА ПРОПРАТИШЕ ПЕСМОМ
ПАТРИОТИЗМА И БРАТИНСКЕ СЛОГЕ.

БИХ ОСУЂЕНА ДА СВЕ ТО ОДСТОЈИМ!
ЖЕГА ЈЕ ПЕКЛА, ГУШИЛА ОМАРА,
ВЕНУЛО ЦВЕЋЕ У РУКАМА МОЈИМ

¹⁹ Јован Скерлић, „Даница Марковић“, у *Писци и књиге III*, (Београд: Просвета, 1955), 423–424.

²⁰ Разуме се, било је жена које су активно учествовале у рату. Поред припадница Кола српских сестара, попут Надежде Петровић, Делфе Иванић и Маге Магазиновић, које су се ангажовале као болничарке, било је и лекарки, и учесница добротворних мисија, и жена-бораца. За почетак, види Вера Гавриловић, „Жене лекари у Првом светском рату (1914–1918)“, *Архив за историју здравствене културе Србије*, бр. 18, 1989: 19–31; Јелена Лозанић-Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, (Београд: Удружење носилаца Албанске споменице, 1970); Антоније Ђурић, прир., *Жене Солунци говоре*, (Београд: Књижевне новине, 1987).

И од камена одбијала јара.²¹

Тешко је код Данице Марковић наћи непосреднији исказ о неаутентичности „патриотизма и братинске слоге“ од стиха „Бих осуђена да све то одстојим!“ Па ипак, овај наглашено негативан однос према „несносној галами“ заједнице промениће се с искуством рата. Живећи у Прокупљу од 1913. до 1920. године, Даница Марковић је за време окупације била део тајне женске организације коју је основала и предводила Ангелина Илић и која је помагала борце у Топличком устанку. Докле је њена активност у тој организацији сезала не зна се тачно. Чланице тајног друштва вршиле су разне функције – биле су курири, обавештајци, јатаци и агитатори за покрет отпора, неговале су рањенике у импровизованим болницама, по шумама и кућама, снабдевале су борце намирницама, оружјем и муницијом. Када су, средином марта 1917, Бугари поново освојили Прокупље, Даница Марковић је утамничена као активни помагач комитета.²² Према сведочењу Милене Бојовић и Полексије Димитријевић-Стошић²³, после слома устанка многим породицама и појединцима спасла је животе, а због своје делатности била је осумњичена, затворена, чак и осуђена на смрт. Интервенцијом бугарског песника Ивана Вазова била је ослобођена, али изгледа да није престала да се ангажује, јер је више пута одлазила у Ниш да моли бугарског команданта Тасева за помиловање многих Срба осуђених на смрт. Знамо, такође, да се јануара 1918. године с Ангелином Илић нашла у принудној „женској потери“ за четницима на планини Јастрепцу. О овим искуствима Даница Марковић је оставила сведочанство у виду „Утисака из буне у Топлици“, објављиваних у *Политици* током пролећа 1929. године, чији фикционални пандан представља песма „Дванаест хиљада“, објављена поводом десетогодишњице устанка у часопису *Вардар*. Иако ови текстови сами по себи немају естетску, па ни документарну вредност, они нам приказују песникињу чије се име у српској књижевности неизоставно доводи у везу с исповедном поезијом,

²¹ Даница Марковић, „27-ми јуни“, у *Историја једног осећања*, прир., Миливој Ненин и Зорица Хаџић, (Чачак: Народна књига/Алфа/Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2006), 39.

²² Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку*, (Београд: Социјална мисао, 1996), 40.

²³ Види Марија Орбовић, „Даница Марковић у Топличком устанку“, *Књижевни лист*, год. 5, бр. 47–48 (2006): 17.

интимистичким дискурсом, приватним и индивидуалним, у непосредном додиру с јавном сфером и колективом, којем је у времену кризе осетила да припада. О том преображају на драматичан начин сведочи писмо с молбом за помоћ које је 17. марта 1917. упутила Вазову:

У овим тешким временима – после наше кобне епопеје – нигде и никад нисам казала ко сам. Није било места ни потребе. Данас је дошао тренутак, кад ми ваља спасавати живот, и ја чиним један покушај на основу своје књижевне репутације. [...] Добро знам да мој живот у данашњем многоструком уништењу и општем пропадању не значи ништа. Кад милионе изводе пред топовске цеви, ко ће се осврнути на пропаст једне породице?!²⁴

„Утисци“ још више развијају ову тенденцију ка превладавању индивидуализма. Иако на први поглед не делује тако, у питању је сведочанство активног учесника, скривеног иза колективног *ми*, а не само пасивне жртве историјских догађаја. Промену у односу Данице Марковић према заједници могуће је сагледати и у поређењу с паралелом која постоји између песама „27-ми јуни“ и „Дванаест хиљада“. Обе се везују за комеморацију историјског догађаја, мада то чине на различите начине – док је у првој песми наглашена субјективност једног *ја* које чину комеморације присуствује а да заправо у њему не учествује, у другој је видно одсуство првог лица, при чему је самој песми, као некој врсти хорске тужбалице, намењена улога комеморативног чина. Зато се чини да би преображај Данице Марковић о којем сведоче текст у *Политици* и песма у *Вардару* – од опирања репрезентацијама званичне културе до вољног стављања сопствене уметности у њену службу – могао послужити употпуњавању, ако не и стварању једне сасвим друкчије слике о односу српских књижевница према Првом светском рату.

Устанак који се одиграо на подручју Топлице, Јабланице и Копаоника, у фебруару и марту 1917. године, из више разлога заузима посебно место у Првом светском рату: био је то спонтани народни устанак, који нису непосредно подстакле ни српска војна команда у избеглиштву, ни савезници, па чак ни комитске чете, а уједно и једини устанак против

²⁴ Марија Орбовић, прир., „Три писма Данице Марковић Ивану Вазову“, *Књижевни лист*, год. 5, бр. 49 (2006): 14.

окупатора у целокупној историји сукоба 1914–1918.²⁵ У колективном сећању Срба, међутим, Топлички устанак није заузео одговарајуће место, а његове јавне репрезентације, данас сасвим ретке, после 1945. године углавном су потискиване – некад слабије, а некад јаче.²⁶ Њихова неадекватност несумњиво је повезана с постојањем различитих, неминовно политички и идеолошки условљених, погледа на Први светски рат, па и на Топлички устанак у оквиру њега.²⁷ Рецепција устанка се убрзо после рата поделила на усмену, махом руралну, и писану, урбану традицију, неговану у дневној и периодичној штампи, као и у повременим зборницима. Она је рано развила „наглашено националну интерпретацију догађаја с обавезном патриотском поуком и упрошћавањем слике према правилима стилизације мита“²⁸. У ту се традицију несумњиво сврставају и „Утисци“ Данице Марковић.

Са становишта „генолошког пакта“²⁹, „Утисци“ су занимљиви зато што својим жанровским именом указују на то да се Даница Марковић, имајући на располагању два сродна историографска и књижевна жанра – мемоаре и сведочанство – није определила ни за један ни за други.³⁰ Разлози за избор „утисака“, а не „сећања“ или „успомена“, или неког трећег одређења, могу се довести у везу с оном тежњом ка потискивању сопственог *ја* у прилог колективном *ми*, али са жељом да се њихова ауторка публици представи пре

²⁵ Види Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1987).

²⁶ Андреј Митровић, „Колективна свест и тумачења историје. Искуства истраживања Топличког устанка“, *Лесковачки зборник*, бр. 33 (1993): 6.

²⁷ Те супротстављене слике рата Андреј Митровић идентификује као „националне“ и „комунистичке“: „Једно је национално виђење и оно првенствено подвлачи трагичну јуначку историју народа, тј. нације, друго је комунистичко и нагласак ставља на бескомпромисну борбу и величину жртава којима је заслужено постигнуто ново историјско стање. Иако су начелно међусобно супротстављена, својим суштинама су то скоро истоветна виђења, сводљива на високо вредновање борбене традиције, мада у првом случају нације, а у другом случају обичних људи.“ *Исто*, 6–7.

²⁸ *Исто*, 7.

²⁹ Види Магдалена Кох, *нав. дело*.

³⁰ Питање је, међутим, колики значај треба придати чињеници да трећи наставак, објављен 3. априла 1929. у *Политици* носи други наслов – „Топлички устанак“. Чини се да је највероватније у питању била грешка уредника, будући да сви остали наставци носе наслов „Утисци из буне у Топлици“.

као посматрач догађаја него као њихов учесник или као њихова жртва. Сагледано у том контексту, избегавање првог лица једине у „Утисцима“ за Даницу Марковић представља стратегију легитимизације сопствене позиције жене-сведока.³¹ С друге стране, неминовном субјективношћу „утиска“ она као да одустаје од озбиљнијих претензија мемоара, чије је писање резервисано за значајне историјске личности. Тиме остварује циљану равнотежу између личног и квазидокументарног виђења догађаја, која нам гарантује да је текст који читамо истовремено аутентичан и објективан. Та аутентичност се, међутим, може посматрати и као резултат деловања „ефекта стварног“ који тексту даје веродостојност. Није, наиме, довољно да сведочанство буде истинито, потребно је и да оно *изгледа* истинито; није чак довољно ни да изгледа истинито, оно треба да усмери нашу пажњу и обликује наше тумачење догађаја, да нас дирне и придобије за своју ствар.³² Да би у томе успео, аутор писаног сведочанства има на располагању различите поступке или стратегије литераризације историјског догађаја³³, од којих су неки заједнички фикционалним и нефикционалним књижевним жанровима, као и књижевности и историографији уопште. Нас овде неће занимати замршена, и у великој мери депласирана, расправа о разлици између историографије и фикције, као и њеном утицају на питање статуса сведочанства.³⁴ У вези са сведочанством Данице Марковић намеће се, пре свега, постојање снажне споне између ауторкиног индивидуалног и колективног доживљаја историјског догађаја. Њих несумњиво повезује особена „реторика памћења“, заснована на низу „афективних топоса“ који у одређеним ситуацијама представљају одговор колектива

³¹ О неповерењу које су писана сведочанства жена, махом болничарки у Првом светском рату, изазивала код претежно мушке читалачке публике, види Ruth Amossy, „L'écriture littéraire dans le témoignage de guerre: les récits des infirmières de 1914–18“, *Esthétique du témoignage*, dir. Carole Dornier et Renaud Dulong, (Paris: Maison des sciences de l'homme, 2005), 19–38. Ауторка тумачи привидну „безличност“ ових сведочанстава, њихово избегавање првог лица једине и употребу колективног *ми*, као тражени ефекат.

³² Michel Riffaterre, „Le témoignage littéraire“, *Cahiers de la Villa Gillet*, бр.3 (1995): 38.

³³ Види Michel Riffaterre, *нав. дело*, 43–49.

³⁴ За преглед те расправе, подстакнуте радовима Хејдена Вајта, види *Tropes for the Past: Hayden White and the History/Literature Debate*, ed. Kusima Korhonen, (Amsterdam and New York: Rodopi, 2006); за њен утицај на питање статуса сведочанства, *Probing the Limits of Representation. Nazism and the 'Final Solution'*, ed. Saul Friedlander, (Cambridge and London: Harvard University Press, 1992).

на историјске изазове тог времена.³⁵ Реч је о процесу у којем колективно памћење претвара одређене менталне представе у иконе и укида сингуларност историјског догађаја уклапајући га у један наратив који претендује на опште, ванвремено важење.³⁶ Иако је овај наратив културно условљен и варира од заједнице до заједнице, механизми помоћу којих се поменути прелаз остварује далеко су универзалнији него што се то на први поглед чини. Њихово присуство очито је већ на самом почетку сведочанства Данице Марковић, које се отвара доласком окупационих власти у Србију:

Нисмо били изненађени: помирили смо се и очекивали.
Непријатељ је био на прагу. Целокупна наша војска повлачила се пред њим. Није било помоћи, није било вредно борити се, није се могло противстати. Држава је напустила земљу, народ падао у ропство. Трагедија какве историја није забележила.³⁷

Приказ овог догађаја као трагедије без преседана заснован је на два мотива, мотиву тријумфалног пораза и моралне супериорности губитника, који представљају неизбежне топосе „жртвеног сећања“:

Наш пораз био је частан: *Gloria victis!* Остадосмо напуштени, тужни и – храбри. [...] Ми их дочекасмо као намерника чије је свртање било неизбежно. Нисмо били ни утучени, ни опори. Изишли смо пред њих с резигнацијом онога који верује у кратковечност свих лако стечених победа.³⁸

Као стратегија наративизације историјског догађаја, топос *vae victoribus!* део је устаљеног репертоара јавних репрезентација и колективног сећања Срба, који су свој национални идентитет засновали, између осталог, управо на сећању на жртву. „Пораз“, како примећује Алаида Асман, „не морају увек да разоре слику коју колектив има о себи;

³⁵ Алаида Асман, *Дуга сенка прошлости*, превела Дринка Гојковић, (Београд: XX век, 2011), 73.

³⁶ *Исто*, 43–44. Тај наратив се, у популарном, али и у научном дискурсу, најчешће одређује као „мит“. То, међутим, није најсрећније решење (као што, уосталом, није ни израз „наратив“, мада има ту предност да је мање емоционално обојен), јер, ма како прецизно дефинисали смисао у којем га употребљавамо, оставља превише простора за забуну и злоупотребу. Изузетак представљају синтагме попут „мита о Златном добру“, у оквиру којих се „мит“ јавља као научни термин чије је значење колико-толико утврђено.

³⁷ Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 6. март 1929, 1.

³⁸ *Исто*.

понекад они баш јачају националну кохезију“. Они су „с великим патосом и церемонијалним сјајем, предмет сећања и оживљавања тамо где нација заснива свој идентитет на свести о жртви“³⁹. У том контексту, слика окупације као периода искушења, „српске Голготе“, после које следе „васкрс“ и „препород“, већ је била на располагању Даници Марковић. Она је заузимала средишње место у миту о Златном добу и његовој обнови, на којем је, од 19. века, почивала политика српске државе.⁴⁰ Отуда је и код Данице Марковић поновни пад те државе у ропство виђен као понављање периода отоманске владавине, а ишчекивање ослобођења и ослушкивање вести са Солунског фронта као кушање вере и провера оданости:

После једног столећа слободе и напретка, наш интелегентни народ опет постаје раја. [...] Било их је са слабо развијеним националним осећањем и оних, који нису били способни да схвате општу ситуацију, и они су били уверени у коначну пропаст Србије. Но поред њих, био је тога уверења приличан број и оних, од којих се то није могло очекивати. Ми остали веровали смо непоколебљиво у победу Споразума и победу морала.⁴¹

Бележење понашања заједнице и унутрашње поделе изазване озбиљном кризом омогућује Даница Марковић да прикаже како долази до постепене стилизације догађаја у причу. Тај процес почиње ослушкивањем вести са фронта: „И ту наша традиционална сликовитост маште, нађе своје доба, захвативши све слојеве друштвене“, наставља се кроз приказ прокупачког пазара као „велике пантомиме народа“, а кулминира вешћу о Пећанчевом доласку у Топлички крај:

Пред наговештајем слободе наша машта доби пун замах. И постојбина Југовића постаде у 20. веку колевка легенде и врело предања. Ми смо били учесници и песници епопеје народа; били смо сведоци и творци топличких легенда. Посматрали смо како се свија ткиво предања око појединих легендарних јунака а

³⁹ Као истакнут пример жртвеног сећања она наводи управо Србе, који се сећају пораза на Косову тако што сваке године ритуално обнављају спомен на косовске пале јунаке, уписане у национални календар светаца. Види Алаида Асман, *нав. дело*, 77.

⁴⁰ О идеологији обнове златног доба и њеној улози у конституисању српске државе види: Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 39–79.

⁴¹ Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 6. март 1929, 1.

наша богата и радна машта прела је, сновала и ткала, необуздано и плахо, често противречна и парадоксна – увек доследна самој себи.⁴²

Исте слике „постојбине Југовића“ и „колевке предања“ јављају се и у песми „Дванаест хиљада“, с тим што су ту недвосмислено повезане с идејом жртве, док је Србија приказана истовремено као „племенита грудa“ и као страшна мајка⁴³:

И племенита грудa искушења,
Трагична, врла, храбра од постања
– Од Југовића колевка предања –
Вековни симбол самопрегорења,
За част имена, на попришту јада
Жртова деце дванаест хиљада.⁴⁴

Непосредно затим деца су апострофирана као „покољење за песму саздано/ што епопеју писа младом крви“, исто као што су и у „Утисцима“ Срби окарактерисани као „раса која се лаћала оружја као гусала и полазила у бој као на свадбу“. Та „доследност“ националне маште и њена склоност ка „епском“ виђењу савремених догађаја, односно ка њиховом тумачењу у складу с препознатљивим наративом о косовском страдању, највише се, за ауторку „Утисака“, испољила у хероизацији Косте Војиновића:

Уз Пећанца стајао је млађи војвода Коста Војиновић, који је касније ступио на позорницу: млад, плах, необуздан и баснословно храбар. Војиновић је био јунак наших дана који је, у светлости легенде постао кумир свих кућа, где се више маштало а мање мислило, нарочито оних где је било девојака. Пећанац, који је био глава организације, но човек зрео, повучен и срећен, постаде секундарно лице у нашим очима, срцима и машти.⁴⁵

⁴² Исто.

⁴³ Уп. Дучића: „Млеко своје дојке си нас отровала,/У болу и слави да будемо први:/Јер су два близанца што си на свет дала – / Мученик и херој, кап сузе и крви.“, „Ми смо твоје трубе победе, и вали/ Твог огњеног мора и сунчаних река; /Ми смо, добра мајко, они што су дали/ Свагда капљу крви за кап твога млека.“ – Јован Дучић, „Ave Serbia“, у Зоран Гавриловић, прир., *Антологија српског родољубивог песништва*, (Београд: Рад, 1967), 231–232.

⁴⁴ Даница Марковић, „Дванаест хиљада“, *Историја једног осећања*, (Чачак: Народна књига/Алфа/Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2006), 234–235.

⁴⁵ Исто.

Ово запажање несумњиво је у складу с представом о Војиновићу која је остала у колективном сећању⁴⁶, у којем је војвода сагледаван не само као синтеза јуначких идеала⁴⁷ него и као избавитељ народа из ропства, по већ устаљеном моделу хероја-спаситеља. Даница Марковић, међутим, Војиновића не приказује толико као јунака који свој живот ставља у службу националних интереса, колико као протагонисту политичке фарсе чије су последице биле трагичне. На тај закључак упућује њен негативан приказ Војиновићеве улоге у „суђењу женама“, за које ауторка иронично примећује да је представљало његов први акт по ступању на власт у ослобођеном Прокупљу:

Било је то право „позорје“⁴⁸ у једном чину. По општинској судници војвода [Војновић] је бесно корачао и размахивао корбачем. Окривљене су стајале у крају и плакале, која тише, која силније. На другој страни стајале су госпође у својству бранилаца и у хору тражиле милост. Неумољиви судија није хтео да чује. Настаде вапај и ридање. Он се показа упоран. Најзад – вероватно и сам сит комедије – чита им једну громку и грубу вакелу и отпусти их. Цела варош одахну. Но мало доцније наступи страшна збиља: обесише два сељака као бугарске агенте.⁴⁹

Нешто касније Војновић је приказан скоро као ратни агитатор:

Јунак потоње легенде, око којег је предање сновало своје вековно ткиво, покушавао је да снагом своје речи сугерира веру у исход овог проблематичног предузећа. Но,

⁴⁶ „У колективном памћењу је само по добру остао војвода Војиновић. [...] Штавише, око њега су у суштини сложне и међусобно сукобљене традиције из Другог светског рата: за партизане је непоколебљив борац за слободу, за четнике велики национални борац. Био је млад, стасит и окретан, привлачан својим људским особинама, речит, интеллигентан и лепо образован, лако је успостављао везу са становништвом, био вешт ратник и неустрашив борац. Уз све и трагично окончан живот младића тек у 27. години. У овом сплету је језгро моћне легенде.“ Андреј Митровић, „Колективна свест и тумачења историје. Искуства истраживања Топличког устанка“: 11.

⁴⁷ О подобности Војиновића за ову улогу сведочи и његово грађанско порекло. Насупрот Пећанцу, који је пре био „хајдук него војник и пре харамбаша него командант“, Војиновић се јавља готово као „херој мача и пера“. Типичан представник српског грађанства, он је у шуму отишао искључиво из патриотских побуда. Иначе је био „школац“, похађао је гимназију и, вероватно, вишу трговачку школу у Бечу: „Припадао је новом нараштају српске омладине, спремне да у случају искушења докаже да је достојна предака“. Исто, 13.

⁴⁸ За позоришне метафоре у сведочанствима о Првом светском рату, види Paul Fussell, „Theater of War“, нав. дело, 191–203; за потоње тумачење рата као позоришта: 220–230.

⁴⁹ Даница Марковић, „Топлички устанак“, Политика, 3. април 1929, 3.

за све време службе и говора допирала је потмула топовска грмљавина, негирајући значај његова говора и паралишући снагу његове топле речи.⁵⁰

Као непосредну последицу тих речи Даница Марковић види погибију младих људи који су се прикључили устанку. Њихов одлазак у борбу, изједначену са кланицом, приказан је на истоветан начин у „Утисцима“ и у песми „Дванаест хиљада“. У оба случаја се, кроз крајње анимализовану слику смрти као клања, проблематизује херојски чин:

Одлазила су деца, не знајући куда иду,
понесена том струјом бунтовног
фанатизма, окићени и поносити, с
пушком и песмом, не мислећи на
свршетак, не назирјући сутрашњице –
играјући се буне. Пролазили су као млада
крда опредељена за жртвеник.⁵¹

Кô крда на жртву опредељена,
Пролазе ведри, цвећем окићени,
У разнобојно рухо одевени,
Младаљачка лика сунцем опаљена;
Румене су им усне насмејане
Груди им светим пламом загрејане.

У „Утисцима“ постоји напетост између тенденције ка усвајању „епске“ перспективе колектива, која је у више наврата одређена као „ирационална“, и једног „рационалног“ погледа на догађаје, који се некад јавља као „светлост истине“, насупротив „утопистичком веровању масе“, некад као отрежњење, „страшна збиља“ насупротив „ткиву предања“, а некад као становиште „виших сталежа“ прокупачког друштва:

Утисци, схватања и природа осећања зависили су од интелекта и културе лица. Они нижи стрепели су од исхода борбе, уверени ипак у крајњи успех овог незрелог предузећа. Виши су се ужасавали од даљих, страховитих и неизбежних последица овог немисленог корака, ни мало не сумњајући у кратковечан успех организације. Али тежња за слободом сједињавала је сва срца у необузданом одушевљењу, потирући све разлоге, свако расуђивање, логику, здрав разум...⁵²

Овој напетости је донекле аналогно постојање два паралелна лексичка регистра у песми, у оквиру којих се „епском“ репертоару „разнобојног руха“ „цвећем окићених“ јунака, „чарних очију“ и мученичке смрти, супротстављају обележја модерног рата, „куршуми“ и „бомбе“, која се више не дају обрадити помоћу традиционалних ратничких представа.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 11. март 1929, 1.

Непреводивост искуства модерног ратовања на језик „старе, навикле књижевности“ једно је од општих места књижевности Првог светског рата и кључних проблема послератног модернизма. Ретко ко га је предочио на тако драстичан начин као Пол Фасел (Paul Fussell):

Једно од средишњих питања рата, разуме се, јесте сукоб између догађаја и језика који је био на располагању – или који се сматрао прикладним – да их опише. Тачније речено, сукоб је био између догађаја и јавног дискурса који се више од века користио у славу идеје прогреса. Логички посматрано, нема разлога зашто енглески језик не би могао верно да пренесе стварност рововског ратовања: он обилује речима као што су *крв, ужас, агонија, лудило, срање, суровост, убиство, продаја, бол и превара*, као и изразима као што су *разнете му ноге, црева му куљају по рукама, вришти целу ноћ, искварио на смрт из ректума*, и томе слично. Логички се може претпоставити да нема разлога зашто би језик који је изумео човек био немоћан да опише било које човеково дело. Тешкоћа је била у томе да се призна да су рат створили људи и да су га људи настављали *ad infinitum*. Проблем се мање тичао „језика“, а више углађености или оптимизма; био је то мање проблем „лингвистике“ него реторике.⁵³

Тешкоћа, дакле, није у томе што књижевна традиција није располагала одговарајућим језичким средствима да прикаже страхоте рата – српској епској поезији свакако не недостаје пластичних описа смрти – него у томе што су та средства припадала једном свету „*пре* извесне прекретнице и границе која дубоко засеца у живот и свест“, „свету пре великог рата, са чијим је почетком много шта почело што једва да је већ престало да почиње“⁵⁴. Једно од најизразитијих обележја модернизма било је управо супротстављање покушајима да се искуство Првог светског рата уклопи у одређени етос и одређени поглед на свет, чијим се изразом сматрала књижевност херојског ратовања. Погрешно би, међутим, било тврдити да је књижевност модернизма једини аутентични израз трауме изазване Првим светским ратом. Прво, зато што књижевност која се непосредно бави искуствима из овог рата највећим делом није модернистичка. Друго, зато што су многе

⁵³ Paul Fussell, *нав. дело*, 169–170 (Превод Д.Д.). Види и читаво поглавље из којег потиче овај навод „Oh What a Literary War“, 155–190. За однос англо-америчких модерниста према рату, кључна студија је Samuel Hynes, *A War Imagined: The First World War and English Culture*, (London: The Bodley Head, 1990.) Види и Allyson Booth, *Postcards from the Trenches. Negotiating the Spaces between Modernism and the First World War*, (New York: Oxford University Press, 1996.)

⁵⁴ Томас Ман, „Намера“, *Чаробни брег*, превео Милош Ђорђевић, (Београд: Просвета, 1964), 35–36.

индивидуе и породице, чак и независно од званичних облика комеморације, много чешће посезале за традиционалним репрезентацијама смрти, губитка и бола, које су им биле познате и блиске, него што су настојале да својој жалости дају неки нови израз.⁵⁵ Па ипак, неприкладност тих представа, свакако очигледнија онима који су рат непосредно доживели, на фронту или у рову, приметна је и у настојању Данице Марковић да пронађе поетски израз који би одговарао призорима из устанка, а нарочито бугарском мучењу српског становништва:

Изводили су ноћу несрећнике, који су најмање осумњичени, па су их умарали, бодући их бајонетима. У околини града налажени су после лешеви несрећних жртава, чврсто везани жицом један за другог, очију избодених и унакаженог лица. Становници периферије чули су кадшто дубоко у ноћ страховите јауке мученика.⁵⁶

Убијаше их, бодоше и клаше;
Очи им чарне живим повадише.
У лесе дуге, жицом повезане,
Налазише их младе успаване.

Мукама тешким страшно уморене,
По луговима голим растурене,
– Што агонију мученика скрише –
Неопојане и непокопане
– Очи им празне црне кљују вроне –
Топлицу плодну собом нагнојише.⁵⁷

Као део епских приказа рата, слике ратника као мученика и смрти као сна, вађења „чарних очију“ и лешинарске гозбе, имају емотивно дејство на публику и место у колективном

⁵⁵ Новије културне историје Првог светског рата углавном настоје да се ослободе модернистичке парадигме и да нагласе „традиционалистичку“ димензију „рада жалости“. Види, пре свега, Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, (New York: Cambridge University Press, 1995), као и Stéphane Audoin-Rouzeau et Anette Becker, *14-18 retrouver la guerre*, (Paris: Gallimard, 2004).

⁵⁶ Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 4. април 1929, 2. Злочинима над женским цивилним становништвом у Устанку бавила се Божица Младеновић. Између осталог, она наводи извештај Међународне комисије о ратним злочинима, у коме се, на сличан начин као и у „Утисцима“, тврди да су „све страхоте најстрашнијих раздобља људске историје, за које се веровало да су нестале завек, поново ускреле у делу Србије којим су прокрстарили Бугари. Овде нису само убијани људи и жене, већ су вршени сви видови мучења и спроведени су и облици садизма као што је: набијање на колац, што су измислили Турци, убијање натенане спаљивањем на људождерски начин, силовање мајки у присуству кћери или кћери у присуству мајки, предаје жена на блуд псима, сакаћење полних органа.“ Божица Младеновић, *нав. дело*, 112 – 113.

⁵⁷ Такве гротескне представе телесности, у оквиру којих су слике плодности повезане са сликама смрти, јављају се на више места у песми (нпр. „На пировање душмана одвратно/Однеше месо од снаге набрекло“, или „Већину их не видесмо више/Телеса њина земљу посејаше“), и готово свуда у књижевности Првог светског рата. Оне су, како је то Бахтин још одавно приметио, у суштини повезане с идејом природних циклуса и обнављања живота.

сећању. Међутим, покушај да се жртве Првог светског рата уклопе у наратив о косовском страдању и потоњем ропству очито наилази на неуспех. О том неуспеху у песми сведочи прелаз са спољашњег виђења људског бола на унутрашње проживљавање, кроз које се остварује идентификација с колективом.⁵⁸ Тај прелаз се одиграва у приказу мајки војника, које се прво јављају као обезличени „редови жена“, а потом персонализоване у једно *ми* – у сведоке смрти туђе и сопствене деце:

Око дивовском вером запаљено
– Борбени поглед стреми удаљено –
Корачајући *кроз редове жена*,
Што сузе лију, крсте се и моле,
Отимајући се слутњи да одоле,
Хиљаде многе, незнатних имена.
[...]
*Већину од њих не видесмо више*⁵⁹

Масовност сукоба, број погинулих (у песми симболично „заокружен“ на дванаест хиљада⁶⁰), као и анонимност жртава, доводе до тога да је наратив о страдању, који је Даници Марковић и њеним савременицима био на располагању, постао неупотребљив. О посебно негативном дејству масовности жртава на хероизацију рата можда још речитије сведочи писмо Надежде Петровић, која је, као болничарка, септембра 1914. учествовала у борбама око Мачковог камена:

Борбе вођене на том положају биле су више него огорчане и очајне, борбе за истребљење. Сви командири чета, командири батаљона, 5 команданата пукова, 5 потпуковника [...] и 64 официра [...] изгинуло је и смртно рањено а војника управо је остало на половини из свију пукова. Има чета које су остале од 450

⁵⁸ На једном сасвим другом, пре свега политичком, нивоу, о поменутом неуспеху сведочи и уподобљање окупације ропству под Турцима, а сукоба с Бугарима братоубилачком рату: „Ноћ, луг и река чуше њине крике/ Смрт мученика узе мученике./ Вас Југ-Богданов народ са Косова/ Не виде овог покора злочина./ И не проплака земља од Турчина/ Као од худа брата Србина“ и „Страдањем твојим небрат себе смрви./ О покољење, славом обасјано./ Трнов ти венац рука Бугарина/ Сплетете да себи стави жиг Каина.“

⁵⁹ Курзив Д.Д.

⁶⁰ Тачан број жртава у Топличком устанку није познат. Сматра се да је укупно могло погинути између десет и петнаест хиљада људи. Види Андреј Митровић, „Колективна свест и тумачења историје. Искуства истраживања Топличког устанка“: 5.

људи на 120. Рањеника, као што рекох, имасмо на 4000 и ја мишљах полудећу од јада и чуда. Имала сам кризу нервну тако да када су нам били донели 20 официра тешко рањених и ја их сместила у великом шатору, бејаш скамењена. А када отпочех да их појим чајем, њихов јаук раздоби ми срце па падох крај једног од њих на колена са чашом чаја у чежњи да га појим, немогући да се савладам, отпочела сам очајно плакати, тако да су ме сиромаси они сами тешили, а један од њих милујући ме руком по рукаву, сам се гушио у сузама говорећи ми: „Храбро, госпођице Надежда, даће Бог, истрајаћемо, победићемо, осветиће нас они који тамо остадоше“. Кроз сузе јаукнух: „Господе, зар не видите, изгинусте сви.“⁶¹

Из наведених примера се види да песма „Дванаест хиљада“ у великој мери преузима елементе приказа рата из „Утисака“, с тим што их некад додатно стилизује, а некад афективно наглашава. Догађај који, међутим, заузима истакнуто место у „Утисцима“, а није присутан у песми, јесте опис озлоглашене „женске експедиције“ из јануара 1918. У питању је била казнена мера Атанасова, бугарског команданта у Прокупљу, који је прокупачким женама које су одбиле да сарађују у хватању српских комита, наредио да крену у потеру за њима. Било је апсурдно очекивати да ће оваква акција уродити плодом, па се намеће закључак да је једини циљ потере био да се застраше и понизе оне жене које су, у својству јатака или обавештајаца, помагале четницима. Тај утисак оставља и сведочанство Данице Марковић:

Био је љути мраз а ваљало је изјутра рано кренути. Припремисмо се и утоплисмо се како је ко могао и 2. јануара изјутра сунце нас затече на тргу. Све бугарске војне и цивилне власти биле су пред полазак уз нас. На лицима Бугара огледало се паклено ликованье, али је из наших очију избијао притајени гнев. *Чини ми се* да се ни у једној прилици није осетио сурови притисак ага као у овој.⁶²

Читав опис потере обележен је напором приповедача да мучну и опасну ситуацију претвори у парадоксални тријумф националног, али и специфично женског, витализма. Приметно је и прелажење у све личнији тон, чији врхунац представља ненајављени искорак у прво лице: „Чини ми се да се ни у једној прилици није осетио сурови притисак ага као у овој.“ Вероватно нигде у „Утисцима“ Даница Марковић није тако непосредна као

⁶¹ Наведено према: Катарина Амброзић, *Надежда Петровић*, (Београд: Српска књижевна задруга, Југославијапублик, 1978), 390.

⁶² Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 4. април 1929. стр 2. (Курзив Д.Д.)

у опису потере, а нарочито онога што јој се, у тренуцима искушења, чинило егзистенцијално важним:

На ледини покривеној замрзлим снегом ручали смо кад је већ подне давно било превалило. И већ овде, под немоћним зрацима, поподневног, јануарског сунца, пробише се први изрази српског оптимизма, хумора и животне снаге: зачу се погдекоја шала, одјекну понегде смех и зазвонише први звуци песме. [...] Хорила се планина од српске песме. А Јастребац је био величанствено леп у зимској одори, са залеђеним падинама, снежним пропланцима, дивовским стаблима, студеним изворима и кривудавим поточићима, који су сребрно звонили у горској осами. Било је, како песник вели: „Страшно лепо, дивље мило“. И, лепота, која све осваја, доврши победу над песимистичким расположењем, које је један мали број од нас задуго чувао још од Прокупља. Оптимизам масе, који је овај мучни поход претворио у једну пријатну екскурзију, која је чак пружала задовољства и уживања, најзад овлада и нама што смо горко патили при поласку од овог прогањања [...].⁶³

Ова склоност ка нечему што би се, уз све резерве, могло одредити као естетизација ратног искуства, била је мета критике, а понекад и подсмеха, потоњих генерација, које су Први светски рат виделе као „најлитерарнији“ рат у светској историји. Лирски узлет Данице Марковић у опис природне лепоте која односи победу над ратним околностима, можда не би требало видети само као наивност, па чак ни као дух једног доба, колико као илустрацију сложених односа између индивидуалног сензибилитета једне песникиње и контекста у којем је стварала.⁶⁴

Да ли је, на крају, могуће извести неки коначан закључак о односу Данице Марковић према Првом светском рату и да ли би такав закључак могао претендовати на неко општије важење? Одговор је, у оба случаја, негативан. Онда када пише о рату, Даница Марковић несумњиво заузима друкчији став према колективу и нацији него пре

⁶³ Исто.

⁶⁴ У ствари, овакви „екскурси“ су честа појава у ратним сведочанствима и мемоарима, и то код ауторки различитих сензибилитета, социјалних статуса и књижевног значаја. Види Jane Potter, „I alone am left to tell the tale’: Memoirs by Women on Active Service“, *Boys in Khaki, Girls in Print. Women’s Literary Responses to the Great War 1914–1918*, (Oxford: Clarendon Press, 2005), 150–224.

рата, а донекле и тежи да своје личне преокупације стави у други план. Промена фокуса праћена је, разуме се, и формалним и жанровским променама; но, да ли би се те промене могле довести у везу са послератним освајањем новог књижевног простора, које, код ауторки попут Исидоре Секулић, доводи до присвајања форми и жанрова у којима су до тада претежно писали мушки аутори⁶⁵, остаје питање. Такође, велико је питање какав је однос између индивидуалног опредељења појединих књижевница и промена до којих је после рата дошло у књижевном пољу. Да ли је рат за српске ауторке значио књижевно „ослобођење“, приморавши их да изађу из граница интимистичког дискурса? Или је тај дискурс постао превише личан да би могао да изрази трауму рата? Све су то питања која треба размотрити на основу индивидуалних случајева, а не колективних уопштавања.

Литература:

Audoin-Rouzeau, Stéphane, et Becker, Anette. *14-18 retrouver la guerre*. Paris: Gallimard, 2004.

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић*. Београд: Српска књижевна задруга, Југославијапублик, 1978.

Андрић, Иво. „Наша књижевност и рат“. *Корац*, бр. 10 (1975), св. 1-2: 71–73.

Bowen, Elizabeth. *The Demon Lover and Other Stories*. Harmondsworth: Penguin, 1966.

Booth, Allyson. *Postcards from the Trenches. Negotiating the Spaces between Modernism and the First World War*. New York: Oxford University Press, 1996.

Вулф, Вирџинија. *Сопствена соба*. Превела Јелена Марковић. Београд: Плави јахач, 1998.

Гавриловић, Вера. „Жене лекари у Првом светском рату (1914–1918)“. *Архив за историју здравствене културе Србије*, бр. 18, 1989: 19–31.

Гавриловић, Зоран, прир. *Антологија српског родољубивог песништва*. Београд: Рад, 1967.

Ђурић, Антоније, прир. *Жене Солунци говоре*. Београд: Књижевне новине, 1987.

⁶⁵ Са *Баконом Богородичине цркве* (1919), Исидора Секулић прелази на треће лице и на роман, а са *Кроником паланачког гробља* (1940), на збирку приповедака. Види Магдалена Кох, *нав. дело*, 704.

Кецман, Јованка. „Жене Београда у борби за право гласа“. *Годишњак града Београда*, бр. 17 (1970): 139–163.

Кох, Магдалена. „Да ли постоји генолошки пакт?“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 51 (2003), св. 3: 695–708.

Korhonen, Kusima, ed. *Tropes for the Past: Hayden White and the History/Literature Debate*. Amsterdam and New York: Rodopi, 2006.

Лозанић-Фротингхам, Јелена. *Добротворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*. Београд: Удружење носилаца Албанске споменице, 1970.

Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford University Press, 2000.

Ман, Томас. *Чаробни брег*. Превели Милош Ђорђевић и Никола Половина. Београд: Просвета, 1964.

Марковић, Даница. *Историја једног осећања*. Приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић. Чачак: Народна књига/Алфа/Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2006.

----- *Купачица и змија*. Приредила Марија Орбовић. Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2003.

----- „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 6. март 1929.

----- „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 11. март 1929.

----- „Топлички устанак“, *Политика*, 3. април 1929.

----- „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 4. април 1929.

----- „Утисци из буне у Топлици“, *Политика*, 5. април 1929.

Митровић, Андреј. „Колективна свест и тумачења историје. Искуства истраживања Топличког устанка“, *Лесковачки зборник*, бр. 33 (1993): 5–18.

----- *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: Српска књижевна задруга, 1987.

Младеновић, Божица. *Жена у Топличком устанку*. Београд: Социјална мисао, 1996.

Орбовић, Марија. „Даница Марковић у Топличком устанку“, *Књижевни лист*, год. 5, бр. 47–48 (2006): 17.

Орбовић, Марија, прир. „Три писма Данице Марковић Ивану Вазову“. *Књижевни лист*, год. 5, бр. 49 (2006): 14.

Ouditt, Sharon. *Fighting Forces, Writing Women. Identity and Ideology in the First World War*. London and New York: Routledge, 1994.

Potter, Jane. *Boys in Khaki, Girls in Print. Women's Literary Responses to the Great War 1914–1918*. Oxford: Clarendon Press, 2005.

Ристовић, Милан, прир. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд: Слио, 2007.

Савић, Јелена. „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, бр. 73 (2009): 116–132.

Скерлић, Јован. *Лисци и књиге* III. Београд: Просвета, 1955.

Тимотијевић, Мирослав. *Таковски устанак – српске Цвети, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*. Београд: Филозофски факултет, Историјски музеј Србије, 2012.

Friedlander, Saul, ed. *Probing the Limits of Representation. Nacism and the 'Final Solution'*. Cambridge and London: Harvard University Press, 1992.

Hynes, Samuel. *A War Imagined: The First World War and English Culture*. London: The Bodley Head, 1990.

Црњански, Милош. *Итака и коментари*. Београд: Просвета, 1959.

Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. New York: Cambridge University Press, 1995.

Woolf, Virginia. *A Room of One's Own, Three guineas*. New York: Oxford University Press, 2000.

Dunja Dušanić

UDC: 821.163.41.09 Марковић Д.

Faculty of Philology

Original scientific paper

University of Belgrade

“The War was, for me and no doubt for everyone else, the highest form of education”: The First World War in the Works of Danica Marković

The position of Serbian women writers regarding the First World War is a specific issue and one that has largely been left unexamined. There are several reasons for this; some of them are political, some are literary. First, the war had a distinctive character in Serbia – it was considered as the final stage in the process of Serbian national liberation, which culminated, or at the least, was intended to culminate, in the creation of a new, multinational state – making it extremely difficult to draw direct comparisons between Serbian women’s engagement in the war and that of other nations’. Second, Serbian women writers’ arrival on the literary scene in the pre-war years had a decisive influence on their writing, limiting them to

genres, themes, and forms, traditionally linked to “feminine” values. It cannot be easily assessed to what extent the experience of War shaped their subsequent literary choices, and generalizations should, if possible, be avoided. However, by examining individual cases, we can maybe arrive at a better understanding of the multifaceted reality of World War I. This paper attempts to do so by examining the involvement of Serbia’s most distinguished pre-war poetess, Danica Marković, in the 1917 uprising against the Bulgarian authorities, and the account of this experience in her poem “Twelve thousand” and her testimony “Impressions from the Toplica uprising”.

Keywords: World War I literature in Serbia, Serbian women writers of the First World War, World War I testimonies in Serbia, Danica Markovic, The Toplica uprising in literature.

Јасмина Ахметагић

Оригинални научни чланак

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Писање као чежња за саговорником

-Књижевно дело Јованке Хрваћанин-

Апстракт: Указано је на основна обележја опуса Јованке Хрваћанин, на који посебно светло пада из перспективе њеног постхумно објављеног, а заправо првог написаног озбиљнијег дела, романа *Невиђени*. Њено стваралаштво, које никада није у целини сагледано, чине две, тематски и формално различите целине. Највреднији део њеног опуса (*Пјесме невиђеном*, роман *Невиђени*, *Записи*), настао у међуратном периоду, испуњен је централним ауторкиним искуством из година одрастања и открива основна својства њене поетике: језгровитост казивања, склоност интроспекцији, оријентисаност на унутрашња преживљавања и откривање себе достојном саговорнику. Чежња за идеалом, за љубављу као интегралним искуством и истинским другим, која и јесте *spiritus movens* њеног стварања, основа је на којој почива кохерентност написаног.

Кључне речи: Јованка Хрваћанин, епистоларни роман, поетика, интроспекција.

У стваралаштву Јованке Хрваћанин, а почела је да пише врло рано, још у основној школи¹, да би се писању изразитије посветила у гимназијским данима, јасно се разликују (и тематски, и формално, и у погледу доминантних емоција) два периода. У првом, међуратном раздобљу, настају збирке песама *Пјесме невиђеном* (1926), *Откинута лииће* (1939) и кратка лирска проза *Записи* (1933), а у периоду након Другог светског рата, Јованка Хрваћанин се бави писањем за децу: *Рачунске шале за наше мале* и *Сабирање за најмлађе* (1946), *Занат је златан* (1947), *И ја рачунам* (1951), *Људи раде* (1951), *Мица с десет лица и њена другарица* (1954), *Под брезом* (1955), *Трагом срца* (1972), *Птице ме буде*² (1979).

¹ Прву песму је објавила са свега једанаест година, у румском листу *Радикал* (III, 5, 1910), под насловом „Ја премишљам“, а следеће године и другу, песму „Јесен“, у новосадском листу *Жена* (1. 12. 1911).

² Избор поезије Јованке Хрваћанин и Кристине Бренкове, који је приредила Десанка Максимовић.

Јованка Хрваћанин је, као песник и преводилац, сарадник готово свих међуратних часописа³. Служила се чешким, руским, француским, немачким и словеначким, а највише је преводила са словенских језика: Карела Чапека (Karel Čapek), Франа Шрамека (Fráň Šrámek), Горког (Максѝм Гóрький), В. Иванова (Вячеслáв Всéволодович Ивáнов), Франца Бевка (Francè Bévк), Антона Ашкерца (Anton Aškerc), Шевченка (Ihor Ševčenko), Лесју Украјинку (Леся Українка), Кристину Бренкову (Kristina Brenkova), Ивана Цанкара (Ivan Cankar). О њој су писали, између осталих, Јеремија Живановић, Исидора Секулић, Ксенија Атанасијевић, Љубица Марковић, Велимир Живојиновић, Божидар Ковачевић, Десанка Максимовић⁴. Неким песмама заступљена је у антологији *Srbské básničky*, коју је приредио Ото Баблер (Otto F. Babler, 1929, 1932).

Рукописна заоставштина Јованке Хрваћанин открила је и ново лице ове песникиње, дечјег писца и преводиоца: у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије чува се аутограф њеног романа *Невиђени* (Р 4055/89), који је први пут објављен 1995, у три свеске часописа *ProFemina*⁵. Готово је извесно да би нову рецепцију ове ауторке подстакло објављивање њеног романа као самосталне књиге. Овде желимо да укажемо пре свега на његову вредност и централно место у опусу Јованке Хрваћанин.

*

Јованка Хрваћанин је рођена 20. јануара 1899. године у Дубици (данашња Хрватска Дубица), али је до 1903. живела у Београду, да би се након братовљеве смрти и очевог губитка посла у Прес-бироу вратила са породицом у родно место, где је завршила основну школу. Болест и смрт млађег брата (1903) и очево хапшење (1908), песникиња и сама издваја као пресудне догађаје из ране младости који су осенчили читав њен живот. Политичким приликама је условљена и неуредност (прекидања и честа пресељења) даљег Јованкиног школовања. Гимназију је учила у Бјеловару и Београду (враћајући се у Дубицу у два наврата: по избијању Балканских ратова и Првог светског рата), да би потом похађала гимназијске курсеве у Београду (1919-1920) и, као одличан ђак, била ослобођена полагања велике матуре.

Одмах по избијању Првог светског рата, њеног оца Моја стављају у кућни притвор (он је био истакнути национални радник, револуционар, милетићевац, оснивач и

³ У *Књижевном југу*, *Жени* (касније преименованој у *Југословенска жена*), *Светлости* (коју је покренуо Велибор Глигорић), *Венцу*, *Мисли*, цетињском алманаху *Записи*, суботичком *Књижевном Северу*, дечјем листу *Мирољуб*, новосадским *Дечјим новинама*, *Застави*, *Правди*. Сарадница је и листа *Женски покрет: орган Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*, *Књижевне ревије*, *Нове светлости*, листа *Жена и свет*.

⁴ Преглед аутора који су писали о Јованки Хрваћанин, наведен је према: Dragoljub S. Ignjatović, *Sa piscima i o piscima međuratnim*, ur. Marko Nedić (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1992).

⁵ Jovanka Hrvacanin, „Nevideni“, *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu*, 2 (1995): 185-213; 3 (1995): 172-196; 4 (1995): 159-177.

организатор првих светосавских беседа у Дубици и Јасеновцу, учесник босанског устанка 1875. и члан главног одбора Радикалне странке), а потом га хапсе и одводе у Загреб где је, у болници загребачког затвора, и дочекао крај рата.

Након рата, Јованка Хрваћанин је дипломирала на Филолошком факултету (1923) и радила најпре као професор Женске гимназије у Новом Саду (1923-1931), а потом новосадске учитељске школе и Прве женске гимназије у Београду (1933-1940) - професорски испит положила је 1926. У Новом Саду је основала Удружење универзитетски образованих жена и била његов први председник.

После Другог светског рата Јованка Хрваћанин ради у Педагошком институту, у секцији за дечју и омладинску књижевност и штампу (1949-1950), и сасвим се посвећује дечијој књижевности, за коју ју је, како сама каже, *придобила* Десанка Максимовић. Била је уредник Дечје књиге (1951-1953), и са те позиције је и пензионисана (1953). Умрла је у Београду 1987. године.

*

Ако данас сагледавамо у целини опус Јованке Хрваћанин, оно што је написала између два рата („у свом старом дому, у башти под старом крушком“), а што је у знаку снажних осећања побуђених у младости, засењује преостали део њеног стварања. Уосталом, Јованка Хрваћанин је и сама правила разлику између поезије какву је желела да пише и књижевности за децу којој се касније посветила, откривајући нам шта је преваходно сматрала својом вокацијом: „После рата прешла сам на дечју поезију, и објавила сам доста књига. Поезију више нисам писала. Није долазило. Нема. Пресахло.“⁶

Јованка Хрваћанин је у групи оних песника који се обраћају дечјим емоцијама, расположењима и интелекту, проширујући дечји сазнајни регистар више но имагинацију, те у њима налази израза песникињина склоност просветно-педагошком раду. Мотиви природе, као и мотиви из дечјег свакодневља (било да је то породични контекст, школа или игра), који обележавају њену поезију за децу, нису по себи толико разноврсни, толико бројни, па ни толико упечатљиви, да би могли бити противтежа доминантној струји њеног опуса, коју оличавају *Пјесме невиђеном*, *Записи* и роман који је све до 1995. остао у рукопису.

Роман *Невиђени* не само да садржи аутобиографске податке већ је испуњен централним искуством Јованке Хрваћанин у годинама одрастања и кореспондира са њеним преосталим опусом на такав начин да га у себи сабира и собом објашњава. Зато овај доскоро непознат роман представља право откриће, како у контексту историје српске

⁶ Dragoljub S. Ignjatović, *Sa piscima i o piscima međuratnim*, 106.

књижевности, као један од првих исповедних романа у писмима⁷, поникао из женског пера, тако и с обзиром на његову укупну литерарну вредност.

Две и по ратне године које су обухваћене у овом роману (од новембра 1915. до марта 1918) дате су из перспективе адолесценткиње Наталије (кроз хронолошки поредак писама пратимо њено сазревање) у целини су посвећене љубавној причи, односно преписци са непознатим поморским капетаном која настаје неочекивано и кроз коју се прелама све оно што се збива у девојчиној души. Јованка Хрваћанин је мајсторски, иако сасвим једноставно, компоновала свој роман: језгровито написан уводни део открива атмосферу прве ратне године; приповедач постепеним сужавањем слике доспева, од прилика на ширем друштвеном плану и запажања промена у свом родном месту које су изазване ратом, преко проблема властите породице, до сопствених интимних преживљавања и дилема. Читав оквир живота, одређен ратом, међунационалним трвењима, очевим хапшењем, усамљеношћу и страхом, открива се онолико колико је у вези са преписком која је пред читаоцима. Неинвентивној садашњости, празној прошлости и неизвесној будућности, приповедач овог романа супротставља љубавну причу која представља подручје светлости и лепоте пронађене у преписци са непознатим, за које се сама изборила у намери да испуни празнину живота. Присуствујемо у овом кратком, али богатом роману, интензивном развоју Наталијиног лика (односно Анђелкиног, како се у преписци представља), који је у периоду од две и по године приказан само кроз кулминативне тачке. Неодређене симпатије, те заљубљивање у биће „које је донекле створила сама“⁸, прерастају у могућност остварења љубави и превазилажења пројекције када се сусрет коначно и оствари. Од почетног становишта који изражава сумњу („шта може пошта да нам донесе?“), Наталија/Анђелка доспева дотле да писма постану окосница њеног унутрашњег света.

Од часа када од непознатог младића добија прво писмо, које је суочава са властитим рационализовањем чежње за блискошћу и љубављу (своје мотиве најпре именује као потребу за забавом и убијањем досаде), приповедач нам до краја романа поступно (што је истовремено са њеним увидима у саму себе) открива свој лик. Јављајући се на оглас непознатом младићу, Наталија је и опрезна и озбиљна, рационална и дубока, ослобођена свих површних доживљаја, интроспективна, а све то је чини јунакињом која је окренута суштинском, а не спољашњем, што психолошки мотивише композицију романа. Једино битно у описаном двогодишњем периоду постаје оно што је у непосредној стварности одсутно. Не само да на тај начин ауторка јасно профилише претежност унутрашњег над спољашњим светом већ је то и основа која омогућава густо ткање овог

⁷ *Писма из Ниша* (1897) Јелене Димитријевић такође представљају епистоларни роман, али он доноси етнографску грађу и даје слику другог.

⁸ *ProFemina*, 3 (1995): 177.

романа. Наталијина преписка са Владом, младим поморским капетаном⁹, нарочито на фону оне коју остварују њене пријатељице, показује се као јединствена, различита, другачија, али у исти мах и као тачан одраз онога што је у њу уложено.

Јованка Хрваћанин оствареним текстом, иако се у њему почесто враћа на начин упознавања, покушавајући да објасни/оправда јављање на оглас, сасвим разобличава стереотипе: нема примерених и непримерених начина упознавања, има само примерених и непримерених понашања, односно људи. Иако без ратних околности не би ни било преписке, те прилике на много начина отежавају комуникацију – ту је страх од цензуре, припадност „сумњивој породици на коју се непрекидно мотри“¹⁰, а није безначајна ни чињеница да је Владо Хрват, испуњен снажним родољубивим осећањима:

Ја сам видео Парис, Лондон, да не спомињем све остале градове које сам већ видео – али ни за један, пак ни за Парис не бих дао Загреба (...) моја врућа, искрена, права и идеална љубав за домовину придиче ми Загреб до преко Париса – над цијелим свијетом до у рај земаљски. Ја љубим своју домовину нада све – пак како не бих Загреб, њезину зјеницу.¹¹

Јунакиња је пак експлицитна: „Што се мене тиче, није требало трошити хартије. Ниједне лијепе успомене не вежем за Загреб, ниједне за Хрвате; из њега и од њих долазили су најтежи догађаји у мом животу (...).“¹² У Наталијином довијању да Влади предочи своју националну припадност (бирајући име – Анђелка Марковић, наглашавајући када је њен Божић) и жељи да буде прихваћена, огледа се њено снажно национално осећање, однеговано у родитељском дому, као и важност националног бића за личност главне јунакиње.

Јованка Хрваћанин својим стваралаштвом стаје уз јеванђеоски утемељен обрт који сродност душа претпоставља социјалним оквирима: Наталијино и Владино зближавање збива се по трагу истоврсних осећања и жеља, у приликама у којима везе међу људима пуцају. Јунакиња верује на реч човеку кога не познаје, најсроднију душу налази у младићу који већ својом националном припадношћу није у групи оних за које би лако добила благослов у својој средини. Романом доминира пуноћа једног, са становишта свакодневља, нестварног односа: спречена да у својим писмима саопштава битне чињенице о свом животу, а ипак се дубоко отварајући другом бићу, јунакиња и сама доспева до спознаје да су чињенице врло често маскирање пред другим.

⁹ Право име поморског капетана са којим се дописивала Јованка Хрваћанин било је Иво Гатин. Пензионисан је као морнарички потпуковник и, како Јованка пише 1973, „и дан-данас смо пријатељи”. (В. *Sa piscima i o piscima međuratnim*)

¹⁰ *Pro Femina*, 2 (1995): 187.

¹¹ *Ibid*, str. 209.

¹² *Ibid*.

Он воли моја писма, као и ја његова, то је сигурно јер зашто би писао иначе? У то сам бар сигурна, сигурнија него ико ко се дописује с човјеком с којим се лично познаје; у таквом случају већ настају обавезе, човјек мора неки пут да пише ако и не жели – а ми немамо никаквих обавеза једно према другом и писат ћемо дотле год та писма буду оно што им је сврха, док буду уносила нешто лијепо у наш живот и док их не потисне нешто јаче (...).¹³

Јованка Хрваћанин се одважује на ризик вољења и из тог ризика настаје најбољи део њеног опуса, који упорно сведочи о присутности одсутног. Од првог тренутка у коме Владо обелодањује своје мотиве („желео бих да своја чувства у похрану дадем“), испуњавајући ненадано њене најдубље жеље, читалац се креће кроз љубавну причу која утврђује сродности и разлике два бића, на чијем дну лежи суштинска подударност чежњи за остварењем идеала. Зато и њихов сусрет у Загребу, праћен прецизним и изнијансираним откривањем Наталијиних мисли и осећања, потврђује да испод чињеница које се могу и не морају познавати, које могу на овај или онај начин препокривати појединца, да испод манифестног лежи људско биће, сагледано као ванвремена категорија са својом чежњом за остварењем блискости. Изграђујући са непознатим младићем сложен однос вишег реда, па зато и постављајући пред њега највише захтеве, јунакиња оставља сведочанство о саставу душе, која и јесте тло на коме узрастају јединствене приче. У исти мах се разоткрива сложеност људске комуникације, која најдубље бива уздрмана онога часа када се јунаци упознају и када прибежиште од изложености туђем погледу потраже у властитом егу. Превазилажење напетости остварује се тек рушењем одбрамбених зидова, непосредном, јасном и директном комуникацијом:

Осјетих да није лагао и од тог часа наш се разговор измијени, ми више нисмо били два непријатеља; сваки је драговољно срушио зидове града из ког се бранио и пустио противника као пријатеља.¹⁴

Утицај ега на кварење људских односа, као и нарушавање изворне аутентичности у процесу социјализације, јунакиња предочава кроз властити пример:

Откуд ми рђава навика да говорим друкчије него што осјећам, је ли томе криво васпитање, или је то особина појединца, или можда неповјерење? (...) Је ли право да се показујеш друкчијим него што си, а почему опет, да отварамо сваком своју душу?¹⁵

Наталија разумева свет око себе на основу изузетне перцепције и емпатијског проницања у душе ближњих, а својим приповедањем, које је концизно, искрено и испуњено изненађујуће зрелим увидима, везује читалачку пажњу. Однос са пријатељицом,

¹³ Ibid, str. 204.

¹⁴ *Pro Femina*, 4 (1995): 172.

¹⁵ Ibid, str. 175.

на пример, резимира у једној реченици: „Много сам ја радости доживјела од ње, много радости и много бола – као од свију које волимо.“¹⁶ Свој психолошки раст до прихватања идеје о сусрету са Владом, коментарише:

Како се човјек на све приучи. Треба само мислити о нечем дуго и дуго и оно што нам се чинило немогуће постаје сасвим разумљиво, ми се привикавамо полако и с временом, оно што је било најчудније постаје обична ствар.¹⁷

Поред тога, Наталија је приповедач високе самосвести: зна да је снага њених осећања мотивисана и чињеницом да је „младо биће (...) у чију душу сад улазе утисци најдубље“¹⁸, истиче своју домишљатост, брзину реаговања, духовитост.

Записи Јованке Хрваћанин настајали су од 1918. до 1930. године, а онај део који се својим временом настанка непосредно наставља на преписку највише и говори о љубави и промишља већ одиграни „љубавни роман“. Казује Јованка Хрваћанин о муци чекања писама, о празнини свог тадашњег живота, који пролази у пасивном чекању, у немогућности да се утиче на околности, те из записа у запис постаје све јасније да то нису бележења дневних догађаја, којих је у том времену мало и било, већ дневних расположења, мисли и осећања (на које је дубоко сконцентрисана), међу којима одјекну и понека луцидна опажања о људима, афористички интониране мисли и неочекивано дубоки увиди. Ту су и мисли о пролазности које се јављају разним поводима, од суочавања са смрћу младог рођака до резимирања тешких година у којима се на радост и заборавило.

Открива нам се у овим *Записима* Јованкина повучена, затворена, интроспективна природа, али и њена директност и снажан карактер. Многи записи су сведени, као да је ауторка свесна могуће баналности коју носи свака сувишна реч. Размишљајући о својој преписци, Јованка каже да су писма садржавала оно што је најбоље у њој, а да „ови записи неће одјекнути ни у чијој души“. Истинска размена између двеју душа оно је што је Јованку у писмима заносило, оно је што је и опредељује за стваралаштво. Није случајно Јованка Хрваћанин чак у три књижевноуметничка облика изражавала исто: у поезији (*Песме невиђеном*), у лирској прози (*Записи*) и у роману *Невиђени*. Интензивна емоција на којој почива читав унутрашњи свет, будући да се њоме проширује, прозива и тестира, у поменутих је делима само успела да нађе различите форме исказивања.

Јованка Хрваћанин осветљава и поетику *Записа*: „Свако зна какво је задовољство писати некоме за кога знаш да ће те схватити и чије срце припада теби, али то нам није у свако доба дано – ето зашто пишем...“¹⁹ Трагање за сродном душом, за правим

¹⁶ *Pro Femina*, 3 (1995): 183.

¹⁷ *Ibid*, str. 189.

¹⁸ *Ibid*, str. 176.

¹⁹ Јованка Хрваћанин, *Записи* (Нови Сад: Удружење универзитетски образованих жена, 1933), 7.

саговорником, обележило је и њен живот и књижевно стварање, толико да се између књижевности и живота у случају ове ауторке губи разлика.

У *Записима* сазнајемо много о њеним емоцијама, које су компатибилне онима из епистоларног романа – неизвесност, тегоба чекања, а потом усхићење када писмо стигне (тако да писма постају мерна јединица времена и живота), туга што се преписка лагано прекида, понеко разочарење – а пре свега откривамо природу љубави која је интегрално искуство, па отуд и њено опажање да је мисао о вољеном толико срасла с њом да је каткад и не опажа: „Ја увијек мислим о теби, па и онда кад мислим што друго.“²⁰ Јованка Хрваћанин углавном непосредно, мада сажето, исказује своје емоције, стварајући од појединих записа језгровите параболе. Такав је, међу скупином оних насталих од 1920-1930, у посебно насловљеној целини *Путем*, запис „Златни кључ“ (1921). Ова целина доноси и „Мој пут на други континент“ (1930) у коме нам се Јованка Хрваћанин представља и као путописац, а своје утиске о путовању по Црној Гори износи подражавањем форме писма, обраћајући се имагинарном саговорнику, што потврђује ауторкину константну оријентисаност на читаоца, и заправо указује да је она писала само онда када је имала потребу, што је у књижевности један од залога вредности створеног. Открива овај путопис ауторкин дар опажања, али пре свега опажања људи у пределима кроз које пролази, као и својство које се не сусреће често у њеном опусу: духовитост. Две хумористичке приче које је објавила (прича „Фешак“ у *Правди* и „Аутомобилска несрећа“ у *Политици*) потврђују својство на које је указала у роману *Невиђени*: „имам способност да опазим шта је смијешно, и да га истакнем још јаче.“²¹ Таленат Јованке Хрваћанин би се, могуће, упутио другим стазама, да су околности њенога живота биле лакше. Овако, у свом путопису, док борави у Херцег Новом, она бележи: „смејем се толико као да то ја нисам!“

Свесна необичности свога искуства – дубине осећања, упркос чињеници да свог најближег саговорника не познаје лично, да је све било само „леп сан сањан три године“ – Јованка Хрваћанин је још у *Записима* исказала намеру да једном о томе пише („ја ћу једном писати о теби“). И заиста, осим романа, најбољи део њене поезије говори о тим осећањима: у збирци *Пјесме невиђеном* доминирају мотиви чежње, туге, даљине, илузије, мора и бродова.

Иако су у њеној поезији најдоминантнији мотиви из природе, који почесто постају симболи (цвет, стаза, пут, храст), њена поезија није дескриптивна. То је интимна, непосредна лирика традиционалне форме, а емотивни регистар ове збирке (обухвата песме из срећног периода, период туге и резигнације) указује да су *Пјесме невиђеном* настајале у дугом временском периоду. Иако је пре свега реч о интимној исповести, у најбољим песмама ове збирке љубав према мушкарцу прераста у метафору чежње за немогућим. Жалећи што је он престао да буде оно што је *морао* бити (а не што је заволео другу),

²⁰ Ibid, str. 12.

²¹ *ProFemina*, 2 (1995): 187.

песникиња се не мири са реалношћу – она хоће идеал и у многим стиховима као да позива да „буде што бити не може“, да се реализује идеално. Експлицирајући да читав живот није у песми („Она је тек нит / Злаћана што тка / Основ, живот мој“²²), али да сама песма јесте траг отпора душе и њеног пробијања из окова свакодневља, Јованка Хрваћанин исказује и да је њена поетика најдубље ослоњена на потребу да са неким подели богатство унутрашњег живота.

Какву је видимо као главну јунакињу романа, таква нам се открива Јованка Хрваћанин у најбољим својим остварењима: ћутљива, али усредсређена на сваку изговорену реч, промишљена, са великом потребом за самоћом, о којој такође оставља довољно трагова, а та је потреба по себи стваралачка: то је нагон да се пречисти све површно, да се отклоне наноси свакодневља и разнолики утисци којима је сваки човек изложен, те да у исходишту избије оно што припада појединцу, што је индивидуално, али као такво – истинито, и универзално.

У збирци *Откинута лииће* Јованка Хрваћанин каткад има превише распричане стихове, али у најбољим песмама остварује спрегнутост, као што и целину испуњава већом разноликошћу ритма: од јакшћевског из песме „Поноћ“ до ослањања на народну лирику и ритмом и изразом. Уз мотив „далеког драгог“, коме и у овој збирци остаје верна, она пева о властитим противречјима, утехи коју налази у природи, лепоти горских језера.

У предавању под насловом „Права вредност књижевности“, које је одржала на годишњој скупштини Заједнице дома и школе (8. 12. 1940), Јованка Хрваћанин – иначе аутор више педагошких чланака – наступа као културно-просветни радник који разумева улогу и место књижевности не само у васпитању и образовању нације већ и у националном опстанку. Сматрајући да је неопходно подићи у друштву ауторитет књижевности (ставити је у ред најбољих народних тековина), она тврди да је недовољно учити или читати; књижевно дело треба доживети и тек онда оно шири видике, подиже морал и врши утицај. Бунећи се против искључивог тражења забаве у књижевности, Јованка Хрваћанин се убраја у ред оних писаца који су у књижевности видели вишу сврху, а свакако насушну потребу.

Литература:

1. Aleksijević, Vlastoje. „Naša žena u književnom stvaranju“. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu*, br. 1 (1995), str: 161-181.
2. Ignjatović, Dragoljub S. *Sa piscima i o piscima međuratnim*. Urednik Marko Nedić. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1992.

²² Јованка Хрваћанин, „Песме и живот“, у *Пјесме Невуђеном* (Београд: Издање уредништва „Венца“, 1926).

3. Хрваћанин, Јованка. *Записи*. Нови Сад: Удружење универзитетски образованих жена, 1933.
4. Hrvaćanin, Jovanka. „Nevideni“. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu*, br. 2 (1995), str. 185-213; br. 3 (1995), str. 172-196; br. 4 (1995), str. 159-177.
5. Хрваћанин, Јованка. „Песме и живот“. У *Пјесме невиденом*. Београд: Издање уредништва „Венца“, 1926.
6. Хрваћанин, Јованка. *Пјесме невиденом*. Београд: Издање уредништва „Венца“, 1926.

UDC: 821.163.41.09 Хрваћанин Ј.

Jasmina Ahmetagić
Jasmina Ahmetagić

Original scientific article

Institute for Serbian Culture,

Priština – Leposavić

Writing as Longing for the Interlocutor

The text points to the fundamental characteristics of Jovanaka Hrvaćanin's works in the context of Serbian literature; it points to two thematically and formally different parts of her opus. The most valuable part of her *oeuvre* (*Pesme nevidenom*, novel *Nevideni* and *Zapisi*) was written during the interwar period. It is filled with the central experience of authoress' growing up and it reveals the basic characteristics of her poetics: conciseness, orientation to introspection, inner experiences and confiding in the worthy interlocutor. The *spiritus movens* of her creation and the basis of the coherence of the created text is her longing for an ideal, for love as an integral experience and the true other.

Keywords: epistolary novel, poetics, introspection

Магдалена Кох

Универзитет „Адам Мицкијевич“

Познањ (Пољска)

Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили¹

Овај рад покушава да типолошки прикаже различите форме номадизма у стваралаштву и животу Милене Павловић Барили (1909-1945), сликарке и песникиње, која је била активна у међуратном периоду и уметнице која је припадала различитим културним срединама. Она је стварала између српског и италијанског, немачког и француског, шпанског и англо-америчког језика и културе. У првом делу рада дато је кратко објашњење савременог номадизма као перформативне метафоре интелектуалног и уметничког начина мишљења, стварања и постојања (по Бауману, Делезу, Гатарију и Брајдоти). У другом делу текста предложена је типологија номадизма Милене Павловић Барили: национално-етнички, лингвистички, уметничко-естетски, родни, културни и књижевно-жанровски номадизам. Путујући модел егзистенције и различите форме номадизма чине Милену Павловић Барили уметничком појавом која функционише у међузонама, у полижанровским и интердисциплинарним дискурсима.

Кључне речи: номадизам, Милена Павловић Барили, род, икона културе.

Номад је, према Зигмунту Бауману (Zygmunt Bauman), постмодерни апатрид, држављанин света добровољно лишен отаџбине, који свесно бира путујући модел егзистенције.² Та егзистенција је заснована на принципу честог и планираног премештања, прилагођавања променљивим условима.. Другим речима, номад је субјекат на путу. Он није обележен жигом неминовности и политичког императива попут емигранта, изгнаника, избеглице или дисидента.³ Он је пре нека врста савременог Одисеја по сопственом избору, или – како пишу Гатари (Guattari) и Делез (Deleuze) – ризом који се увек премешта, прекорачује културна, национална, језичка и ментална ограничења.⁴ Он је ослобођен од статичког, хијерархијског начина мишљења.

¹ Рад је био у краћем облику изложен у виду усменог саопштења на међународном научном скупу „Милене Павловић Барили у фокусу различитих уметности“, одржаном од 9. до 10. 03. 2010. године у Музеју примењених уметности Београду.

² Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, (Warszawa: Instytut Kultury, 1994). Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, (Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2000).

³ R. Braidotti, „Poprzez nomadyzm”, prevela A. Derra, *Teksty Drugie*, 6/2007: 107.

⁴ „Nomadology“, *The Routledge Companion to Critical Theory*, edited by Simon Malpas and Paul Wake, (London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2006), 233.

Идући даље овим трагом, Рози Брајдоти (Rosi Braidotti), ауторка књиге о номадским субјектима, додаје да је номад фигура без сталног центра – неко ко се креће у полицентричном кругу без претходног поретка и хијерархије.⁵ Номадизам је – у фигуративном мишљењу – креативни начин постојања, перформативна метафора која омогућава да се споје искуство и знање. То је егзистенцијални услов који се претвара у начин мишљења, стварања, постојања. То је нова врста слободе у свету, без корсета форме. То није бескућништво, већ способност стварања дома свугде. То је, дакле, фигурација идентитета заснована на пролазним стањима и на непостојању навигацијских принципа.⁶ Номадско постајање није ни подражавање, ни реплика онога шта се види, него интензивирање међусобних веза, претварање већ постојећих кодова у сопствене, нове кодове, саздане на линијама укрштања и премрежавања утицаја. Милена Павловић Барили, сликарка и песникиња међуратног доба, изврстан је пример номада двадесетог века, а њен приватни живот и стваралаштво обележени су разноврсним формама припадности.

Национално-етнички номадизам

Номадизам Милене Павловић Барили био је, пре свега, условљен њеним пореклом. Такав номадизам се може назвати национално-етничким. Познато је да је по мајци била Српкиња, по оцу Италијанка, да се још од детињства кретала између Пожаревца, где се родила и провела рану младост са мајком, Даницом Павловић (1883-1965), и њеном породицом, и Парме, родног места њеног оца, Бруна Барилија (Bruno Barilli 1880-1952). Осцилујући између мајчине и очеве, српске и италијанске културне средине, Милена је од почетка живела егзистенцијом „мултикултурног мигранта који је временом постао номад”⁷, тачније, транскултурног мигранта, јер су се ти утицаји код ње прожимали. Према томе, она није била везана за један начин мишљења, већ се кретала слободно између неколико поредака, а ни у једном није била чврсто укореења.

⁵ Rosi Braidotti, *Nomadic subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, (New York: Columbia University Press, 1994). Уп. R. Braidotti, „Putem nomadizma: uvod“, s engleskog prevela Jasmina Čaušević, *ProFemina*, leto-jesen 2005, zima-proleće 2006, 165-202.

⁶ I. Rogoff, *Terra Infirma- Geography's Visual Culture*, Routledge 2000, наведено према : K. Pabijanek, „Sztuka intermedialna i wyobrażenia intelektualnego nomadyzmu. Prace Zsofii Váradi i Katariny Sevič”, Artmix, Feminizm i media, br.10, septembar 2005, http://free.art.pl/artmix/10_2005_pab_szt.html

⁷ R. Braidotti, „Poprzez nomadyzm“, 107.

Захваљујући томе, стекла је вештину слободног и креативног контакта са различитим културама и друштвеним, естетским и језичким кодовима.

Чини се да Милена није поступала по диктату ни једног *etnicum*-а. Најпре се кретала између Пожаревца и Парме, касније међу европским културним и уметничким меторопама попут Минхена, Мадрида, Лондона, Рима, Париза и Осла, да би завршила у Њујорку.⁸ Овде је реч о својеврсном номадским „настајању“, па чак и појави транснародности. Преплитање различитих матрица утицало је на настанак њених занимљивих, оригиналних дела, која сведоче о номадском карактеру једног хибридног идентитета у покрету.

Лингвистички номадизам

Милена Павловић Барили је била полиглота. Течно је говорила шест језика: српски и италијански је научила од родитеља и у школама, немачки у школи Mayer Schule у Линцу и Грацу (*Der Ordensfrauen von heiligen Herzen Jesu* 1921-1922), као и за време студија у Минхену на Академији ликовних уметности (1926-1927); знање француског је стекла живећи много година у Паризу (1931-1939), шпански је био језик њене велике љубави Родригеса (Рејнолда) Гонзалеса, кубанског пијанисте, а изврсно је говорила и енглески, будући да је живела годину дана у Лондону и шест година у Америци. Ако прихватимо тезу Розе Брајдоти (Rosi Braidotti) која тврди да је полиглота увек лингвистички номад, онда је Милена засигурно то била. Она је стално живела у простору између неколико језика, увек у фази језичког „транзита“ што јој је омогућило да црпе њихово богатство, не сакрализујући их и не дајући ниједном од њих предност. Са мајком је водила преписку на српском, али сачувана писма ипак сведоче да је правила ситне грешке,⁹ са оцем је користила италијански и на њему је писала песме.

⁸ Овде нећу улазити у детаље Милениног животног пута и стваралаштва, јер је о томе објављена изврсна, тротомна стручна едиција, фундаментална за студије српско-италијанске уметнице. То капитално дело је настало током великог међународног пројекта који је водила и координирала Зорица Стабловић Булајић, директорка и главна уредница издавачке куће *HESPERIAedu*. N. Samardžić, A. Mazzola, O. Janković, D. Barilli, J. Bulajić, I. Subotić, J. Bakić, Č. Radoičić, *Milena Pavlović Barilli: VERO VERIUS 1. Vreme, život, delo*, (Beograd: HESPERIAedu, 2010); I. Subotić, L. Merenik, S. Kragulj, I. Huljev, Lj. Petrović, Z. Blažina, *Milena Pavlović Barilli: PRO FUTURO 2. Teme, simboli, značenja*, (Beograd: HESPERIAedu, 2010); L. Merenik, A. Petrović, M. Koch, *Milena Pavlović Barilli: EX POST 3. Kritike, članci, bibliografija*, (Beograd: HESPERIAedu, 2009).

⁹ К. Димитријевић, Стојановић-Гулески, *Кључеви снова сликарства. Живот-дело-писма-песме Милене Павловић Барили*, (Крушевац: Багдала, 1971), 20, 52-63 и даље, јер се преписка са мајком користи у целој књизи. У писмима мајци Милена често пише о себи у мушком роду. Види нав. дело, 52.

Остали језици су својеврсна симболичка географска мапа места у којима је боравила, „инвентар трагова“ путовања, селидби, изложби, студијских боравака, али истовремено и скривени запис њених путева по уметничком свету. Чини се да ју је одликовала скепса према идеји о чврстом (националном) идентитету који подразумева хегемонију једног (матерњег) језика. Њен лични доживљај је пре подразумевао распршеност и био је повезан са нагомилавањем разноликог „(транс)културног капитала“, интернализацијом многих кодова и формирањем сопствених регистара припадности. То се добро види на примеру њене поезије. За Милену је карактеристично то да је у периодима уметничке кризе, када је мање сликала, емоције изражавала кроз поезију.¹⁰ Ова повремена промена уметничког медија се исто тако може посматрати као форма номадизма, прелаз проистекао из потребе за комплементарним допуњавањем уметничких средстава. Треба, ипак, истаћи да је она и у поезији и у сликарству умела да представи исти свет снова, мистерије, симболике и несвесног. Атмосфера њених слика и песама је готово иста. Утолико се овај жанровски номадизам надовезује на лингвистички. Поезију је писала на три романска језика – италијанском (седамнаест песама)¹¹, француском (седам) и шпанском (четрнаест, то су пре свега љубавне песме).¹² На српском је – колико ми је познато – написала само једну песму, 1916. године, као седмогодишња девојчица, у Риму, ћирилицом, коју је завршила мишљу: „Овај свет санак је, само санак леп”.¹³ Овај стих се често цитира и третира као амблем њеног сликарства и мото њеног целокупног стваралаштва.¹⁴ Милена Павловић Барили, међутим, не приказује *друго* као страно и егзотично, него сопствену личност

¹⁰ Оливера Јанковић, *Милена Павловић Барили*, (Београд: ТОРУ, Војноиздавачки завод, Народни музеј, 2001), 73.

¹¹ Велико признање су добиле њене италијанске песме које је објавила у часопису „Quadrivio“ (пет песама је објавила у децембарском броју из 1934. године, у јулском из 1935. четири, а у фебруарском броју из 1936. циклус од осам песама са њеним сликама.)

¹² У сећањима њене мајке, Данице Павловић, налазимо информацију да је најрадије писала песме на шпанском. Све Миленине песме су преведене на српски и први пут у целини објављене тек 1998. године. М. Павловић Барили, *Поезија*, приредио Милосав Миленковић, (Београд: VERZALpress, 1998). Поводом стогодишњице ауторкиног рођења песме су се појавиле и у новим издањима: М. Павловић Барили, *Неверни анђели*, превод Никола Бертолино и Радивоје Константиновић, приредио и написао поговор Милосав Миленковић, (Београд: НОЛИТ, 2009); М. Pavlović-Barilli, „Stihovi“, *Zvezdanim Tragom. Milena Pavlović Barilli (Požarevac, 1909 –Njujork, 1945) sto godina od rođenja*, приредила Jelica Milojković, (Beograd: Galerija SANU, 2009), 389-403.

¹³ М. Павловић Барили, *Поезија*, 7.

¹⁴ Види К. Димитријевић, С. Стојановић-Гулески, *Кључеви снова сликарства*.

стратешки смешта у његове оквире, како би, кроз поезију или сликарство, упризорила сопствено сложено порекло.

Уметничко-естетски номадизам

Трећу, за њено сликарство веома битну форму номадизма, назвала бих уметничко-естетском. Овај номадизам представља својеврсну антиципацију духа постмодерне, у том смислу што спаја разнородне елементе, користи цитате и парафразе познатих слика и мотива из класичне и модерне уметности. Код ње се примећује својеврстан интелектуални дијалог који је водила са сликама виђеним за време путовања по музејима Италије, Шпаније, Француске, Енглеске и Америке. То стање номадског естетизма омогућило јој је да позитивно редефинише сопствени стил. Милена Павловић Барили је, дакле, на основу своје ерудиције и познавања историје уметности, у слободној „шетњи” по темама и стиловима започела дијалог са прошлошћу. Њено стваралаштво је илустрација тезе Розе Брајдоти да номад „ма куда да иде, носи све своје са собом и може било где поново да створи свој дом [...]”¹⁵. Миленина дела инспирисана су пре свега надреализмом, али и стваралаштвом једног другог номада културе, Ђорџа де Кирика (Giorgio de Chirico 1888-1978), сликара италијанско-грчког порекла који је представник метафизичког сликарства (*pittura metafisica*). Милена спаја и елементе антике са елементима италијанске ренесансе. Дијалог који води са стиловима, сликарима и мотивима изузетно је сугестиван и указује на постојање „естетско-културног метаболизма”, схваћеног као својеврсно духовно „конзумирање” и естетског „варење” већ виђеног, у циљу стварања новог. Та интертекстуалност, односно „међусликовност”, састоји се од преображавања онога што је старо да би му се дало ново, савремено значење и нова димензија. Код Милене Павловић Барили то је вештина спајања сопствене интимне приче (која је понекад и трауматична) са оним што припада поретку историје уметности. Из тог резервоара историје уметности она преузима знакове и отпочиње са њима дијалог, који се претвара у процес деконструкције старих и конструкције нових кодова. На овом поступку она гради унутрашњу логику својих слика.

Естетски номадизам је очигледан нарочито у зрелој фази њеног стваралаштва, почевши од тридесетих година. Спојивши интелектуализам и субјективизам, она у свом поступку користи принцип фрагментирања, дезинтеграције и поновне „монтаже”

¹⁵ Rozi Brajdoti, *Putem nomadizma...*, 179.

фигура. Пример овог поступка представља *Аутопортрет* из 1938. године, који се надовезује на Ботичелијево (Botticelli) *Рођење Венере* из 1477-78, на шта је изврсно указала Оливера Јанковић у својој монографији.¹⁶ Заједничка им је линеарност, благост облика и тонова, начин на који обе портретисане жене држе главу, њихов издужени врат и нежне црте лица, извесна туга.

Други пример естетског номадизма је Миленина чувена *Композиција* из 1938. године, која ступа у дијалог са Тицијановом (Titian) сликом *Света и профана љубав* из 1515-1516. Према Оливери Јанковић¹⁷, Милена и овде користи цитате како би стару тему о Венерама близнакињама (једна нага, друга одевена), смештену у савременост, уметнички претворила у сензуалну и мистичку љубав. У центру видимо две жене. Једна је нага и оличава вечите вредности, митску лепоту, свету љубав. (За разлику од Тицијана, код Милене је заступљена хришћанска симболика Еве у Рају, приказане пре прародитељског греха и без стида.) Други женски лик је одевен и репрезентује земаљску љубав, после изгона из Раја (хришћанска симболика чедне Марије). На Тицијановој слици и слици Милене Павловић Барили заступљен је исти принцип – обе жене имају исти лик (у Миленином случају то су аутопортрети), који упућује на две форме женског — *sacrum* и *profanum*.

¹⁶ Оливера Јанковић, *Милена Павловић Барили*, 102.

¹⁷ *Исто*, 117-119.

Још један пример цитатности и естетског номадизма – шетње по познатим темама – јесу *Анђели у зору* из 1938-39. године и Фра Анђеликова (Fra Angelico) фреска *Благовести* (слична крила, сличне одоре анђела),¹⁸

као и *Венера са лампом* Милене Павловић Барили и Тицијанова *Урбинска Венера*.

¹⁸ Исто, 104-105.

Родни номадизам

Четврта форма номадизма Милене Павловић Барили јесте родни номадизам. Битан мотив њеног стваралаштва (и у сликарству и у поезији) јесу мушко-женски односи, односи женског и мушког тела, женског и мушког лика, једном речју – родна корпоралност/телесност. Сликарка покушава да повеже и разликује женски и мушки идентитет, да покаже њихове културне улоге. Карактеристично је то да њене слике приказују двојност мушког и женског, али да до сусрета између њих никада не долази. Мушко и женско су на њеним сликама паралелни светови и паралелна бића. Њихови ликови су на многим сликама готово раздвојени преградом. Одличан пример је слика *Жена и крилати мушкарац са шеширом* из 1933. године,

која нуди својеврсну интерпретацију родних улога. Видимо лик наге жене са венчаним детаљима (вео, чипкасте рукавице, тил) и мушкараца са крилима (алузија на узвишену преданост уметности, безбрижност и бoемски начин живота Бруна Барилија). Символ тепиха који води у цркву на венчање и кревета који спаја жену и мушкараца у сексуалном чину јесу јасне, fine аутобиографске алузије, сликовно кодирање међусобних односа у породици сликарке. Два лика – жена и мушкарац – могу да се читају и као фигуре њених родитеља – мајке и оца. Ту је и лик малог, голог детета које се, стојећи на кревету, приближава мајци. Приснији контакт детета с мајком такође може да се интерпретира у биографском кључу – као алузија на родитеље који су живели одвојено, иако су до краја живота остали у пријатељским односима. Па ипак, слику пре свега треба тумачити у општим родним категоријама. Иако је често представљен са крилима, мушкарац код Милене Павловић Барили у многим

случајевима не поседује јаку личност; он се исто тако појављује без ноге или руке, понекад као инвалид са протезама, што симболизује његову немоћ.

Веома важан елемент њеног сликарства, који такође илуструје оно што сам назвала родним номадизмом и иконографски приказује Миленин приступ родним проблемима, јесте андрогиност њених ликова. У неколико случајева Милена „позајмљује“ своје лице не само женским, него и мушким ликовима. То је посебно уочљиво на слици *Сликарка са стрелцем* из 1936. године.

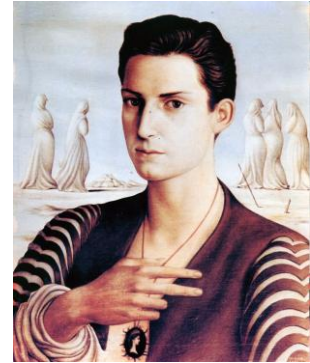

Жена и мушкарац имају исти (Миленин) лик, као да је желела да истовремено прикаже мушки и женски принцип у једној истој особи, јин и јанг као целину, елементе *andros* и *gynos*, садржане у једном лицу и раздвојене на два лика. Још бољи (јер је префињенији) пример родног номадизма представља *Лутка (композиција са лоптом)*, такође из 1936. године.

На слици видимо монтажу главе зрелог (лице са борама) тамнопутог мушкараца са брадом и брковима и љупког, нежног тела девојке или чак и девојчице-лутке у светлој хаљини. Ликови су спојени не само по принципу мушкости-женскости, него представљају и креативну илустрацију начела младости-старости. Да би се појачала та *gender* порука у позадину је стављен још један пар нагих ликова – осакаћени мушкарац без руке и женски акт у лежећем положају, чија се глава не види јер је заклања мушкарац који стоји.

Миленини мушкарци често имају женске, нежне црте лица. Примери за то су портрети: *Портрет краља Петра II Карађорђевића* (његово лице личи на Миленино, али то се може објаснити не само уметничком провокацијом, него и родбинским везама између краља и Милене¹⁹), *Портрет Р.Т.А. Гослена* (сликаркиног мужа²⁰) или *Јеванђелист Јован*.²¹

Четврти облик њеног номадизма – кружење од жене према мушкарцу и натраг – изразито је заступљен, и то у више варијанти. Одликују га теме раздвојености, двојности, двозначности, двогласја женскости и мушкости. Двојност је за Милену била усуд – двоструко презиме Павловић Барили којим се служила целог живота (мушка-очева и женска-мајчина линија у њој) јесте први видљиви знак двојности, који ју је пратио целог живота.²² Тај мотив се види и на многим сликама, попут *Девојке са лампом* (женски лик-аутопортрет у првом плану, мушкарац у позадини), *Композиција са маском* (женски лик је иза провидног тила, мушки иза маске – слути се нека тајна, али и лаж, превара), *Женско попрсје* (1933, тамна и светла страна личности), *Енигматска композиција са женском фигуром, стубом и дрветом* (антички кипови осакаћене жене и мушкарца).

¹⁹ Сликарка је по мајци била род са краљевском династијом Карађорђевића, те се сличност између престолонаследника и уметнице може интерпретирати као породична, али се може читати и као намерни уметнички поступак и илустрација принципа андрогинности, односно родног номадизма.

²⁰ Госленове нежне, мекане, скоро женске црте лица могу се читати и као алузија на његову бисексуалност. О томе је писала Adele Mazzola у књизи *Aquae Passeris. O Mileni Pavlović Barilli*, prevod E. Vasiljević, (Beograd: Hesperia.edu, 2007).

²¹ Све слике су из америчког периода.

²² Писала је о томе у поглављу „Поглед и удавање“, у: Оливера Јанковић, *Милена Павловић Барили*, 111-121.

Културни номадизам

На крају бих се осврнула и на културни номадизам Милене Павловић Барили, тачније, на проблем Миленине припадности. Многи су се питали којој култури припада Милена Павловић Барили: српској? Италијанској? Француској? Америчкој? Можда се она номадски креће међу свим тим културама? Донедавно није била чврсто укореењена ни у једној од њих²³, а у многим је била на неки начин маргинализована, можда управо због тог свог номадизма. Или је то било зато што је била испред свог времена? Она је несумњиво посебна појава како у сликарству, тако и у поезији. Њено стваралаштво се креће по различитим културним просторима, тачније по периферијама многих култура, без обзира на то што им је дала изразито важна дела. Тек после њене смрти – и то не одмах – српска култура је почела да прима Милену у своје крило. То се десило пре свега захваљујући сликаркиној мајци, Даници Павловић, која се борила да Милено дело спасе од заборава и да своју јединицу бар после смрти чврсто укорени у српској култури. Почетком шездесетих година основана је меморијална Галерија Милене Павловић-Барили у Пожаревцу. Миодраг Б. Протић је почео да о њој пише студије²⁴, Коста Димитријевић и Смиља Стојановић-Гулески издали су 1971. године прву књигу са биографско-документарним материјалима (писмима, песмама, биографијом, као и каталогом наслова Милениних слика) – *Кључеви снова сликарства. Живот-дело-песме Милене Павловић Барили*²⁵. Тек крајем деведесетих година XX века објављена је

²³ Ова тротомна и у исто време тројезична (сваки текст је на српском, италијанском и енглеском) едисија текстова о Милени Павловић Барили објављена у издавачкој кући Nesregia.edu 2009/2010. године и настоји да широкој публици представи стваралаштво, живот и наслеђе ове уметнице, као и да глобализује знање о њој.

²⁴ Види М. Протић, *Милена Павловић Барили*, (Београд: Просвета, 1966).

²⁵ К. Димитријевић, Стојановић-Гулески, *нав. дело*.

Миленина поезија – 1998. године објављено је издање које је приредио Милисав Миленковић, а 2009. се појавило и друго издање под насловом *Неверни анђели*²⁶. Као прва у серији „Библиотека: Жене у српском сликарству”, појавила се 2001. изврсна монографија историчарке уметности Оливере Јанковић²⁷, а 2009. године, поводом сто година рођења Милене Павловић Барили, изашло је много књига, међу којима и сјајан каталог изложбе *Звезданим трагом* Јелице Милојковић²⁸, *Кључеви снова* Жане Гвозденовић, као и биографија *Миленин усуд* Радмиле Станковић²⁹.

Књижевни и жанровски номадизам

Занимљива културно-књижевна појава је то што је Миленин лик послужио многим савременим писцима, а поготово списатељицама, као инспирација за стварање нових уметничких дела³⁰, у складу са постмодернистичким принципом да се уметност храни уметношћу. Мислим да је посебан (и позитиван) културни феномен у Србији то што се Милена Павловић Барилли појављује као главна јунакиња у многим књижевним делима у последњих двадесет година (од 1990. до 2010. године). Изгледа да је, овековечујући у облику књижевних портрета њен лик, српска култура тек сада пожелела да ту држављанку света иномадску уметницу чврсто „укорени” у сопственој традицији, да је присвоји и помоћу других уметничких жанрова (романа, приповетке, драме, поезије, биографије, филма). Подухвати литераризације ове светске фигуре доста су разноврсни и занимљиви. Милена је постала јунакиња четири романсиране биографије: *Аутопортрет са Миленом* Мирјане Митровић (у три издања: 1990, 2005,

²⁶ М. Павловић Барили, *Неверни анђели*.

²⁷ О. Јанковић, *Милена Павловић Барили*.

²⁸ У Галерији САНУ од 17.07. до 25.08. 2009. била је организована изложба са више од сто сликаркиних радова. Та изложба је имала два наслова. Први, *Звезданим трагом*, дала је ауторка Јелица Милојковић, која је кустос куће-галерије Милене Павловић Барили у Пожаревцу и која је приредила поменути каталог под истим насловом: Ј. Милојковић, *Zvezdanim Tragom. Milena Pavlović Barilli* (Požarevac, 1909- Njujork, 1945) *sto godina od rođenja*, (Beograd: Galerija SANU, 2009) . Други наслов, *Сан о буђењу*, био је сугестија организационог одбора Министарства културе за јубиларну годину 2009. Та подвојеност наслова може се третирати као инкарнација синдрома двојности који је пратио Милену и за њеног живота, а изгледа да је прати и после смрти.

²⁹ Р. Станковић, *Миленин усуд*, (Београд: Глобосино д. о. о. АЛЕКСАНДРИЈА, 2009).

³⁰ Тај проблем сам детаљно анализирао и описала у тексту: М. Koch, „U potrazi za Milenom Pavlović Barilli u srpskoj književnosti“, *Milena Pavlović Barilli EX POST*, (Beograd: HESPERIAedu, 2009), 114-172.

2009. године)³¹, документарног постмодернистичког романа *Aquae Passeris* (у три издања на српском: 2000, 2007. и 2009³², и једном на италијанском), романа Војиславе Латковић *Милена Павловић Барили: Сликарка светског гласа*³³, који се појавио поводом сто година Милениног рођења, крајем 2009. године, као и књиге Радмиле Станковић *Миленин усуд*³⁴. Милена Павловић Барили је постала једна од јунакиња књиге *Тајни живот славних Српкиња* Исидоре Бјелице (2002) која јој је посветила биографски есеј *Милена Павловић Барили или отмена Пожаревљанка у ждрелу декадентне Европе и снобовске Америке*³⁵. Изашла је и књига приповедака Мирјане Бјелогрић-Николов *Приче за досадно поподне* (коју је 2006. године објавио београдски издавач "Филип Вишњић", књига је добила награду "Исидора Секулић" за 2007. годину) од којих су неке приповетке посвећене управо лику Милене.³⁶ На основу једне од тих прича Мирјане Бјелогрић, а по цртежима Бојане Димитровски, настао је анимирани филм *Аутопортрет с белом мачком*, Богдана Вуковића. Сликарка је постала и јунакиња приче *Смрт има љубавни почетак или Милена Сања Домазет*. Та прича претходи драми о Милени Павловић Барили *Крила од олова*³⁷. Сања Домазет је написала још једну драму о Милени Павловић Барили (која до сада није штампана), насловљену *Месец у пламену* и сачињену од писама које је сликарка размењивала с мајком Даницом Павловић. Премијерно је била изведена за време позоришн сезоне 2009/10. у Београдском драмском позоришту, у оквиру обележавања стогодишњице рођења те свестране уметнице, Сања Домазет је у неколико наврата посветила пажњу овој фасцинантној уметници јер, како је изјавила у интервјуу: „богати сликарски опус и интригантна, раритетна личност омогућавају да се о овој изузетној личности пише у више наврата и са различитих аспеката“³⁸. Истичући како не жели да од својих драма

³¹ Марија Митровић, *Аутопортрет са Миленом*, (Београд: Народна књига – Alpha, 2005).

³² Adele Mazzola, *Aquae Passeris*, prevela s italijanskog Elizabet Vasiljević, (Beograd: CLIO, 2000). A. Mazzola, *Aquae Passeris. O Mileni Pavlović Barilli*, prevela s italijanskog Elizabet Vasiljević, (Beograd: Čigoja štampa, 2007).

³³ Војислава Латковић, *Милена Павловић Барили. Сликарка светског гласа*, (Београд: Бео књига, 2009).

³⁴ Радмила Станковић, *Миленин усуд*.

³⁵ Isidora Bjelica, „Milena Pavlović Barili ili otmena Požarevljanka u ždrelu dekadentne Evrope i snobovske Amerike“, *Tajni život slavnih Srпкиnja*, (Beograd: Knjiga-komerc, 2002), 167-205.

³⁶ Mirjana Bjelogrić-Nikolov, „Horor-priča za utorak“, „Srce lubenice“, „Onirična priča“, „Opal, bela mačka“, *Priče za dosadno popodne*, drugo izdanje, (Beograd: Filip Višnjić, 2008).

³⁷ Сања Домазет, *Моћ маске. Приче и драме*, (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 9-81.

³⁸ Исто.

направи „кавез који ће уловити живи мит Миленине пунокрвне, барокно лепе и веома сложене и болне егзистенције“, Сања Домазет је рекла да јој је пре свега било важно „праћење њених летова и судара са епохом“.³⁹

Јубиларне, 2009. године, објављена је и занимљива књига *Милена или Венера са лампом* Милисава Миленковића⁴⁰ где су се, поред Милениног животописа, нашле и Миленковићеве песме посвећене Милени и њеним сликама. У овој збирци аутор води једну врсту песничког дијалога са сликарком, инспирисан њеним делом и личношћу. Она је за њега референтна тачка и јунакиња његових песама. Да би се ова слика употпунила, треба још поменути да је 1992. у Србији снимљен играни филм *Девојка с лампом*, чији је централни лик управо Милена. Редитељ тог филма је Милош Радивојевић, а сценарио је написао Слободан Стојановић. Године 2011. настао је и занимљив документарни филм чија је ауторка Чарна Радоичић, доцент филмске режије на Академији уметности у Београду. Редитељка филма је у једном интервијуу рекла да је њена мотивација за снимање тог филма био Миленин „осећај неприпадања никоме и осећај припадности Србији“⁴¹. Филм представља комбинацију документарних садржаја, архивских материјала и играних сцена.

Из свега овога се јасно види да је и после смрти Милена наставила свој номадски модел живота и да се и сад појављује у делима савремених уметника као енигматична јунакиња и велика инспирација.

Закључак

Сликарка и песникиња Милена Павловић Барили у последњих двадесет година несумњиво је постала важна референца у српској књижевности и култури уопште. Разлози за то су бројни. Први разлог је чињеница да сликаркина компликована биографија фасцинира пре свега као одлична и продуктивна белетристичка, драмска, песничка, филмска, позоришна, уметничка грађа, која се може обликовати на разне начине, у зависности од инвентивности и стваралачких могућности уметника. Друго, лик уметнице је, захваљујући својој номадској енергији, одличан пример повезаности

³⁹ S. Ćirić, *Otkrivanje Milene*, „Vreme“, 723, 11. novembar 2004: http://www.vreme.com/cms/view_Provereno_28.08.2009.

⁴⁰ М. Миленков, *Милена или Венера са лампом. Животопис*, (Београд: Књижевни атеље МЛД, 2009).

⁴¹ Интервју са Чарном Радоичић (Манојловић) који је направио Иван Аранђеловић, 05.11.2009: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Film-o-Mileni.sr.html>

српске културе са европском и још шире – светском. После распада друге Југославије, када се морало на нов начин проговорити о српском идентитету, Милена је постала својеврсна глокална (глобална и локална у исти мах) икона српске културе јер је користила универзални медиј сликарства, али и рекламни дизајн, модну илустрацију и костимографију. Треће, Милена и данас фасцинира као номад који прекорачује културна, национална, језичка, родна, жанровска и ментална ограничења. Она је постала парадигма енигматичне личности у покрету, инспиративан материјал за полемике, књижевне портрете и културне дискурсе. Сама уметница, ипак, остаје неухватљива, комплексна.

Жан Касу (Jean Cassou) је 1963. године, боравећи у Пожаревцу после посете Милениној меморијалној Галерији, рекао да је Милена непрестано трчала испред времена у којем је живела. Мислим да је то до недавно и била истина. Изгледа да смо је тек у 21. веку, нарочито о стогодишњици њеног рођења и 65-годишњици њене смрти, на неки начин сустигли, проценили њену вредност и значење за културу уопште, а пре свега схватили да она оличава један нов тип културе и један нов тип транскултуралног и трансгресивног идентитета, укидајући парадигме културног монизма. Њен номадизам и путујући модел егзистенције омогућава да је ипак доживимо као фасцинантну и инспиративну, али пре свега вишедимензионалну фигуру, која дејствује у међузонама и у полижанровским, интердисциплинарним и мултимедијалним дискурсима.

Литература:

Аранђеловић, Иван. Радоичић (Манојловић), Чарна. Интервју објављен 05/11/2009.
<http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Film-o-Mileni.sr.html>

Bauman, Zygmunt. *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa: Instytut Kultury, 1994.

Bauman, Zygmunt. *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2000.

Bjelica, Isidora. *Tajni život slavnih Srpkinja*. Beograd; Knjiga-komerc, 2002.,.

Bjelogrlić-Nikolov, Mirjana. *Priče za dosadno popodne*, drugo izdanje. Beograd, Filip Višnjić, 2008.

Braidotti, Rosi. *Nomadic subject: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York, Columbia University Press, 1994.

Brajdoti, Rozi. „Putem nomadizma: uvod“. Prevela Jasmina Čaušević. *ProFemina*, leto-jesen 2005, zima-proleće 2006.

Braidotti, Rosi. „Poprcez nomadyzm“. Prevela A. Derra. *Teksty Drugie*, 6/2007.

Димитријевић, Коста, Стојановић-Гулески, Смиљана. *Кључеви снова сликарства. Живот-дело-писа-песме Милене Павловић Барили*. Крушевац: Багдала, 1971.

Домазет, Сања. *Моћ маске. Приче и драме*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.

Јанковић, Оливера. *Миlena Павловић Барили*. Београд: ТОРУ, Војноиздавачки завод, Народни музеј, 2001.

Латковић, Војислава. *Миlena Павловић Барилли. Сликарка светског гласа*. Београд, Београд 2009.

Mazzola, Adele *Aquae Passeris. O Mileni Pavlović Barilli*. Prevela s italijanskog Elizabet Vasiljević, Београд: Hesperia.edu, 2007.

Merenik Lidija, Petrović Aleksandar, Koch Magdalena. *Milena Pavlović Barilli: EX POST 3. Kritike, članci, bibliografija*. Београд: HESPERIAedu, 2009.

Милојковић, Јелица. *Звезданим Трагом. Миlena Павловић Барилли (Пожаревац, 1909-Њујорк, 1945) сто година од рођења*. Београд: Галерија САНУ, 2009.

Митровић, Марија. *Аутопортрет са Миленом*. Београд: Народна књига Alpha, 2005.

The Routledge Companion to Critical Theory, edited by Simon Malpas and Paul Wake. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2006.

Pabijanek, Katarzyna. „Sztuka intermedialna i wyobrażenia intelektualnego nomadyzmu. Prace Zsolfi Váradi i Katariny Sevič“. *Artmix, Feminizm i media*, бр. 10, септембар 2005, http://free.art.pl/artmix/10_2005_pab_szt.html

Павловић Барили, Миlena. *Поезија*. Приредио Милисав Миленковић. Београд: VERZALpress, 1998.

Павловић Барили, Миlena. *Неверни анђели*. Превод Никола Бертолино и Радивоје Константиновић, поговор и приређивање Милисав Миленковић. Београд: НОЛИТ, 2009.

Протић, Миодраг. *Миlena Павловић Барили*, Београд: Просвета, 1966.

Samardžić, Nikola, Mazzola, Adele, Janković, Olivera, Barilli, Davide, Bulajić, Jovan, Subotić Irina, Bakić Jelena, Radoičić Čarna. *Milena Pavlović Barilli: VERO VERIUS 1. Vreme, život, delo.*, Beograd: HESPERIAedu, 2010.

Станковић, Радмила. *Миленин усуд*. Београд: Глобосино д. о. о. АЛЕКСАНДРИЈА, 2009.

Subotić Irina, Merenik Lidija, Kragulj Snežana, Huljev Ingrid, Petrović Ljiljana, Blažina Zoran. *Milena Pavlović Barilli: PRO FUTURO 2. Teme, simboli, značenja*, Beograd: HESPERIAedu, 2010.

Ćirić, Sonja. „Otkrivanje Milene“, *Vreme*, 723, 11. novembar 2004.
<http://www.vreme.com/cms/view>

Magdalena Koch

UDC: 821.163.41.09 Павловић Барили М.

“Adam Mickiewicz” University,

Original scientific article

Poznan

Transcultural Figure in Motion or Forms of Nomadism of Milena Pavlović Barilli

The paper presents the problem of different forms of nomadism of Milena Pavlović Barilli (1909-1945), the painter and poet who created in the interwar period. She circulated between Serbian and Italian, German and French, Spanish and American languages and cultures, enriching her artistic work by the elements of all of them. The first part of the article recalls definitions of nomadism as an intellectual and artistic way of thinking and creating given by Zygmunt Bauman, Gilles Deleuze and Félix Guattari and Rosi Braidotti, the author of the fundamental book *Nomadic Subjects*. The following parts of the paper introduce the typology of different forms of Pavlović Barilli's nomadism. Six main nomadic forms are suggested and analyzed: her national/ethnic nomadism, her language nomadism, the artistic/esthetic nomadism, the gender nomadism and the cultural one.

Keywords: nomadism, Milena Pavlović Barilli, gender, icon of culture

Прегледни чланак

Библиографија радова о монахињи Јефимији (око 1349 – 1405)¹

Ова библиографија обухвата чланке, студије и књиге које су посвећене значајној личности српског средњег века и првој познатој књижевници овога периода – монахињи Јефимији (деспотици Јелени Мрњавчевић, односно великосхимници Евпраксији). Забележена су различита издања њених дела. Узети су у обзир и текстови у којима се Јефимија само помиње, као и ненаучни списи инспирисани њеним животом. Редослед је хронолошки. Унета су и дела, почев од Павела Јозефа Шафарика, у којима се као ауторка Јефимијине *Похвале кнезу Лазару* погрешно наводи кнегиња Милица.

Досадашњи прегледи литературе о монахињи Јефимији:

Enciklopedija Jugoslavije, 4, Hil–Jugos, Zagreb, 1960, str. 477 (Ђорђе Sp. Radojičić)

Leksikon pisaca Jugoslavije, II, Ђ–Ј, Novi Sad, 1979, str. 559–560 (Damjan Petrović)

Перић Ђорђе, Нацрт историјске библиографије о српској средњовековној жени (1158/9-1459-1521), Зборник Матице српске за историју, 35, Нови Сад, 1987, стр. 189–207.

Српски биографски речник, 4, И-Ка, Нови Сад, 2009, 397 (Ђорђе Трифуновић)

Кључне речи:

Србија, средњовековна књижевност, библиографија, монахиња Јефимија, кнегиња Милица

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

1. ШАФФАРИК, П. I.
Прегледъ найзнатни писменны споменника стари времена кодъ Србаля и други Югославена / Павел Јозеф Шафарик // Сербски лѣтописъ (Будим). – 68 (за год. 1845), стр. 29–96.
2. ŠAFAŘÍK, P. J.
Okázky občanského písemnictví. Listiny, psaní a nápisy. Zákonník cíře Štěpána Dušana. Krátké letopisy srbské / Pavel Josef Šafařík // Památky dřevního písemnictví Jiřhoslovanův, –v Praze : Tiskem C. Kr. dvorní kniřtiskárny synův Bohumila Haase, 1851. – 1 sv. (razl. pag.)
3. ШАФАРИКЪ, Јанко
Прилог† к† изворима старе србске исторје / Јанко Шафарик // Гласник† друштва србске словесности (Београд). – 5 (1853), стр. 297–301.
4. ДАНИЧИЋ, Ђура
Рукопис† КипрѠнов† / Ђура Даничић // Гласник† друштва србске словесности (Београд). – 9 (1857), стр. 245–267.
5. KUKULJEVIĆ Sakcinski, Ivan
Slovník umjetnikah jugoslavenskih / Ivan Kukuljević Sakcinski. – Zagreb : Tiskom narodne tiskarne Ljudevita Gaja, 1858. – 112 str.
6. MONUMENTA Serbica
Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii / edidit Fr. Miklosich. – Viennae : apud Gulielmum Braumüller, 1858. – 580 p.
7. ХАЦИЋ, А.
Босна / А. ХаѠић // Летопис Матице српске (Будим). – 102, часть друга (1861), стр. 91–114.
8. ŠAFAŘÍK, P. J.
Geschichte des Serbischen Schriftthums / Pavel Josef Šafařík. – Prag : Verlag von Friedrich Tempsky, 1865. – 480 p.
9. JAGIĆ, Vatroslav
Historija knjiřevnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, knjiga prva. Staro doba / Vatroslav Jagić. – Zagreb : štamparija Dragutina Albrechtam, 1867. – 240 str.
10. ЈАГИЋ, Ватрослав
Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога. По двама српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић / Ватрослав Јагић //

- Гласник Српског ученог друштва (Београд). – 42 (1875), стр. 223–328.
(преснимљено издање 2004.)
11. НОВАКОВИЋ, Стојан
Примери књижевности и језика старог и српско-словенског / Стојан Новаковић.
– Београд: Издање и штампа Државне штампарије, 1877. – 593 стр.
 12. НОВАКОВИЋ Стојан
Српске народне песме о боју на Косову. Критичка студија / Стојан Новаковић //
Годишњица Николе Чупића (Београд). – II (1878), стр. 97–177.
 13. РУВАРАЦ, Иларион
Прилошци к објашњењу извора српске историје / Иларион Руварац // Гласник
Српског ученог друштва (Београд). – 47 (1879), стр. 177–218.
 14. НОВАКОВИЋ, Стојан
Натпис монахиње Јефимије на свиленом покрову кнеза Лазара / Стојан Новаковић
// Хришћански весник (Београд). – 1 (1880), стр. 58–59.
 15. ДУЧИЋ, Нићифор
Књижевни радови, књига 2 / Нићифор Дучић. – Београд : штампано у штампарији
Краљевине Југославије, 1882. – 291 стр.
 16. ДУЧИЋ, Н.
Старине хиландарске / Нићифор Дучић // Гласник Српског ученог друштва /
(Београд). – 56 (1884), стр. 1–116.
 17. ВАЛТРОВИЋ, Михаило
Српске црквене старине / Михаило Валтровић // Старинар (Београд). – 4 (1885),
стр. 101–121.
 18. ЖИВКОВИЋ, М.
Србуље у Сарајеву / М. Живковић // Гласник Српског ученог друштва (Београд). –
63 (1885), стр. 179–220.
 19. КОВАЧЕВИЋ, Љубомир
Вук Бранковић (1371-1398) / Љубомир Ковачевић // Годишњица Николе Чупића
(Београд). – 10 (1888), стр. 215-301.
 20. СРЕЋКОВИЋ, Панта
Витосава и Јефимија / Панта Срећковић // Гласник Српског ученог друштва
(Београд). –70 (1889), стр. 213– 238.
 21. БОШКОВИЋ, Јован
Писма о књижевности српској и хрватској / Јован Бошковић // Летопис Матице
српске (Нови Сад). – 171 свеска трећа (1892), стр. 37–97.
 22. РУВАРАЦ, Иларион

- Старинарски прилошци / Иларион Руварац // Старинар (Београд). – 4 (1892), стр. 119–122.
23. НОВАКОВИЋ, Стојан
Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову / Стојан Новаковић. – Београд : издање Чупићеве задужбине, 1893. – 397 стр.
24. ПОПИЋ, Сергије
Опис манастира Врдника-Раванице у Срему / Сергије Попић. – Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1898. – 62 стр.
25. ДУЧИЋ, НИЋИФОР
Прилози српских владалаца и великаша Хиландару и другим манастирима у Светој Гори од 1185-1899 год / Нићифор Дучић // Бранково коло (Ср. Карловци). – 5, 28. октобра (6. новембра) (1899), стр. 1369.
26. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Каталог старих штампаних књига. Збирка српске краљевске академије / Љубомир Стојановић. – Београд : Српска краљевска академија, 1901. – 267 стр.
27. ВУКИЋЕВИЋ, М.
Јефимија, удовица деспота Угљеше / Миленко Вукићевић // Босанска вила (Сарајево). – 10 (1902), стр. 191–192; 11(1902), стр. 213–215; 13 (1902), стр. 251–252; 14 и 15 (1902), стр. 279–280.
28. КОНДАКОВ, Н. П.
Памјатници хришћанскога искуства на Атоны / Никодим Павлович Кондаков. – С.-Петербург : Императорска Академија Наукъ, 1902. – 312 стр.
29. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Стари српски записи и натписи, књига прва / Љубомир Стојановић. – Београд : Штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1902. – 480 стр.
30. РУВАРАЦ, Димитрије
Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год. / Димитрије Руварац. – Ср. Карловци : Српска манастирска штампарија, 1903. – 488 стр.
31. СТОЈАНОВИЋ, Љубомир
Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге / Љубомир Стојановић. – Београд : Краљ. српска државна штампарија, 1903. – 445 стр. (фототипско издање 1982)
32. ЈЕФИМИЈА
Похвала кнезу Лазару / Јефимија // Српски књижевни гласник (Београд). – 12, свеска 5 (1904), стр. 1023–1024.
33. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје

- Књиге и друго у старим српским записима / Станоје Станојевић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – 235, свеска 1 (1906), стр. 75– 94.
34. НОВАКОВИЋ, Стојан
Последња преписка о једном натпису / Стојан Новаковић // Богословски гласник (Ср. Карловци). – 11 (1907), стр. 313–317.
 35. РАДОНИЋ, Јован
О Иларијону Руварцу / Јован Радонић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – 245, св. 5 (за год. 1907), стр. 51–70.
 36. ЈЕР. Ж.
Завеса деспотице Еуфимије / Јер. Ж // Вардар. Календар за просту годину 1909 (Београд). – (1908), 113–115 стр.
 37. СИНОБАД, Душан
С пута у Солун и Свету Гору / Душан Синобад. – Београд : штампарија "Бранко Радичевић" 1908. – 109 стр.
 38. ПОПОВИЋ, Павле
Преглед српске књижевности / Павле Поповић. – Београд : Српска манастирска штампарија, 1909. – 486 стр.
 39. СОФРИЋ, Павле
Четири прилога за српску културну историју / П.С. [Павле Софрић]. – Ниш : Електрична штампарија М. Карића, 1910. –146 стр.
 40. ТОМИЋ, Светозар
Хилендарска завеса деспотице Еуфимије / Светозар Томић // Нова искра (Београд). – 10, 5 (1911), стр. 147–148.
 41. КОСТИЋ, Драгутин
Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима / Драгутин Костић // Глас Српске краљевске академије (Београд). – 92, други разред 54 (1913), стр. 1–62.
 42. РОПОВИЋ, Pavle
Jugoslovenska književnost / Pavle Popović. – Cambridge : Printed at the University Press, 1918. – 159 str.
 43. МАРКОВИЋ, Василије
Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији / Василије Марковић. – Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1920. – 158 стр.
 44. МИРКОВИЋ, Лазар
Монахиња Јефимија / Лазар Мирковић. – Ср. Карловци : Српска манастирска штампарија, 1922. – 35 стр. (прештампано из Хришћанског живота)
 45. МИРКОВИЋ, Лазар
Допуне к расправи „Монахиња Јефимија“ / Лазар Мирковић // Гласник Српске православне патријаршије (Ср. Карловци). – 2 (1923), стр. 27–28.

46. RADOJČIĆ, Nikola
Мирковић, Л., Монахиња Јефимија. Одштампано из "Хришћанског живота" год. 1922, Ср. Карловци 1922 / Nikola Radojčić // Narodna starina (Zagreb). – 2, sveska 3 (1923), str. 336–337.
47. TAFRALI, Orest
Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna / Orest Tafrali // Comptes-rendus des séances de l' Académie des Inscriptons et Belles-Lettres, 67e année. – 5 (1923), p. 365–372.
48. GRANIĆ B.
„Prvi međunarodni kongres predstavnika vizantiskih studija u Bukureštu” / B. Granić // Narodna starina (Zagreb). – 3, sv. 7 (1924), str. 80.
49. МИРКОВИЋ, Лазар
Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни / Лазар Мирковић // Гласник Српске православне патријаршије (Ср. Карловци). – 14 (1924), стр. 214–216.
50. RADOJČIĆ, Nikola
Мирковић Лазар: Српска плаштаница монахиње Јефимије у Путни (Гласник, службени лист српске православне патријаршије V (1924), 214–6) / Nikola Radojčić // Narodna starina (Zagreb). – 3, sv. 7 (1924), str. 99.
51. ДАНИЧИЋ, Ђура
Службе свецима Србима. I Критика, полемика и историја књижевности. Ситнији списи Ђуре Даничића / Ђура Даничић. – Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1925. – 467 стр.
52. ЂОРЂЕВИЋ Тихомир
Др Лазар Мирковић, Српска плаштаница монахиње Јефимије / Тихомир Ђорђевић // Јужна Србија (Скопље). – 49 (1925), стр. 124.
53. LASCARIS, M.
A propos d'un épitaphios du monastère de Putna / M. Lascaris // Revue historique du Sud-Est Européen. – 2 (1925), p. 356–361.
54. ЛАСКАРИС Михаило
Др. Лазар Мирковић, Српска Плаштаница монахиње Јефимије, 1925, стр. 14 са сликом, прештампано из Старинара, трећа серија, књига II / Михаило Ласкарис // Мисао (Београд). – 18, св. 3–4 (1925), стр. 823.
55. МИРКОВИЋ, Лазар
Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни (Буковина) / Лазар Мирковић // Старинар (Београд). – 2 (1925), стр. 109–120.
56. ЋОРОВИЋ, Владимир
Небеско царство кнеза Лазара / Владимир Ћоровић // Венац (Београд). – 11, св. 3 (1925), стр. 189–190.

57. БАШИЋ, Миливој
Са пута у Св. Гору 2. део / Миливој Башић // Задужбина. Годишњак "Фонда Станојла и Драгиње Петровића" за годину 1925-1926 (Београд). – 4 (1926), 41–69.
58. ЛАСКАРИС, М.,
Tafrali, O. Le trésor byzantin et roumain du monastère de Routna / Михаило Ласкарис / // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – 6, св. 2 (1926), стр. 148–150.
59. ЛАСКАРИС, Михаило
Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века, / Михаило Ласкарис. – Београд : Књижарница Фрање Баха, 1926. – 138 стр.
60. СОЛОВЈЕВ, Александар В.
Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века) / Александар Соловјев. – Београд : Издавачка књижарница Геце Кона, 1926. – 234 стр.
61. ГАВРИЛОВИЋ, Андра
Историја српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу / Андра Гавриловић. – Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1927. – 435 стр.
62. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Др. Лазар Мирковић: Монахиња Јефимија (Одштампано из „Хришћанског Живота“). Сремски Карловци 1922, 8, страна 35 / Ђорђе Сп. Радојичић // Гласник Скопског научног друштва (Скопље). – 2 (1927), св. 1–2, стр. 339–340.
63. СТРИКА, Бошко
Српске задужбине. Фрушкогорски манастири, треће издање / Бошко Стрика. – Загреб : тисак закладе тискарне "Народних новина", 1927. – 183 стр.
64. RADOJČIĆ, Nikola
Plaštanica u manastiru Pakri / Nikola Radojčić // Narodna starina (Zagreb). – 17 (1928), str. 193–197.
65. РУВАРАЦ, Димитрије
Рукотворне старине фрушкогорских манастира на земаљској изложби у Будапешти 1885 / Димитрије Руварац // Духовна стража (Ср. Карловци). – 2 (1928), стр. 131–136.
66. ТАТИЋ, Жарко
Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске студије старе српске архитектуре / Жарко Татић. – Београд. [б. и.], 1929. – 265 стр. (репринт издање Светогорских писама 2011.)
67. КАЛУЂЕРЧИЋ, Славко
Покров Монахиње Јефимије / Славко Калуђерчић // Братство (Сарајево). – 12 (1930), стр. 200–205.

68. ИВАНОВЪ, Йорданъ
Български старини изъ Македониѡ / Йорданѣ Ивановѣ. – Софиѡ : държавна печатница, 1931. – 671 стр.
69. МИРКОВИЋ, Лазар
Старине фрушкогорских манастира / Лазар Мирковић. – Београд : Издавачка књижарница Геце Кона, 1931. – 78 стр.
70. BORŠNIKOVA, Marja
Srbske književnice. Jefimija / Marja Boršnikova // *Ženski svet* (Ljubljana). – 4 (1933), str. 86–87.
71. КОСТИЋ, Драгутин
Старост народног епског песништва нашег / Драгутин Костић // *Јужнословенски филолог* (Београд). – 12 (1933), стр. 1–71.
72. МИРКОВИЋ, Лазар
Иконица са записом монахиње Јефимије у Хиландару / Лазар Мирковић // *Годишњица Николе Чупића* (Београд). – 42 (1933), стр. 45–49.
73. ПОПОВИЋ, Пера Ј.
Две српске плаштанице из XIV столећа у Хиландару / Пера Ј. Поповић // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – 13, св. 1 и 2 (1933), стр. 85–88.
74. ЋОРОВИЋ, Владимир
Жена и књижевност у средњевековној Србији / Владимир Ћоровић // *Вардар*, (Скопље). – 497 (1935), стр. 1.
75. МАТИЋ, Светозар
Стара књижевност према народној песми / Светозар Матић // *Српски књижевни гласник*, нова серија (Београд). – 6 (1936), стр. 433–437.
76. МИРКОВИЋ, Лазар
Старине Старе цркве у Сарајеву / Лазар Мирковић // *Споменик Српске краљевске академије* (Београд). – 83, други разред 65 (1936), стр. 1–34.
77. МОНАХИЊА Јефимија
Монахиња Јефимија. – Београд : Издање Универзитетски образованих жена, 1936. – 29 стр.
78. У[редништво]
Монахиња Јефимија – La Moniale Yefimia. Изд. Удружења универзитетски образованих жена, секција Београд, 15 септембар 1936 (у 400 примерака) // *Српски књижевни гласник*, нова серија (Београд). – 5 (1936), стр. 395–396.
79. МИРКОВИЋ, Л.
Хаљина кнеза Лазара / Лазар Мирковић // *Уметнички преглед* (Београд). – 3 (1937),

стр. 72–73.

80. СТАНОЈЕВИЋ, Станоје
Историја српског народа у средњем веку, књига 1. О изворима / Станоје Станојевић. – Београд : Српска краљевска академија, 1937. – 388 стр.
81. МИРКОВИЋ, Лазар
Црквени уметнички вез / Лазар Мирковић // Уметнички преглед (Београд). – 10. јул (1938), стр. 298–300.
82. ЋОРОВИЋ, Владимир
Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа / Владимир Ћоровић // Глас Српске краљевске академије (Београд). – 176, други разред (1938), стр. 99–170.
83. СИМИЋ-МИЛОВАНОВИЋ, Зора,
Сликарке у српској историји уметности / Зора Симић-Миловановић. – Београд : Слобода, 1939. – 46 стр.
84. КНЕЖЕВИЋ, Митрофан
Професор Београдског универзитета г-др Душан Глумац открио је у манастиру Раваници још један вез монахиње Јефимије / Митрофан Кнежевић // Правда (Београд). – 12. 715 (1940), без броја странице
85. LEMERLE, P., Soloviev, A.
Trois chartes des souverains Serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos) / P. Lemerle, A. Soloviev // Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum) (Beograd). – 9 (1940), p. 129–146.
86. МИРКОВИЋ, Лазар,
Црквени уметнички вез / Лазар Мирковић. – Београд : Музеј Српске православне цркве, 1940. – 48 стр.
87. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара / Ђорђе Сп. Радојичић // Гласник Скопског научног друштва (Скопље). – 21, Одељење друштвених наука, 12 (1940), стр. 33–81.
88. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
"Црквени уметнички вез" од дра Лазара Мирковића / Ђорђе Сп. Радојичић // Српски књижевни гласник (Београд). – 61, бр. 1 (1940), стр. 47–52.
89. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци / Ђорђе Сп. Радојичић. – Београд : Југоисток, 1942. – 309 стр.
90. TOWNSEND, G.
Some Greek Liturgical Embroideries / G. Townsend // Bulletin of the Museum of Fine Arts. – 42, No. 250, (1944), p. 73–81.
91. РАДОНИЋ, Јован

- Неколико светлих женских фигура из давне наше прошлости / Јован Радонић // Гласник Српске православне цркве (Београд). – 9 (1946), стр. 142–146.
92. MILLET Gabriel, Des Ylouses Hélène
Broderies religieuses de style byzantine / Gabriel Millet, Hélène Des Ylouses. – Paris : Presses universitaires de France, 1947. – 117 p.
93. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп., Радојичић, Надежда
Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина / Ђорђе Сп. Радојичић, Надежда Радојичић // Историски часопис САН (Београд). – 2 (1949–1950), стр. 328–348.
94. КОВАЧЕВИЋ, Б.
Наша стара лирика / Б. Ковачевић // Књижевност (Београд). – 6 (1950), стр. 557–569.
95. ТРОИЦКИ, Сергије
Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима) / Сергије Троицки // Споменик Српске академије наука (Београд). – 102, Одељење друштвених наука, нова серија, 4 (1952), стр. 1–114.
96. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
О једном хиландарском натпису из друге половине XIV века / Ђорђе Сп. Радојичић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – 21, св. 1–2 (1955), стр. 123–124. (текст прештампан под насловом: На трагу једног Јефимијиног састава, у књизи РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград : Графички завод 1963, 423 стр.)
97. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Уметнички споменици манастира Хиландара / Светозар Радојичић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 3 (1955), стр. 163–194.
98. ПАВЛОВИЋ, Миливој
Примери историског развитка српскохрватског језика / Миливој Павловић. – Београд : Научна књига, 1956. – 224 стр.
99. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.
Принцезе из куће Немањића / Миодраг Ал. Пурковић. – Виндзор Винсор : "Avala", 1956. – 77 стр.
100. РАКИЋ, Милан
Песме / Милан Ракић. – Београд : Просвета, 1956. – 222 стр.
101. CRNKOVIĆ, M., TOMIĆ, V.
Scrittori jugoslavi / [a cura di] [Milan] Crnković, [Vojislav] Tomić ; traduzioni di Ervino Sepich. – Fiume : EDIT, 1956. – 423 p.

102. ВАСИЛИЋ Ангелина
Ризница манастира Студенице / Ангелина Василић. – Београд : Научно дело, 1957.
– 68 стр.
103. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Старо југословенско песништво (од IX до XVIII века) / Ђорђе Сп. Радојичић //
Летопис Матице српске (Нови Сад). – 380, св. 1–2 (1957), стр. 102–114.
104. NASTUREL, Petre Ş.
Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna / Petre Ş Nasturel // Romanoslavica.
– 3 (1958), p. 137–157.
105. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Шта је жена. Из старог српског рукописа XV века / Ђорђе Сп. Радојичић //
Дневник (Нови Сад). – 4253, 6. април (1958), 11.
106. СТОЈАНОВИЋ, Добрила
Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века / Добрила Стојановић. – Београд :
Музеј примењене уметности, 1959. – 82 стр.
107. RADOJIČIĆ, Đorđe, Sp.
Antologija stare srpske književnosti (XI-XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đ. Sp.
Radojičića / Đorđe Sp. Radojičić. – Beograd : Nolit, 1960. – 374 str.
108. ТИМОТЈЕВИЋ, Вождар
Јефимија / Вождар Тимотијевић // Polja (Novi Sad). – 45 (1960), str. 3.
109. ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар
Деспоти у Византији и јужнословенским земљама / Божидар Ферјанчић. – Београд
: Научно дело, 1960. – 226 стр.
110. ЂУРИЋ, Војислав Ј.
Фреске црквике Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду / Војислав Ј.
Ђурић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 7 (1961), стр. 125–
136.
111. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Малоје приношеније Јефимије монахиње / Ђорђе Сп. Радојичић // Летопис Матице
српске (Нови Сад). – 387, св. 1 (1961), стр. 51–57.
112. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
О младом младенцу Угљеши Деспотовићу / Ђорђе Сп. Радојичић // Летопис
Матице српске (Нови Сад). – 387, св. 3 (1961), стр. 265–271.
113. СВЕТА Гора и манастир Хиландар (Поводом хиљадугодишњице њеног оснивања).
– Београд : Удружење српског православног свештенства Архиепископије
београдско-карловачке, 1961. – 71 стр.

114. ЂУРИЧИЋ, Младен
Епиграми, епитафи, епиграфи. Антологија / Младен Ђуричић. – Београд : Просвета, 1962. – 210 стр.
115. МИРКОВИЋ, Лазар
Шта значи мраморни стуб подигнут на месту косовске битке и шта каже натпис на овом стубу? / Лазар Мирковић // Зборник Матице српске за књижевност и језик (Нови Сад). – 9–10 (1962), стр. 5–22.
116. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментари / Ђорђе Сп. Радојичић. – Нови Сад : Матица српска, 1962. – 309 стр.
117. РАДОВИЋ, Ристо
Историја женског монаштва / Ристо Радовић // Гласник Српске православне цркве (Београд). – 1 (1963), стр. 20–27.
118. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Творци и дела старе српске књижевности / Ђорђе Сп. Радојичић. – Титоград : Графички завод, 1963. – 423 стр.
119. ŞTEFANESCU, I. D.,
Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a secolului XV / I. D. Ştefanescu // Cultura moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare, ed. M. Berza. – Bucureşti, 1964. – 479–541 p.
120. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Вук Караџић и словенске књижевне старине / Ђорђе Трифуновић // Ковчежић (Београд). – 4 (1964), стр. 411–417.
121. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Први Вукови преписи старих словенских текстова / Ђорђе Трифуновић // Ковчежић (Београд). – 6 (1964), стр. 19–30.
122. ОСТРОГОРСКИ, Георгије
Серска област после Душанове смрти / Георгије Острогорски. – Београд: Научно дело, 1965. – 171 стр.
123. ПАВЛОВИЋ, Леонтије
Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа) / Леонтије Павловић. – Смедерево : Издање Народног музеја у Смедереву, 1965. – 354 стр.
124. ПУРКОВИЋ, Миодраг
Јефимија, ћерка господара Дrame / Миодраг Пурковић // Гласник Канадских Срба. – 1702–1704 (1965), стр. 25–36.
125. СТАРА књижевност / приредио Ђорђе Трифуновић. – Београд : Нолит, 1965. – 571 стр.

126. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Рајко
Историја српске православне цркве са народном историјом. Књига 1 (1219–1766) / Рајко Веселиновић. – Београд : Свети Архиепископски Синод Српске православне цркве, 1966. – 120 стр.
127. СТАРА српска књижевност, књига 2 / избор и редакција Драгољуб Павловић. – Нови Сад : Матица српска; Београд : Српска књижевна задруга, 1966. – 397 стр.
128. СТАРО српско песништво / приредио Ђорђе Сп. Радојичић. – Крушевац : Багдала, 1966. – 205 стр.
129. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
„bi~ai“ у запису монахиње Јефимије / Ђорђе Трифуновић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – 32, св. 1–2 (1966), стр. 88–90.
130. JOHNSTONE Pauline
The Byzantine tradition in church embroidery / Pauline Johnstone. – London : Alec Tirtani, 1967. – X, 144, 117 p.
131. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Шта је жена. Из старог српског рукописа века / Ђорђе Сп. Радојичић // Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. – Нови Сад : Матица српска, 1967. – 383 стр.
132. СТАРА српска књижевност / студија и избор Ђорђе Трифуновић. – Београд: "Југославија", 1967. – 151 стр.
133. ИЗ НАШЕ КЊИЖЕВНОСТИ ФЕУДАЛНОГ ДОБА / избор, редакција, превод и коментари Драгољуб Павловић и Радмила Маринковић. – Београд : Просвета, 1968. – 255 стр.
134. ОРБИН, Мавро
Краљевство Словена / Мавро Орбин. – Београд : Српска књижевна задруга, 1968. – 475 стр.
135. ТАСИЋ, Д.
Живопис певничких простора цркве Св. Апостола у Пећи / Д. Тасић // Старине Косова и Метохије (Приштина). – 4–5 (1968–1971), стр. 233–267.
136. ТОМАЦ, Петар
Косовска битка / Петар Томац. – Београд : Војноиздавачки завод, 1968. – 247 стр.
137. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју / Ђорђе Трифуновић. – Крушевац : Багдала, 1968. – 452 стр.
138. WEITZMANN, K., Chatzidakis, M., Miatev, K., Radojčić, S.
Icons from South Eastern Europe and Sinai / K. Weitzmann, M. Chatzidakis, S. Radojčić. – London : Thames and Hudson, 1968. – 220 p.

139. A SZERBHORVÁT irodalom kistükre (*Lázár cár dicsérete* - Pohvala knezu Lazaru, prev. Zoltán Csuka). – Budapest : Európa Könyvkiadó, 1969. – 879 p. (Csillagpor, 1971).
140. ДУШАНИЋ, Светозар
Музеј српске православне цркве / Светозар Душанић. – Београд: "Југославија", 1969. – XX, [4] стр., [2] листа с таблама, 48 стр. с таблама
141. ПАВЛОВИЋ, Доброслав Ст.
Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед / Доброслав Ст. Павловић // Саопштења (Београд). – 8 (1969), стр. 155–186.
142. РАДОЈКОВИЋ, Бојана, Стојановић, Добрила
Примењена уметност код Срба у средњем веку / Добрила Стојановић, Бојана Радојковић // Српска православна црква 1219–1969. Споменица о 750-годишњици аутокефалности. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1969. – 392 стр.
143. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Значајније појаве и писци у српској средњовековној књижевности / Ђорђе Трифуновић // Књижевност и језик (Београд). – 1 (1970), стр. 5–17.
144. НЕДЕЉКОВИЋ, Божидар
Жене песници Србије / Божидар Недељковић. – Нови Сад: Центар за А. П. Војводину; Београд : Просвета, 1971. – 40 стр. (друго издање 1990).
145. ПАВЛОВИЋ, Драгољуб
Старија југословенска књижевност / Драгољуб Павловић. – приредио за штампу Мирослав Пантић. – Београд : Научна књига, 1971. – 424 стр.
146. ГИЉФЕРДИНГ, Александар
Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији / Александар Гиљфердинг. – превео коментаре и биљешке написао Бранко Чулић. – Сарајево : Издавачко предузеће "Веселин Маслеша", 1972. – 404 стр.
147. СРПСКЕ песникиње од Јефимије до данас / [приредили] Стеван Радовановић, Слободан Радаковић ; [лепотом књиге бавио се Боле Милорадовић], Београд : Слово љубве, 1972. – 227 стр.
148. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ / Ђорђе Трифуновић // Књижевна историја (Београд). – YU ISSN 0350-6428. – 18 (1972), стр. 289–327.
149. PAVLOVIĆ, Nadežda
Despot Đurađ Branković i njegovo doba / Nadežda Pavlović. – Subotica: Minerva 1973. – 275 стр.

150. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, Душанка
Положај жене у Дубровнику у XIII и XIV веку / Душанка Динић-Кнежевић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1974. – 223 стр.
151. ГРИЦКАТ, Ирена
О неким стилским фигурама у похвалама кнезу Лазару / Ирена Грицкат // О кнезу Лазару. – Београд : Филозофски факултет. Одељење за историју уметности; Народни музеј у Крушевцу, 1975. – 436 стр.
152. КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ, Јованка
Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар / Јованка Калић-Мијушковић // О кнезу Лазару. – Београд : Филозофски факултет. Одељење за историју уметности; Народни музеј у Крушевцу, 1975. – 436 стр.
153. КАШАНИН Милан
Српска књижевност у средњем веку / Милан Кашанин. – Београд: Просвета, 1975. – 515 стр.
154. КЕМПФЕР, Франк
Почетак култа кнеза Лазара / Франк Кемпфер // О кнезу Лазару. – Београд : Филозофски факултет. Одељење за историју уметности; Народни музеј у Крушевцу, 1975. – 436 стр.
155. МАНДИЋ Светислав
Свилен покров за дар манастиру / Светислав Мандић // Древник. Записи конзерватора. – Београд : Српска књижевна задруга. – 1975. – 174 стр.
156. МИЈУШКОВИЋ, Недељко, Филиповић, Слободан
Поезија и критика, књига 1 / Слободан Филиповић, Недељко Мијушковић. – Београд : Нова књига, 1975. – 869 стр.
157. МИХАЉЧИЋ, Раде
Кнез Лазар и обнова српске земље / Раде Михаљчић // О кнезу Лазару. – Београд : Филозофски факултет. Одељење за историју уметности; Народни музеј у Крушевцу, 1975. – 436 стр.
158. ПРИМЕРИ из старе српске књижевности, Од Григорија дијака до Гаврила Стефановића Венцловића / саставио и приредио Ђорђе Трифуновић. – Београд : Слово љубве, 1975. – 250 стр.
159. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Косовско страдање и небеско царство према српским средњовековним књижевним списима / Ђорђе Трифуновић // О кнезу Лазару. – Београд : Филозофски факултет. Одељење за историју уметности; Народни музеј у Крушевцу, 1975. – 436 стр.
160. КАШИЋ Душан Љ.
Деспот Јован Угљеша као ктитор светогорског манастира Симонпетре / Душан Љ. Кашић // Богословље (Београд). – 1–2 (1976), стр. 29–62.

161. КРАТАК преглед југословенских књижевности средњег века / записи са предавања Ђорђа Трифуновића. – Београд : Филолошки факултет, 1976. – 171 стр.
162. МИХАИЛОВИЋ, Живота А.
Манастир Љубостиња / Живота А. Михаиловић. – Краљево : Епархија жичка, 1976. – 62 стр.
163. ИСТОРИЈА примењене уметности. Том 1. Средњовековна Србија. – Београд : Музеј примењене уметности, 1977. – 413 стр.
164. БОГДАНОВИЋ, Димитрије, Ђурић, Војислав, Медаковић, Дејан
Хиландар / Димитрије Богдановић, Војислав Ј. Ђурић, Дејан Медаковић ; [аутор фотографије Миодраг Ђорђевић ; мапе Жељко Шкаламера]. – Београд : Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Југословенска ревија "Вук Караџић, 1978. – 220 стр.
165. ЛИРЕЧЕК, Константин
Историја Срба. Прва књига, (Политичка историја) : до 1537 / Константин Јиречек, превео Јован Радонић. – Београд : Слово љубве, 1978. – 512 стр. (друго, исправљено и допуњено издање).
166. ЛИРЕЧЕК Константин
Историја Срба, друга књига (Културна историја), превео и допунио Ј. Радонић. – Београд : Слово љубве, 1978. – 550 стр. (друго, исправљено и допуњено издање).
167. ПАВЛОВИЋ, Миодраг
Антологија српског песништва / Миодраг Павловић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1978 (четврто издање) – стр. 296.
168. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.
Кнез и деспот Стефан Лазаревић / Миодраг Ал. Пурковић. – Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1978. – 164 стр.
169. ДЕСПОТ Стефан Лазаревић
Књижевни радови, приредио Ђорђе Трифуновић / деспот Стефан Лазаревић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1979. – 241 стр.
170. PAVLOVIĆ, Miodrag
Ništitelj i svadbari / Miodrag Pavlović. – Beograd : BIGZ, 1979. – 249 str.
171. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе / Писац и преводилац инок Исаија. – Крушевац: Багдала, 1980. – 110 стр.
172. ИСТОРИЈА српског народа, књига прва. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371) / ур. Сима Ђирковић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1981. – 697 стр.
173. ПАВЛОВИЋ, Миодраг
Есеји о српским песницима / Миодраг Павловић. – Београд: "Вук Караџић", 1981. – 598 стр.

174. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и косовском боју / Ђорђе Трифуновић // Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици. – Сење : Манастир Раваница (Београд : Просвета), 1981 – 264 стр.
175. БЛАГОЈЕВИЋ, Милош
Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша / Милош Благојевић // // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 21 (1982), стр. 183–212.
176. ИСТОРИЈА српског народа, књига друга. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537) / ур. Јованка Калић. – Београд: Српска књижевна задруга 1982. – 593 стр.
177. ЈУГОСЛОВЕНСКЕ књижевности средњег века / избор, предговор и приређивање Ђорђе Трифуновић. – Београд : Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, 1982. – 186 стр.
178. КАЏАНИН, Milan
Nova sluĉajna otkrića / Milan Kaĉanin // Savremenik (Beograd). – 3 (1982), str. 177–181.
179. РАДОЈЧИЋ, Светозар
Одабрани чланци и студије 1933–1978 / Светозар Радојчић. – Београд : БИГЗ, 1982. – 346 стр.
180. ДЕРЕТИЋ, Јован
Историја српске књижевности / Јован Деретић. – Београд : Нолит, 1983. – 706 стр.
181. ЂУРИЋ Иван
Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш / Иван Ђурић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 22 (1983), стр. 259–271.
182. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Монахиња Јефимија. Књижевни радови / Ђорђе Трифуновић. – Крушевац : Багдала, 1983. – 61 стр. (друго издање 1992).
183. ЈЕРКОВИЋ, Вера
О Јефимијиној Похвали кнезу Лазару / Вера Јерковић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику (Нови Сад). – 27–28 (1984–1985), стр. 299–306.
184. СТАНКОВИЋ, Владимир
Основна мисао Јефимијине "Похвале кнезу Лазару" / Владимир Станковић // Књижевност и језик (Београд). – 1 (1984), стр. 52–59.
185. ЂУРИЋ, Срђан Љубостиња
Црква Успења Богородичиног / Ђурић, Срђан. – Београд : Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, 1985. – 118 стр.
186. LAIOU, Angeliki E.
Observations on the Life and Ideology of Byzantine Wome / Angeliki Laiou //

Byzantinische Forschungen (Amsterdam). – 9 (1985), p. 59–102.

187. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.

Српска култура средњег века / Миодраг Ал. Пурковић. – Химелстир : Издање Српске православне епархије за западну Европу, 1985. – 125 стр.

188. ЋОРОВИЋ, Владимир

Света Гора и Хиландар до шеснаестог века / Ћоровић Владимир. – Београд : издавач манастир Хиландар, 1985. – 215 стр.

189. БАБИЋ Гордана, Кораћ Војислав, Ћирковић Сима

Студеница / Гордана Бабић, Војислав Кораћ, Сима Ћирковић. – Београд : Југословенска ревија, 1986. – 72 стр.

190. МАНДИЋ Светислав

Царев братучед и царев родитељ / Светислав Мандић // Велика господа све српске земље и други просопографски прилози. – Београд : Српска књижевна задруга, 1986. – 237 стр.

191. СТАНКОВИЋ, Владимир

"Приношеније" у Похвали монахиње Јелене / Владимир Станковић // Багдала (Крушевац). – 326/327 (1986), стр. 22.

192. БАБИЋ, Gordana

Sur l'icône de Poganovo et la vasilissa Hélène / Gordana Babić // L' art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. – Belgrade, 1987, 240 p.

193. ЋОРЋИЋ, Петар

Историја српске ћирилице : палеографскофилолошки прилози / Петар Ћорђић. – 2. изд. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1987. – 534 стр.

194. ТАТИЋ-Ђурић, Mirjana

L' inspiration littéraire dans l' iconographie Mariale, L' art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. – Belgrade: Académie Serbe des Sciences et des Arts, 1987. – 240 p.

195. PARADAISER, C.

Comori ale spiritualității românești la Putna / Claudiu Paradaiser. – Iași : Ed. Mitropoliei Moldovei și Sucevei. – 1988.

196. ГРИГОРИЈЕ Цамблук

Књижевни рад у Србији / Григорије Цамблук. – Београд : Просвета и Српска књижевна задруга, 1989. – 169 стр.

197. КАШИЋ, Душан Љ.

Корени косовске мисли / Душан Кашић // Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989. – Београд: Издање Светог архијерејског синод Српске православне цркве (1989), 430 стр.

198. КОНСТАНТИН Филозоф
Житије деспота Стефана Лазаревића / Константин Филозоф. – Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989. – 160 стр.
199. МАКСИМОВИЋ, Војислав
Одједи косовске збиље и легенде у српској поезији од Јефимије до Стерије / Војислав Максимовић // Косово у усменој и средњовековној књижевности. Зборник радова. – Крушевац : Народна библиотека : Друштво преводилаца, уметника и научних радника, 1989. – 144 стр.
200. МАРКОВИЋ, Милош
Слобода у усменој и средњовековној књижевности о Косову (уводно саопштење), / Милош Марковић // Косово у усменој и средњовековној књижевности. Зборник радова. – Крушевац : Народна библиотека : Друштво преводилаца, уметника и научних радника, 1989. – 144 стр.
201. МИЛЕУСНИЋ, Слободан
Музеј Српске православне цркве / Слободан Милеуснић. – Београд : Свети архијерејски синод СПЦ, 1989. – 85 стр.
202. МИЛЕУСНИЋ, Слободан
Свети Срби / Слободан Милеуснић. – Крагујевац : Каленић, 1989. – 222 стр.
203. МИХАЉЧИЋ, Раде
Крај српског царства / Раде Михаљчић. – Београд : БИГЗ, 1989. – 287 стр.
204. МИХАЉЧИЋ, Раде
Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање / Раде Михаљчић. – Београд : БИГЗ, 1989. – 277 стр.
205. МОНАХИЊА Јефимија
Похвала светом кнезу Лазару / монахиња Јефимија // Стремљења. – 6 (1989), стр. 9–10.
206. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
Маче војску српски кнез Лазаре / Ђорђе Сп. Радојичић // Стремљења. – 6 (1989), стр. 127–141.
207. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Сп.
О монахињи Јефимији (деспотици Јелени), првој српској књижевници и уметници / Ђорђе Сп. Радојичић // Кораци (Крагујевац). – 5–6 (1989), стр. 272–279.
208. РИСТОВИЋ, Александар
Јефимија / Александар Ристовић // Савременик. – 6 (1989), стр. 633–634.
209. ЋОРОВИЋ, Владимир
Историја Срба, књ. 1/ Владимир Ћоровић. – Београд : БИГЗ, 1989. – 271 стр.
210. ДИНИЋ-Кнежевић Душанка

- Допринос Ђорђа Сп. Радојичића проучавању Косовске битке / Душанка Динић-Кнежевић // Округли сто Косовска битка у историографији, зборник радова, књига 11, Београд : Историјски институт, 1990. – 119 стр.
211. ЈЕРКОВИЋ, Вера
Синтаксичке одлике Јефимијине Похвале кнезу Лазару / Вера Јерковић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику (Нови Сад). – 33 (1990), стр. 183–189.
212. КОСОВСКИ бој у српској књижевности / приредио Војислав Ђурић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1990. – 653 стр.
213. КОСТИЋ, Звонимир
Апостол и друге драме / Звонимир Костић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1990. – 180 стр.
214. ТРИФУНОВИЋ. Ђорђе
Азбучник српских средњовековних књижевних појмова / Ђорђе Трифуновић. – 2. допуњено изд. – Београд : Нолит, 1990. – 388 стр.
215. ФРУШКОГОРСКИ манастири. – Београд : Галерија Српске академије наука и уметности, 1990. – 386 стр.
216. ГРИЦКАТ, Ирена
Из историје употребе адверба – према грађи у похвалама кнезу Лазару / Ирена Грицкат // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – 19/1 (1991), стр. 5–14.
217. ЖИВКОВИЋ, Живан
Косовски мотиви у савременој српској поезији / Живан Живковић // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – 19/1 (1991), стр. 479–489.
218. ŽIGIĆ, Dragan
Јефимија / Dragan Žigić // Ulaznica (Zrenjanin). – 128–129 (1991), str. 82.
219. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Типологија косовских подвига / Радмила Маринковић // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – 19/1, (1991), стр. 107–112.
220. ПАТИЋ, Томо Н.
Монахиња Јефимија / Томо Н. Патић // Овдје. – 269 (1991), стр. 59.
221. ПЕТРОВ, Александар
Косово - основни српски културни симбол / Александар Петров // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – 19/1 (1991), стр. 97–105.
222. ПОПОВИЋ, Даница
Српски владарски гроб у средњем веку / Даница Поповић. – Београд : Институт за историју уметности Филозофског факултета, 1991. – 214 стр.
223. СТАНИСАВЉЕВИЋ, Вукашин

- Прилози настави књижевности, књ. 1 / Вукашин Станисављевић. – Горњи Милановац : Дечје новине, 1991. – 295 стр. (6. допуњено издање).
224. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
О почецима штовања светога кнеза Лазара / Ђорђе Трифуновић // Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд). – 19/1 (1991), стр. 123–131.
225. ЂИДИЋ, Љубиша
Рационално и ирационално у Јефимијиној похвали кнезу Лазару / Љубиша Ђидић // Багдала (Крушевац). – 398/399 (1992), стр. 12.
226. ЈЕФИМИЈА
Похвала кнезу Лазару / Јефимија // Јефимија (Трстеник). – 1 (1992), стр. 11–12.
227. КОСТИЋ, Звонимир
Јефимија / Звонимир Костић // Повелја (Краљево). – 3/4 (1992), стр. 87–89.
228. МАГЛОВСКИ, Јанко
Кринови на гробу монахиње Јефимије / Јанко Магловски // Јефимија (Трстеник). – 1 (1992), стр. 47–53.
229. МАРИЧИЋ, Милан
Повратак коренима / Милан Маричић // Јефимија (Трстеник). – 1 (1992), стр. 142–143.
230. ПАВИЋ, Милорад
Женско и мушко писмо у Јефимијиним списима / Милорад Павић // Јефимија, (Трстеник). – 1 (1992), стр. 38.
231. СИМОВИЋ Љубомир
Слово о Јефимији / Љубомир Симовић // Источник (Београд). – 3–4 (1992), стр. 92–94.
232. СТАНИЋ, Радомир
"Јефимијини дани" - оданост традицији / Радомир Станић // Јефимија (Трстеник). – 1 (1992), стр. 144–147.
233. ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе
Јефимијина Похвала кнезу Лазару / Ђорђе Трифуновић // Јефимија (Трстеник). – 1 (1992), стр.13–29. (текст прештампан из књиге ТРИФУНОВИЋ Ђорђе, Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју, Крушевац : Багдала, 1968).
234. ГРУЈИЋ, Радослав
Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу / приредио Слободан Милеуснић. – Београд : БИГЗ, 1993. – 344 стр.
235. ДЕСПИЋ, Дејан, Јефимија Лазару : кантата за мецосопран, мешовити хор и симфонијски оркестар оп. 94 : оркестарска партитура = Yephimie a Lazare : cantate pour mezzo-soprano, choeur mixte et orchestre symphonique op. 94 : partition

- d'orchestre / Дејан Деспић, Београд : Српска академија наука и уметности, 1993. – 40 стр.
236. СПИСИ о Косову / приредила Милица Грковић. – Београд : Просвета и Српска књижевна задруга, 1993. – 198 стр.
237. СТО најзнаменитијих Срба / [приређивач Звонимир Костић]. – Београд : Принцип; Нови Сад: Ш-Јупублик, 1993. – 617 стр.
238. СУБОТИЋ, Гојко
Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова / Гојко Суботић // Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе (Београд). – 25 (1993), стр. 25–40.
239. ALEKSIJEVIĆ, Vlastoje
Naša žena u književnom stvaranju / Vlastoje Aleksijević // Profemina (Beograd). – 1 (1994/95), str. 164–181.
240. ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ, Светлана
Слово о Јефимији / Светлана Велмар-Јанковић // Багдала (Крушевац). – 410/411 (1994), стр. 2–3.
241. ЂОРЂЕВИЋ Иван
Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића / Иван Ђорђевић. – Београд : Филозофски факултет. – 1994. – 309 стр.
242. КАЛИЋ, Јованка
Срби у позном средњем веку / Јованка Калић. – Београд : САНУ, Балканолошки институт, 1994. – 214 стр.
243. РАДИЋ, Радивој и Б. Милутиновић
О времену замонашења царице Јелене. Једна претпоставка / Радивој Радић., Б. Милутиновић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 33 (1994), стр. 195–202.
244. СТЕВАНОВИЋ-СЈЕКЛОЋА, Олга
О првој молитви монахиње Јефимије / Олга Стевановић-Сјеклоћа // Јефимија (Трстеник). – 4/5 (1994), стр. 67–71.
245. ВОЈОВИЋ, Boško I.
L' idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyenâge Serbe / Boško I. Vojović. – Roma : Orientalia Christiana Analecta, 1995. – 727 p.
246. VUČKOVIĆ, Radovan
Jefimija / Radovan Vučković // Ulaznica (Zrenjanin). – 143 (1995), str. 37.
247. LARRINGTON, Carolyne

- Women and Writing in Medieval Europe. A sourcebook / Carolyne Larrington. – London and New York, 1995. – 277 p.
248. МИХАЉЧИЋ, Раде
Прошлост и народно сећање / Раде Михаљчић. – Београд : Гутенбергова Галаксија, 1995. – 289 стр.
249. ПЕСНИЦИ о Србији : патриотски декламатор / [приредио] Раша Перић. – Нови Сад : Папирус, 1995. – 230 стр.
250. РЕЂЕП, Јелка
Косовска легенда / Јелка Ређеп. – Нови Сад : Славија, 1995. – 105 стр.
251. МАРКОВИЋ, М.
Научно дело Гордане Бабић. Проучавање иконографије средњовековног зидног сликарства / М. Марковић // Глас Српске академије наука и уметности (Београд). – 178, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996), стр. 223–233.
252. NAUMOVIĆ, Stevan
Јефимија veze Pohvalu knezu Lazaru / Stevan Naumović // Ulaznica (Zrenjanin). – 150 (1996), str. 49.
253. ПИСАХ и потписах : аутобиографске изјаве средњег века / приредила Радмила Маринковић. – Београд : Нолит, 1996 (Бор : Бакар). – 318 стр.
254. СТОЈАНОВИЋ, Драгица
Јефимија / Драгица Стојановић // Јефимија (Трстеник). – 6/7 (1996), стр. 134.
255. ЋИРКОВИЋ, Сима
Допринос Гордане Бабић-Ђорђевић познавању српске историје / Сима Ћирковић // Глас Српске академије наука и уметности (Београд). – 178, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996), стр. 241–247.
256. ЂЕКИЋ, Ђорђе
Запис Рајчина Судића као историјски извор / Ђорђе Ђекић // Зборник Матице–48. српске за историју (Нови Сад). – 55 (1997), стр. 25–48.
257. ГРКОВИЋ-Мејџор, Јасмина
Партиципи у српскословенском језику / Јасмина Грковић-Мејџор // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику (Нови Сад). – 40/1 (1997), стр. 20–39.
258. МАРКОВИЋ, Жика
Знамените жене Србије. Књ. 1/ Жика Марковић. – Деспотовац : Народна библиотека "Ресавска школа"; Београд : Службени гласник, 1997. – 283 стр.
259. САВА Хиландарац
Историја манастира Хиландара : успомена на седамстогодишњицу оснивања / Сава Хиландарац : приредио и поговор написао Томислав Јовановић. – Београд : Народна библиотека Србије, 1997. – 210 стр.

260. СРПСКА љубавна поезија / приредила Владислава Косијер. – 2. изд. – Сремски Карловци : Каирос, 1997. – 266 стр.
261. ВУКАДИНОВИЋ, Алек
Владичици најсветијег веза / Алек Вукадиновић // Јефимија (Трстеник). – 8–9 (1998), стр. 5–7.
262. ГРБОВИЋ, Душко
Државничка делатност кнегиње Милице – повеља манастиру Св. Пантелејмона с краја XIV века (подаци за историју средњег Поморавља) / Душко Грбовић // Савез историчара Југославије. Десети конгрес Историчара Југославије (15-17. јануар 1998). – Београд, 1998. – 861 стр.
263. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Биљана
Осврт на старо српско писано наслеђе / Биљана Јовановић-Стипчевић // Археографски прилози (Београд). – 20 (1998), стр. 237–250.
264. МАНАСТИР Хиландар / [приредио Гојко Суботић ; цртежи Никола Дудић ; карте Мирела Бутирић, Никола Дудић ; фотографије Бранислав Стругар...и др.]. – Београд : Галерија Српске академије наука и уметности, 1998. – 396 стр.
265. О ХИЛАНДАРУ / саставио Љубисав Андрић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. – 454 стр.
266. ПАВЛОВИЋ, Трифун
Јефимија као лично име / Трифун Павловић // Јефимија (Трстеник). – 8–9 (1998), стр. 121–127.
267. ПЕТРОВИЋ, Дамњан
Два епистолога: Јелена Балшић и Елифаније Премудри / Дамњан Петровић // Српска књижевност у доба Деспотовине. – Деспотовац, 1998. – 271 стр.
268. РАДИЧЕВИЋ, Бранко В.
Слово о Јефимији / Бранко В. Радичевић // Јефимија (Трстеник). – 8–9 (1998), стр. 77–80.
269. РЕЂЕП, Јелка
Убиство владара : студије и огледи / Јелка Ређеп. – Нови Сад : Прометеј, 1998. – 373 стр.
270. ХИЛАНДАР у књигама : [хрестоматија и каталог изложбе] / [хрестоматију приредила Нада Мирков ; аутори каталога и изложбе Нада Мирков, Оливера Стефановић, Ирена Шпадијер ; редакција каталога Мирјана Бабовић, Светлана Јанчић ; фотографија Славомир Матејић] Београд : Народна библиотека Србије, 1998. – 245 стр, [16] листова с таблама
271. БОЈОВИЋ, Злата
Жене ствараоци у српској књижевности до средине XIX века / Злата Бојовић // Свеске (Панчево). – 45–46 (1999), стр. 97–104.

272. ЈЕФИМИЈА монахиња, Похвала светом кнезу Лазару / Јефимија, Алманах: календар, (1999), 77–79.
273. ЛЕКСИКОН српског средњег века / приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. – Београд : Knowledge, 1999. – 832 стр.
274. ЛЕТИЋ, Бранко
Жене у старој српској књижевности / Бранко Летић // Свеске (Панчево). – 45–46 (1999), стр. 88–91.
275. МАРТИНОВИЋ, Вукица
Горичко завјештање Јелене Балшић / Вукица Мартиновић // Свеске (Панчево). – 45–46 (1999), стр. 122–125.
276. МИРКОВИЋ, Зорка
Преци и потомци / Зорка Мирковић // Свеске (Панчево). – 45–46 (1999), стр. 105–108.
277. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Око имена манастира Раванице / Александар Младеновић // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику (Нови Сад). – 42/1 (1999), стр. 69–87.
278. POZNANOVIĆ, Branislava
Žena u pravoslavnoj veri /Branislava Poznanović // Feministička teologija. Zbornik referata sa međunarodne konferencije: "Feministička teologija: od teorije u praksu". – Novi Sad, 6–7. 11. 1998, priredila Svenka Savić, Novi Sad : Futura publikacije (1999). – 245 стр.
279. РЕЂЕП, Јелка
Незаборавне судбине жена српског средњег века / Јелка Ређеп // Свеске (Панчево). – 45–46 (1999), стр. 92–96.
280. ТОМИН, Svetlana
Famous Serbian Women in the Middle Ages / Svetlana Tomin // Studi sull'Oriente Cristiano (Roma) 3, 1 (1999), p. 195–201.
281. ДЕРЕТИЋ, Јован
Етиде из српске књижевности / Јован Деретић. – Нови Сад : Светови, 2000. – 227 стр.
282. ĐORĐEVIĆ, Ivan M., Marković Miodrag
On the dialogue relationship between the virgin and Christ in east Christian art: Apropos of the discovery of the figures of the virgin mediatrix and Christ in lesново / Ivan M. Đorđević, Miodrag Marković // Зограф (Београд). – 28 (2000–2001), стр. 13–48.
283. ЕГЕРИЋ, Мирослав
Јефимија, песникиња сублимне смерности / Мирослав Егерић // Јефимија (Трстеник). – 10 (2000) стр. 119–124.

284. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Стара српска књижевност. Хрестоматија / Томислав Јовановић. – Београд : Филолошки факултет; Крагујевац : „Нова Светлост“, 2000. – 677 стр.
285. МИЛОШЕВИЋ-Ђорђевић, Нада
Косовска легенда и српски средњовековни списи / Нада Милошевић Ђорђевић // Зборник Матице српске за књижевност и језик (Нови Сад). – 48/1 (2000), стр. 7–33.
286. РАДИЋ, Радивој
Страх у позној Византији 1180-1453, I–II / Радивој Радић. – Београд : Стубови културе, 2000. – 283 стр, 231 стр.
287. РАКИТИЋ, Слободан
Слово о Јефимији / Слободан Ракитић // Јефимија (Трстеник). – 10 (2000), стр. 7–12.
288. СМОЛЧИЋ-Макуљевић, Светлана
Хиландарска катапетазма монахиње Јефимије. Иконографија и богослужбена функција / Светлана Смолчић-Макуљевић // Међународни научни скуп Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. –Београд, 2000. – 713 стр.
289. HAWKESWORTH, Celia
Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia / Celia Hawkesworth. – Budapest : CEU Press, 2000. – 281p.
290. ШУИЦА, Марко
Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара / Марко Шуица. – Београд : Службени гласник СРЈ, 2000. – 199 стр.
291. ЈУХАС-Георгиевска, Љиљана
Књижевно дело монахиње Јефимије / Љиљана Јухас Георгиевска // Јефимија (Трстеник). – 11 (2001), стр. 43–75.
292. КАЛЕЗИЋ Димитрије
Јефимија песникиња и монахиња – васпитачица и везиља / Димитрије Калезић // Свети Григорије Палама у историји и садашњости. Међународни научни симпозион 650 година Саборског Томоса (1351–2001). – Србиње-Острог-Требиње: Духовна академија Светог Василија Острошког у Србињу, 2001. – 200 стр.
293. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милицы / Радмила Маринковић // Јефимија (Трстеник). – 11 (2001), стр. 11–41.
294. МЕДАКОВИЋ, Дејан
Откривање Хиландара / Дејан Медаковић. – Нови Сад : Прометеј, 2001. – 207 стр.
295. РЕЂЕП, Јелка

- Књижевност породице кнеза Лазара / Јелка Ређеп // Јефимија (Трстеник). – 11 (2001), стр. 77–89.
296. СИМОВИЋ, Љубомир
Дупло дно: есеји о српским песницима, о комедијама Стерије и Нушића и о животу и приклученијима Доситејевим / Љубомир Симовић. – Београд: Стубови културе 2001. – 456 стр.
297. У ПОХОДЕ коренима : белешке о старој српској књижевности / припремио Иво Мунђан, 2001. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2001. – 143 стр.
298. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Андрија
Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији 1404. септембар 1 – 1405. август 31, индикт XIII / Андрија Веселиновић // Стари српски архив. – 1 (2002), стр. 131–141.
299. ЕНЦИКЛОПЕДИЈА православља, књ. 2. И–О [главни уредник Димитрије М. Калезић]. – Београд : Савремена администрација, 2002. – XII, 737–1400 стр.
300. КОСТИЋ, Звонимир
Јефимија : (око 1350 – после 1405) / Звонимир Костић // Алманах: календар (2002), стр. 262–264.
301. LOMAGISTRO, Barbara
Јефимија монаха. Storia di donna nella Serbia medievale / Barbara Lomagistro. – Trieste : Edizioni Parnaso, 2002. – 143 p.
302. ПАРПУЛОВА-Грибл, Љубомира
Списатељице код православних Словена IX–XVII века / Љубомира Парпулова-Грибл // Летопис Матице српске (Нови Сад). – 470, св. 3 (2002), стр. 365–384.
303. РАЈИЋ, Јован
Историја словенских народа. Део 3 / Јован Рајић. – Нови Сад : Матица српска : Орфеус, 2002. – 363 стр. (посебна фототипска издања)
304. СРПСКА љубавна поезија : антологија / [приредио] Стојан Бербер. – Сомбор : Учитељски факултет; Нови Сад : Прометеј, 2002. – 262 стр.
305. ТЕШИЋ, Милосав
Јефимијин триптих молитвени : уз прославу шесто година Јефимијине "Похвале светом кнезу Лазару" / Милосав Тешић // Књижевни магазин. – 13/14 (2002), стр. 6–8.
306. АЛБЕНА, Иванова, Људмила
Косово у поезији Милана Ракића / Људмилова Иванова Албена // Баштина. – 16 (2003), стр. 147–153.

307. ANTHOLOGIA Serbica. 3, Чудо речи : антологија српских похвала : (XIII-XX век) / [приредио] Јован Пејчић. – Нови Сад : Orpheus, 2003. – 335 стр.
308. ANTHOLOGIA Serbica. 2, Време и вечност : антологија српских похвала : (XIII-XX век) / [приредио] Јован Пејчић. – Нови Сад : Orpheus, 2003. – 579 стр.
309. БОЈОВИЋ, Драгиша
Свети Јефрем Сиријски и српска црквена књижевност / Драгиша Бојовић. – Београд; Ниш : Центар за црквене студије; Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2003 (Ниш : Пунта). – 252 стр.
310. ЉУДМИЛОВА Иванова, Албена
Косово у поезији Милана Ракића / Албена Људмилова Иванова // Баштина (Косовска Митровица). – 16 (2003), стр. 147–153.
311. ПЕЈЧИЋ, Јован
Милан Ракић и Јефимија монахиња / Јован Пејчић // Школски час српског језика и књижевности. – 2 (2003), стр. 13–18.
312. СИМОНОВИЋ, Витеза
Исповедни карактер књижевног дела монахиње Јефимије / Витеза Симоновић // Наш траг. – 1 (2003), стр. 115–123.
313. ТОМИН, Светлана
Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века, Летопис Матице српске (Нови Сад). – 472, св. 4 (2003), стр. 627–638.
314. ЋИРКОВИЋ, Сања
Споменици културе од изузетног значаја као туристичка вредност Србије / Сања Ћирковић // Гласник Српског географског друштва (Београд). – 83/2 (2003), стр. 71–86.
315. АНДРЕЈИЋ, Живојин
Монахиња Јефимија, ћерка ћесара Војихне, унука Владислава II, праунука краља Драгутина / Живојин Андрејић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 97–108.
316. АНДРИЋ, Радомир
Из Раваничког летописа / Радомир Андрић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 57–58.
317. БЕЋКОВИЋ, Матија
Обновљено памћење / Матија Бећковић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 9–11.
318. ВЕЛМАР Јанковић, Светлана
Слово о Јефимији / Светлана Велмар Јанковић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 17–20.
319. ЕГЕРИЋ, Мирослав

- Јефимија, песникиња сублимне смерности / Мирослав Егерић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 32–36.
320. МАРИНКОВИЋ, Радмила
Ва красних мира сего / Радмила Маринковић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 40–43.
321. МИЛАНКОВА, Ивана М.
Уткивање сопствене душе / Ивана М. Миланкова // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 89.
322. МОНАХИЊА Јефимија / приредио Добривоје Младеновић. – Београд : Златоусти, 2004. – 35 стр.
323. НИКОН Јерусалимац
Вријеме-личност-дјело / приредио јеромонах Јован (Ћулибрк). – Цетиње : Светигора, 2004 (Београд : Публикум). – 341 стр.
324. ПЕТРОВ Ного, Рајко
Неопалима купина / Рајко Петров Ного // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 48–50.
325. ПЕТРОВИЋ, Милош
Слово о монахињи Јефимији / Милош Петровић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 37–39.
326. РАКИТИЋ, Слободан
Слово о Јефимији / Слободан Ракитић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 27–31.
327. СИМОВИЋ, Љубомир
Похвална слова. Слово о Јефимији / Љубомир Симовић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 12–15.
328. СТОЈАНОВИЋ-ПАНТОВИЋ, Бојана
Исповест муња / Бојана Стојановић-Пантовић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 87–88.
329. СТОЈИЧИЋ, Ђоко
Манастири су главни градови наше историје / Ђоко Стојичић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 16.
330. ТЕШИЋ, Милосав
Јефимијин триптих молитвени по раздртом платну времена / Милосав Тешић // Јефимија (Трстеник). – 14 (2004), стр. 44–47.
331. ТОМИН, Светлана
Представе о женама у српској средњовековној литератури / Светлана Томин // Књижевност и језик (Београд). – 51/1-2 (2004), стр. 67–88.

332. ТОШИЋ, Ђуро
Сандаљева удовица Јелена Хранић / Ђуро Тошић // Зборник радова Византолошког института (Београд). – 41 (2004), стр. 423–440.
333. ШАФАРИК, Павел Јозеф
Историја српске књижевности / Павел Јозеф Шафарик. – превеле Мирјана Д. Стефановић и Милана Мразовић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина; Нови Сад : Матица српска, 2004. – 362 стр.
334. ШУИЦА, Марко
Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389-1402) / Марко Шуица // Годишњак за друштвену историју (Београд). – 11/1 (2004), стр. 7–29.
335. АНТОЛОГИЈА старе српске поезије / приредила и предговор нарисала Зорица Витић. – Београд : Политика, Народна књига, 2005. – 296 стр.
336. БОЈАНИН, Станоје
Забаве и светковине у средњовековној Србији: од краја XII до краја XV века / Станоје Бојанин. – Београд : Историјски институт: Службени гласник, 2005. – 435 стр.
337. ВУЧИНИЋ, Даринка
Витез, владар и песник деспот Стефан Лазаревић / Даринка Вучинић // Јефимија (Трстеник). – 15 (2005), стр. 137–145.
338. ЈОВАНОВИЋ, Томислав
Barbara Lomagistro, Jefimija Monaca. Storia di donna nella Serbia medievale, Edizioni Parnaso, Trieste, 2002 / Томислав Јовановић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд). – 70, св. 1/4 (2005), стр. 330–331.
339. МИЛЕТИЋ, Љубица
Богосадни изданак старе лозе / Љубица Милетић // Јефимија (Трстеник). – 15 (2005), стр. 11–14.
340. НОВАКОВИЋ, Стојан
Законски споменици српских држава средњег века / приредио Р. Михаљчић. – фототипско издање. – Београд : Лирика, 2005, 912 стр.
341. ТОМИН, Светлана
Епстоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури / Светлана Томин // Жанрови српске књижевности. Порекло и поетика облика, број 2. – Нови Сад: Филозофски факултет; Орфеус, 2005. – 416 стр.
342. ЦУРК, Ф.
О Јефимијином везу / Ф. Цурк // Ниш и Византија (Ниш). – 3 (2005), стр. 435–465.
343. БОЖИЋ у српској књижевности / приредио Зоран Ђерић. – Нови Сад: Дневник, 2006. – 225 стр.

344. DOJČINOVIĆ-Nešić, Biljana,
Transcribing the voice of the mother: The diary of Milica Stojadinović Srpkinja / Biljana Dojčinović-Nešić. – *GendeRings, Gendered Readings in Serbian Women's Writing*. – Beograd: Ažin-Indok, 2006. – 185 p.
345. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-Лилић, Милица
Поезија као историографија / Милица Јефтимијевић-Лилић // Баштина (Косовска Митровица). – 20 (206), стр. 61–68.
346. КОСТИЋ-ТМУШИЋ, Александра
Јефимијин молитвени вез / Александра Костић-Тмушић // Православно дело. – 10 (2006), стр. 72–78.
347. Од Гилгамеша до Молијера : дела, књижевнокритички, књижевнотеоријски, књижевноисторијски и аналитички текстови : стара књижевност, Библија, античка књижевност, средњовековна књижевност, народна књижевност, хуманизам и ренесанса, барок и класицизам / Милош Милошевић. – Нови Сад : Змај, 2006. – 555 стр.
348. ОРБИН, Мавро, Краљевство Словена / Мавро Орбин; [превод Златко Шундрица]. – Зрењанин: SEZAMBOOK, 2006. – 599 стр. (2. допуњено и измењено издање).
349. ПОПОВИЋ, Даница
Чудотворења Светог Саве српског / Даница Поповић // Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд : Балканолошки институт САНУ, 2006. – 364 стр.
350. РАДОЈИЧИЋ, Ђорђе Ср, Културно благо : Да ли знате? / Ђорђе Сп. Радојичић; приредила Светлана Томин. – Нови Сад : Платонеум, 2006. – 352 стр.
351. ТОМИН, Светлана
Књигољубиве жене српског средњег века. Прилог познавању / Светлана Томин // (Паисиеви четенија. Међународна славистична конференција. Литературознание. Фолклор, Пловдив, 13–14 октомври 2006 г), Научни трудове, том 44, сб. Б, Пловдив, (2006), стр. 91–106.
352. TOMIN, Svetlana
Perceptions of Women in Serbian Medieval Literature / Svetlana Tomin // *Studi sull'Oriente Cristiano* (Roma). – 10, 2 (2006), p. 75–99.
353. COJOCARU, A.
Inventarul de odoare și obiecte ale Mănăstirii Putna / A. Cojocaru // *Analele Putnei*. – 2, 1–2 (2006), p. 5–99.
354. ВУКИЋЕВИЋ, Миленко В.
Знамените жене и владарке српске / Миленко В. Вукићевић. – Београд : свет књиге, 2007. – 134 стр.
355. ЈОВАНОВИЋ, Александар

- Песникиња и песници / Александар Јовановић // Јефимија (Трстеник). – 17 (2007), стр. 9–13.
356. МАРЈАНОВИЋ-Душанић, Смиља
Свети краљ: култ Стефана Дечанског / Смиља Марјановић-Душанић. – Београд : САНУ, Балканолошки институт ; Слио, 2007. – 655 стр.
357. МИРКОВИЋ, Милосав
Јефимија - прва српска поетеса / Милосав Мирковић // Луча. – 2/3 (2007), стр. 90–92.
358. МЛАДЕНОВИЋ, Александар
Повеље и писма деспота Стефана. Текст. Коментари. Снимци / Александар Младеновић. – Београд : Чигоја штампа, 2007. – 510 стр.
359. ФАЈФРИЋ, Жељко
Српске краљице и принцезе / Жељко Фајфрић. – Сремска Митровица : Табернакл, 2007. – 149 стр.
360. ЈУТРО мислено : немањићско доба : зборник средњовековне српске поезије / [приредио] Васко Попа. – Нови Сад : Академска књига, 2008. – 249 стр.
361. ПАЈИЋ, Петар
Монахиња Јефимија / Петар Пајић // Јефимија (Трстеник). – 18 (2008), стр. 39–42.
362. РЕЂЕП, Јелка
Старе српске биографије (поетика жанра) / Јелка Ређеп. – Нови Сад : Прометеј, 2008. – 148 стр.
363. СРПСКА поетска плетеница, 2 / сабрао Дејан Томић. – Нови Сад: Прометеј; Радио телевизија Војводине, 2008. – 225 стр.
364. СТАНОЈЕВИЋ, Добривоје
Нова Јефимија (Дејана Николић, Порцулан, Београд, 2007) / Добривоје Станојевић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – 482, св. 5 (2008), стр. 1227–1229.
365. ТОМИН, Светлана
Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању / Светлана Томин // Летопис Матице српске (Нови Сад). – 482, св. 5 (2008) стр. 1121–1142.
366. ЦУЊАК, Млађан
Ктиторство права и обавезе ктитора у средњовековној Србији / Млађан Цуњак. – Смедерево : Newpress ; Београд : Богословија „Свети Сава“, 2008. – 208 стр.
367. АНДРЕЈИЋ, Живојин
Време настанка живописа у припрати Љубостиње / Живојин Андрејић // Јефимија (Трстеник). – 19 (2009), стр. 153–165.

368. БОЈОВИЋ, Драгиша
Понављање патристичких цитата у српској црквеној књижевности / Драгиша Бојовић // *Philologia Mediana*: годишњак за српску и компаративну књижевност. – 1 (2009), стр. 39–47.
369. БРАЈКОВИЋ, Драгомир
Јефимијино негда / Драгомир Брајковић // Јефимија (Трстеник). – 19 (2009), стр. 5–10.
370. ГИЉЕН, Никола
Принцеза Оливера, заборављена српска кнегиња / Никола Гиљен. – Београд: Фонд Принцеза Оливера, 2009. – 241 стр.
371. МАГДЕЛИНИЋ, Стојана
Оливера / Стојана Магделинић. – Београд : Рашка школа, 2009. – 277 стр.
372. СРПСКА СРЕДЊОВЕКОВНА КЊИЖЕВНОСТ / приређивач Батрић Ћаловић. – Нови Сад: Школска књига, 2009. – 95 стр.
373. АНТОЛОГИЈА српског ресништва : (XI-XX век) / [приредио] Миодраг Павловић. – Нови Сад : Издавачки центар Матице српске, 2010. – 393 стр.
374. ГАРОЊА-Радованац Славица
Жена у српској књижевности / Славица Гароња Радованац. – Нови Сад : Дневник, 2010. – 404 стр.
375. ЈЕФИМИЈА
Туга за младенцем Угљешом ; Запис на Хилендарској завеси ; Похвала светом кнезу Лазару /Јефимија // *Песничке новине* : лист за певање и мишљење. – 7 (2010), стр. 68–69.
376. РАДОВАНОВИЋ, Саша
Уметност и свето / Саша Радовановић // Баштина (Косовска Митровица). – 29 (2010), стр. 95–109.
377. ЈУРИЋ Славица
Стара српска књижевност у делу Лазара Мирковића, необјављен магистарски рад. – Нови Сад, 2010.
378. МИЛОШЕВИЋ, Силвана
Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић / Силвана Милошевић // *Весник* (Београд). – 37 (2010), стр. 27–36.
379. ПОДСКАЛСКИ, Герхард
Средњовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459) / Герхард Подскалски. – с немачког превели Тијана Тропин, Дејан Аничич. – Београд : Православни богословски факултет Универзитета; Институт за теолошка истраживања, 2010 (Београд : Гласник). – 686 стр.

380. ЈАШОВИЋ, Предраг
Косовски мотиви и њихова модификација у поезији српских модерниста / Предраг Јашовић // Баштина (Косовска Митровица). – 30 (2011), стр. 57–64.
381. РАДОВАНОВИЋ, Саша
Искуство уметничког дела / Саша Радовановић // Баштина (Косовска Митровица). – 30 (2011), стр. 155–171.
382. РАКИЋЕВИЋ, Јасна
Женски песнички глас за другачије : Јефимија и Десанка Максимовић / Јасна Ракићевић // Школски час српског језика и књижевности, (2011), стр. 108–109.
383. ТОМИН, Светлана
„Мужаствена жена“. О једном топосу српске књижевности средњег века / Светлана Томин // Жене, род, идентитет, књижевност. Зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29–30. X 2010), Крагујевац, (2011). – 683 стр.
384. ХАБЈАНОВИЋ Ђуровић, Љиљана
Игра анђела / Љиљана Хабјановић Ђуровић. – Београд : Глобосино, 2011. – 464 стр.
385. ПИЛИПОВИЋ, Јелена
Језик наговештаја. Интертекстуално читање Туге за младенцем Угљешом / Јелена Пилиповић. – <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?category=6>

Svetlana Tomin
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDC 016:929 Јефимија, монахиња

Overview article

Bibliography of Texts about Nun Jefimija (1349-1405)

The text refers to articles, studies and books about an eminent medieval woman and the first known female writer of the period – nun Jefimija (Jelena Mrnjavčević / Evpraksija). It notes different editions of her works, texts which merely mention her name and non-scientific writings inspired by her life. The bibliography is chronological. It contains even the works which falsely attribute The Appraisal of King Lazar to duchess Milica.

The existing bibliography about Jefimija: Enciklopedija Jugoslavije, 4, Hil–Jugos, Zagreb, 1960, 477. (Đorđe Sp. Radojičić)

Leksikon pisaca Jugoslavije, II, Đ–J, Novi Sad, 1979, 559–560. (Damnjan Petrović)

Perić Đorđe, Nacrt istorijske bibliografije o srpskoj srednjovekovnoj ženi (1158/9-1459-1521), Zbornik Matice srpske za istoriju, 35, Novi Sad, 1987, 189–207.

Srpski biografski rečnik, 4, I-Ka, Novi Sad, 2009, 397. (Đorđe Trifunović)

Keywords: Serbia, medieval literature, bibliography, nun Jefimija, duchess Milica

Гордана Ђоковић

Драгана Грујић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Прегледни чланак

Библиографија часописа

*Женски свет : лист добротворних задруга Српкиња*I део (1886-1890)¹

Женски свет : лист добротворних задруга Српкиња излазио је од 1886. године до 1914. године (29 година) под уредништвом Аркадија Варађанина. После уводне студије о часопису, његовом уреднику и оснивању Добротворних задруга по Војводини, следи библиографија која обухвата првих пет година излажења часописа, од 1886. године до 1890. године и садржи 659 библиографских јединица, описаних *de visu*.

Кључне речи: Женски свет : лист Добротворних задруга Српкиња, библиографија

Женски свет : лист добротворних задруга Српкиња излазио је од 6. априла 1886. године (први број) до 1. јула 1914 године (последњи број), под уредништвом Аркадија Варађанина. Часопис је издавала Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња, у почетку је штампан у Новом Саду у парној штампарији Мише Димитријевића док су се касније у току дугогодишњег излажења мењале и штампарије (Од бр. 1 (1887) Штампарија А. Пајевића; од бр. 1 (1890) Штампарија др Павловића и Јоцића; од бр.7/8 (1893) Српска Манастирска штампарија у Сремским Карловцима; од бр. 5 (1895) Штампарија Српске књижаре браће М. Поповића; од бр. 1 (1897) Штампарија Ђорђа Ивковића; од бр. 1 (1905) Штампарија деоничарског друштва „Браник“). Часопис је излазио пуних 29 година једанпут месечно и то сваког првог дана у месецу. Укупно је изашао 341 број.

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Главни уредник и оснивач часописа био је Аркадије Варађанин, у оно време познат као прави пријатељ женског образовања. Био је учитељ а касније и управник Српске више девојачке школе која је отворена 1874. године у Новом Саду. Основао је „Добротворну задругу Српкињу“ у Новом Саду 1880. године, а 1886. године покренуо је и лист „Женски свет“ који је уређивао пуних 29 година његовог излагања. „Какву важну улогу имаде тај доскора једини српски женски лист по душевни живот Српкиње, види се по његовој великој проширености. Велика већина српских књижевница, почела је радити у „Женском свету“, многе спомињу госп. Аркадија Варађанина као свог првог пријатеља на пољу књижевности. Да њега није било, српско женско образовање не би било ни толико напредно, како је данас.“²

Добротворна задруга Српкиња у Новом Саду или Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња била је прва женска задруга, а сматра се да је основана 1880. године и то из Одбора госпођа новосадских који је основан 1862. године.

После оснивања прве женске задруге 1880. године у Новом Саду, почињу да се оснивају женске задруге и у другим местима у Аустро-Угарској тако да је 1905. године постојало око 60 задруга са око 5000 чланица.³ Све ове задруге имале су исти циљ: да својим радом помогну сиротињу и да унапреде српску а нарочито женску омладину. Задруге су зато и оснивале школе и интернате у местима у којима су деловале. Из сличног разлога покренут је и часопис *Женски свет*.

Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња је на својој главној скупштини 19/31. јануара 1886. године одлучила да у договору са осталим добротворним задругама Српкиња покрену један заједнички женски часопис који би првенствено износио у јавност рад ових задруга и ширио би мисао да се овакве задруге што више подижу. У уводном чланку првог броја часописа који је изашао 6. априла 1886. године, његово уредништво објашњава разлоге покретања истог. Наиме, жеља им је била да на тај начин утичу на подизање образовања код српске женске деце тако што ће им давати корисне савете о

² Јелица Беловић Бернациковска, „Пријатељи женског образовања: Аркадије Варађанин“, у Српкиња, уредиле српске књижевнице (Ириг: Добротворна задруга српкиња, 1913), 23-26.

³ Петар В. Крестић, „Добротворни рад српских жена крајем XIX и почетком XX века“, Зборник Матице српске за историју, 65/66 (2002): 271-278.

материнству, о одгоју деце, чувању и неговању свога и здравља својих укућана. Даваће им савете о домаћинству и управљању кућом. Други разлог покретања часописа био је „да доноси чланке, поуке, савете и белешке, што се односе на задатак и позив женскиња као матера, супруга домаћица и чланица свога народа и човечанског друштва“.⁴

Часопис је у току свога дугогодишњег излажења доносио неке сталне рубрике које се од почетка па до краја излажења нису промениле. У сваком броју постојала је рубрика „Рад добротворних задруга“ која је доносила извештаје о раду женских задруга свуда по Аустро-Угарској. Из ових извештаја можемо прочитати имена чланица задруга и извештаје о оснивању задруга. Ту је и стална рубрика „Листићи“ са својим подрубрикама: „Зарад здравља“, „За матере“, „За домаћице“, „Из баште“ која је посвећена искључиво давању корисних савета женама (о материнству, домаћинству, здрављу, исхрани итд.). У оквиру рубрике „Листићи“ стална подрубрика је и „Нове књиге“ која у сваком броју доноси преглед и препоруку нових издања књига са неким основним подацима као и по којој цени се књига продаје. Поред поучних чланака о просвећивању жена, васпитању деце, извештаја о раду добротворних задруга у Војводини, "Женски свет" је доносио и бројне књижевне прилоге.

О библиографији

Први део библиографије часописа Женски свет обухвата првих пет година излажења часописа, од 1886. године до 1890. године (укупно 57 бојева часописа), и садржи 659 библиографских јединица описаних *de visu* језиком и писмом публикације. Јединице су азбучно распоређене према презимену аутора или наслову чланка, а испод сваког библиографског описа налази се УДК број и број записа у библиографској бази. Уз библиографски опис наведена је и категоризација чланака на основу које се стиче увид у врсту текстова. Највише је писано о здрављу, образовању и педагогији, у оквиру кога је образовање и васпитање женске деце и улога мајке у васпитању, следе књижевни текстови, вести различите садржине (међу њима 31 чланак из области културе – најав

⁴ „Позив на претплату“, Женски свет: орган добротворне задруге Српкиња. Год. 1, бр. 1 (1886): 30

нових књига и часописа и 28 некролога). Заступљен је и већи број текстова о кућним пословима са саветима и упутствима, следе чланци који се односе на женске покрете и задруге. Мањи број текстова је о народним обичајима, а најмање је писано о женској моди (4) и о лепоти (1). Велики број текстова или није потписан или је потписан иницијалима, а већину њих је било немогуће разрешити.

Пратећи елементи библиографије, ради лакшег прегледа, јесу регистар наслова, аутора и предмени регистар. Погледом на именски регистар може се приметити да је заступљен мали број имена аутора зато што већина текстова није потписана или је потписана нејасним иницијалима. Што се предметног регистра тиче, он представља и највећу вредност ове библиографије. У њему је могуће прегледно видети све заступљене теме у часопису, имена особа чије су биографије штампане, али и називе свих Добротворних задруга Српкиња и њихова седишта што ће свакако користити за даље проучавање њиховог деловања.

Грађа заступљена у библиографији обрађена је према ISBD(CP) стандарду. Приликом израде библиографије, све библиографске јединице су аналитички обрађене и унете у електронски Узајамни каталог COBISS.SR у коме се могу претраживати по било ком параметру – аутору, наслову чланка, кључној речи, предметној одредници и/или УДК броју.

Периодичност излажења часописа *Женски свет*

- Год. I, бр. 1-9 (1886)
Год. II, бр. 1-12 1887
Год. III бр. 1-12 1888
Год. IV, бр. 1-12 (1889)
Год. V, бр. 1-12 (1890)
Год. VI, бр. 1-12 (1891)
Год. VII, бр. 1-12 (1892)
Год. VIII, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1893)
Год. IX, бр. 1-12 (1894)
Год. X, бр. 1-12 (1895)
Год. XI, бр. 1-12 (1896)
Год. XII, бр. 1-12 (1897)
Год. XIII, бр. 1-12 (1898)
Год. XIV, бр. 1-12 (1899)
Год. XV, бр. 1-3, 4/5, 6-12 (1900)
Год. XVI, бр. 1-12 (1901)
Год. XVII, бр. 1-12 (1902)
Год. XVIII, бр. 1-12 (1903)
Год. XIX, бр. 1-12 (1904)
Год. XX, бр. 1-12 (1905)
Год. XXI, бр. 1-12 (1906)
Год. XXII, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1907)
Год. XXIII, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1908)
Год. XXIV, бр. 1-3, 4/5, 7/8, 9-12 (1909)
Год. XXV, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1910)
Год. XXVI, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1911)
Год. XXVII, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1912)
Год. XXVIII, бр. 1-6, 7/8, 9-12 (1913)
Год. XXIX, бр. 1-6, 7/8 (1914)

БИБЛИОГРАФИЈА ЧАСОПИСА *ЖЕНСКИ СВЕТ*

(од 1886. до 1890. године)

1

АДЕЛА Васиљевићева // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 104-105.

- Женско питање / Биографија жена

78:929

COBISS.SR-ID [523619220](#)

2

АФОРИЗМИ : из мог сопственог искуства / Д. М. // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 17-20.

- Забава

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [523547540](#)

3

АФОРИЗМИ о жени / М. Ј. Б. // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 243-248.

- Забава

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [523527060](#)

4

АФОРИЗМИ о жени / М. Ј. Б. // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 243-248.

- Забава

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [523529364](#)

5

АФОРИЗМИ о жени // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 305-306.

- Забава

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [523532180](#)

6

БЕЛЕШКЕ о учености женскиња // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 141-144.

- Женско питање / Еманципација

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523456916](#)

7

БИКАР, Војин

Сећање / Војин Бикар // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 154.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523628948](#)

8

БИКАР, Војин

У вече / Војин Бикар // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 101.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523618708](#)

9

БИКАР, Војин

У врту / Војин Бикар // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 86.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523615636](#)

10

БИКАР, Војин

У пролеће / Војин Бикар // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 65.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523612308](#)

11

БИКАР, Војин

Што ти бисер --- / Војин Бикар // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 132.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523624596](#)

12

БЛАГИ дни // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 303-306.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523531924](#)

13

БУКВИЦЕ за удаваче // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 37-40.

- Женско питање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523406996](#)

14

БУКВИЦЕ о васпитању // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 205-208.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523383444](#)

15

БУКВИЦЕ о домаћицама // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 241-242.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523466644](#)

16

БУКВИЦЕ о женскињама // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 173-174.

- Женско питање / Женска права – социјална, политичка и културна

316.66

COBISS.SR-ID [523380372](#)

17

БУКВИЦЕ о женском оделу и накитима // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 239-240.

- Женско питање / Мода

391

COBISS.SR-ID [523386516](#)

18

БУКВИЦЕ о примеру у васпитању // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 271-274.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523391636](#)

19

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Добровољни прилози : на погорелце Србе у Турском Бечеју и Српској Црњи / А.
[Аркадије] Врађанин // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 211-214.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523383956](#)

20

ВИДОВДАНСКА прослава // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 169-178.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523561620](#)

21

ВИШНУ и дуд : Инђијска бајка о открићу свиле / Ч. // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 73-76.

- Књижевност

821.163.41-34

COBISS.SR-ID [523370388](#)

22

ВОДА за умивање // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 69-72.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523369876](#)

23

ВОЋЕ као лек // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 175-178.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523459732](#)

24

ВУК Стефановић Карацић, Димитрије Давидовић, Тодор Павловић // Год. 3, бр. 10
(1888), стр. 289-296.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [523531156](#)

25

ВУКИЋЕВИЋ, Н. Ђ.

Школска објава за 1886/7 годину / Н. Ђ. Вукићевић // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 191-192.
- Вести
373.54:37
COBISS.SR-ID [523382420](#)

26

ГДЕ је срећа / Јелена Ј. // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 137-142.

- Педагогија / Етика

17

COBISS.SR-ID [523518612](#)

27

ДА не зареди наступна грозница // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 135-138.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523518356](#)

28

ДАН сиротне деце у Београду // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 154-156.

- Друштвено питање

061

COBISS.SR-ID [523629204](#)

29

ДВА дана из бележнице једне одборкиње // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 103-106.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523508884](#)

30

ДЕВОЈАЧКО удружење // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 97-102.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523554452](#)

31

ДЕВОЈЧЕ у ливади // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 193-194.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523563924](#)

32

ДЕЦУ не ваља мазити // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 41-44.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523367060](#)

33

ДЕЧИЈИ злотвори на трпези // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 15-18.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523547284](#)

34

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Паја

Поред моје боне љубе / Паја Димитријевић // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 116.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523621268](#)

35

ДОБИЊЕ, Франсоаз

Жене граде и разграђују домове / написала Мадам де Ментнон (Франсоаз д'Обиње) ;
превод с францускога М.Ш.М // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 303-310.

- Књижевност

821.133.1-32

COBISS.SR-ID [523493012](#)

36

ДОБРОВОЉНИ прилози : на погорелце Србе у Турском Бечеју и Српској Црњи // Год. 1,
бр. 8 (1886), стр. 247-248.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523387284](#)

37

ДОБРОТВОРНЕ задруге као културна друштва // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 113-116.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523621012](#)

38

ДОМАЋИЦА и ваздух у стану јој // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 19-22.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523404692](#)

39

ДОПИС // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 173-176.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523521428](#)

40

ДОПИС // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 109-112.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523555732](#)

41

ДОПИС // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 149-152.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523559060](#)

42

ДОПИС // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 182-184.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523634068](#)

43

ДОПИС // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 41-42.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523608468](#)

44

ДОПИС // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 55-56.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523610516](#)

45

ДОПИС из Сарајева // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 365-368.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523499156](#)

46

ДОПИСИ / В. Н. // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 205-210.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523524244](#)

47

ДОПИСИ : Раваница на Видов-дан 1889. // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 203-206.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523564692](#)

48

ДОРА Д'Истрија : (приказано Виду Вулетићу-Вукасовићу). - Право име Доре д'Истрије је Елена Гика // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 41-46.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [523550100](#)

49

ДОСТОЈАНСТВО и уплив Српкиње // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 121-122.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523622292](#)

50

ДР Ђорђе Натопшевић // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 225-230.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [523465364](#)

51

ДРАГИЊИ П. Ружићи и Димитрију Ружићу // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 17-18.

- Преписка

3

COBISS.SR-ID [523364244](#)

52

ДРУШТВО и хришћанство. [Део 1] // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 331-336.

- Хришћанство

271.2-18

COBISS.SR-ID [523495316](#)

53

ДРУШТВО и хришћанство. [Део 2] // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 363-366.

- Хришћанство

271.2-18

COBISS.SR-ID [523498900](#)

54

ДУБРОВКИЊЕ и Сарајкиње // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 359-364.

- Женско питање / Културни живот

39

COBISS.SR-ID [523498644](#)

55

ЕНГЛЕСКА краљица Викторија // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 213-216.

- Женско питање / Биографије

342.36-055.2(410):929

COBISS.SR-ID [523463828](#)

56

ЖАЛОСНИ дани једног сиротана / Д. М-ћева // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 259-260.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523389076](#)

57

ЖЕНСКИЊЕ и књиге // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 43-44.

- Женско питање; образовање
37.013-055.25
COBISS.SR-ID [523503508](#)

58

ЖЕНСКИЊЕ у трговини // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 139-142.

- Женско питање; Педагогија
316.62-055.2
COBISS.SR-ID [523377300](#)

59

ЗА домаћице // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 26-28.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523365524](#)

60

ЗА домаћице // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 60-61.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523368596](#)

61

ЗА домаћице // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 90-92.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523371412](#)

62

ЗА домаћице // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 123-125.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523374996](#)

63

ЗА домаћице // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 156-157.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523378324](#)

64

ЗА домаћнице // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 185-189.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523381396](#)

65

ЗА домаћнице // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 219-221.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523384724](#)

66

ЗА домаћнице // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 254.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523388308](#)

67

ЗА домаћнице // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 27-28.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523405460](#)

68

ЗА домаћнице // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 315-316.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523493780](#)

69

ЗА домаћнице // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 346-348.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523497364](#)

70

ЗА домаћнице // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 56-57.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523408532](#)

71

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 89-90.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523452052](#)

72

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 122-123.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523455124](#)

73

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 158.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523457940](#)

74

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 188-189.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523460756](#)

75

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 217-219.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523464340](#)

76

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 251-252.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523468436](#)

77

ЗА домаћице // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 283-284.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523490964](#)

78

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 22-23.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523501460](#)

79

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 311-312.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523532948](#)

80

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 342-343.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523536532](#)

81

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 370-371.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523539604](#)

82

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 45-46.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523504020](#)

83

ЗА домаћице // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 77.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)
COBISS.SR-ID [523506324](#)

84

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 110-111.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523509908](#)

85

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 143-145.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523519124](#)

86

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 176-178.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523521940](#)

87

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 211-212.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523524756](#)

88

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 249-250.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523527572](#)

89

ЗА домаћнице // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 274-276.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523529876](#)

90

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 341-343.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523596948](#)

91

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 367-368.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523600020](#)

92

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 49-50.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523550612](#)

93

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 78.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523553172](#)

94

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 113-114.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523556244](#)

95

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 151-152.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523559572](#)

96

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 183-184.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523562644](#)

97

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 213-214.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523565716](#)

98

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 248.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523569300](#)

99

ЗА домаћице // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 279-281.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523573396](#)

100

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 11-12.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523603092](#)

101

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 158-159.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523629972](#)

102

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 171-172 645(083.132)

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)

COBISS.SR-ID [523632532](#)

103

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 184-185.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523634580](#)

104

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 57.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523611028](#)

105

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 74.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523613844](#)

106

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 91-92.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523616660](#)

107

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 107.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523619732](#)

108

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 125-126.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523623316](#)

109

ЗА домаћице // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 139.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523626388](#)

110

ЗА матере // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 26.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523365268](#)

111

ЗА матере // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 58-60.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523368340](#)

112

ЗА матере // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 92-93.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523371668](#)

113

ЗА матере // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 126.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523375252](#)

114

ЗА матере // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 158.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523378580](#)

115

ЗА матере // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 216-219.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523384468](#)

116

ЗА матере // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 253.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523388052](#)

117

ЗА оне, које путују // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 177-180.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523459988](#)

118

ЗА очување очног вида // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 211-214.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523463316](#)

119

ЗАБАВИШТЕ. [Део 1] // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 131-136.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [523376532](#)

120

ЗАБАВИШТЕ. Део 2. // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 165-168.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [523379348](#)

121

ЗАР још живи? // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 17-18.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523604628](#)

122

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 24-26.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523365012](#)

123

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 56-58.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523368084](#)

124

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 88-90.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523371156](#)

125

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 121-123.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523374740](#)

126

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 154-156.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523378068](#)

127

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 183-185.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523381140](#)

128

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 252-253.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523387796](#)

129

ЗАРАД здравља // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 283-284.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523392404](#)

130

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 28.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523405716](#)

131

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 316.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523496852](#)

132

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 343-345.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523496596](#)

133

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 345-346.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523497108](#)

134

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 371-373.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523499668](#)

135

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 57-58.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523408788](#)

136

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 90-92.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523452308](#)

137

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 123-125.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523455380](#)

138

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 157-158.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523457684](#)

139

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 189-190.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523461012](#)

140

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 219-220.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523464596](#)

141

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 252

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523468692](#)

142

ЗАРАД здравља // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 284-286.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523491220](#)

143

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 312-313.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523533204](#)

144

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 344-345.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523536788](#)

145

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 46-47.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523504276](#)

146

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 77-79.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523506580](#)

147

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 109-110.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523509652](#)

148

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 145-147.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523519380](#)

149

ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 178-179.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523522196](#)

150
ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 212-213.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523525012](#)

151
ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 250-251.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523527828](#)

152
ЗАРАД здравља // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 276-278.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523530132](#)

153
ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 22-23.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523548308](#)

154
ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 315-316.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523594132](#)

155
ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 344-346.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523597204](#)

156

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 369.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523600532](#)

157

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 50.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523550868](#)

158

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 79-80.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523553428](#)

159

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 114-116.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523556500](#)

160

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 152-153.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523559828](#)

161

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 184-185.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523562900](#)

162

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 214-216.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523565972](#)

163

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 248-250.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523569556](#)

164

ЗАРАД здравља // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 281-282.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523573652](#)

165

ЗАРАД здравља // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 12-13.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523603348](#)

166

ЗАРАД здравља // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 159.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523630228](#)

167

ЗАРАД здравља // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 172-173.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523632788](#)

168

ЗАРАД здравља // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 28-29.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523606420](#)

169

ЗАРАД здравља // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 107-108.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523619988](#)

170

ЗАШТО се највише осиромашују? [Део 1] // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 163-168.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523520660](#)

171

ЗАШТО се највише осиромашују? [Део 2] // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 201-206.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523523988](#)

172

ЗАШТО се највише осиромашују? [Део 3] // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 229-236.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523526292](#)

173

ЗЕЛТИН од корњаче / са немачког превео Јован Кнежевић // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 72-73.

- Здравље

908

COBISS.SR-ID [523613332](#)

174

ЗИЈАЊЕ па предисање на уста // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 205-206.

- Здравље

616-053.2

COBISS.SR-ID [523383188](#)

175

ЗИМЊЕ вечери на селу : допис из Бачке / Милка // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 237-240.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523386260](#)

176

ЗОРКА П. Карађорђевић // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 62-63.

- Женско питање / Биографије

929

COBISS.SR-ID [523611796](#)

177

ИЗ баште // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 28-30.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523365780](#)

178

ИЗ баште // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 61-62.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523368852](#)

179

ИЗ баште // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 93-94.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523371924](#)

180

ИЗ баште // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 126.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523375508](#)

181

ИЗ баште // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 189-190.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523381652](#)

182

ИЗ баште // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 284-285.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

635(083.132)

COBISS.SR-ID [523392660](#)

183

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 53-56.

- Здравље

616-083

COBISS.SR-ID [523367828](#)

184

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 87-88.

- Здравље

616-083

COBISS.SR-ID [523370900](#)

185

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 119-121.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

64

COBISS.SR-ID [523374484](#)

186

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 153-154.

- Женско питање / Еманципација / Жене и професионални живот

001

COBISS.SR-ID [523377812](#)

187

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 179-183.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523380884](#)

188

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 213-216.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523384212](#)

189

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 247-252.

- Женско питање; образовање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523387540](#)

190

ИЗ друштва // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 281-283.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [523392148](#)

191

ИЗ женског друштва // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 23-24.

- Женско питање / Еманципација / Жене и професионални живот

001

COBISS.SR-ID [523364756](#)

192

ИЗ живота једне племените жене // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 145-150.

- Женско питање / Биографије

929

COBISS.SR-ID [523558804](#)

193

ИЗ историје стаклета // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 273-278.

- Историја

666

COBISS.SR-ID [523572628](#)

194

ИЗ кућарства // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 21-22.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523548052](#)

195

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 25-27.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523405204](#)

196

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 315.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523493524](#)

197

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 343-345.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523496340](#)

198

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 53-55.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523408276](#)

199

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 87-89.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523451796](#)

200

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 121-122.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523454868](#)

201

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 155-157.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523457428](#)

202

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 185-188.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523460500](#)

203

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 217.

- Образовање / Педагогија

37

Педагогија COBISS.SR-ID [523464084](#)

204

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 249-251.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523468180](#)

205

ИЗ просвете // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 281-283.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523490708](#)

206

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 19-22.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523501204](#)

207

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 309-311.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523532692](#)

208

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 341.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523536276](#)

209
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 369-370.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523539348](#)

210
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 45.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523503764](#)

211
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 75-77.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523506068](#)

212
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 107-109.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523509396](#)

213
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 143.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523518868](#)

214
ИЗ просвете // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 175.

- Образовање / Педагогија
37
COBISS.SR-ID [523521684](#)

215

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 209-211.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523524500](#)

216

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 247-249.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523527316](#)

217

ИЗ просвете // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 271-274.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523529620](#)

218

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 19-21.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523547796](#)

219

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 311-315.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523593876](#)

220

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 341.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523596692](#)

221

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 365-367.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523599764](#)

222

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 47-49.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523550356](#)

223

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 77-78.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523552916](#)

224

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 111-113.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523555988](#)

225

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 151.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523559316](#)

226

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 181-183.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523562388](#)

227

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 211-213.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523565460](#)

228

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 247-248.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523569044](#)

229

ИЗ просвете // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 277-279.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523573140](#)

230

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 10-11.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523602836](#)

231

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 158.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523629716](#)

232

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 171.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523632276](#)

233

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 184.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523634324](#)

234

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 27-28.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523606164](#)

235

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 56-57.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523610772](#)

236

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 73-74.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523613588](#)

237

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 91.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523616404](#)

238

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 106-107.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523619476](#)

239

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 124-125.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523623060](#)

240

ИЗ просвете // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 138-139.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [523626132](#)

241

ИЗ руских песника // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 245-246.

- Књижевност

821.161.1-1

COBISS.SR-ID [523568788](#)

242

ИЗГУБЉЕН рај / Станко // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 193-196.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523462036](#)

243

ИЗРЕКЕ и дела немачких крунисаних глава о умерености // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 309-310.

- Књижевност

821(082.2)

COBISS.SR-ID [523593364](#)

244

ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ женски конгрес у Паризу // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 225-232.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523567508](#)

245

ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ женски конгрес у Паризу // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 257-264.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523571092](#)

246

ИСКРЕНА реч мушкој и женској омладини // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 235-238.

- Образовање / Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523466132](#)

247

ИСТОРИЈА краставаца // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 311-312.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523593620](#)

248

ИСТОРИЈА крголе // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 337-342.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523596436](#)

249

ИСТОРИЈА храма јудејског / Станко // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 101-104.

- Култура

908

COBISS.SR-ID [523618964](#)

250

ЈЕДАН ручак у арапској кући у Дамаску / В. А. // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 241-244.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523386772](#)

251

ЈЕДНА врста заразе / Л. // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 13-16.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523363732](#)

252

ЈЕДНОЈ учитељици // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 122-123.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523622548](#)

253

ЈЕСЕН // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 165-166.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523631252](#)

254

КАВА и "цигурија" / И. О. // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 263-268.

663.93:547.94
COBISS.SR-ID [523489428](#)

255

КАКВА је данашња породица / Станко // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 267-270.

- Педагогија
37.018.1

COBISS.SR-ID [523489684](#)

256

КАКО ваља домаћица да заповеда // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 41-42.

- Женско питање; Педагогија
37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523407252](#)

257

КАКО ваља лежати! // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 75-78.

- Здравље
613

COBISS.SR-ID [523552660](#)

258

КАКО да се одрже деца до краја прве године // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 233-236.

- Здравље
613

COBISS.SR-ID [523385748](#)

259

КАКО да се чувамо од колере // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 201-206.

- Здравље
613

COBISS.SR-ID [523382932](#)

260

КАКО се можемо допасти мушкима? // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 169-171.

- Женско питање
316.83

COBISS.SR-ID [523632020](#)

261

КАКО се навикну деца раду и вредноћи // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 67-70.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523369620](#)

262

КАКО се чува и оштри вид и слух // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 141-146.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523558548](#)

263

КАКО треба малу децу неговати // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 329-332.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523595668](#)

264

КАКО ће нам ћери бити добре домаћице // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 17-20.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523404436](#)

265

КАКО ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 1] // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 137-140.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523456660](#)

266

КАКО ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 2] // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 169-176.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523459220](#)

267

КАКО ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 3] / А.М.М. // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 207-212.

- Женско питање; Педагогија
37.013-055.25
COBISS.SR-ID [523463060](#)

268

КАЛИЋ, Мита

Женски уплив, девета велесила / Мита Калић // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 195-202.

- Женско питање; Педагогија
37.013-055.25
COBISS.SR-ID [523462292](#)

269

КИКИНДСКЕ Српкиње : писмо непознатој посестрими / Столе // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 361-368.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523538836](#)

270

КНЕЖЕВИЋ, Јован

Успомена : (на три српкиње) / Јован Кнежевић // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 233-236.

- Књижевност
821.163.41-32
COBISS.SR-ID [523567764](#)

271

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 96.

- Књижевност; Вести
82
COBISS.SR-ID [523372436](#)

272

КО је господар на дому? : (педагошко питање за родитеље) // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 13-20.

- Педагогија
37.018.1
COBISS.SR-ID [523404180](#)

273

КО је здравији, дебели ил мршави? / Ђ. Н. // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 235-238.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523526548](#)

274

КОЈУ живину да запатимо // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 41-44.

- Здравље

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523407508](#)

275

КОСА / (Здр.). // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 107-110.

- Здравље

646.72-055.25

COBISS.SR-ID [523373716](#)

276

КРАЈ болесног детенцета / Др. Кода // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 263-268.

- Здравље

616-053.2

COBISS.SR-ID [523390868](#)

277

КРАЉИЦА Наталија // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 289-294.

- Женско питање / Биографије

929

COBISS.SR-ID [523592084](#)

278

КРАСНОЈ баштованци! / Станко // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 33-34.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523406484](#)

279

КРПЕШ кућу држи // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 65.

- Здравље

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523612052](#)

280

КУЗМАНОВИЋ, Анђелија

Поздрав девојачким удружењима / Анђелија Кузмановић // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 129-134.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523557780](#)

281

КУПАЊЕ // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 331-334.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523595924](#)

282

КУЋА и школа / А. В. // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 195-202.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523523732](#)

283

ЛАЖ // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 9-10.

- Педагогија / Етика

17

COBISS.SR-ID [523602580](#)

284

ЛЕПИ примери наших старих : (сећања после Вукове прославе) // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 295-298.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523531412](#)

285

ЛОТИЋ, Љубомир

Велика мисао / Љубомир Лотић // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 325-328.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523534996](#)

286

ЛОТИЋ, Љубомир

Искре и одсеви : (из разних страних песника) / Љубомир Лотић // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 309-310.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523593108](#)

287

ЛОТИЋ, Љубомир

Момчетова срећа / Љубомир Лотић // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 355-360.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523498388](#)

288

ЛОТИЋ, Љубомир

У самоћи --- : (приказано српкињама) / Љубомир Лотић // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 65-68.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523505300](#)

289

МАЈ // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 177-178.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523561876](#)

290

МАЈ // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 81.

- Књижевност

821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523614612](#)

291

МАНЕ женског васпитања у нас / Лале // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 179-182.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523633812](#)

292

МАРЈАНОВИЋ, Т.

Како да навикавамо децу на послушност? / Т. Марјановић // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 9-16.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523547028](#)

293

МАРЈАНОВИЋ, Т.

Кретање дечје / Т. Марјановић // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 177-182.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523562132](#)

294

МАРТИНОВИЋ, Иван

А, не дам ја тебе! : једна мана у домаћем васпитању / Иван Мартиновић // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 67-72.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523505556](#)

295

МЕК и тврд хлеб // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 135-138.

- Здравље

664

COBISS.SR-ID [523377044](#)

296

МЕКА // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 86-88.

908

COBISS.SR-ID [523615892](#)

297

МИЈАТОВИЋ, Чеда

Најсветији гроб у Србији / Чеда Мијатовић // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 271-271.

- Хришћанство

271.2

COBISS.SR-ID [523572372](#)

298

МИС Аделина Павлија Ирби српска добротворка // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 229-236.

- Женско питање / Биографије

929

COBISS.SR-ID [523465876](#)

299

МИША Димитријевић // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 2.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [523601556](#)

300

МНОГО је до нас! // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 65-66.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523551636](#)

301

МНОГО пута --- // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 148-150.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523627668](#)

302

МОГУ ли бити задругарице и несрпкиње или иноверкиње? // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 99-102.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523372948](#)

303

МОДА руши и морал // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 166-168.

- Женско питање / Мода / Етика

17

COBISS.SR-ID [523631508](#)

304

МУДРЕ белешке о васпитању и образовању девојака / А. М. М. // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 5-10.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523546772](#)

305

МУДРЕ белешке о васпитању и образовању девојака / А. М. М. // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 35-38.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523549588](#)

306

МУДРЕ белешке о васпитању и образовању девојака / А. М. М. // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 69-72.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523552148](#)

307

МУДРЕ белешке о васпитању и образовању девојака / Л. М. М. // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 321-326.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523534740](#)

308

МУДРЕ белешке о васпитању и образовању девојака / Л. М. М. // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 355-358.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523538324](#)

309

МУДРЕ издрекe / прибрао Ј. К-Ћ. // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 107-110.

- Књижевност

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [523555476](#)

310

МУДРЕ изреке о јелу и пићу // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 327-330.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523535252](#)

311

МУДРОЛИЈЕ о жени и љубави / скупио Августиновић // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 70-71.

- Женско питање; Књижевност

821(082.2)

COBISS.SR-ID [523612820](#)

312

МУДРОЛИЈЕ о жени и љубави / скупио Августиновић // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 89-91.

- Женско питање; Књижевност

821(082.2)

COBISS.SR-ID [523616148](#)

313

НА гробу очевом // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 83.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523615124](#)

314

НА прву игранку / М.Ш.М. // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 337-342.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523495828](#)

315

НА царском двору у Петрограду // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 209-212.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523565204](#)

316

НАДЕЖДА / Станко // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 257-258.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523528340](#)

317

НАЈВЕЋА српска добротворка // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 321-330.

- Женско питање / Биографије

929

COBISS.SR-ID [523595156](#)

318

НАРОДНИ обичај у Босни // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 105-108.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523509140](#)

319

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Буквице за заљубљене / из бележака Ћ. Натошевића // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 359-362.

- Педагогија

316.83

COBISS.SR-ID [523599252](#)

320

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Буквице за младожење / из бележака Ћ. Натошевића // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 293-300.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523492500](#)

321

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Буквице за момке и девојке / из бележака Ћ. Натошевића // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 333-338.

- Педагогија

316.83

COBISS.SR-ID [523596180](#)

322

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Буквице за мужа и жену / из бележака Ћ. Натошевића // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 297-302.

- Педагогија

316.83

COBISS.SR-ID [523592596](#)

323

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Научењакиње и вештакиње у браку / из бележака Ћ. Натошевића // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 269-272.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523489940](#)

324

НАША чељад. [Део 1] // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 241-246.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523467156](#)

325

НАША чељад. [Део 2] // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 271-276.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523490196](#)

326

НАША чељад. [Део 3] // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 299-304.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523492756](#)

327

НАШЕ дневне погрешке противу здравља // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 303-308.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523592852](#)

328

НАШЕ дневне погрешке противу здравља // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 241-246.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523568532](#)

329

НАШЕ дневне погрешке противу здравља // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 267-270.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523572116](#)

330

НАШЕ матере - наше уздање // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 33-38.

- Женско питање; Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [523502740](#)

331

НАШИ Божићни обичаји // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 5-8.

- Етнологија / Народни обичаји

39(=163.41)

COBISS.SR-ID [523500436](#)

332

НЕ гледај само више себе, него и ниже себе! / Јелена Ј. // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 237-244.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523526804](#)

333

НЕГУЈМО српски језик, српску свест! / Станко // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 71-76.

- образовање / Српски језик

811.163.41

COBISS.SR-ID [523505812](#)

334

НЕКЕ српске мане // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 150-151.

Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523627924](#)

335

НЕКОЛИКО правила о мужи крва. [Део 1] // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 73-76.

637.11

COBISS.SR-ID [523451284](#)

336

НЕКОЛИКО правила о мужи крва. [Део 2] // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 107-110.

637.11

COBISS.SR-ID [523454100](#)

337

НЕПРЕСТАНО молитесја // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 43-44.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523503252](#)

338

НЕШТО о настави глуво-немих : јавно предавање Радивоја Поповића // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 307-310.

- Образовање

376

COBISS.SR-ID [523532436](#)

339

НЕШТО о настави глуво-немих : јавно предавање Радивоја Поповића // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 333-340.

- Образовање

376

COBISS.SR-ID [523535764](#)

340

НЕШТО о настави глуво-немих : јавно предавање Радивоја Поповића // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 357-362.

- Образовање

376

COBISS.SR-ID [523538580](#)

341

НИКОЛИЋ, Лазар

Мајина љубав : с мађарског / Лазар Николић // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 321-322.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523494548](#)

342

НИКОЛИЋ, Лазар

Мати : по немачком / Лазар Николић // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 257-260.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523488916](#)

343

НИКОЛИЋ, Лазар

Милосници / Лазар Николић // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 97.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523617940](#)

344

НИКОЛИЋ, Лазар

На Бадњи дан / Лазар Николић // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 3-4.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523500180](#)

345

НИКОЛИЋ, Лазар

О ружи / Лазар Николић // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 137-138.

- Књижевност
821.163.41-32
COBISS.SR-ID [523625876](#)

346

НИКОЛИЋ, Лазар

При растанку / Лазар Николић // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 177.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523633556](#)

347

НИКОЛИЋ, Лазар

Промена живота / Лазар Николић // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 145.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523627156](#)

348

НИКОЛИЋ, Лазар

Сеоски часови / Л. [Лазар] Н. [Николић] // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 161-162.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523520404](#)

349

НИКОЛИЋ, Лазар

Српска мајка : посрбљено / Лазар Николић // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 193-194.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523523476](#)

350

НИКОЛИЋ, Лазар

Усамљена врба / Лазар Николић // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 133-134.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523625108](#)

351

НОВА година // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 1-4.

Етнологија / Народни обичаји

001

COBISS.SR-ID [523546260](#)

352

НОВА задруга // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 355-358.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523598740](#)

353

НОВА задруга Српкиња // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 65-70.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523551892](#)

354

НОВЕ књиге // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 30.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523366036](#)

355

НОВЕ књиге // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 320.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523534228](#)

356

НОВЕ књиге // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 95-96.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523507604](#)

357

НОВЕ књиге // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 126-127.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523510932](#)

358

НОВЕ књиге // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 29-30.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523549076](#)

359

НОВЕ књиге // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 350-352.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523598228](#)

360

НОВЕ књиге // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 373-375.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523601044](#)

361

НОВЕ књиге // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 221-222.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523566996](#)

362

НОВЕ књиге // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 255.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523570580](#)

363

НОВЕ књиге // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 95-96.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523617428](#)

364

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 62-64.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523369108](#)

365

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 94-96.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523372180](#)

366

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 126-127.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523375764](#)

367

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 159-160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523378836](#)

368

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 191.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523382164](#)

369

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 222-223.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523385236](#)

370

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 255-256.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523388564](#)

371

НОВЕ књиге и листови // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 286-287.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523393172](#)

372

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 319-320.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523494292](#)

373

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 350-352.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523497876](#)

374

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 62-63.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523409556](#)

375

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 94-95.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523453076](#)

376

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523458708](#)

377

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 254-255.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523469460](#)

378

НОВЕ књиге и листови // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 288.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523491732](#)

379

НОВЕ књиге и листови // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 30-32.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523502228](#)

380

НОВЕ књиге и листови // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 159-160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523520148](#)

381

НОВЕ књиге и листови // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 189-190.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523522964](#)

382

НОВЕ књиге и листови // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 15-16.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523604372](#)

383

НОВЕ књиге и листови // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 47-48.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523609236](#)

384

НОВЕ књиге и музикалије // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [523560852](#)

385

О женском образовању // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 37-40.

- Женско питање; образовање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523549844](#)

386

О женском образовању // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 73-76.

- Женско питање; образовање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523552404](#)

387

О здрављу и болести // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 35-38.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523366548](#)

388

О јелу меса за време помора и заразе // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 137-140.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523376788](#)

389

О љубави / Славко // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 83-86.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523615380](#)

390

О пићу кафе и теја // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 271-272.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523391380](#)

391

О спавању лети на пољу или при отвореним прозорима // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 171-172.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523379860](#)

392

ОГЊАНОВИЋ, Илија

Лекарски разговори са нашим милим српкињама / И. [Илија] О. [Огњановић] // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 7-12.

- Женско питање; Здравље

613

COBISS.SR-ID [523363476](#)

393

ОГЊАНОВИЋ, Илија

Лекарски разговори са нашим милим српкињама / И. [Илија] О. [Огњановић] // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 37-42.

- Женско питање; Здравље

613

COBISS.SR-ID [523366804](#)

394

ОДАШТА плућа слабе и како се снаже // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 105-106.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523555220](#)

395

ОДГОВОР мојој пријатељици / Даница // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 71-74.

- Преписка

061

COBISS.SR-ID [523370132](#)

396

ОДЕЛО / М.С. // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 169-170.

- Женско питање / Мода

391

COBISS.SR-ID [523379604](#)

397

ОДНОШАЈ слободe и реда у друштву / Станко // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 299-304.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523531668](#)

398

ОДНОШАЈ слободe и реда у друштву // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 261-268.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523529108](#)

399

ОДЗИВ на писма пријатељица : допис из Србије // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 267-270.

- Женско питање / Мода; Преписка

391

COBISS.SR-ID [523391124](#)

400

ОДЗИВИ нашем листу // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 33-36.

- Преписка

001

COBISS.SR-ID [523366292](#)

401

ПАЈЕВИЋ, Арса

Видовданска 500-годишња прослава у Крушевцу / изведено из бележака А. Пајевића // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 193-198.

- Књижевност; Етнологија / Народни обичаји

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523564180](#)

402

ПАЈЕВИЋ, Арса

Са гроба царице Милице / А.[Арса] П.[Пајевић] // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 199-204.

- Књижевност; Етнологија

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523564436](#)

403

ПАПУЛА // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 245-248.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523467668](#)

404

ПЕСМА моја // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 129-130.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523557524](#)

405

ПЕТРОВИЋ, Мита

Вештачко масло / од М. Петровића // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 52-54.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523610004](#)

406

ПЕТРОВИЋ, Мита

Драго камење на светској изложби у Паризу / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 36-37.

- Наука

55

COBISS.SR-ID [523607700](#)

407

ПЕТРОВИЋ, Мита

Драго камење на светској изложби у Паризу / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 3-6.

- Наука

55

COBISS.SR-ID [523601812](#)

408

ПЕТРОВИЋ, Мита

Драго камење на светској изложби у Паризу / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 21-24.

- Наука

55

COBISS.SR-ID [523605140](#)

409

ПЕТРОВИЋ, Мита

Етарски зејтин / од М. Петровића // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 99-101.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523618452](#)

410

ПЕТРОВИЋ, Мита

Етарски зејтин / од М. Петровића // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 116-119.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523621524](#)

411

ПЕТРОВИЋ, Мита

Инфлуенца / Мита Петровић // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 153-154.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523628692](#)

412

ПЕТРОВИЋ, Мита

Како се развија женски ручни рад / М [Мита] П. [Петровић] // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 132-133.

- Женско питање / Ручни рад

746

COBISS.SR-ID [523624852](#)

413

ПЕТРОВИЋ, Мита

Лажно драго камење / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 67-69.

- Наука

55

COBISS.SR-ID [523612564](#)

414

ПЕТРОВИЋ, Мита

О бибери / М. Петровић // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 329-334.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523535508](#)

415

ПЕТРОВИЋ, Мита

О васпитању женскиња / М. [Мита] П. [Петровић] // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 161-165.

- Жесно питање; Педагогија
37.013-055.25
COBISS.SR-ID [523630996](#)

416

ПЕТРОВИЋ, Мита

О консервовању млека / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 151-153.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523628436](#)

417

ПЕТРОВИЋ, Мита

О консервовању млека / од Мите Петровића // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 134-136.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523625364](#)

418

ПЕТРОВИЋ, Мита

Свињско месо / од М. Петровића // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 81-83.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523614868](#)

419

ПИЈАЋА вода // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 357-360.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523598996](#)

420

ПИСМА другарици / Даница // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 339-342.

- Преписка

061

COBISS.SR-ID [523536020](#)

421

ПИСМА другарици / Даница // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 367-370.

- Преписка

061

COBISS.SR-ID [523539092](#)

422

ПИСМА мојој пријатељици. Део 1 / твоја пријатељица Марија // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 43-46.

- Преписка

061

COBISS.SR-ID [523367316](#)

423

ПИСМА мојој пријатељици. Део 2 / твоја пријатељица Марија // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 109-112.

- Преписка

061

COBISS.SR-ID [523373972](#)

424

ПЛАМЕН се гаси --- / Станко // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 257-258.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523570836](#)

425

ПОЗДРАВ на Нову годину / Марија // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 1-2.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523403412](#)

426

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 353-356.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [523498132](#)

427

ПОЗИВ на прилагање // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 97-98.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523508116](#)

428

ПОЗИВ Српкиња // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 98.

- Женско питање / Културни живот

39

COBISS.SR-ID [523618196](#)

429

ПОЛОМЉЕН точак : догађај из живота // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 38-41.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523608212](#)

430

ПОМОЗИМО Вршчанима // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 225-228.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523525780](#)

431

ПОМОЗИМО сиротим Погорелцима // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 97-98.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [523507860](#)

432

ПОПИЋ, Сергије

На носила --- / С. [Сергије] Попић // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 72.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523613076](#)

433

ПОПИЋ, Сергије

Тврдица / С. [Сергије] Попић // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 329-330.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523595412](#)

434

ПОПОВИЋ, Иван М.

Вера, љубав, нада / Ив. [Иван] М. Поповић // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 35-36.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523549332](#)

435

ПОПОВИЋ, Иван М.

Висибаби / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 24.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523605396](#)

436

ПОПОВИЋ, Иван М.

Два ковчега / Иван М. Поповић // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 225-226.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523567252](#)

437

ПОПОВИЋ, Иван М.

Запис / Иван М. Поповић // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 265-266.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523571860](#)

438

ПОПОВИЋ, Иван М.

Из песама Коломана Тота / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 161.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523630740](#)

439

ПОПОВИЋ, Иван М.

Најбогатији владар / Ив. [Иван] М. Поповић // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 141-142.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523558292](#)

440

ПОПОВИЋ, Иван М.

Нарицање за матером : по словачкој народној песми / Иван М. Поповић // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 265-266.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523591828](#)

441

ПОПОВИЋ, Иван М.

Повратак / Иван М. Поповић // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 321-322.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523534484](#)

442

ПОПОВИЋ, Иван М.

Пред Видовданску петстогодишњицу / Иван М. Поповић // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 161-162.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523561108](#)

443

ПОПОВИЋ, Иван М.

Пред њеном кућом / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 136-137.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523625620](#)

444

ПОПОВИЋ, Иван М.

Пролетњи дан / Ив. [Иван] М. Поповић // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 101-102.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523554708](#)

445

ПОПОВИЋ, Иван М.

Просјаков гроб / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 6.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523602068](#)

446

ПОПОВИЋ, Иван М.

Руџи / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 119.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523621780](#)

447

ПОПОВИЋ, Иван М.

Снови / Иван М. Поповић // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 321-322.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523594900](#)

448

ПОПОВИЋ, Иван М.

Такмачење / Иван М. Поповић // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 37-38.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523607956](#)

449

ПОПОВИЋ, Мар. С.

Српска Ђевојка / Мар. С. Поповић // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 55.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523610260](#)

450

ПОПОВИЋ, Мар. С.

У ноћи / Мар. С. Поповић // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 151.

- Књижевност
821.163.41-1
COBISS.SR-ID [523628180](#)

451

ПОПОВИЋ, Мар. С.

Цвијетак : (посвећено једној Српкињи) / Мар. С. Поповић // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 113.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523620756](#)

452

ПОСТЕЉЕ од перја // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 259-262.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523528852](#)

453

ПОШТА // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 127-128.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523376020](#)

454

ПРАВА срећа // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 120-121.

- Педагогија / Етика

17

COBISS.SR-ID [523622036](#)

455

ПРАВИЛА за насад живине // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 43-46.

- Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523407764](#)

456

ПРВЕ хришћанке / од Станка // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 6-8.

- Књижевност; Хришћанство

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523602324](#)

457

ПРВЕ хришћанке / од Станка // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 24-26.

- Књижевност; Хришћанство

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [523605652](#)

458

ПРЕДИСАЊЕ као лек // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 175-176.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523459476](#)

459

ПРЕДЛОГ нашим Српкињама, а тиче се и Срба // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 1-4.

- Женско питање / Културни живот

39

COBISS.SR-ID [523403668](#)

460

ПРЕСЛИЦУ и разбој! // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 156-157.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523629460](#)

461

ПРИЈАТЕЉСКА писма. [Део 1], Мајци која доји / М.Ј.Б. // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 325-330.

- Женско питање; Здравље; Преписка

364.4-055.26

COBISS.SR-ID [523495060](#)

462

ПРИЈАТЕЉСКА писма. [Део 2], Пред игранку / М.Ј.Б. // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 15-20.

- Женско питање; Педагогија; Преписка

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523500948](#)

463

ПРИЈАТЕЉСКА писма. [Део 3], После игранке / М.Ј.Б. // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 37-42.

- Женско питање; Педагогија; Преписка

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523502996](#)

464

ПРИСТУП / уредништво // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 1-4.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [523362708](#)

465

ПРОЛЕЋЕ и здравље / Др. // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 5-8.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523363220](#)

466

ПРОСЛАВА хришћанства у Русији // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 227-230.

- Хришћанство

27(470)

COBISS.SR-ID [523526036](#)

467

ПРОТИВ сушице / М. Ј. Б. // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 167-172.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523520916](#)

468

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; "Женско друштво" у Београду // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 181-186.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523460244](#)

469

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; В.-Кијиндска добротворна женска задруга // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 173-180.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523380628](#)

470

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Вел.-кикиндска добротворна женска задруга ; Добротворна задруга Српкиња Сегединкиња // Год. 1, бр. 2 (1886), стр. 45-54.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523367572](#)

471

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња В. Бечкеречкиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 143-156.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523457172](#)

472

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња Вршчанака ; В.-бечкеречка Добротворна Задруга Српкиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 75-88.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523370644](#)

473

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња Вршчанка ; Добротворна задруга Српкиња Сентомашкиња ; Добротворна задруга Српкиња у В. Бечкереку ; Друштво сарајевских госпођа // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 21-26.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523404948](#)

474

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња Суботичка ; Добротворна задруга Српкиња у Старом Бечеју // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 111-120.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523374228](#)

475

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви ; Добротворна задруга Српкиња Вршчанка ; Добротворна задруга Српкиња у В. Бечкереку ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга митровачких госпођа // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 45-54.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523408020](#)

476

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Просветна задруга Српкиња // Год. 2, бр. 12 (1887), стр. 367-372.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523499412](#)

477

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Бечеју ; Добротворна задруга Српкиња у Вршцу // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 361-366.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523599508](#)

478

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Бечкереку // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 283-287.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523574164](#)

479

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Великом Бечкереку ; Добротворна задруга Српкиња у Великој Кикинди ; Добротворна задруга Српкиња у Митровици ; Добротворна задруга Српкиња у Сегедину // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 113-125.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523510420](#)

480

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Бечкереку // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 23-29.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523548564](#)

481

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Вршцу ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви ; Добротворна задруга Српкиња у Сегедину ; Добротворна задруга Српкиња у Сентомашу // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 81-95.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523507092](#)

482

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Вршцу ; Добротворна задруга Српкиња у Старом Бечеју ; Добротворна задруга Српкиња у Великом Бечкереку ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга Српкиња у Сентомашу // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 51-62.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523505044](#)

483

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Вршцу // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 25-29.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523501972](#)

484

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми ; Добротворна задруга Српкиња у Сентомашу // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 281-287.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523530644](#)

485

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 347-350.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523537300](#)

486

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Сегедину // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 187-190.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523563412](#)

487

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Сегедину // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 42-46.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523608724](#)

488

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 17-24.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523364500](#)

489

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга Српкиња у Кикинди ; Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 117-125.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523557012](#)

490

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга Српкиња у Сентомашу // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 149-159.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523519892](#)

491

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици ; Добротворна задруга Српкиња у Сентомашу // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 51-64.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523551380](#)

492

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 213-223.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523525268](#)

493

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Митровачка добротворна госпојинска задруга ; Добротворна задруга Српкиња Вршчанка ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 111-122.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523454612](#)

494

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Просветна задруга Српкиња у Ст. Бечеју ; Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 141-152.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523377556](#)

495

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Српска добротворна женска задруга у Руми ; Добротворна задруга Српкиња Вршчанка ; Добротворна задруга Српкиња у Суботици // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 75-88.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523451540](#)

496

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Српска добротворна женска задруга у Руми ; Суботичка добротворна задруга Српкиња ; Добротворна женска задруга у Ст. Футогу // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 273-282.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523391892](#)

497

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Суботичка добротворна задруга Српкиња ; Добротворна Госпојинска задруга у Митровици // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 243-246.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523387028](#)

498

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 209-212.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523383700](#)

499

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 309-314.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523493268](#)

500

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 341-344.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523496084](#)

501

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 247-250.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523467924](#)

502

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 275-280.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523490452](#)

503

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 183-189.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523522708](#)

504

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 347-349.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523597716](#)

505

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 219-221.

- Женско питање / Женски покрети
061
COBISS.SR-ID [523566484](#)

506

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 14-15.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523603860](#)

507

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 30-31.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523606932](#)

508

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња у Великом Бечкерекy ; Добротворна задруга Српкиња у Белој Цркви ; Добротворна задруга Српкиња у Вршцу ; Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 81-95.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523553940](#)

509

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња у Руми // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 315-319.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523533716](#)

510

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња у Сарајеву // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 251-254.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523570068](#)

511

РАД добротворних задруга. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња у Сегедину // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 155-159.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523560340](#)

512

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Вршчанка ; Добротворна задруга Српкиња Суботичанка ; Добротворна задруга Српкиња Сарајевкиња // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 58-62.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523611540](#)

513

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Митровчанкиња // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 127-128.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523623828](#)

514

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња у Великом Бечкереку ; Добротворна задруга Српкиња у Кикинди ; Добротворна задруга Српкиња у Сегедину ; Добротворна задруга Српкиња у Дубровнику // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 75-80.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523614356](#)

515

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња Белоцркванкиња ; Добротворна задруга Српкиња Вуковаркиња // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 109-111.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523620500](#)

516

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња ; Добротворна задруга Српкиња Вршачкиња ; Добротворна задруга Српкиња Сентомашкиња // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 174-175.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523633300](#)

517

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 186-188.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523635092](#)

518

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 94-95.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523617172](#)

519

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 142-144.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [523626900](#)

520

РАЗНО // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 190-191.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523381908](#)

521

РАЗНО // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 221-222.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523384980](#)

522

РАЗНО // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 285-286.

Етнологија / Народни обичаји

001

COBISS.SR-ID [523392916](#)

523

РАЗНО // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 28-29.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523405972](#)

524

РАЗНО // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 317-319.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523494036](#)

525

РАЗНО // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 58-60.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523409044](#)

526

РАЗНО // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 92-93.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523452564](#)

527

РАЗНО // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 125-126.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523455636](#)

528

РАЗНО // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 158-159.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523458196](#)

529

РАЗНО // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 190-191.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523461268](#)

530

РАЗНО // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 220-221.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523464852](#)

531

РАЗНО // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 252-254.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523468948](#)

532

РАЗНО // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 286-288.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523491476](#)

533

РАЗНО // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 23-25.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523501716](#)

534

РАЗНО // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 313-316.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523533460](#)

535

РАЗНО // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 345-347.

- Здравље

316.728
COBISS.SR-ID [523537044](#)

536

РАЗНО // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 48-50.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523504532](#)

537

РАЗНО // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 79-82.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523506836](#)

538

РАЗНО // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 111-114

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523510164](#)

539

РАЗНО // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 147-150.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523519636](#)

540

РАЗНО // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 179-182.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523522452](#)

541

РАЗНО // Год. 3, бр. 8 (1888), стр. 251-256.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523528084](#)

542

РАЗНО // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 278-282.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523530388](#)

543

РАЗНО // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 316-318.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523594388](#)

544

РАЗНО // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 346-348.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523597460](#)

545

РАЗНО // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 369-372.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523600276](#)

546

РАЗНО // Год. 4, бр. 2 (1889), стр. 50-52.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523551124](#)

547

РАЗНО // Год. 4, бр. 3 (1889), стр. 80-82.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523553684](#)

548

РАЗНО // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 116-118.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523556756](#)

549

РАЗНО // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 153-156.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523560084](#)

550

РАЗНО // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 185-188.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523563156](#)

551

РАЗНО // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 216-220.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523566228](#)

552

РАЗНО // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 250-252.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523569812](#)

553

РАЗНО // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 282-284.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523573908](#)

554

РАЗНО // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 13-14.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523603604](#)

555

РАЗНО // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 159-160.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523630484](#)

556

РАЗНО // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 173-174.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523633044](#)

557

РАЗНО // Год. 5, бр. 12 (1890), стр. 185-186.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523634836](#)

558

РАЗНО // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 29.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523606676](#)

559

РАЗНО // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 57-58.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523611284](#)

560

РАЗНО // Год. 5, бр. 5 (1890), стр. 74.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523614100](#)

561

РАЗНО // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 92-94.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523616916](#)

562

РАЗНО // Год. 5, бр. 7 (1890), стр. 108-109.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523620244](#)

563
РАЗНО // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 126-127.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523623572](#)

564
РАЗНО // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 139-142.

- Здравље
316.728
COBISS.SR-ID [523626644](#)

565
РЪАВИ примери // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 101-106.

- Педагогија
37.013
COBISS.SR-ID [523373204](#)

566
РЕД у кући // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 257-260.

- Педагогија
37.018.1
COBISS.SR-ID [523528596](#)

567
РИШПЕН, Жан
Благо сиромаша : божитња прича / Жан Ришпен ; с француског превео М.Ш. // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 3-6.

- Књижевност
821.133.1-32
COBISS.SR-ID [523546516](#)

568
СА главног скупа Београдског женског друштва // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 49-52.

- Женско питање / Женски покрети
061

COBISS.SR-ID [523609748](#)

569

СА Светосавске славе у Черновцима // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 18-21.

- Етнологија / Народни обичаји

39(=163.41)

COBISS.SR-ID [523604884](#)

570

СА Светосавске славе у Черновцима // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 34-36.

- Етнологија / Народни обичаји

39(=163.41)

COBISS.SR-ID [523607444](#)

571

САДАШЊОСТ и будућност / Станко // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 33-34.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523502484](#)

572

САН и јава // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 263-264.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523571348](#)

573

САН на Видов дан 1889. // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 33-34.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523607188](#)

574

САН у одојчета // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 335-338.

- Здравље

613.953

COBISS.SR-ID [523495572](#)

575

СВЕСТ // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 130-131.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523624340](#)

576

СЕЋАЊЕ / Станко // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 97-100.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523508372](#)

577

СИМЕОНОВИЋ-Чокић, Јован

"Женском свету" / Јован Симеонович-Чокић // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 3-4.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523362964](#)

578

СИР у трговини и као храна / М. П. // Год. 5, бр. 2 (1890), стр. 26-27.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523605908](#)

579

СЛАВОПОЈ : највећој добротворци српској племенитој грофици Мис Аделини Ирби / Станко // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 289-290.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523491988](#)

580

СРЕТНА Нова година! // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 1-2.

- Етнологија / Народни обичаји

39(=163.41)

COBISS.SR-ID [523601300](#)

581

СРЕТНО ново лето! // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 1-2.

- Етнологија / Народни обичаји

001

COBISS.SR-ID [523499924](#)

582

СРПКИЊА сам --- // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 97-98.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523554196](#)

583

СРПКИЊАМА // Год. 5, бр. 10 (1890), стр. 145-148.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523627412](#)

584

СРПКИЊЕ пре пет стотина година / Н. Ј. // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 163-170.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523561364](#)

585

СРПСКЕ матере и српски народни језик / Љ. Л. // Год. 3, бр. 1 (1888), стр. 7-16.

- Женско питање; образовање / Српски језик

811.163.41

COBISS.SR-ID [523500692](#)

586

СРПСКОЈ мајци / Станко // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 97-98.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523453332](#)

587

ТЕРАЈТЕ мухе од себе // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 171-174.

- Здравље

616.9

COBISS.SR-ID [523380116](#)

588

ТРГОВАЧКИ музеум у Будапешти // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 109-112.

- Култура

069

COBISS.SR-ID [523454356](#)

589

ТУРГЕЊЕВ, Иван Сергејевич, 1818-1883

Појезија у прози / Иван Сергејевич Тургењев ; преводи Ј. М. // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 239-242.

- Књижевност

821.161.1-32

COBISS.SR-ID [523568276](#)

590

У ноћи // Год. 5, бр. 9 (1890), стр. 129.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523624084](#)

591

УДРУЖУЈМО се // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 129-132.

- Женско питање / Женски покрети

050

COBISS.SR-ID [523456148](#)

592

УПЛИВ друштва на образовање карактера // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 101-106.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523554964](#)

593

УПЛИВ друштва на образовање карактера // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 133-140.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523558036](#)

594

УПЛИВ матере на живот и рад деце своје // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 99-102.

- Женско питање; Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [523508628](#)

595

УРЕДНОСТ / М. С. // Год. 1, бр. 1 (1886), стр. 15-18.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [523363988](#)

596

УСКРС / Станко // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 129-130.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523511188](#)

597

УСКРС у Петрограду // Год. 3, бр. 5 (1888), стр. 129-136.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [523511444](#)

598

УТИЦАЈ кафе и теја на мозак // Год. 5, бр. 8 (1890), стр. 123-124.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523622804](#)

599

ФОГЛ, Јоан

Материно око / Ј. Н. Фогл ; превео Љубомир Лотић // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 353-356.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523598484](#)

600

ФРАЊА Јосиф I // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 353-356.

- Биографије

321.61:929

COBISS.SR-ID [523538068](#)

601

ХАУФ, Е.

Слике о васпитању / написао Е. Хауфе ; превео Ј. Кнежевић // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 293-298.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523592340](#)

602

ХАУФ, Е.

Слике о васпитању / написао Е. Хауфе ; превео Ј. Кнежевић // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 205-210.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523564948](#)

603

ХАУФ, Е.

Слике о васпитању / написао Е. Хауфе ; превео Ј. Кнежевић // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 235-240.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523568020](#)

604

ХАУФ, Е.

Слике о васпитању / написао Е. Хауфе ; превео Ј. Кнежевић // Год. 4, бр. 9 (1889), стр. 263-266.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [523571604](#)

605

ХРИСТОС се роди / Станко // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 353-354.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523537812](#)

606

ЦВЕЋЕ у кадицама // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 213-214.

- Кућни послови (савети, упутства)
645(083.132)
COBISS.SR-ID [523463572](#)

607
ЧЕЛО // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 171-174.

- Женско питање / Лепота
305-055.2
COBISS.SR-ID [523521172](#)

608
ЧИГУЛА // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 29-30.

- Вести / Некролог
929
COBISS.SR-ID [523406228](#)

609
ЧИГУЛА // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 60-62.

- Вести / Некролог
929
COBISS.SR-ID [523409300](#)

610
ЧИГУЉА // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 93-94.

- Вести / Некролог
929
COBISS.SR-ID [523452820](#)

611
ЧИГУЉА // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 126-127.

- Вести / Некролог
929
COBISS.SR-ID [523455892](#)

612
ЧИГУЉА // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 159-160.

- Вести / Некролог
929
COBISS.SR-ID [523458452](#)

613

ЧИГУЉА // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 191-192.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523461780](#)

614

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 10 (1888), стр. 319.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523533972](#)

615

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 11 (1888), стр. 350-352

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523537556](#)

616

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 12 (1888), стр. 373-374.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523539860](#)

617

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 2 (1888), стр. 50-52.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523504788](#)

618

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 3 (1888), стр. 95.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523507348](#)

619

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 4 (1888), стр. 126.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523510676](#)

620

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 6 (1888), стр. 191.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523523220](#)

621

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 7 (1888), стр. 223-224.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523525524](#)

622

ЧИГУЉА // Год. 3, бр. 9 (1888), стр. 287-288.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523530900](#)

623

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 1 (1889), стр. 29.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523548820](#)

624

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 10 (1889), стр. 318-319.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523594644](#)

625

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 11 (1889), стр. 349-350.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523597972](#)

626

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 12 (1889), стр. 372-373.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523600788](#)

627

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 4 (1889), стр. 126-127.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523557268](#)

628

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 5 (1889), стр. 159-160.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523560596](#)

629

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 6 (1889), стр. 190-191.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523563668](#)

630

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 7 (1889), стр. 220-221.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523566740](#)

631

ЧИГУЉА // Год. 4, бр. 8 (1889), стр. 254-255.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523570324](#)

632

ЧИГУЉА // Год. 5, бр. 1 (1890), стр. 15.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523604116](#)

633

ЧИГУЉА // Год. 5, бр. 3 (1890), стр. 46-47.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523608980](#)

634

ЧИГУЉА // Год. 5, бр. 6 (1890), стр. 96.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523617684](#)

635

ЧИГУЉА // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 349-350.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [523497620](#)

636

ШИМИЋ, Милорад

Једној српкињи : (у споменицу) / Милорад Шимић // Год. 5, бр. 4 (1890), стр. 49.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [523609492](#)

637

ШТА вреде наша јела и пића. [Део 1] // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 69-74.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523451028](#)

638

ШТА вреде наша јела и пића. [Део 2] // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 103-108.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523453844](#)

639

ШТА да се чини на брзу руку код отрованих // Год. 5, бр. 11 (1890), стр. 168-169.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [523631764](#)

640

ШТА је данашња кујна // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 235-236.

- Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [523386004](#)

641

ШТА не ваља на данашњем васпитању одличнијих женскиња // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 105-106.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523373460](#)

642

ШТА све могу да раде женскиње?. Део 1. // Год. 1, бр. 3 (1886), стр. 65-68.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523369364](#)

643

ШТА све могу да раде женскиње?. Део 2. // Год. 1, бр. 4 (1886), стр. 97-100.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523372692](#)

644

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 3] // Год. 1, бр. 5 (1886), стр. 129-132.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523376276](#)

645

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 4] // Год. 1, бр. 6 (1886), стр. 161-166.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523379092](#)

646

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 5] // Год. 1, бр. 7 (1886), стр. 195-202.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523382676](#)

647

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 6] // Год. 1, бр. 8 (1886), стр. 225-234.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523385492](#)

648

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 7] // Год. 1, бр. 9 (1886), стр. 259-264.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523388820](#)

649

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 8] // Год. 2, бр. 1 (1887), стр. 3-14.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523403924](#)

650

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 9] // Год. 2, бр. 2 (1887), стр. 33-38.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523406740](#)

651

ШТА све могу да раде женскиње? [Део 10] // Год. 2, бр. 3 (1887), стр. 65-70.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523450772](#)

652

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 11] // Год. 2, бр. 4 (1887), стр. 97-104.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523453588](#)

653

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 12] // Год. 2, бр. 5 (1887), стр. 131-138.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523456404](#)

654

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 13] // Год. 2, бр. 6 (1887), стр. 161-170.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523458964](#)

655

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 14] // Год. 2, бр. 7 (1887), стр. 203-208.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523462548](#)

656

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 15] // Год. 2, бр. 8 (1887), стр. 239-240.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523466388](#)

657

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 16] // Год. 2, бр. 9 (1887), стр. 259-264.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523489172](#)

658

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 17] // Год. 2, бр. 10 (1887), стр. 289-294.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523492244](#)

659

ШТА све могу да раде женскиње?. [Део 18] // Год. 2, бр. 11 (1887), стр. 321-326.

- Женско питање / Еманципација; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [523494804](#)

РЕГИСТАР НАСЛОВА

- А, не дам ја тебе! [294](#)
- Адела Васиљевићева [1](#)
- Афоризми [2](#)
- Афоризми о жени [3](#), [4](#), [5](#)

- Белешке о учености женскиња [6](#)
- Благи дни [12](#)
- Благо сиромаша [567](#)
- Буквице за заљубљене [319](#)
- Буквице за младожење [320](#)
- Буквице за момке и девојке [321](#)
- Буквице за мужа и жену [322](#)
- Буквице за удаваче [13](#)
- Буквице о васпитању [14](#)
- Буквице о домаћицама [15](#)
- Буквице о женскињама [16](#)
- Буквице о женском оделу и накитима [17](#)
- Буквице о примеру у васпитању [18](#)

- Велика мисао [285](#)
- Вера, љубав, нада [434](#)
- Вештачко масло [405](#)
- Видовданска 500-годишња прослава у Крушевцу [401](#)
- Видовданска прослава [20](#)
- Висибаби [435](#)
- Вишну и дуд [21](#)
- Вода за умивање [22](#)
- Воће као лек [23](#)
- Вук Стефановић Карацић, Димитрије Давидовић, Тодор Павловић [24](#)

- Где је срећа [26](#)

- Да не зареди наступна грозница [27](#)
- Дан сиротне деце у Београду [28](#)
- Два дана из бележнице једне одборкиње [29](#)
- Два ковчега [436](#)
- Девојачко удружење [30](#)
- Девојче у ливади [31](#)
- Децу не ваља мазити [32](#)
- Дечији злотвори на трпези [33](#)
- Добровољни прилози [19](#), [36](#)

- Добротворне задруге као културна друштва [37](#)
 - Домаћица и ваздух у стану јој [38](#)
 - Допис [39](#), [40](#), [41](#), [42](#), [43](#), [44](#)
 - Допис из Сарајева [45](#)
 - Дописи [46](#), [47](#)
 - Дора Д'Истрија [48](#)
 - Достојанство и уплив Српкиње [49](#)
 - Др Ђорђе Натошевић [50](#)
 - Драгињи П. Ружићки и Димитрију Ружићу [51](#)
 - Драго камење на светској изложби у Паризу [406](#), [407](#), [408](#)
 - Друштво и хришћанство. [Део 1] [52](#)
 - Друштво и хришћанство. [Део 2] [53](#)
 - Дубровкиње и Сарајкиње [54](#)
- Енглеска краљица Викторија [55](#)
 - Етарски зејтин [409](#), [410](#)
- Жалосни дани једног сиротана [56](#)
 - Жене граде и разграђују домове [35](#)
 - Женски уплив, девета велесила [268](#)
 - Женскиње и књиге [57](#)
 - Женскиње у трговини [58](#)
 - "Женском свету" [577](#)
- За домаћице [59](#), [60](#), [61](#), [62](#), [63](#), [64](#), [65](#), [66](#), [67](#), [68](#), [69](#), [70](#), [71](#), [72](#), [73](#), [74](#), [75](#), [76](#), [77](#), [78](#), [79](#), [80](#), [81](#), [82](#), [83](#), [84](#), [85](#), [86](#), [87](#), [88](#), [89](#), [90](#), [91](#), [92](#), [93](#), [94](#), [95](#), [96](#), [97](#), [98](#), [99](#), [100](#), [101](#), [102](#), [103](#), [104](#), [105](#), [106](#), [107](#), [108](#), [109](#)
 - За матере [110](#), [111](#), [112](#), [113](#), [114](#), [115](#), [116](#)
 - За оне, које путују [117](#)
 - За очување очног вида [118](#)
 - Забавиште. [Део 1] [119](#)
 - Забавиште. Део 2 [120](#)
 - Запис [437](#)
 - Зар још живи? [121](#)
 - Зарад здравља [122](#), [123](#), [124](#), [125](#), [126](#), [127](#), [128](#), [129](#), [130](#), [131](#), [132](#), [133](#), [134](#), [135](#), [136](#), [137](#), [138](#), [139](#), [140](#), [141](#), [142](#), [143](#), [144](#), [145](#), [146](#), [147](#), [148](#), [149](#), [150](#), [151](#), [152](#), [153](#), [154](#), [155](#), [156](#), [157](#), [158](#), [159](#), [160](#), [161](#), [162](#), [163](#), [164](#), [165](#), [166](#), [167](#), [168](#), [169](#)
 - Зашто се највише осиромаше?. [Део 1] [170](#)
 - Зашто се највише осиромаше?. [Део 2] [171](#)
 - Зашто се највише осиромаше?. [Део 3] [172](#)
 - Зејтин од корњаче [173](#)
 - Зијање па предисање на уста [174](#)
 - Зимње вечери на селу [175](#)
 - Зорка П. Карађорђевић [176](#)
- Из баште [177](#), [178](#), [179](#), [180](#), [181](#), [182](#)
 - Из друштва [183](#), [184](#), [185](#), [186](#), [187](#), [188](#), [189](#), [190](#)

- Из женског друштва [191](#)
 - Из живота једне племените жене [192](#)
 - Из историје стаклета [193](#)
 - Из кућарства [194](#)
 - Из песама Коломана Тота [438](#)
 - Из просвете [195](#), [196](#), [197](#), [198](#), [199](#), [200](#), [201](#), [202](#), [203](#), [204](#), [205](#), [206](#), [207](#), [208](#), [209](#), [210](#), [211](#), [212](#), [213](#), [214](#), [215](#), [216](#), [217](#), [218](#), [219](#), [220](#), [221](#), [222](#), [223](#), [224](#), [225](#), [226](#), [227](#), [228](#), [229](#), [230](#), [231](#), [232](#), [233](#), [234](#), [235](#), [236](#), [237](#), [238](#), [239](#), [240](#)
 - Из руских песника [241](#)
 - Изгубљен рај [242](#)
 - Изреке и дела немачких крунисаних глава о умерености [243](#)
 - Интернационални женски конгрес у Паризу [244](#), [245](#)
 - Инфлуенца [411](#)
 - Искре и одсеви [286](#)
 - Искрена реч мушкој и женској омладини [246](#)
 - Историја краставаца [247](#)
 - Историја кртоле [248](#)
 - Историја храма јудејског [249](#)
-
- Један ручак у арапској кући у Дамаску [250](#)
 - Једна врста заразе [251](#)
 - Једној српкињи [636](#)
 - Једној учитељици [252](#)
 - Јесен [253](#)
-
- Кава и "цигурија" [254](#)
 - Каква је данашња породица [255](#)
 - Како ваља домаћица да заповеда [256](#)
 - Како ваља лежати! [257](#)
 - Како да навикавамо децу на послушност? [292](#)
 - Како да се одрже деца до краја прве године [258](#)
 - Како да се чувамо од колере [259](#)
 - Како се можемо допасти мушкима? [260](#)
 - Како се навикну деца раду и вредноћи [261](#)
 - Како се развија женски ручни рад [412](#)
 - Како се чува и оштри вид и слух [262](#)
 - Како треба малу децу неговати [263](#)
 - Како ће нам ћери бити добре домаћице [264](#)
 - Како ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 1] [265](#)
 - Како ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 2] [266](#)
 - Како ћемо васпитати младе девојке кад сврше вишу дев. школу. [Део 3] [267](#)
 - Кикиндске Српкиње [269](#)
 - Књижевни оглас [271](#)
 - Ко је господар на дому? [272](#)
 - Ко је здравији, дебели ил мршави? [273](#)
 - Коју живину да запатимо [274](#)
 - Коса [275](#)

- Крај болесног детенцета [276](#)
 - Краљица Наталија [277](#)
 - Красној баштованци! [278](#)
 - Кретање дечје [293](#)
 - Крпеш кућу држи [279](#)
 - Купање [281](#)
 - Кућа и школа [282](#)
-
- Лаж [283](#)
 - Лажно драго камење [413](#)
 - Лекарски разговори са нашим милим српкињама [392](#), [393](#)
 - Лепи примери наших старих [284](#)
-
- Мај [289](#), [290](#)
 - Мајина љубав [341](#)
 - Мане женског васпитања у нас [291](#)
 - Материно око [599](#)
 - Мати [342](#)
 - Мек и тврд хлеб [295](#)
 - Мека [296](#)
 - Милосници [343](#)
 - Мис Аделина Павлија Ирби српска добротворка [298](#)
 - Миша Димитријевић [299](#)
 - Много је до нас! [300](#)
 - Много пута --- [301](#)
 - Могу ли бити задругарице и несрпкиње или иноверкиње? [302](#)
 - Мода руши и морал [303](#)
 - Момчетова срећа [287](#)
 - Мудре белешке о васпитању и образовању девојака [304](#), [305](#), [306](#), [307](#), [308](#)
 - Мудре изреке [309](#)
 - Мудре изреке о јелу и пићу [310](#)
 - Мудролије о жени и љубави [311](#), [312](#)
-
- На Бадњи дан [344](#)
 - На гробу очевом [313](#)
 - На носила --- [432](#)
 - На прву игранку [314](#)
 - На царском двору у Петрограду [315](#)
 - Надежда [316](#)
 - Најбогатији владар [439](#)
 - Највећа српска добротворка [317](#)
 - Најсветији гроб у Србији [297](#)
 - Наричање матери [440](#)
 - Народни обичај у Босни [318](#)
 - Научењакиње и вештакиње у браку [323](#)
 - Наша чељад. [Део 1] [324](#)
 - Наша чељад. [Део 2] [325](#)

- Наша чељад. [Део 3] [326](#)
 - Наше дневне погрешке противу здравља [327](#), [328](#), [329](#)
 - Наше матере - наше уздање [330](#)
 - Наши Божићни обичаји [331](#)
 - Не гледај само више себе, него и ниже себе! [332](#)
 - Негујмо српски језик, српску свест! [333](#)
 - Неке српске мане [334](#)
 - Неколико правила о мужи крава. [Део 1] [335](#)
 - Неколико правила о мужи крава. [Део 2] [336](#)
 - Непрестано молитесја [337](#)
 - Нешто о настави глуво-немих [338](#), [339](#), [340](#)
 - Нова година [351](#)
 - Нова задруга [352](#)
 - Нова задруга Српкиња [353](#)
 - Нове књиге [354](#), [355](#), [356](#), [357](#), [358](#), [359](#), [360](#), [361](#), [362](#), [363](#)
 - Нове књиге и листови [364](#), [365](#), [366](#), [367](#), [368](#), [369](#), [370](#), [371](#), [372](#), [373](#), [374](#), [375](#), [376](#), [377](#), [378](#), [379](#), [380](#), [381](#), [382](#), [383](#)
 - Нове књиге и музикалије [384](#)
-
- О бибери [414](#)
 - О васпитању женскиња [415](#)
 - О женском образовању [385](#), [386](#)
 - О здрављу и болести [387](#)
 - О јелу меса за време помора и заразе [388](#)
 - О консервовању млека [416](#), [417](#)
 - О љубави [389](#)
 - О пићу каве и теја [390](#)
 - О ружи [345](#)
 - О спавању лети на пољу или при отвореним прозорима [391](#)
 - Одашта плућа слабе и како се снаже [394](#)
 - Одговор мојој пријатељици [395](#)
 - Одело [396](#)
 - Одношај слободе и реда у друштву [397](#), [398](#)
 - Одзив на писма пријатељица [399](#)
 - Одзиви нашем листу [400](#)
-
- Папула [403](#)
 - Песма моја [404](#)
 - Пијаћа вода [419](#)
 - Писма другарици [420](#), [421](#)
 - Писма мојој пријатељици. Део 1 [422](#)
 - Писма мојој пријатељици. Део 2 [423](#)
 - Пламен се гаси --- [424](#)
 - Повратак [441](#)
 - Поздрав девојачким удружењима [280](#)
 - Поздрав на Нову годину [425](#)
 - Позив на претплату [426](#)

- Позив на прилагање [427](#)
- Позив Српкиња [428](#)
- Појезија у прози [589](#)
- Поломљен точак [429](#)
- Помозимо Вршчанима [430](#)
- Помозимо сиротим Погорелцима [431](#)
- Поред моје боне љубе [34](#)
- Постеље од перја [452](#)
- Пошта [453](#)
- Права срећа [454](#)
- Правила за насад живине [455](#)
- Прве хришћанке [456](#), [457](#)
- Пред Видовданску петстогодишњицу [442](#)
- Пред њеном кућом [443](#)
- Предисање као лек [458](#)
- Предлог нашим Српкињама, а тиче се и Срба [459](#)
- Преслицу и разбој! [460](#)
- При растанку [346](#)
- Пријатељска писма. [Део 1], Мајци која доји [461](#)
- Пријатељска писма. [Део 2], Пред игранку [462](#)
- Пријатељска писма. [Део 3], После игранке [463](#)
- Приступ [464](#)
- Пролетњи дан [444](#)
- Пролеће и здравље [465](#)
- Промена живота [347](#)
- Просјаков гроб [445](#)
- Прослава хвришћанства у Русији [466](#)
- Против сушице [467](#)
- Рад добротворних задруга [468](#), [469](#), [470](#), [471](#), [472](#), [473](#), [474](#), [475](#), [476](#), [477](#), [478](#), [479](#), [480](#), [481](#), [482](#), [483](#), [484](#), [485](#), [486](#), [487](#), [488](#), [489](#), [490](#), [491](#), [492](#), [493](#), [494](#), [495](#), [496](#), [497](#), [498](#), [499](#), [500](#), [501](#), [502](#), [503](#), [504](#), [505](#), [506](#), [507](#), [508](#), [509](#), [510](#), [511](#)
- Рад добротворних задруга Српкиња [512](#), [513](#), [514](#), [515](#), [516](#), [517](#), [518](#), [519](#)
- Разно [520](#), [521](#), [522](#), [523](#), [524](#), [525](#), [526](#), [527](#), [528](#), [529](#), [530](#), [531](#), [532](#), [533](#), [534](#), [535](#), [536](#), [537](#), [538](#), [539](#), [540](#), [541](#), [542](#), [543](#), [544](#), [545](#), [546](#), [547](#), [548](#), [549](#), [550](#), [551](#), [552](#), [553](#), [554](#), [555](#), [556](#), [557](#), [558](#), [559](#), [560](#), [561](#), [562](#), [563](#), [564](#)
- Рђави примери [565](#)
- Ред у кући [566](#)
- Ружи [446](#)
- Са главног скупа Београдског женског друштва [568](#)
- Са гроба царице Милице [402](#)
- Са Светосавске славе у Черновцима [569](#), [570](#)
- Садашњост и будућност [571](#)
- Сан и јава [572](#)
- Сан на Видов дан 1889. [573](#)
- Сан у одојчета [574](#)

- Свест [575](#)
- Свињско месо [418](#)
- Сеоски часови [348](#)
- Сећање [7](#), [576](#)
- Сир у трговини и као храна [578](#)
- Славопој [579](#)
- Слике о васпитању [601](#), [602](#), [603](#), [604](#)
- Снови [447](#)
- Сретна Нова година! [580](#)
- Сретно ново лето! [581](#)
- Српкиња сам --- [582](#)
- Српкињама [583](#)
- Српкиње пре пет стотина година [584](#)
- Српска Ђевојка [449](#)
- Српска мајка [349](#)
- Српске матере и српски народни језик [585](#)
- Српској мајци [586](#)

- Такмачење [448](#)
- Тврдица [433](#)
- Терајте мухе од себе [587](#)
- Трговачки музеум у Будапешти [588](#)

- У вече [8](#)
- У врту [9](#)
- У ноћи [450](#), [590](#)
- У пролеће [10](#)
- У самоћи --- [288](#)
- Удружујмо се [591](#)
- Уплив друштва на образовање карактера [592](#), [593](#)
- Уплив матере на живот и рад деце своје [594](#)
- Уредност [595](#)
- Усамљена врба [350](#)
- Ускрс [596](#)
- Ускрс у Петрограду [597](#)
- Успомена [270](#)
- Утицај кафе и теја на мозак [598](#)

- Фрања Јосиф I [600](#)

- Христос се роди [605](#)

- Цвеће у кадицама [606](#)
- Цвијетак [451](#)

- Чело [607](#)
- Читула [608](#), [609](#)

- Читуља [610](#), [611](#), [612](#), [613](#), [614](#), [615](#), [616](#), [617](#), [618](#), [619](#), [620](#), [621](#), [622](#), [623](#), [624](#), [625](#), [626](#), [627](#), [628](#), [629](#), [630](#), [631](#), [632](#), [633](#), [634](#), [635](#)
 - Школска објава за 1886/7 годину [25](#)
 - Шта вреде наша јела и пића. [Део 1] [637](#)
 - Шта вреде наша јела и пића. [Део 2] [638](#)
 - Шта да се чини на брзу руку код отрованих [639](#)
 - Шта је данашња кујна [640](#)
 - Шта не ваља на данашњем васпитању одличнијих женскиња [641](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. Део 1 [642](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. Део 2 [643](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 3] [644](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 4] [645](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 5] [646](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 6] [647](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 7] [648](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 8] [649](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 9] [650](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 10] [651](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 11] [652](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 12] [653](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 13] [654](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 14] [655](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 15] [656](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 16] [657](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 17] [658](#)
 - Шта све могу да раде женскиње?. [Део 18] [659](#)
 - Што ти бисер --- [11](#)
-

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Бикар, Војин [7](#), [8](#), [9](#), [10](#), [11](#)
- Варађанин, Аркадије [19](#)
- Вукићевић, Н. Ђ. [25](#)
- Димитријевић, Паја [34](#)
- Добиње, Франсоаз [35](#)
- Калић, Мита [268](#)
- Кнежевић, Јован [270](#)
- Кнежевић, Јован (преводацац) [173](#), [601](#), [602](#), [603](#), [604](#)
- Кузмановић, Анђелија [280](#)
- Лотић, Љубомир [285](#), [286](#), [287](#), [288](#)
- Лотић, Љубомир (преводацац) [599](#)
- Марјановић, Т. [292](#), [293](#)
- Мартиновић, Иван [294](#)
- Мијатовић, Чеда [297](#)
- Натошевић, Ђорђе [319](#), [320](#), [321](#), [322](#), [323](#)
- Николић, Лазар [341](#), [342](#), [343](#), [344](#), [345](#), [346](#), [347](#), [348](#), [349](#), [350](#)
- Огњановић, Илија [392](#), [393](#)
- Пајевић, Арса [401](#), [402](#)
- Петровић, Мита [405](#), [406](#), [407](#), [408](#), [409](#), [410](#), [411](#), [412](#), [413](#), [414](#), [415](#), [416](#), [417](#), [418](#)
- Попић, Сергије [432](#), [433](#)
- Поповић, Иван М. [434](#), [435](#), [436](#), [437](#), [438](#), [439](#), [440](#), [441](#), [442](#), [443](#), [444](#), [445](#), [446](#), [447](#), [448](#)
- Поповић, Мар. С. [449](#), [450](#), [451](#)
- Ришпен, Жан [567](#)
- Симеоновић-Чокић, Јован [577](#)
- Turgenev, Ivan Sergeevič види Тургењев, Иван Сергејевич (1818-1883)
- Тургењев, Иван Сергејевич (1818-1883) [589](#)
- Фогл, Јоан [599](#)
- Хауф, Е. [601](#), [602](#), [603](#), [604](#)

- Чoкић, Јован Симеоновић- види Симеоновић-Чoкић, Јован
 - Шимић, Милорад [636](#)
-

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- Alexandrina Victoria види Викторија
- Баштованство - Практични савети [177](#), [178](#), [179](#), [180](#), [181](#), [182](#)
- Београдско женско друштво [568](#)
- Брак - Брачни односи [322](#)
- Васиљевић, Адела [1](#)
- Вел.-кикиндска добротворна женска задруга [470](#)
- Викторија - Биографије [55](#)
- Галијерска, Марија [192](#)
- Гика, Елена [48](#)
- Глувонеми - Настава [338](#), [339](#), [340](#)
- Давидовић, Димитрије [24](#)
- Деца - Васпитање [14](#), [18](#), [32](#), [261](#), [263](#), [292](#), [324](#), [325](#), [326](#), [565](#), [601](#), [602](#), [603](#), [604](#)
- Дечје болести - Здравље - Заштита [174](#), [276](#)
- Димитријевић, Миша - Некролози [299](#)
- D'Istrija, Dora види Гика, Елена
- Добротворна Госпојинска задруга [497](#)
- Добротворна женска задруга [469](#), [496](#)
- Добротворна задруга митровачких госпођа [475](#)
- Добротворна задруга Српкиња [470](#), [471](#), [472](#), [473](#), [474](#), [475](#), [476](#), [477](#), [478](#), [479](#), [480](#), [481](#), [482](#), [483](#), [484](#), [485](#), [486](#), [487](#), [488](#), [489](#), [490](#), [491](#), [492](#), [493](#), [494](#), [495](#), [496](#), [497](#), [508](#), [509](#), [510](#), [511](#)
- Добротворна задруга Српкиња Белоцркванкиња [515](#)
- Добротворна задруга Српкиња Велико-Бечкеречкиња [514](#)
- Добротворна задруга Српкиња Вршачкиња [516](#)
- Добротворна задруга Српкиња Вршчанка [512](#)
- Добротворна задруга Српкиња Вуковаркиња [515](#)
- Добротворна задруга Српкиња Дубровкиња [514](#)
- Добротворна задруга Српкиња Кикинђанка [514](#)
- Добротворна задруга Српкиња Митровчанкиња [513](#)
- Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња [468](#), [469](#), [470](#), [471](#), [472](#), [473](#), [474](#), [475](#), [476](#), [477](#), [478](#), [479](#), [480](#), [481](#), [482](#), [483](#), [484](#), [485](#), [486](#), [487](#), [488](#), [489](#), [490](#), [491](#), [492](#), [493](#), [494](#), [495](#), [496](#), [497](#), [498](#), [499](#), [500](#), [501](#), [502](#), [503](#), [504](#), [505](#), [506](#), [507](#), [514](#), [515](#), [516](#), [517](#), [518](#), [519](#)
- Добротворна задруга Српкиња Сарајевкиња [512](#)
- Добротворна задруга Српкиња Сегединкиња [514](#)
- Добротворна задруга Српкиња Сентомашкиња [516](#)
- Добротворна задруга Српкиња Суботичанка [512](#)

- Домаћинство - Практични савети [15](#), [59](#), [60](#), [61](#), [62](#), [63](#), [64](#), [65](#), [66](#), [67](#), [68](#), [69](#), [70](#), [71](#), [72](#), [73](#), [74](#), [75](#), [76](#), [77](#), [78](#), [79](#), [80](#), [81](#), [82](#), [83](#), [84](#), [85](#), [86](#), [87](#), [88](#), [89](#), [90](#), [91](#), [92](#), [93](#), [94](#), [95](#), [96](#), [97](#), [98](#), [99](#), [100](#), [101](#), [102](#), [103](#), [104](#), [105](#), [106](#), [107](#), [108](#), [109](#), [185](#), [194](#), [274](#), [279](#), [453](#), [455](#), [460](#), [520](#), [521](#), [606](#), [640](#)
- Драго камење - Изложбе [406](#), [407](#), [408](#), [413](#)
- Друштво Сарајевских госпођа [473](#)
- Жене [16](#)
 - - Васпитање [268](#)
 - - Лепота [607](#)
 - - Образовање [189](#), [323](#)
- Женска деца
 - - Васпитање [13](#), [57](#), [110](#), [111](#), [112](#), [113](#), [114](#), [115](#), [116](#), [251](#), [256](#), [264](#), [265](#), [266](#), [267](#), [291](#), [304](#), [305](#), [306](#), [307](#), [308](#), [320](#), [415](#), [462](#), [463](#), [641](#), [642](#), [643](#), [644](#), [645](#), [646](#), [647](#), [648](#), [649](#), [650](#), [651](#), [652](#), [653](#), [654](#), [655](#), [656](#), [657](#), [658](#), [659](#)
 - - Образовање [6](#), [385](#), [386](#)
- Женска мода [17](#), [396](#), [399](#)
- " " [591](#)
- "Женско друштво" [468](#)
- Заразне болести
 - - Заштита [259](#)
 - - Инсекти [587](#)
- Здравље [33](#), [414](#), [416](#), [417](#), [575](#), [598](#)
 - - Заштита [23](#), [27](#), [117](#), [118](#), [257](#), [258](#), [262](#), [273](#), [293](#), [310](#), [327](#), [328](#), [329](#), [387](#), [388](#), [390](#), [392](#), [393](#), [394](#), [403](#), [411](#), [452](#), [458](#), [465](#), [467](#), [637](#), [638](#), [639](#)
 - - Одојче [574](#)
 - - Хигијена [22](#), [38](#), [281](#), [419](#)
- Изреке [243](#)
- Интернационални конгрес женскиња [244](#), [245](#)
- Irbu, Adeline Pauline види Ирби, Аделина Павлија
- Ирби, Аделина Павлија - Биографије [298](#)
- Исхрана [23](#), [33](#), [310](#), [403](#), [405](#), [409](#), [410](#), [414](#), [416](#), [417](#), [598](#), [637](#), [638](#)
 - - Деца [258](#)
 - - Краставац [247](#)
 - - Кромпир [248](#)
 - - Свињско месо [418](#)
 - - Сир [578](#)
 - - Хигијена [388](#), [392](#), [393](#)
 - - Хлеб [295](#)
- Јерусалим [249](#)

- Карађорђевић, Зорка П. - Некролози [176](#)
- Каћански, Стефан Владислав - Некролози [634](#)
- Кафа - Напитак [254](#)
- Коса - Нега [275](#)
- Косовска битка 1389 [47](#), [551](#)
 - - Културни живот - У литератури [20](#)
- Краве - Мужа [335](#), [336](#)
- Крајцарско друштво [45](#)
- Крајцарско штедионичко друштво православних Српкиња у Сарајеву види Српско крајцарско друштво
- Култура живота [128](#), [129](#), [130](#), [131](#), [132](#), [133](#), [134](#), [135](#), [136](#), [137](#), [138](#), [139](#), [140](#), [141](#), [142](#), [143](#), [144](#), [145](#), [146](#), [147](#), [148](#), [149](#), [150](#), [151](#), [152](#), [153](#), [154](#), [155](#), [156](#), [157](#), [158](#), [159](#), [160](#), [161](#), [162](#), [163](#), [164](#), [165](#), [166](#), [167](#), [168](#), [169](#), [523](#), [524](#), [525](#), [526](#), [527](#), [528](#), [529](#), [531](#), [532](#), [533](#), [534](#), [535](#), [536](#), [537](#), [538](#), [539](#), [540](#), [541](#), [542](#), [543](#), [544](#), [545](#), [546](#), [547](#), [548](#), [549](#), [550](#), [552](#), [553](#), [554](#), [555](#), [556](#), [557](#), [558](#), [559](#), [560](#), [561](#), [562](#), [563](#), [564](#)
 - - Србија [122](#), [123](#), [124](#), [125](#), [126](#), [127](#), [595](#)
- Лаж [283](#)
- Мајчинство - Заштита [461](#)
- Манастир Љубостиња [297](#)
- Међуполни односи [260](#), [319](#), [321](#)
- Мека [296](#)
- Морал [303](#)
- Мудрости [311](#), [312](#)
- Народни обичаји [12](#), [284](#)
 - - Божић - Србија [331](#)
 - - Босна [318](#)
 - - Нова година - Србија [580](#)
 - - Свети Сава [569](#), [570](#)
 - - Ускрс - Русија [597](#)
- Наталија [277](#), [530](#)
- Natalija Obrenović види Наталија
- Натопшевић, Ђорђе - Некролози [50](#)
- Нега болесника [183](#)
- Некролози [608](#), [609](#), [610](#), [611](#), [612](#), [613](#), [614](#), [615](#), [616](#), [617](#), [618](#), [619](#), [620](#), [621](#), [622](#), [623](#), [624](#), [625](#), [626](#), [627](#), [628](#), [629](#), [630](#), [631](#), [632](#), [633](#), [635](#)
- Николајевна, Стана [317](#)
- Омладина - Васпитање [246](#)
- Павловић, Тодор [24](#)
- Понашање - Жене [58](#)
- Породично васпитање [255](#), [272](#), [282](#), [294](#), [397](#), [398](#), [566](#), [592](#), [593](#), [594](#)

- Предшколске установе - Оснивање [119](#), [120](#), [330](#)
- Предшколско васпитање [119](#), [120](#), [330](#)
- Просвета [195](#), [196](#), [197](#), [198](#), [199](#), [200](#), [201](#), [202](#), [203](#), [204](#), [205](#), [206](#), [207](#), [208](#), [209](#), [210](#), [211](#), [212](#), [213](#), [214](#), [215](#), [216](#), [217](#), [218](#), [219](#), [220](#), [221](#), [222](#), [223](#), [224](#), [225](#), [226](#), [227](#), [228](#), [229](#), [230](#), [231](#), [232](#), [233](#), [234](#), [235](#), [236](#), [237](#), [238](#), [239](#), [240](#)
- Просветна задруга Српкиња [476](#), [494](#)

- Ручни рад [412](#)

- Сиромаштво [170](#), [171](#), [172](#)
- Спавање [391](#)
- Срби - Културни живот [334](#)
- Срећа [26](#), [454](#)
- Српкиње - Културни живот [49](#), [54](#), [428](#), [459](#), [583](#), [584](#)
- Српска добротворна госпојинска задруга [493](#)
- Српска добротворна женска задруга [495](#), [496](#)
- Српска учитељска школа - Упис [25](#)
- Српски језик [333](#), [585](#)
- Српско крајцарско друштво [353](#)
- Стакло - Историја [193](#)
- Стефановић-Караџић, Вук [24](#)

- Успешне жене [186](#)

- Фрања Јосиф [600](#)

- Хришћанство
 - - Друштво [52](#), [53](#)
 - - Русија [466](#)

Литература

„Позив на претплату“. Женски свет: орган добротворне задруге Српкиња, год. 1, бр. 1 (1886): 30

Беловић Бернациковска, Јелица. „Пријатељи женског образовања: Аркадије Варађанин“. У Српкиња, ур. српске књижевнице, 23-26. Ириг: Добротворна задруга српкиња, 1913.

Крестић, Петар Б. „Добротворни рад српских жена крајем XIX и почетком XX века“. Зборник Матице српске за историју, 65/66 (2002): 271-278.

Gordana Đoković

Dragana Grujić

UDC: 014.3:050.445 ЖЕНСКИ СВЕТ

Faculty of Philology,

Overview article

University of Belgrade

**Bibliography of the Journal *Women's World: Journal of Serbian Women's Charity Associations*
Part I (1886-1890).**

Women's World: Journal of Serbian Women's Charity Associations was edited by Arkadije Varadjanin since 1886 until 1914. Basic information about the journal, its editor and the foundation of charity associations in Vojvodina is followed by a bibliography which refers to the first five years of publication (1886-1890) and contains 659 bibliographical units described *de visu*.

Keywords: Women's World: Journal of Serbian Women's Charity Associations, bibliography

”То је наша битка”

Интервју с Наташом Марковић

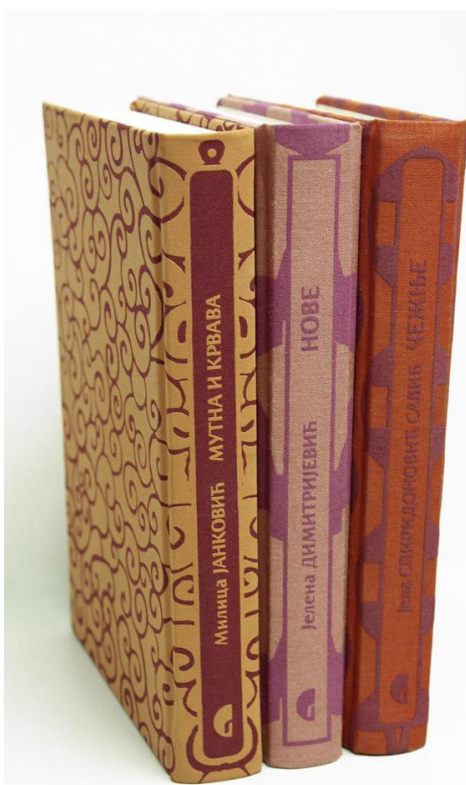
Наташа Марковић је уредница у редакцији књига издавачке куће *Службени гласник*, једне од највећих и најзначајнијих издавачких кућа у Србији, више пута награђиване на Међународном сајму књига у Београду. *Службени гласник* покренуо је едицију *Сопствена соба*, посвећену књижевности коју су писале жене. Едиција је названа према истоименом есеју Вирџиније Вулф, који се данас сматра класиком у феминистичкој књижевној критици. Пред овогодишњи сајам књига уредница Наташа Марковић и *Гласник* представили су и три нове књиге у оквиру едиције, које откривају наше заборављене списатељице с почетка 20. века.

Како се јавила идеја да се штампа ова едиција? Да ли је било тешко омогућити покретање оваквог пројекта?

Гласников уреднички колегијум је почетком 2011. године добио одобрење Управног одбора да оформи библиотеку посвећену белетристици, која до тада није била заступљена у *Гласниковој* издавачкој продукцији. Сходно томе уредници су добили задатак да осмисле и предложе концепт библиотеке и едиција које ће у оквиру ње бити објављиване. Имајући на уму уредничке афинитете Јовице Аћина, Гојка Тешића, Бранка Кукића и Горана Петровића, *Гласникових* уредника, као и српску - издавачку сцену, као једино смислено чинила ми се идеја о едицији посвећеној књижевности које су писале жене. Испоставило се да је Гојко Тешић дошао на исту идеју и непосредно пред уреднички састанак смо у глас једно другом изговорили да једино има смисла покретање управо такве едиције. Не могу да кажем да је било тешко покренути едицију *Сопствена соба*, јер *Гласник* као издавачка кућа истински негује уредничку аутономију, али морам да признам да је покретање едиције било испраћено опсежним објашњењима због чега је таква едиција важна и за *Гласник* и за нашу културу. У томе је ватрена подршка Гојка Тешића била од пресудне важности.

Да ли су у пројекат укључене само жене?

Као ауторке да – то је само њихова позиција у *Сопственој соби*. Све друге, позиције преводитељки, књижевних интерпретаторки, лекторки, техничких уредница итд., отворене су и за мушкарце који умеју да препознају женско писмо.

Едиција носи назив *Сопствена соба*, по чувеном есеју В. Вулф. Да ли овим издањима, као и ауторка есеја, браните право жена да пишу?

Волим да мислим да су Вирџинија Вулф и читав низ њених следбеница и наших претходница то право одбраниле. Иначе не бисмо имале немало и значајно наслеђе књижевности које су писале жене. Ако постоји захтев да наша генерација нешто одбрани, онда би то могла да буде одбрана права да књижевност коју су писале жене не буде заборављена и да јој припадне признато место у историји књижевности. Чини се да у историји светске књижевности ствари стоје далеко боље, па је утолико нама овде и сада задатак унеколико важнији и захтевнији. Уосталом, то је наша битка и не би требало да очекујемо да је ико други до нас води.

Колико је до сада издаваштво у нашој земљи посвећивало пажње женској књижевној традицији?

Управо *Књиженство* показује да су већ од 19. века постојала озбиљна настојања да се књижевности коју су писале жене посвети дужна пажња. Други је проблем то што у култури попут наше недостају инфраструктурни механизми да такви напори дају озбиљне ефекте. Чини се да је унеколико боља ситуација настала крајем 20. века, па је моја генерација имала част да буде одгајана на часописима попут *ПроФемине* и *Генера*. Тада су и поједине издавачке куће имале едиције посвећене књижевности које су писале жене. Невоља је што многе од тих едиција нису заживеле, из свима познатих разлога. Једино за чиме заиста жалим јесте то што наша култура није раније сазрела и подарила нам сабрана дела Вирџиније Вулф у плавом платненом повезу или сабрана дела Јелене Димитријевић у црвеном платненом повезу, у опреми у каквој су средином 20. века постојали Толстој и Чехов. Чини се да нам недостаје таква врста институционализације књижевности које су писале жене и због тога сам сматрала да је изузетно важно да *Гласник* као једна од највећих издавачких кућа данас има *Сопствену собу*.

Које домаће ауторке су обухваћене овом едицијом?

До сада су објављена сабрана дела Анђелије Л. Лазаревић у књизи *Говор ствари* коју је приредила Зорица Хаџић, роман *Нове* Јелене Димитријевић, изабрана дела Јеле Спиридоновић Савић која је приредила Јована Реба, роман *Мутна и крвава* Милице Јанковић. У припреми су сабрана дела Милице Костић Селем, које је приредила Мирјана Д. Стефановић, и до сада необјављена проза Милке Жицине – приредила их је Радмила Гикић Петровић.

Заступљена су подједнако и дела страних ауторки. Који наслови су објављени?

Од 2011. објављен је роман *Буђење* Кејт Шопен у преводу Гордане Кораћ; у плану су *Излет на пучину* Вирџиније Вулф, у преводу Лазара Маџуре; *Жути тапет и друге приче* Шарлот Перкинс Гилмен, у преводу Зорана Скробановића и роман *Доба невиности* Идит Вортон, у преводу Нађе и Милана Комненића.

Како сте бирали дела која ће бити штампана, којим критеријумима сте се водили?

Када је реч о делима страних ауторки најпре је било важно објавити дела која представљају својеврсне прекретнице у историји књижевности које су писале жене. Отуд је прва објављена књига у *Сопственој соби* чувени роман *Буђење*, а за њом ће бити објављени први роман знамените Вирџиније Вулф и непревазиђени *Жути тапет*. Избор домаћих ауторки намеће извесне уредничке недоумице, предвођене питањем шта најпре објавити од мноштва дела која чекају да се са њих скине копрена заборав. У том смислу у прва два кола *Сопствене собе* уврштене су домаће ауторке за које сам сматрала да је најпре важно поново представити читалачкој публици и подсетити је да српска књижевност поседује чудесна дела која су стварала чудесне жене.

Ове српске књижевнице остале су готово заборављене. По Вашем мишљењу, због чега је тако? Верујете ли да ће ова едиција допринети да се такво стање промени?

Можда би питање, из педагошких разлога, требало заострити и рећи поједине српске књижевнице које су обележиле 20. век су у потпуности заборављене. То што за њих знају проучаваоци књижевности специјализовани за одређену, неретко врло уску област, не значи да о њима постоји свест, да се за њих зна. Постоји безброј разлога због

чега је то тако. Заједнички именитељ свих тих разлога је немар – немар према сопственој културној традицији. Због тог немара нису пострадале само паметне и талентоване књижевнице, већ и многи други знаменити људи српске културе. Увек је незахвално мерити коме је нанета већа неправда, али мислим да ће се сви сложити да је књижевност коју су писале жене у Србији неправедно запостављена. Уколико *Гласникова Сопствена соба* исправи ту неправду, едиција ће испунити замисао због које је покренута.

Да ли издања за сада наилазе на одзив шире публике, или су заинтересовала само познаваоце и проучаваоце гинеокритике?

Нажалост, не можемо се похвалити да су књиге објављене у *Сопственој соби* постале бестселери, али је евидентно интересовање читалаца изван круга посвећених проучавалаца гинеокритике. Премда бих волела да свака од књига *Сопствене собе* доживи безброј издања, мислим да није реално тако нешто очекивати. Важно је да књиге *Сопствене собе* буду препознате као добра књижевност, а добра књижевност пре или касније нађе пут до читалаца.

Да ли издаваштво може и треба да помогне женској књижевности и подигне свест о значају традиције женског стваралаштва и женског осећања света?

Тешко је у време замајца либералног капитализма говорити о томе да било која институција или бранша имају задатак да подигну свест о нечему. Тешко, али нужно. Важно је да постоји свест о вредностима и да постоје институције, бранше и појединци који ће водити рачуна о томе да те вредности буду пласиране. Сматрам да је издаваштво, иако све више руковођено законима тржишта, индустрија која никада не сме да заборави да јој један од основних задатака да промовише квалитет. Желим да верујем да квалитет подразумева и одговорност да буду представљене све праве вредности, а посебно оне које су услед историјски условљених неправди биле потиснуте.

Који су планови за будућност пројекта *Сопствена соба*?

Волела бих да едиција буде дуговечна, јер је то једини начин да наше пространо здање прозне уметности употпунимо сопственим собама ауторки које га чине величанственим. О томе сведоче сама дела, али и хронолошки прикази живота и дела ауторки и поговори који се налазе у свим објављеним књигама у *Сопственој соби*. Уколико дела *Сопствене собе* и својеврсни критички апарати који их прате буду подстицај за даља и нова истраживања књижевности које су писале жене, будућност едиције ће бити онаква какву сам је замишљала.

Захваљујемо за фотографије Наташи Марковић и *Службеном гласнику*

Ljubica Šljukić Tucakov

”The battle is ours”

An Interview with Nataša Marković

Nataša Marković is a member of the Editorial Board of *Službeni glasnik*, one of the biggest and most significant publishing houses in Serbia and multiple award winner on the International Belgrade Book Fair. *Službeni Glasnik* has initiated *Sopstvena soba* series, an edition dedicated to literature written by women authors. The series is named after Virginia Woolf's essay *A Room of One's Own*, which is considered a classic in feminist literary critique. Just before the latest Belgrade Book Fair, Nataša Marković and *Glasnik* presented three recently published books of the edition, which discovered the forgotten Serbian female writers who created at the beginning of the 20th century.

How did you come up with the idea to publish the *Sopstvena soba* edition? Was it difficult to initiate that project?

At the beginning of 2011, the Editorial Board of *Glasnik* got an approval from the Managing Board to create a series dedicated to belles-lettres, which was not a part of *Glasnik*'s publishing production at the time. Consequently, the editors were given the task to create a concept of the edition, as well as the related publications. Being familiar with the affinities of *Glasnik*'s editors – Jovica Aćin, Gojko Tešić, Branko Kukić and Goran Petrović – as well as with the publishing scene in Serbia, I realized that the series dedicated to women's literature seemed like the only meaningful idea. It turned out that Gojko Tešić had also considered the same idea, and precisely prior to the editorial meeting the two of us agreed that exactly that kind of series was the only sensible solution. I cannot say that it was difficult to initiate the *Sopstvena soba* edition, since *Glasnik* is a kind of publishing house which truly nurtures editor's autonomy, but I must admit that the launching of the series was followed by detailed explanation of its importance for our culture and for *Glasnik*. Gojko Tešić supported it passionately and his help was crucial.

Do only women participate in this project, and why?

As the authors – yes, only women can occupy that kind of position in *Sopstvena soba*. Any other position – such as translator, literary interpreter, copyeditor and technical editor – is open for men who are able to recognize women's literature.

The series is named *Sopstvena soba* (*A Room of One's Own*) after Virginia Woolf's renowned essay. Are you trying to defend women's right to write by publishing these books, just like the author of the essay did?

I'd like to believe that Virginia Woolf has already managed to defend that right along with a number of her followers and our predecessors. Otherwise we wouldn't have such a vast and significant literary heritage written by female writers. If our generation were expected to protect anything, it should be to preserve women's literature from oblivion and help it establish a significant place in the history of literature. It seems that women's literature holds a much better rank in the history of world literature, so our task here and now is somewhat more important and more demanding. The battle is ours, after all, and we shouldn't expect anyone else to fight it.

What kind of publishers' attention has been paid to female literary tradition in our country so far?

The *Knjiženstvo* project asserts that there were serious attempts to dedicate proper attention to women's literature back in the 19th century. The fact that our culture lacked proper infrastructural mechanism that could make these efforts more efficient is another issue. It seemed that the situation had improved a bit at the end of the 20th century, so my generation had the honour to be raised on publications such as *ProFemina* and *Genero*. Even then some publishing houses had series dedicated to literature written by female writers. The problem was that only a few of them were actualised due to well-known reasons. But, it's truly a pity that our culture hadn't matured earlier and introduced us to the blue-clothed Collected works of Virginia Woolf or red-clothed Collected works of Jelena Dimitrijević, the type of hard-covers Tolstoy and Chekov had in the mid-20th century. It appears that we lack that kind of institutionalization of women's literature; therefore I consider it very important that *Glasnik*, as one of the biggest publishers today, has produced the *Sopstvena soba* edition.

Which Serbian authors were included in the series?

So far, the collected works of Anđelija L. Lazarević were published in the book *Govor stvari* edited by Zorica Hadžić; novel *Nove* by Jelena Dimitrijević; selected works of Jela Spiridonović Savić, edited by Jovana Reba; novel *Mutna i krvava* by Milica Janković. Currently, we are preparing selected works of Milica Kostić Selem (edited by Mirjana D. Stefanović) and the unpublished prose of Milka Žicina (edited by Radmila Gikić Petrović).

Series also encompasses a number of works written by foreign female authors. Could you list a few titles?

Since 2011, we've published *Buđenje* (*The Awakening*) by Kate Chopin, translated by Gordana Korać. We are planning to publish *Izlet na pučinu* (*The Voyage Out*) by Virginia Woolf, translated by Lazar Macura; *Žuti tapet i druge priče* (*The Yellow Wallpaper*) by Charlotte Perkins Gilman, translated by Zoran Skrobanović and novel *Doba nevinosti* (*The Age of Innocence*) by Edith Wharton, translated by Nađa and Milan Komnenić.

What were the criteria for selection?

Concerning foreign authors, it was of utmost importance to give advantage to the works which marked the turning point in the history of female literature. Therefore, the famous novel *The Awakening* was the first book of *Sopstvena soba*, and it will be followed by the first novel of eminent V. Woolf and the exceptional *The Yellow Wallpaper*. On the other hand, when we had to make a selection of Serbian authors, certain editorial perplexities appeared, mostly concerning the question of what to publish first, since there was a large number of works waiting to be unveiled from the oblivion. In that sense the first two books in *Sopstvena soba* included Serbian authors whom I found significant enough to be once again represented to the readers, in order to remind them that Serbian literature contained several marvellous works created by marvellous women.

Why have these female Serbian authors remained almost forgotten, in your opinion? Do you believe this series will help change the situation?

Maybe it would be better, for pedagogical reasons, to be more direct and say that certain Serbian female authors who marked the 20th century remained completely forgotten. The fact that some researchers specialized in particular and often very narrow areas are acquainted with their work, does not make these authors famous, nor does it mean that the reading public has any knowledge of them. There are countless reasons why it is so. Common denominator of all the reasons is negligence; we often neglect our own cultural tradition. The intelligent and talented women writers are not the only victims of that negligence; numerous other significant people in Serbian culture suffered the same neglect. It is always unthankful to measure who suffered more injustice, but I believe that we can all agree that the literature written by women in Serbia was wrongfully neglected. If *Glasnik's Sopstvena soba* manages to correct this injustice, the edition will fulfil its purpose.

Have the books received a broad response among the readers, not only among the gynocritical researchers and experts?

Unfortunately, we cannot say that the books published in *Sopstvena soba* have become bestsellers, but it is obvious that the interest exists and that it is beyond the narrow circle of devoted gynocritical researchers. Of course, I would like to see each of *Sopstvena soba* books published in a number of editions, but I don't believe that these expectations are realistic. It is important that these books become recognized as good literature, and good literature finds its way to the readers sooner or later.

Is publishing able to contribute to women's literature and raise awareness of the importance of female authorship and female perception of the world, and should it do so?

It is difficult to claim that any institution or profession has a quest to raise awareness of anything in the time of liberal capitalism boost. Difficult, but also necessary. It is important to be aware of the values, and to have the institutions, professions and individuals that will make sure these values are promoted. I believe that publishing is an industry that must never forget its fundamental mission – the promotion of quality – even though publishing is becoming more and more influenced by the laws of the market. I'd like to think that quality also implies responsibility to present proper values, especially the ones repressed by the historical injustice.

What are your plans for the future of *Sopstvena Soba*?

I would like this series to be long-lasting because it is the only way to complete the spacious mansion of our prose art with female authors' rooms of one's own, which will make it magnificent. The works themselves, as well as the afterwords and chronological overviews of the female authors' lives and works, that can be found in every book published in *Sopstvena soba*, testify that. If its works and the following critical apparatus could set in motion new and further studies of female literature, its future will be as I imagined it.

Photos by permission of Nataša Marković and *Službeni glasnik*

Софија Немет
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Исидора Секулић– Српкиња космополитског духа

Исидорини ослонци / Слободанка Пековић. – Нови Сад: Академска књига, 2009 (Нови Сад: Будућност). – 196 стр. ; 23 цм. – ISBN 978-86-86611-27-7

Након вишедеценијског бављења књижевношћу у оквиру Института за књижевност и уметност, Слободанка Пековић, ауторка *Српске прозе почетком 20. века* (1987), *Књижевног дела Вељка Милићевића* (1989), *Основних појмова модерне* (2002) и многих других текстова, 2009. године објављује књигу о једној од највећих ауторки српског модернизма – Исидори Секулић.

Студија је подељена у десет тематски распоређених поглавља, садржи именски регистар и кратку биографију ауторке. Определивши се за биографски приступ животу и делу Исидоре Секулић, Слободанка Пековић настоји да их расветли и одбрани разматрањем животних искустава и ставова ове књижевнице, њеног односа према моралу, религији и свету уопште, а уједно луцидно анализира и њене књижевне и ванкњижевне текстове.

Тема којој је посвећена посебна пажња и која доминира књигом јесу осуде Исидоре Секулић као писца и као жене. Чини се као да се, бранећи списатељицу, Слободанка Пековић заједно с њом бори против критике с почетка XX века, позивајући у одбрану позитиван суд многих савремених критичара, попут Радована Поповића, Славка Леовца и Милана Кашанина, као и релевантних критичарки, попут Биљане Дојчиновић и Весне Голдсворти,¹ а не пропушта ни да заслужено место врати женама из заборављене прошлости, као што су Надежда Петровић, Паулина Лебл Албала и Ксенија Атанасијевић.

Као што је доминантна тема студије сукоб, односно сучељавање ставова пређашње и модерне критике о делу Исидоре Секулић, као и сукоб саме списатељице са критиком њеног доба, тако и њен организациони принцип чине контрасти, дуалитети и супротности, на којима почива и структура поглавља. У складу с тим, прво поглавље насловљено је „За и против Исидоре Секулић“. У њему су дати биографски подаци о Исидори Секулић, али се њен живот описује и тумачи и преко њеног дела. Тако Слободанка Пековић даје тумачења Исидориних текстова, почевши од првих објављених монографија, *Сапутника* и *Писама из*

¹ Стваралаштвом Исидоре Секулић бави се и пољска слависткиња Магдалена Кох, чије радове ауторка овде не помиње, али који би свакако могли допринети једној оваквој студији. Такође, монографија Магдалене Кох, објављена 2007. године на пољском језику, (а 2012. и у српском преводу) под насловом „Када сазремо као култура...“: *Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон – жанр – род* = „...Kiedy dojrzujemy jako kultura...“ *Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku: kanon – genre – gender*, великим делом је посвећена управо стваралачком раду Исидоре Секулић. Темељнији приказ наведене књиге објављен је у претходном издању часописа *Књиженство*.

Норвешке, до смелих, за оно време готово провокативних есеја, као што су „Проблем критике и критичарских талената“, „Стари и млади“ итд.

Настављајући у истом духу, она настоји да осветли положај жене-ствараоца у патријархалној средини. У поглављу „Исидора – жена интелектуалка“, ова књижевница је приказана као „жена бунтовне свести“², која се морала борити не само са средином, већ и са сопственом ексцентричношћу и различитошћу. Секулићева је представљена као „прва Европљанка српске културе“, која је успела не само да се избори за своје место у тој култури, већ и да „превазиђе ограничења женског идентитета“. Њена борба анализирана је на примерима текстова „Српској жени“, „Фрагменти из књиге о жени“, „Из живота куртизана“, Женина лепота“ итд.

У поглављима „Исидора и искреност“, „Исидора и истина“ и „Исидора и морал и религија“, ауторка се бави Исидориним убеђењима и, уопште, њеним односом према стварности, најпре спољашној, политичко-историјској, а потом и унутрашњој, субјективној. И овде је спорна тачка осуда противника модернизма, коју је Исидора изазвала својим критикама и покушајима да детабузира ондашњу идеологију. Како истиче Слободанка Пековић, и сама Исидора Секулић је сматрала да је управо због свог односа према искрености, истини, моралу и религији „страдала“. Та њена одважност, али пре свега искреност, долази до изражаја посебно у роману *Ђакон Богородичине цркве*, чијој је анализи посвећено пето поглавље, као и у есејима „Изравнање“, „Проблем критике и критичарских талената“, „Силуета Милана Ракића“, „Молитва у Топчидерској цркви“ и „Бденије у манастиру у Раковици“. У поглављу које се бави Исидориним односом према религији, Слободанка Пековић проналази многе сличности између ње и америчког писца и филозофа Ралфа Валда Емерсона, напомињући да су их, независно једно од другог, многи својевремено називали „најмудријим Американцем“ и „најмудријом Српкињом“. И овде је Секулићева приказана као модернисткиња и феминисткиња, као жена која се непрестано бори против ауторитета цркве, али која успева, закључује Слободанка Пековић, да пронађе и изгради „личну правоверност“.

Оно што представља лајтмотив целе књиге, али и лајтмотив живота Исидоре Секулић, јесте њен однос према сопственом народу. У поглављима „Исидора и традиција“ и „Исидора и национално“, ауторка испитује спој традиције и модерног, као и улогу традиције и историје у делима Исидоре Секулић. И у овим поглављима доминира тема сукоба између „модерниста“ и „скерлићеваца“, космополитског и народног, ондашње естетике и етике. Слободанка Пековић тежи томе да рад Исидоре Секулић, „прве Европљанке српске културе“, прикаже као конструктиван спој „истока“ и „запада“. Њена борба за подизање свести једне мале и прилично затворене нације јавља се од *Писама из Норвешке*, преко „Видовданске идеје“, „Култа силе“ и „Проблема малог народа“, све до коначног обрачуна са Скерлићевом оптужбом за „ненационалност“, објављеног као предговор другом издању *Писама*. Из овог обрачуна Исидора Секулић је, према Слободанки Пековић, изашла као победница, пре свега зато што је успела да пронађе „један интернационални духовни простор“, и то не само за себе, већ и за читаву Србију, коју је својим стваралаштвом приближила Европи.

Ауторка на крају заокружује причу о животу и делу ове велике књижевнице, модернисткиње, феминисткиње, интелектуалке и Српкиње космополитског духа,

² Сви цитати преузети су из наведеног дела.

причом о њеној љубави према Београду и другим европским метрополама, као и о улози коју град има у готово свим њеним делима. У поглављу „Исидора и град“, ауторка кроз *Сапутнике*, *Хронику паланачког гробља* и *Записе о Београду* настоји да прикаже и анализира типичног „градског јунака“ Исидоре Секулић, заједно са темама које га прате. У томе она проналази сличност са јунацима још једног модернисте који у својим делима такође приказује урбану средину – Владислава Петковића *Disa*. Ово поглавље засновано је на дуалитету град-паланка, а кроз њега и на оном вечито присутном сукобу интернационалног и националног. Том сукобу је посвећено десето поглавље, „Исидора и путовања“, ове истински темељне и информативне студије. Поред тога што настоји да укаже на значај путовања за Исидору Секулић и њихов утицај на развој путописа као нове форме у српској књижевности, поредећи *Писма из Норвешке* са путописима Јелене Димитријевић и Јована Дучића, ауторка и овде отвара питање сукоба са критиком која није имала слуха за новине које је Исидора унела у окамењену књижевност једне мале земље. Поглавље се завршава навођењем речи из предговора другом издању *Писама*, које је Исидора, у сопствену одбрану и са дозом ироније, упутила „великом критичару“ и српској критици уопште.

Коначно „за и против“ Исидоре Секулић, којим се студија завршава, јасно сведочи о томе колико је њена порука и данас релевантна: „Разлика између европског и националног код Исидоре Секулић бива разрешена једноставно и природно. Уколико смо ми у свету, и свет у нама, па самим тим и Европа је Србија и Србија је Европа.“

Љубица Шљукић Туцаков

Факултет организационих наука,

Универзитет у Београду

Ка развоју домаће феминистичке критике

Жене: род, идентитет, књижевност/ др Драган Бошковић, ур. – Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књига 2 – Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2011 (Крагујевац: ГЦ Интерагент). – 683 стр. ; 24 цм. ISBN 978-86-85991-36-3

Зборник радова *Жене: род, идентитет, књижевност* доноси текстове са Међународног научног скупа *Српски језик, књижевност, уметност*, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу у октобру 2010. године. Очито, зборник се претежно бави темом жена и књижевности, проблематиком која је код нас, на срећу, све више заступљена у проучавању литературе и културе уопште. Радови који га чине углавном се крећу у методолошким оквирима критичке и компаративне анализе текста, гине критике, феминистичке и постфеминистичке критике, као и студија рода. Како нас у кратком предговору уредник обавештава, четрдесет и три текста овог зборника подељена су у следеће целине: *Жене, идентитет, језик, књижевност, култура; Отпори, границе и политике превазилажења родног идентитета; Аутопоетике женског стваралаштва; Жене – маскирани мушкарци; Бог, Истина, Жена, Тело; Пијетизам: обожавање (вечно) женског; Историја жена као историја сексуалности; Књижевност је женског рода; Трансмисија женских стереотипа кроз књижевност и културу*. У зборнику, међутим, те тематске целине нису означене, већ се разноврсни текстови слободно нижу један за другим, без очигледног груписања. Предговор нам даје још један занимљив податак: пун назив зборника заправо је *Жене: род, идентитет, сексуалност, књижевност*, али, нажалост, остајемо ускраћени за објашњење због чега је до оваквог скраћивања наслова дошло, то јест, због чега је реч *сексуалност* изузета из наслова на корицама.

Приметно је да је највећи број радова усредсређен на два питања: на књижевност коју пишу жене (и, у оквиру ње, проблем женског ауторства, особености женског искуства и перспективе, као и женске књижевне традиције) и на женске ликове у књижевним делима (како су жене виђене у књижевности и уметности, какав је утицај доминантног мушког дискурса итд). Неколико радова је посвећено педагогији (од наставне обраде романа женских писаца до квантитативне и квалитативне анализе заступљености женских

ликова у школским уџбеницима), а неколико периодици, тачније, значају и утицају периоде на рецепцију појединих књижевних дела код нас.

Као одличан увод који даје теоријски оквир и подлогу за касније текстове зборника, рад Зринке Блажевић разматра проблем категорије фемининог и његовог редефинисања у (пост)феминистичкој теорији. „Постоји ли патерњи језик? Женско писмо? Може ли се бити родно неутралан у писању?“, питања су која се разматрају у тексту Биљане Тешановић, који веома добро заокружује радове посвећене женама ауторима у зборнику. Бавећи се питањем женског пера и местом жене аутора у историји књижевности, ови радови се крећу кроз различите књижевне периоде и националне књижевности. Неизбежном основом за настанак књижевних дела, али и за њихово проучавање, сматрају се различити историјски, социјални и културни услови, а међу њима и књижевна традиција у којој жене стварају. Пишући о поезији мексичке песникиње из XVI века, Сор Хуане Инес де ла Крус, Мирјана Секулић указује на њену смелост и спремност да у доминантни (мушки) песнички дискурс (форме петраркистичког сонета и куртоазне поезије) утисне идеје о праву жене на избор у љубави и равноправност у мушко-женским односима. Бранећи право жене на слободан избор у различитим сферама живота, пишу и три француске ренесансне списатељице, чија прозна дела анализира Тамара Валчић-Булић, разобличавајући мизогинију и дијаболизацију жене у стварности и у наративној традицији тог периода. Дела домаћих ауторки које су стварале у другој половини XIX века, а која су доскора била готово занемарена, све чешће постају предмет проучавања, па тако и у овом зборнику. Првим женским романом у српској књижевности бави се Ана Живковић у тексту „*Девојачки роман Драге Гавриловић*“, где указује на еманципаторске идеје дате кроз лик главне јунакиње и пружа увид у положај жене у Србији тог доба. Ипак, ауторка текста истиче да роману не приписује „вредност сразмерну признатим реалистичким романима“, то јест, доминантном, мушком канону. Овако „патријархално“ вредновање дела помало квари општи утисак о тексту. „Поетика приповедне прозе српских књижевница“ Славице Гароње-Радованац даје кратку анализу приповедних опуса дванаест српских књижевница од краја XIX века до данас, указујући на неке заједничке карактеристике, на основу којих се може говорити о постојању женске књижевне традиције у нас. О првим женама писцима драмских дела код нас, на челу са Драгом Димитријевић-Дејановић, пише Нада Савковић, повезујући њихов рад са отварањем прве школе за жене у Сомбору у другој половини XIX века. Кроз компаративну анализу прозних текстова Исидоре Секулић и Вирџиније Вулф, Ивана Ђурић-Пауновић и Кристина Стевановић проналазе заједничке теме и опсесије које се код ове две списатељице испољавају и на формалном плану. У светлу феминистичке критике посматра се и поезија савремених ауторки – Радмиле Лазић, која „у својим песмама успоставља веома сложена [...] вишегласну мрежу лирских гласова о женском али и мушком телу као пољу сталне дискурзивне борбе“¹ и Владиславе Војновић, чија је збирка

¹ Милан Миљковић „Субјективност тела и телесни субјект у поезији Радмиле Лазић“, стр. 352.

„Женске јуначке песме“, истиче Лидија Делић, писана као побуна против доминације мушког система вредности. Односом мајке и ћерке, веома интересантним за феминистичку теорију, бави се Станислава Бараћ, анализирајући његову комплексност и амбивалентност у драмама Биљане Србљановић. Рад на тему из дечије књижевности, „Поетика женског писма“ Тихомира Петровића, иако, чини се, има намеру да афирмативно говори о женама писцима дечије књижевности, заправо понавља стереотипе о женама, истичући њихову „снажну инвенцију“ и „особену сензибилност“, с којима се гине критичарке нипошто не би сложиле. Текст Новице Петровића „Феминистичка утопија Џоане Рас“ указује на допринос ове америчке списатељице повратку утопије у дистопијски свет друге половине XX века. У свом роману „Женски мушкарац“, Џ. Рас успешно спаја елементе утопије, научне фантастике (раније сматране „бастионом маскулинитета“) и феминистичке реторике. У веома интересантном раду, Владислава Гордић-Петковић користи термин постколонијалне теорије, апропријацију (присвајање заплета или историјског догађаја), да покаже како савремене ауторке, попут Мирјане Митровић, Глорије Цигман, Саре Вотерс и Ен Бити, ревидирају канонска дела. Њихова борба за „видљивост“ женског канона аналогна је борби колонизоване културе за ослобођење од доминације империјалне културе. Ауторка констатује, а и ми се с њом нажалост слажемо, да „женску књижевну традицију још увек обележава топос маргиналности, да је и даље прати теза о ућутканом и потиснутом женском идентитету [...] .Књижевни канон женско стваралаштво још увек третира као куриозитет [...] а не као свој конститутивни део“².

Велики бој радова, као што је већ речено, посматра лик(ове) жене у књижевним делима. Неколико њих бави се различитим жанровима српске усмене књижевности и улогом жене у њој. Жена је ту учесница обреда, било магијских ритуала (у лазарицама и додолским песмама које призивају плодност и кишу), где се јавља као посредница између људског и божанског света³, било свадбених обреда (где се у оквиру шаљивих свадбених песама инверзијом „ванобредне стварности, поступака и понашања својствених младиној свакодневници“ терају зле силе и обезбеђује успешан брак и плодност)⁴. Да је лик жене у народној књижевности условљен жанром показује текст „О епским ратницама и хајдучицама, или о игри идентитета у српској народној епици“, где се указује на различите исходе игре идентитета (маскирање жене у мушкарца) и неприхватања родних улога у новелистичким и епским песмама. Слично томе, у тексту „Жена у бугарштицама“, Бошко Сувајцић примећује да су ове песме извођене у вишим друштвеним круговима, где влада витешка отменост и церемонијалност, па отуда не пресликавају социјалну структуру патријархалног друштва, тачније, жена у њима није друштвено пасивна и подређена мушкарцу. „Женски еротизам у српским народним причама“ предочава мноштво примера

² Владислава Гордић-Петковић „Апропријација заплета и реконструкција историје у савременој женској прози“, стр. 356.

³ Јасмина Локић „Жена као носилац магијске моћи у календарским ритуалима и поезији“, стр. 33-44.

⁴ Светлана Торњански-Брашњовић „Сватовске песме о језичавој невести и обредни смех“, стр. 45-55.

у којима је приказана реална (а не идеална, морална) слика породичне задруге, и где нема култа жене-супруге и мајке. Преко (негативног) представљања жене у српској хагиографској књижевности Светлана Томин указује на мизогину идеологију у средњовековној Србији, где је жена која се одликује врлинама називана „мужаственом“ – сличном мушкарцу. Радови се баве различитим књижевно-историјским периодима, анализирајући женске ликове у делима ренесансних писаца („Полакше памети и/или господарица сцене: тема родно другог у ренесансном опусу Марина Држића“, „Ликови сељанки у књижевности ренесансног Дубровника“), романтичара („Однос према женском принципу у Бајроновом епу *Дон Жуан*“), реалистичких писаца („Типско у приказу јунакиња збирке *Божји људи* Борисава Станковића“, „Жене као носиоци мушке родне улоге у приповиједној прози Боре Станковића“, „Патнички триптих – јунакиње српског реалистичког романа“, „Острво мушкараца“) у којима се углавном скреће пажња на подређен положај жене у владајућем патријархату. Проучавајући однос мушког и женског субјекта кроз дела српске књижевности од романтизма до данас, Слободан Владушић запажа како од традиционалне матрице мушки субјект – женски објект, преко амбивалентног односа мушког и женског субјекта, а затим женске телесности која се супротставља и мушком и женском субјекту, долазимо до постмодерног асексуалног субјекта – потрошача. Упркос његовој обимности, скрећемо пажњу на рад „Без-Нађе: „где престаје она, а где почиње сан?“ Или како су се волели Бретон и Ристић“ Биљане Андоновске, који анализирајући потискивање имена жене у Ристићевом антироману открива везе између српског и француског надреалисте. Треба издвојити и тумачење поезије Р. Грејвза и Т. Хјуза и утицај митолошке матрице древног матријархалног друштва коју доноси Томислав Павловић. Слично томе, Весна Вукићевић-Јанковић у поезији П. П. Његоша проналази принципе свепрожимајуће вечне женствености, који се доводе у везу са култом богиње Исиде/Луне/Дијане.

Постоји и неколико текстова за које је оправдано запитати се како су нашли место у овом зборнику. Под изговором да расправљају о жени, идентитету и књижевности, они више говоре о личним интересовањима њихових аутора, било да су то Петроград и Петар Велики („Антропологија идентитета, Један покушај спајања неспојивог“), црква („Херменеутика принципа женског“) или занимање за нове технологије и компјутере („О (не)могућности женског компјутера“). Међутим, без обзира на неуједначен квалитет текстова у овом зборнику, свако разматрање односа између жена и књижевности је добродошло. Домаћој феминистичкој критици и гинокритици потребно је што више критичара и што више подстицаја, а ова књига садржи неке одличне текстове и запажања која ће сигурно иницирати даља проучавања.

Нађа Бобичић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Наука је женског рода

Жене у науци : од Архимеда до Ајнштајна : Освајање освојеног / Драгана Поповић. – Београд: Службени гласник, 2012 (Београд : Гласник). – 178 стр. : илустр. ; 23 цм. – (Библиотека Друштво и наука. Посебна издања) ISBN 978-86-519-1234-7

Књига *Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна ... – Освајање освојеног* Драгане Поповић дио је пројекта „Родна равноправност и култура грађанског статуса, историјска и теоријска утемељења у Србији“ (iii 47021) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у оквиру програма интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011-2014. године. Ауторка у предговору објашњава да је настанак књиге везан за њен дугогодишњи рад у Центру за женске студије, на курсевима који су тематизовали питања односа рода и науке те мјеста научница током историје у „мушком друштву“ природних наука. Драгана Поповић је књигу структурирала тако да буде читљива и за шири аудиторијум, а уједно довољно информативна и прегледна. Ауторка је успјела да на сто шездесет страница сажме период од антике до данас. Што се тиче ширине обухваћеног „простора“, поглавља су ограничена на „западни“ свијет, док су жене са Истока симболично поменуле. Основна нит књиге јесте опис борбе жена да добију своје мјесто у природним наукама, нужност да буду подржаване од стране мушких чланова породице (очева, браће и мужева, ако су биле удате), и маргинализација у односу на колеге. Због зависног положаја многе од њих нијесу признате нити препознате од стране потоњих генерација.

Наслов упућује на невидљивост научница у ери науке, зато што је то вријеме омеђено радом њихових колега Архимеда и Ајнштајна. Након пролога и увода у којима објашњава основне поставке, ауторка пише *другачију* историју науке. Она јасно и

концизно пише о научницама, откривајући скривене, али не и избрисане трагове о њиховом постојању. Драгана Поповић у ствари реинтерпретира прошлост науке, указујући на њену комплексност; проширује ток „мушког“ научног мишљења, који се и данас приказује као монолитан. Свако име поменуто у овој књизи отвара могућност новим научницама да наставе традицију својих значајних претходница.

Средишњи дио књиге заузимају поглавља о положају жена у областима математике и астрономије, потом медицине, хемије и биологије, као и психоанализе, социологије и антропологије. Издвојен је дио књиге посвећен женским изумима „од корсета до брисача за аутомобиле“. Ауторка говори о нобеловским контроверзама, не/исправљеним неправдама и сарадњи у науци, односно „сарадњи два тела“. Тако је заокружена претходна прича о научницама јер се Драгана Поповић бави детективским послом и разоткрива механизме превара (посебно у двадесетом вијеку, када су жене поново почеле да освајају простор „правих“ наука), којима је научницама било онемогућено признање какво су добијале њихове колеге. У једном поглављу наведене су и најзначајније научнице из Кине, Индије и Јапана. Прије списка литературе са краја књиге, налазе се два епилога. У првом епилогу износе се подаци о данашњем положају научница у свијету, да би у другом епилогу био дат кратак преглед историје научница у Србији и опис родне не/коректности на факултетима у Србији данас.

Драгана Поповић је сачинила занимљив и користан водич за даља читања. На више нивоа је развила причу о женама, које су успјеле да опстану у свијету науке, њима нимало наклоњеном. Осим кратког, често готово литерарног портрета сваке од научница, књига је опремљена репродукцијама њихових ликовних портрета, скулптура или фотографија. Оне су тако и на визуелном нивоу „материјализоване“; нијесу апстрактне маргиналне појаве у науци већ значајне иноваторке, неправедно истиснуте из историје науке. Осим ових репродукција, живост књиге и динамика је постигнута на плану структуре подјелом на не сувише дуга поглавља. Она се мозаично уклапају, спојена главном нити на којој ауторка дискретно инсистира. И на „микро“ нивоу сваког поглавља разбија се монотонија сувопарног набрајања јер се читатељкама и читаоцима прво описује контекст одређене епохе, а затим им се скицирају биографије научница, чији је рад у том периоду био значајан. Ауторка увијек детаљније опише једну или више научница. Понекад су то научнице најпознатије у свом времену, али сада заборављене, а некада пише и о научницама чији је значај тек скорије откривен. Уколико пише о научницама поштованим и данас као и за живота, ауторка не износи

познате чињенице, или их барем не интерпретира као што су их до сада интерпретирани други аутори. Животима научница се увијек приступа из угла њихове борбе да раде оно што желе, да се равноправно баве науком као њихове колеге.

Књига Драгане Поповић даје другачији, неканонски преглед историје науке, јер жене нијесу приказане као помагачице, мање значајне од својих мушких сродника или других колега, већ као аутономне научнице. Стога је ова књига значајна не само због обимног материјала сажетог у њој, већ и као историјски документ и улазак женских студија у домен природних наука.

Рамона Михаила
Сенем Тимуроглу
Магдалена Кох

Сустрети у оквиру COST пројекта IS0901 у 2012. години

Женска књижевност и везе Истока и Запада у Европи: визуализација повезаности

Радионица *Женска књижевност и везе Истока и Запада у Европи: Визуализација повезаности* одржана је од 25. до 28. априла 2012. у Букурешту на Универзитету Спиру Харет. Радионица је имала 66 учесника из 19 европских земаља, а покренула је питања о факторима укљученим у процес женског писања, издавања књига и успостављања контаката са читаоцима.

У средишту пажње био је концепт визуализације који обухвата употребу “мапа, стабала и графикона” (термини Франка Моретија) како би се показали међусобни утицаји Истока и Запада, квантитативни подаци (пропорције, проценти) и илустровао утицај неког дела, аутора или групе аутора.

Радионицу су отвориле професорка Мануела Епуре, вице-ректорка за научна истраживања при Универзитету Спиру Харет и професорка Сузан ван Дијк, директорка пројекта COST IS0901.

Пленарно предавање, *Румунке у Паризу. Француске књижевнице румунског порекла: Дора д’Истрија, Ана де Ноаје и Марте Бибеско*, одржала је професорка Ефстратија Октапода са Универзитета Сорбона. Прва сесија, *Поређење Истока и Запада*, бавила се мапирањем Европе 19. века кроз налажење веза међу књижевницама из земаља источне и западне Европе. Друга сесија, *Женски простори*, састојала се из три презентације чији је циљ био упознавање публике са обичајима и традицијама европских градова кроз дневнике са путовања списатељица. Трећа сесија, *Међународни женски утицаји*, скренула је пажњу на три важне европске књижевнице 19. века, Жорж Санд, Фани Секулићи и Софију Казанову, као и на њихов утицај у стварању међународних веза. Четврта сесија, *Међународна рецепција*, истакла је интернационалну димензију ауторства. Пета

сесија, *Поглед споља*, бавила се ширењем источноевропске књижевности у 18. и 19. веку кроз повезивање текстова, средстава и истраживача. Шеста сесија, *Утицај западних идеја*, бавила се процесом преношења схватања са Запада у 19. и раном 20. века ка земљама централне и јужне Европе преко образовних пракси и феминистичких идеја и појмова. Последња сесија, *Међународне појаве у 19. веку* указала је на превазилажење граница кроз радове четири значајне књижевнице.

Панел којим је председавала Астрид Кулсдом бавио се начинима рада на бази података: демонстрацијом, дискусијом и питањем коришћења великих извора у бази података. Хертјан Филарски из Хајхенс института у Хагу одржао је радионицу о визуелном приказивању резултата истраживања. Хенријет Парч и Мадлин Жеј представиле су могуће начине за планирање будућег рада, док је Биљана Дојчиновић представила учесницима пројекат и базу података о српским ауторкама, *Књиженство*.

Транснационални поглед на женску књижевност у 19. и 20. веку

У Истанбулу је од 27. до 29. септембра одржана радионица *Транснационални поглед на женску књижевност у 19. и 20. веку: Турска и Европа* у оквиру пројекта *Књижевнице у Турској* који је подржао Турски одбор за истраживања у области науке и технологије. Пројекат је део заједничког истраживања у оквиру COST акције под називом *Књижевнице кроз историју – ка новом разумевању европске књижевне културе (IS0901)*.

Пројекат *Књижевнице у Турској* истражује историју женске књижевности у Турској у временском интервалу од Отоманског царства 16. века до савремене Турске. Циљ је успостављање тројезичне (турски, енглески, француски) електронске базе података која ће учинити доступним биографске и библиографске податке о турским књижевницама и на тај начин омогућити да се њихова дела више истражују.

Циљ међународне радионице *Транснационални поглед на женску књижевност у 19. и 20. веку* био је оживљавање дијалога међу радовима књижевница различитог порекла. Компаративни поглед на женску књижевност ослања се на

теорију транснационализма, у којој се акценат ставља на везе створене кроз историју и искуство, пре него на поделе према националности, етничком и културном пореклу.

Транскултуралне, транснационалне и трансдисциплинарне перспективе о женској књижевној историји

Конференција *Транскултуралне, транснационалне и трансдисциплинарне перспективе о женској књижевној историји* одржана је од 26. до 28. новембра у Пољској, у Познању, у оквиру међународног COST пројекта IS0901. Организатори су Институт за словенске студије и Интердисциплинарни центар за студије рода и идентитета при Универзитету “Адам Мицкијевич” у Познању.

На конференцији је учествовало око 30 европских стручњак(ињ)а за женску књижевност и дигиталне базе података. Пленарно предавање првог дана одржале су Ева Красковска и Бригида Хелбиг-Мишевски, које су говориле о преображају књижевнице Марије Коморнице. Луцина Марзец и Адриана Ковачева представиле су онлајн пројекат Речник великих пољских књижевница. Остале сесије обухватале су теме као што су међународне везе пољских књижевница, транснационалне и међународне перспективе, али и проблеме откривања ауторства путем дигиталних медија, као и питања визуализације.

Средишње категорије ове конференције, оличене у префиксу *транс-*, представљају критику бинарних подела и узимају у обзир појаве које су карактеристичне за женско писање, као што су мобилност, номадизам и унакрсне везе створене кроз миграције. Усвајање ових перспектива представља корак према новој историографији женског ауторства као алтернативи хронолошком приступу. Оне нам такође помажу да разумемо комплексност женског доприноса књижевности, која је резултат преклапања, али и противречности међу нормама и сликама женског понашања и стварним жељама и активностима жена.

Превела Дуња Беговић

Ramona Mihăilă

Senem Timuroglu

Magdalena Koch

Conferences Within COST Action IS0901 in 2012

Women's Writing and the East-West Connections within Europe: Visualizing the Channels

http://www.womenwriters.nl/images/d/d2/NEWWs_letter_6_2_july2012.pdf

Transnational Perspectives on 19th and 20th century Women's Writing: Turkey and Europe

http://www.womenwriters.nl/images/a/a1/NEWWs_letter_6_3_nov_2012.pdf

Transcultural, Transnational, Trans-disciplinary Perspectives on Women's Literary History

http://www.womenwriters.nl/images/a/a1/NEWWs_letter_6_3_nov_2012.pdf

Биљана Андоновска

Станислава Бараћ

Ре/визија: часописи као агенси књижевности и културе

Изложбом *Ре/визија: часописи као агенси књижевности и културе*, одржаном у новембру 2012. у холу Народне библиотеке Србије, Институт за књижевност и уметност у Београду, уз подршку Центра за промоцију науке, обележио је пола века рада и 42 године постојања истраживачког пројекта специјализованог за проучавање књижевне периодике.

Приказујући динамику часописног деловања од 18. до краја 20. века, и паралелно са тим селективне резултате истраживања на пројекту, аутори изложбе – Весна Матовић, Биљана Андоновска, Станислава Бараћ, Драгана Грбић и Милан Миљковић – настојали су да скрену пажњу нових генерација и шире јавности на ово плодно, интердисциплинарно научно поље. Уз визуелно атрактиван и методолошки савремен приступ, изложба је омогућила да се српска књижевност сагледа у сложеним међуодносима са ширим друштвеним и културним процесима, у регионалној разумејености и међународној динамици, уз скретање пажње на разноврсне облике часописне културе: политичку и сатричну штампу, дечје листове, женску периодику, илустроване магazine, авангардне експерименте са часописном формом, све до актуелних питања дигитализације културне баштине и часописа у електронском и интернетском окружењу. Изложбу је пратио циклус предавања намењен широј публици и округли сто посвећен стручним питањима проучавања периодике.

Када је реч о женској периодичности, сам назив је овом приликом објединио различите медијске појаве: алманахе које су, готово инцидентно, уређивале жене (најранији случај је *Талија* Јулијане Радивојевић за 1829, уједно и комплетно ауторски), гласила која су програмски била намењена женама (од појединачних годишта забавника и календара – најстарији је Михаљевићев за 1807 – преко деветнаестовековних саветодавних листова до савремених илустрованих магазина) и гласила која су, сада већ са феминистичких позиција, жене уређивале и исписивале за женску читалачку публику. Поред тога што је допринела разбијању „стрепње од ауторства“ и постизању виших домета књижевности коју пишу жене, ова периодика је најнепосредније учествовала у образовању женске читалачке публике, а затим и њене политичке самосвести.

После раних Доситејевих идеја, феминистички еманципаторски дискурси у српској јавности јављају се први пут 60-их година 19. века у склопу социјалистичких идеја Светозара Марковића, у гласилима Уједињене омладине српске, и управо се она могу сматрати претечама каснијих феминистичких гласила у 20. веку. *Матица* и *Млада Србадија*, али и забавно-поучни *Јавор*, у свом третману тзв. женског питања далеко више кореспондирају са двадесетовековним гласилима *Женски покрет*, *Југословенска жена* и *Жена данас* него што то чине женама намењени деветнаестовековни листови *Воспитатељ женски*, *Српкиња*, *Посестрима*, *Домаћица* и *Женски свет*. Феминистички дискурси постепено су образовали једну нову контрајавност, која је као потпуно аутономна „дискурзивна арена“ остварена тек у периоду између два светска рата у Краљевини СХС, касније Југославији.

Албум *Српкиња* (1913) заузима место граничника између два „доба“ српске феминистичке (контра)јавности: по апсолутној доминацији женског ауторства, критици патријархата и несвакидашњем покушају аутоканонизације, овај периодик најављује двадесетовековну аутономију феминистичког дискурса, док хибридна женског и националног питања задржава овај алманах у „дугом“ 19. веку. Сличну позицију заузима и новосадски часопис *Жена* (1911–1922) Милице Томић. Илустровани модни магазини са еманципаторским тенденцијама (*Жена и свет* 1925–1941, *Женски свет* 1930–1934), који имају најранијег претечу у *Магазину за художество, књижевство и моду* (1838) а непосредне узор у актуелној европској штампи истог типа, делују двосмислено, удовољавајући и грађанској, патријархалној идеологији женствености и идеалу независне, модерне жене.

Како је женска периодика била на маргини интересовања политичких и других моћника, званична цензура мање је утицала на њу. Утолико је аутоцензура уредника и уредница била јасан показатељ и оријентације часописа и степена слободе и родне освешћености.

Током скоро два века постојања женске периодике на српском језику дошло је, с једне стране, до извесне еволуције, која се кретала од доминације часописа намењених женама који раде на репродуковању традиционалне улоге жене (супруга, мајка, домаћица и чуварка поретка), преко деловања прелазних периодика, до појаве феминистичких часописа. С друге стране, линија еволуције се указује испрекиданом и противречном када се узме у обзир чињеница да *Женски покрет* (1920–1938), први

српски и југословенски независно феминистички и теоријско-феминистички часопис, тек после више од пола века добија наследнице у савременим часописима *ProFemina* (1995), (*Ženske studije*) *Genero* (1995) и *Књиженство* (2011).

Biljana Andonovska

Stanislava Barać

Re/Vision: Journals as the Agents of Literature and Culture

With the exhibition *Re/Vision: Magazines as the Agents of Literature and Culture* (*Re/vizija: časopisi kao agensi književnosti i kulture*), which was held this November at the Hall of the National Library of Serbia, the Belgrade Institute for Literature and Arts, supported by the Science Promotion Center, celebrated half a century of its work, and the existence of the 42 year-old research project on literary periodicals.

By showing the agency dynamics of these periodicals between the 18th and the 21st century, as well as the results obtained through their fertile interdisciplinary research, the authors of the exhibition – Vesna Matović, Biljana Andonovska, Stanislava Barać, Dragana Grbić and Milan Miljković – intended to gain the attention of the new generations and the general public.

The term “women’s periodicals” encompasses various types of printed media: the almanacs, which were, rather incidentally, edited by women /the earliest specimen was *Talijska* (1829), by Julijana Radivojević/; several magazines intended for women and various periodicals which were written and edited by female authors, and intended for female readership. Besides their contribution to disruption of “the anxiety of authorship”, and to enabling women writers to reach higher literary domains, these periodicals also had the most direct impact on the education of women and on the development of their political self-awareness.

After the early ideas of Dositej Obradović, the first feminist emancipatory discourses began emerging in the Serbia during the 1860s, as a part of the socialist ideas developed by Svetozar Marković. They were circulated in the papers issued by the United Serbian Youth, which are therefore considered to be the predecessors of the 20th century feminist journals. Regarding the treatment of the so called “women issue”, the periodicals *Matica* and *Mlada Srbadija*, as well as the humorous and didactic *Javor*, are far more correspondent to the 20th century periodicals, such as the *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* and *Žena danas*, than the 19th century periodicals, which were specifically women-oriented (*Vospitatelj ženski*, *Srpkinja*, *Posestrima*, *Domaćica* and *Ženski svet*). Thus, the feminist discourses gradually

started forming a new kind of counter-public, which became fully acknowledged as a completely autonomous “discursive arena” during the period between the two wars, in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, later – Yugoslavia.

The album *Srpkinja* (1913) is placed at the boundary between the two “ages” of the Serbian feminist (counter) public; absolute dominance of its female authorship, its criticism of the patriarchal society, and its extraordinary efforts to achieve auto-canonization heralded the 20th century autonomy of the feminist discourse, whereas the hybridity of the women and the national issues kept this almanac in the “long” 19th century. Similar position was held by Milica Tomić’s magazine *Žena* (1911–1922) which was printed in Novi Sad. Suchlike illustrated fashion magazines, with the emancipatory tendencies (*Žena i svet* 1925–1941, *Ženski svet* 1930–1934), which had *Magazin za hudožestvo, knjižestvo i modu* (1838) as their earliest predecessor, and the contemporary European magazines as the immediate role-models, seem ambiguous because of their intention to satisfy both the middle class/patriarchal notion of femininity and the ideal of an independent modern woman.

Since women’s periodicals held the position on the margins of political and other interests of those in power, they were less affected by official censorship. Instead, the editors themselves developed an “auto-censorship”, clearly indicating the orientation of the magazine, as well as the level of freedom and gender awareness.

On the one hand, almost two centuries long existence of women’s periodicals in the Serbian language has brought about a certain kind of evolution – starting from the women’s magazines aiming to reproduce the traditional roles of women (those of a wife, a mother, a homemaker, and the guardian of the patriarchal order), over the influence of the transitional periodicals, up to the emergence of the feminist magazines. On the other hand, this evolutionary line becomes disrupted, and even contradictory, if we consider the fact that it took more than a half of century for a magazine such as *Ženski pokret (Women’s Movement)* (1920–1938), the first Serbian/Yugoslavian independent theoretical-feminist journal, to gain its successors in the form of today’s contemporary journals like *ProFemina* (1995), (*Ženske studije*) *Genero* (1995) and *Knjiženstvo* (2011).

Prevela Sofija Nemet

Ванда Анастасио (Vanda Anastácio)

Ванредна професорка на Филолошком факултету Универзитета у Лисабону где предаје португалску културу и књижевност, као и бразилску књижевност колонијалног периода. Редовно сарађује са неколико центара за научна истраживања при португалским универзитетима у Лисабону, Коимбри, Порту и Рио де Жанеиру. Координаторка је тима који припрема критичко издање радова и писама Маркизе од Алорна уз подршку *Foundation of the Houses of Fronteira e de Alorna*. Чланица је пројекта “Portuguese women writers” који организује Нови универзитет у Лисабону (Universidade Nova). Објавила је академска издања дела португалских аутора из 16. и 18. века, међу којима су *Visões de Glória (Uma introdução à Poesia de Pêro de Andrade Caminha)*, у 2 тома (Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian - JNICT, 1998), *Cavaleiro de Oliveira (Viagem à Ilha do Amor)*, Porto, Caixotim, 2001), *Obras de Francisco Joaquim Bingre*, у 6 томова (Porto, Lello Editores, 2000-2005), у издању *Teatro Completo de Camões* (Porto, Edições Caixotim, 2005). Приредила је преписку Маркизе од Алорне и грофице од Вимиера из периода у коме је Маркиза била заточена у манастиру Chelas (*Cartas de Lília e Tirse (1771-1777)*), Lisboa, Fundação das Casas de Fronteira e Alorna - Edições Colibri, 2007. Била је координаторка заједничког рада *Correspondências (usos da carta no século XVIII)* (Lisboa, Fundação das Casas de Fronteira e Alorna - Edições Colibri, 2005), и објавила је сонете Маркизе од Алорна у Рио де Жанеиру *Sonetos da Marquesa de Alorna*, Rio de Janeiro, 7Letras, 2008. Потпредседница је пројекта COST Action ISO 091 “Women Writers into History” (2009–2013).

Биљана Андоновска

Основне и мастер студије завршила је на групи за српску књижевност и језик са општом књижевношћу Филолошког факултета у Београду, на ком сада похађа докторске студије и ради на тези о надреалистичком (анти)роману и делу Марка Ристића. Током студија обновила је и уређивала књижевни часопис студената Филолошког факултета *Знак*. Запослена је на Пројекту за проучавање књижевне периодике у Институту за књижевност и уметност. Преводи савремену македонску књижевност и пише књижевну критику.

Јасмина Ахметагић

Виши научни сарадник у Институту за српску културу – Приштина (Лепосавић). Докторирала је на Филолошком факултету (Београд) на теми *Библијски подтекст српске прозе од друге половине двадесетог века*. Објавила је следеће књиге: *Антички мит у прози Борислава Пекића* (2001), *Потрага која јесам: о прози Владана Добривојевића* (2002), *Унутрашња страна постмодернизма: Павић/Поглед на теорију* (2005), *Антропонеја: библијски подтекст Пекићеве прозе* (2006), *Дажд од живог угљевља (читање с Библијом у руци: проза Данила Киша и Мирка Ковача)* (2007), *Злостављање и друге љубавне песме* (2009), *Прича о Нарцису злостављачу: злостављање и књижевност* (2011), *Невидљиво збивање: православна духовност у прози Григорија Божовића* (2012). За књиге *Унутрашња страна постмодернизма: Павић/Поглед на теорију* (2005), *Антропонеја: библијски подтекст Пекићеве прозе* (2006) добила је награду *Исидоријана*.

Станислава Бараћ

Дипломирала је и магистрала на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Тренутно ради на докторској тези *Жанр женског портрета у српској периодици 1919–1941*. Бави се историографијом књижевности и истраживањима културе и рода. Запослена је на Пројекту за проучавање књижевне периодике у Институту за књижевност и уметност у Београду. Учествовала је на више домаћих, регионалних и међународних научних скупова и објавила преко двадесет студија као и монографију *Авангардна 'Мисао'* (2008).

Нађа Бобичић

Докторанткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности. Дипломирала је и завршила мастер на истој катедри. Године 2012. учествовала је у регионалном пројекту *Criticize this!* за књижевну критику. Полазница Квир студија 2011/2012. (у организацији Центра за квир студије) и алтернативног програма Женских студија 2012/2013. (у организацији Центра за женске студије).

Драгана Грујић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Катедри за

библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је завршила и мастер студије. Од 2001. до 2009. године радила у Народној библиотеци Србије, најпре у Одељењу за унапређење и развој библиотечке делатности, а потом као виши стручни сарадник у Одељењу за пружање информационих услуга и међубиблиотечку позајмицу. Од 2008. ради на Катедри за библиотекарство и информатику као стручни сарадник, а од 2009. као асистенткиња за предмете Библиотекарство, Библиотеке у образовним установама, Увод у библиографију и Теорија и историја библиографије. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Катерина Далакура (Катерина Δαλακουρα)

Доценткиња на одељењу за филозофију и друштвене науке Универзитета на Криту, где предаје историју образовања. Њен истраживачки и предавачки рад усмерен је на историју образовања у Грчкој и у Отоманском царства, као и на историју образовних теорија. У средишту њене пажње су деветнаести век и средина двадесетог века. Објавила је две књиге о образовању жена у Грчкој, неколико чланака у научним часописима и зборницима са конференција, а превела је и једну књигу о роду и образовању. У последње време бави се женском штампом из доба Отоманског царства и педагошкињама и едукаторкама.

Дуња Душанић

Докторанткиња, стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и сарадница у настави на Филолошком факултету у Београду. Дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета (2010), где је одбранила и мастер рад под насловом *Аутофикција као теоријски проблем* (2011). Бави се теоријом књижевности, посебно теоријама жанра и фикције. Пише критике и преводи књижевне, теоријске и филозофске текстове са француског и енглеског. Од 2012. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Гордана Ђоковић

Асистентиња и докторанткиња на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој Катедри је завршила и мастер студије. Од 2002. до 2010. године радила у Народној библиотеци Србије као каталогизатор и класификатор у Одељењу монографских публикација. Од фебруара 2010. ради као асистенткиња на Катедри за библиотекарство и информатику за предмете: Каталогизација и класификација 1, 2 и 3 и Организација знања. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Владимир Ђурић

Докторант на Филолошком факултету у Београду, где је дипломирао и одбранио мастер рад на Катедри за француски језик и књижевност. Стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја од 2012. Бави се проучавањем компаративне књижевности, посебно истраживањем српске књижевности коју су писале жене у контексту савремене француске компаратистике (имагологија, интертекстуалност, генетичка критика). Од 2012. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Јелена Јосиповић

Сарадница у настави и докторанткиња на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета, где је завршила и мастер студије. Области њеног научног интересовања су студије културе, социолингвистика и критичка анализа дискурса. Од 2012. године стипендисткиња је Министарства просвете и науке Републике Србије и учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Ана Коларић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за општу књижевност Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрала на Централноевропском универзитету у Будимпешти и на Факултету за хуманистичке науке Универзитета у Утрехту. Објављивала је радове у часопису *Реч*. Бави се студијама књижевности, рода и културе. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Магдалена Кох (Magdalena Koch)

Професорка српске књижевности на Институту словенске филологије Универзитета „Адам Мицкијевич“ у Познању (Пољска), раније је радила на славистици на Универзитету у Броцлаву. Ауторка књига *Путовање у времену и простору. Проза Исидоре Секулић* (2000) и...*када сазримо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)* (2007). Коауторка је књиге *Милена Павловић Барили (EX POST, Београд 2009)*, поглавље *У потрази за Миленом Павловић Барили у српској књижевности*. Учествовала је у пројектима на Универзитету у Новом Саду *Жанрови у српској књижевности – порекло и поетика облика* и *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности* и у пројекту Министарства за културу Републике Србије *Милена Павловић Барили 2009-2010*. Од маја 2010. учествује у европском пројекту COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture*. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Бави се студијама рода, феминистичком критиком, српском и хрватском савременом драмом, теоријом и праксом српског феминистичког есеја.

Јелена Миљковић

Дипломирала је и одбранила мастер рад на Филолошком факултету у Београду на групи српска књижевност и језик са општом књижевношћу, где је тренутно на докторским студијама. Бави се проучавањем теорије и историје феминизма у српској књижевности, истраживањем српске књижевности коју су писале жене, природом и положајем *женске*

књижевности у периодици прве половине XX века и применом савремених теоријских читања на ове текстове. Чланица је међународног COST пројекта IS0901 (*Women Writers in History*). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Рамона Михаила (Ramona Mihăilă)

Ванредна професорка на Филолошком факултету Универзитета Спиру Харет у Букурешту. Писала је о женским ликовима у прози 19. века и уредила више издања о питањима и проблемима рода и културе. Била је, између осталог, гостујућа професорка на Државном универзитету у Аризони и научна сарадница у Библиотеци Дома у Чотону при Универзитету Саутхемптон (2012). Координирала је европски пројекат “Gender Studies and Gender Roles in Romania and Austria: A Contrastive Research of the Literary-Media Sources (2008–2011) а сада је чланица пројекта COST Action IS091 “Women Writers into History” (2009–2013).

Софија Немет

Докторанткиња на Филолошком факултету у Београду, где је дипломирала и одбранила мастер рад на Катедри за енглески језик и књижевност. Бави се проучавањем теорије и историје феминизма као и дела енглеске списатељице Вирџиније Вулф у родном кључу. Објављује есеје и критичке приказе. Чланица је међународног COST пројекта IS0901 (*Women Writers in History*). Од 2011. као спољна сарадница учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Неда Годоровић

Неда Годоровић је редовни професор Факултета политичких наука у Београду. На истом факултету је дипломирала, магистрирала (1977) и докторирала (1986). Предаје Увод у новинарство, Теорију и технику новинарства, Креативно писање у штампаним медијима (мастер студије) и Теорију новинарских жанрова и јавни дискурс (докторске студије). Предавала је на Факултету музичке уметности у Београду, на Филозофском факултету и Факултету политичких наука у Бања Луци, на Академији лепих уметности у Београду, на

Новинарској школи у Новом Саду и Новинарској школи РТС-а. Објавила је уџбенике: *Савремено новинарство* (зборник) и *Интерпретативно и истраживачко новинарство* (оба у издању Чигоја штампе из Београда). Објавила је и четири књиге есеја: *Дух деведесетих* (БМГ, Београд), *Храна као други секс* (Чигоја штампа) и *Двехиљадите* (Чигоја штампа). У стручним часописима, квалитетној дневној и периодичној штампи објавила је више стотина стручних радова и текстова. www.fpn.bg.ac.rs

Сенем Тимуроглу (Senem Timuroglu)

Асистенткиња на Универзитету Озјегин у Истанбулу. Тренутно ради на докторској тези под називом “Транснационални приступ отоманским и француским текстовима које су писале жене у 19. веку” на Универзитету Париз Сорбона IV. Учествује у истраживачком пројекту “Women Writers of Turkey” који је део COST пројекта “Women Writers in History - Toward a New Understanding of European Literary Culture”.

Светлана Томин

Предаје Средњовековну књижевност на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Објавила је књиге *Књигољубиве жене српског средњег века* (2007), *Владика Максим Бранковић* (2007), *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина* (2009), *Мужаствене жене српског средњег века* (2011). Приређене књиге: *Стара српска књижевност* (2001), Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо. Да ли знате?* (2006), Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе* (2007), Жарко Татић, *Светогорска писма* (2011). Објављује радове везане за поетику и историју средњовековне књижевности, посебно за представе о женама и њихову улогу у српској култури. Предаје и на Родним студијама у Новом Саду, у оквиру програма ACIMSI - Association of Centres for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Љубица Шљукић Туцаков

Дипломирала на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду, а мастер студије завршила на Факултету

организационих наука Универзитета у Београду. Од 2012. учествује као спољна сарадница у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године.*

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година II, број 2

УДК 82 ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње - у децембру

Часопис је део пројекта бр. 178029,

Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915 године, који финансира **Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије**

За издавача

Проф. др Александра Вранеш

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, ванредни професор на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменица главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, доцент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовни професор на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, ванредни професор на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

МА Драгана Грујић, асистент на Катедри за библиотекарство и

информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

МА Гордана Ђоковић, асистент на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, доцент на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Снежана Калинић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ана Коларић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ивана Пантелић, истраживач-сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, доцент на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, доцент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, ванредни професор на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Лектура и коректура

МА Јелена Милинковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Лектура текстова на енглеском језику

Снежана Калинић

Ликовна уредница

Др Наташа Теофиловић, Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Веб дизајн

Драган Вранешевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Сарадници

Дуња Беговић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, МА Дуња Душанић, МА Софија Немет, МА Новак Малешевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет Јужне Каролине, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“,
Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Др Чедомир Антић, Институт за савремену историју, Београд

Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу Приштина –
Лепосавић

Проф. др. Љиљана Бањанин, Факултет за стране језике и књижевности,
Универзитет у Торину

Доц. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Доц. др Владимир Гвозден, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Доц. др Дубравка Ђурић, Факултет за медије и комуникације,
Универзитет Сингидунум, Београд

Проф. др Александар Јерков, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Веселин Кљајић, Факултет политичких наука Универзитета у
Београду

Проф. др Магдалена Кох, Институт за славистику универзитета „Адам Мицкијевич“, Познањ

Доц. др Ана Кузмановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Доц. др Јелена Пилиповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Јован Попов, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Тања Поповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Биљана Сикимић, Балканолошки институт САНУ

Проф. др Љубинка Трговчевић, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Насловна страница

Фотографија: др Бојан Јовић

Решење: др Наташа Теофиловић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3 +381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 2, Number 2

UDC 82

ISSN 2217-7809 (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is part of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*, which is financed by **The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia**

Editor-in-Chief Biljana Dojčinović, University of Belgrade.

Deputy Editor Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade.

Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Gordana Đoković, University of Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kolarić, University of Belgrade

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Jelena Milinković, University of Belgrade

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade.

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia

Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona

Donald Greiner, South Carolina University, emeritus

Ljiljana Marković, University of Belgrade

Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Dragana Popović, University of Belgrade

Angela Richter, University of Halle

Dragan Stojanović, University of Belgrade

Boguslaw Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznan.

Design Nataša Teofilović, University of Belgrade

Web design Dragan Vranešević, Faculty of Philology, University of Belgrade

Assistance

Dunja Begović, Dunja Dušanić, Sofija Nemet, Novak Malešević, University of Belgrade.

English Proofreading Snežana Kalinić

Reviewers

Čedomir Antić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Jasmina Ahmetagić, Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade

Vladimir Gvozden, University of Novi Sad

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Aleksandar Jerkov, University of Belgrade

Veselin Kljajić, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kuzmanović, University of Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Ljiljana Pešikan Ljuštanović, University of Novi Sad

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Jovan Popov, University of Belgrade

Tanja Popović, University of Belgrade

Biljana Sikimić, Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Ljubinka Trgovčević, University of Belgrade

Cover

Photo: Bojan Jović

Design: Nataša Teofilović

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo @ fil . bg . ac . rs

knjizenstvo @ gmail . com

www.knjizenstvo.rs

development by [WEB LAB](#)